

Joke Smit

Er is

een land

waar

vrouwen

willen

wonen

teksten 1967-1981

Feministische Uitgeverij Sara

Joke Smit

**Er is een land
waar vrouwen willen wonen
teksten 1967-1981**

Feministische Uitgeverij Sara

CIP-GEGEVENS

Smit, Joke

Er is een land waar vrouwen willen wonen: teksten 1967-1981 /
Joke Smit; [samenstelling Jeroen de Wildt en Marijke Harberts].

– Amsterdam: Sara

ISBN 90-6328-110-2

SISO 315.2 UDC 396.1 UGI 540

Trefw.: feminisme.

Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd en/of openbaar
gemaakt, door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke
wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Fe-
ministische Uitgeverij Sara, Keizersgracht 231, 1016 DV Amster-
dam.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, pho-
toprint, microfilm of any other means, without written permission
from Feministische Uitgeverij Sara, Keizersgracht 231, 1016 DV
Amsterdam.

© Erven Joke Smit 1984

© Verantwoording van de redactie: Marijke Harberts en Jeroen
de Wildt

© 'Ter inleiding': Jeroen de Wildt

© 'Ik heb een heilig geloof in goede argumenten': Anet Bleich/De
Groene Amsterdammer 1978

© 't Kan helaas niet zonder vrouwenpartij': Hedy d'Ancona/Opzij
1981

© Bibliografie: Joke Smit Archief 1984

© omslagfoto: Angelo M. Goedemondt 1979

Samenstelling: Jeroen de Wildt en Marijke Harberts

Vormgeving: Hennie van der Zande

Druk: Tulp b.v., Zwolle

Eerste druk: maart 1984

Tweede druk: mei 1984

Feministische Uitgeverij Sara 1984

ISBN: 90 6328 110 2

*Voor mijn kinderen Lieuwe en Elisabeth
en voor mijn levensgezel Jeroen de Wildt*

Inhoud

7	Verantwoording van de redactie
9	Ter inleiding
15	Het onbehagen bij de vrouw (1967)
43	De man, de vrouw en de symmetrie (1969)
73	Vrouwen als minderheidsgroep (1970)
89	Vrouwenzaken in de politiek (1971)
95	Wij en de buis (1971)
104	Afscheid van de gemeenteraad (1971)
112	Wij en de politiek (1971)
125	Gelijkheid vertaald naar de helft (1972)
132	Steeds bozer, steeds vrolijker (1972)
136	Wat is mogelijk na de praatgroep (1972)
151	Waar zijn de vrouwelijke genieën (1972)
175	Over spot en zelfspot in het feminisme (1973)
188	Vijf jaar MVM (1973)
199	Toekomst van de vrouw (1973)
203	Een week als feministe (1974)
209	Feminisme en socialisme (1974)
224	Feministisch dagboek (1974)
229	Gemengd emanciperen: kan dat? (1974)
233	Vrouwenbeweging en vakbeweging— pleidooi voor een nieuwe aanpak (1975)
242	De glazen muur (1975)
247	De politieke beperkingen van het goede hart (1977)
261	De minderheidsgroep met de thuiswaarde (1978)
285	Tien jaar MVM. Vijf-urige werkdag (1978)
292	Is het feminisme ten dode opgeschreven? (1978)
327	De legitimatie van de sluier (1979)
330	'Ik heb een heilig geloof in goede argumenten'. Een interview door Anet Bleich (1979)
337	De fout van hun leven (1979)
342	Hoe moeten wij verder met de vrouwenbeweging? Een interview met Jo Freeman (1979)
353	Er is een land waar vrouwen willen wonen (1981)
356	't Kan helaas niet zonder vrouwenpartij. Een interview door Hedy d'Ancona (1981)

Verantwoording van de redactie

Van Joke Smit verschenen twee bundels feministische artikelen bij uitgeverij Bruna, in 1972 *Hé zus, ze houen ons eronder*, in 1975 *De moeder van Marie kan méér*. Toen de Feministische Uitgeverij Sara in 1980 aan Joke Smit verzocht een nieuwe bundel samen te stellen, besloot deze de eerder gebundelde artikelen alle weer op te nemen, met uitzondering van het titelstuk van *De moeder van Marie kan méér*. Dat betrof een beleidsrapport over vorming en scholing van vrouwen en de ontwikkelingen op dat terrein zijn sedertdien zo snel gegaan dat maar weinig mensen nog in de tekst geïnteresseerd zullen zijn.

Uit de artikelen na 1975 maakte Joke Smit zelf nog een selectie. De definitieve keuze moest echter na haar overlijden worden gemaakt en is daarom voor onze verantwoording.

In de eerste plaats volgden wij daarbij aanwijzingen die Joke Smit zelf nog had gegeven. In de tweede plaats wilden we geen teksten opnemen met een erg specialistisch of tijdgebonden karakter. Tot slot meenden we dat de bundel een goede afspiegeling zou moeten zijn van de onderwerpen waarmee Joke Smit zich in bijna vijftien jaar van feministische publikaties bezighield. Het accent lag al met al op een historische benadering, waarbij we soms opname van een artikel achterwege lieten omdat de ideeën in een latere tekst beter zouden worden uitgewerkt. Door de opname van een voorlopige bibliografie van Joke Smits feministische artikelen hopen we geïnteresseerden de weg te wijzen naar hier niet gebundelde teksten.

De historische benadering bracht ook mee dat we geen pogingen hebben gedaan met behulp van voetnoten de in de artikelen gegeven informatie te actualiseren. Dat zou onbegonnen werk zijn. Alleen in de gevallen waarin Joke Smit zelf bij herlezing nog een aanvulling heeft gegeven en in die waar wij vreesden voor misverstanden, zijn latere opmerkingen opgenomen. Uiteraard hebben wij wel verklaringen toegevoegd voor tijdgebonden begrippen of anderszins extra informatie verstrekt. Onze voetnoten zijn voor de duidelijkheid met een asterisk aangegeven.

Voor hun hulp en werkzaamheden bij de voorbereiding van deze bundel zijn wij veel dank verschuldigd aan Carien Evenhuis, Ria van Hengel, Constant Kool, Joyce Outshoorn en Eva Wolff.

Marijke Harberts
Jeroen de Wildt

Ter inleiding

Joke (Johanna Elisabeth) Smit werd op 27 augustus 1933 geboren in Utrecht. Zij zou de oudste zijn van zes kinderen. Haar ouders waren Nederlands-Hervormd en het gezin woonde onder meer in Vianen en Amsterdam, waar haar vader hoofd was van verschillende Mulo-scholen. Haar moeder ging op latere leeftijd huishoudonderwijs geven. Beide ouders waren zeer actief in de geheelonthoudersbeweging.

Na haar eindexamen aan het Christelijk Gymnasium te Utrecht ging zij Frans studeren, eerst in dezelfde stad, daarna aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. In die tijd voorzag zij als werkstudente in haar levensonderhoud: in Frankrijk in de huishouding, en in Nederland een aantal jaren als jongste bediende en typiste op een kantoor. In 1958 deed zij haar doctoraalexamen Franse taal- en letterkunde. Inmiddels was zij les gaan geven op middelbare scholen, een vak dat zij zou uitoefenen tot 1962, toen zij de gelegenheid kreeg een half jaar naar Parijs te gaan. Daar begon zij haar free lance journalistiek werk, vooral op litterair terrein, onder andere als recensente van de *NRC* en *Het Parool*. Van 1961-1967 was zij tevens redacteur en redactiesecretaris van het litterair tijdschrift *Tirade*.

Van 1956 tot 1974 was zij getrouwd met Constant Kool. Zij kregen twee kinderen: Lieuwe (1961) en Elisabeth (1964). Van 1967 tot haar overlijden in 1981 was zij als wetenschappelijk hoofdmedewerkster verbonden aan het Instituut voor Vertaalkunde van de Universiteit van Amsterdam, waar zij de laatste jaren onder meer werkte aan een proefschrift over de structurele verschillen tussen het Frans en het Nederlands.

In diezelfde periode publiceerde zij meer dan vijftig feministische artikelen. Het begon toen zij haar eigen ervaringen als vrouw en als werkende moeder met jonge kinderen verwerkte in 'Het onbehagen bij de vrouw' (*De Gids*, november 1967), dat tegenwoordig algemeen beschouwd wordt als het begin van de tweede feministische golf in Nederland. De vele reacties op dat artikel waren voor haar en Hedy d'Ancona

aanleiding tot de oprichting, in oktober 1968, van de eerste nieuwe emancipatie-organisatie: Man-Vrouw-Maatschappij (MVM). Joke Smit werd de eerste voorzitter, een functie die zij twee jaar vervulde. Daarna diende zij, ondanks haar gezonde weerzin tegen vergaderen, de feministische zaak in vele raden, commissies en werkgroepen. Haar instelling daarbij was zeer pragmatisch: ze kwam om zaken te doen. Kon dat, dan bleef ze, anders vertrok ze om geen tijd te verspillen. Zo verliet zij na een kortstondig lidmaatschap de Amsterdamse gemeenteraad, waarin zij voor de PvdA zitting had. Zij stapte op omdat zij als enige feministe in de raad vrijwel niets voor vrouwen kon doen. Haar bij die gelegenheid uitgesproken rede 'Afscheid van de gemeenteraad' (1971) gaf een scherpe analyse van de politieke 'omgangsvormen' en veroorzaakte veel opschudding. Haar vertrek uit de raad betekende echter geen vertrek uit de politiek. In de volgende jaren zou zij integendeel steeds meer nadruk gaan leggen op het belang van deelname door vrouwen aan politiek en beleid als middel om strijd te leveren tegen hun onderdrukking.

Zij bleef bijvoorbeeld lid van de (kern)redactie van *Socialisme en Democratie* (S&D), het maandblad van de met de PvdA verbonden Wiardi Beckman Stichting. Op haar initiatief verscheen in maart 1972 een S&D-nummer 'Feminisme nu', een publikatie die de vrouwenemancipatie beschreef als één van de belangrijke doelstellingen voor een sociaal-democratische politiek.

Ook in de daarop volgende jaren oefende zij, onder meer met haar artikel 'Feminisme en socialisme' (1974), invloed uit op de interne discussie over het nieuwe beginselprogramma van de PvdA (1979).

Behalve in de politiek was zij op vele andere terreinen actief. Als lid van de Programmaraad tv van de NOS lanceerde zij al in 1971 het voorstel voor een feministische tv-rubriek; een dergelijke rubriek werd in 1975 gerealiseerd met het programma 'Ot... en hoe zit het nu met Sien'.

Voor de Commissie Vormings- en Ontwikkelingswerk voor Volwassenen schreef zij in 1973 'De moeder van Marie kan méér', een nota over scholing en vorming voor vrouwen. De voorstellen die zij daarin deed kregen opvallend veel weer-

klank in en buiten het vormingswerk. Dat was weer aanleiding voor haar benoeming tot lid van de Commissie Open School, waarvan zij van 1974 tot 1976 deel uitmaakte. In die Commissie zorgde zij er mede voor dat de Open School aparte proefprojecten op vrouwen richtte. Later maakte zij enkele jaren deel uit van de Onderwijscommissie van de Sociaal Economische Raad.

In haar rede bij het vijfjarig bestaan van MVM in oktober 1973 riep zij het kabinet op tot het voeren van een 'emancipatiebeleid'. Zij had dat begrip niet alleen ontwikkeld, maar deed ook het belangrijkste voorstel voor een aanzet daartoe: instelling van een regeringsadviescommissie op emancipatiegebied. Die wensen werden opmerkelijk snel gehonoreerd door het toenmalige kabinet-Den Uyl. De Ministerraad nam krap vier maanden later het besluit tot instelling van de gevraagde Emancipatie Kommissie (EK). Het lag voor de hand dat Joke Smit zelf werd benoemd in dit adviesorgaan. Zij zou in functie blijven tot mei 1981, toen de EK werd opgevolgd door de Emancipatieraad.

Haar invloed in de EK was groot, vooral bij de adviezen die later een uitwerking zouden vinden in de subsidie- en bijdra-geregelingen van de Rijksoverheid op emancipatieterrein. Een belangrijke rol speelde zij ook bij de totstandkoming van het EK-advies over de wenselijkheid van een wet tegen sekse-discriminatie (1977). Toen wist zij de commissie ervan te overtuigen dat ook de discriminatie van mensen op grond van hun (homo)seksuele gerichtheid hierbij moest worden be-trokken; de Tweede Kamer en de Regering zouden zich later bij die opvatting aansluiten, getuige de Kamermotie Haas-Berger (1978), het Voorontwerp van een Wet Gelijke Behan-deling (1981) en de aankondiging van een definitief wets-voorstel.

Op één van haar reizen maakte zij in Amerika kennis met de radicale vrouwentherapie. Na terugkomst was zij één van de initiatiefneemsters bij het starten, in 1974, van de FORT-groepen (Feministische Oefengroepen op basis van Radicale Therapie). In latere artikelen zou zij zeer vaak teruggrijpen op ervaringen die zij in deze groepen opdeed.

Haar activiteiten in de vakbeweging waren aanleiding voor een in 1975 gepubliceerd artikel, waarin zij zich scherp uitliet over de vervreemding tussen vrouwen en vakbeweging. Zij pleitte toen voor een aparte vrouwenorganisatie, die zou moeten worden gesteund door een stevig bureau, zodat ook de belangen van vrouwen voldoende aandacht van de vakbeweging zouden krijgen.

In oktober 1978 verscheen een ander nummer van *Socialisme en Democratie* dat op haar initiatief tot stand was gekomen: 'Naar een vijf-urige werkdag'. Het plan voor een inkorting van de werkdag tot circa vijf uur als middel voor een herverdeling van arbeid over de seksen had zij eind 1976 al ontwikkeld, zoals blijkt uit haar (hier niet gebundelde) artikel 'Pleidooi voor een structurele aanpak: vijf-urige werkdag en emancipatie-banen' in *Opzij* van maart 1977. Het zou een steeds terugkerend thema vormen in haar artikelen nadien. Toen het idee eenmaal uitgewerkt werd in het genoemde *S&D*-nummer (waaraan zij zelf het artikel 'De minderheids-groep met de thuiswaarde' bijdroeg) kreeg zij snel medestanders: bij het tienjarig bestaan van Man Vrouw Maatschappij (oktober 1978) was de vijf-urige werkdag één van de centrale thema's, de Rooie Vrouwen spraken zich in februari 1979 voor deze koers uit en in april 1979 nam het PvdA-congres een resolutie aan, waarin de vijf-urige werkdag als voorlopige doelstelling werd aanvaard.

Het tienjarig bestaan van MVM was voor Joke Smit tevens aanleiding om de balans van zoveel jaar vrouwenbeweging op te maken. Zij deed dat in een lang artikel, 'Is het feminisme ten dode opgeschreven?' Dwars tegen de optimistische stemming van die dagen in beschreef zij hoe de vrouwenbeweging in een impasse was geraakt. Zij weet dat aan de vermenging van feministische doelstellingen met idealen van andere maatschappelijke bewegingen: anti-autoritair denken uit de jaren zestig, kleinschalig denken uit de jaren zeventig. Prachtig, maar nu juist niet bruikbaar voor de vrouwenbeweging, die vooral behoefte heeft aan goede en duidelijke organisatiestructuren.

Dat was een nogal provocerende stellingname, zoals ook zou

blijken uit de discussie die het weekblad *De Groene* in 1979 organiseerde onder het – aan Joke Smits artikel ontleende – motto ‘Vrouwen in links mannenland’. Het interview dat Anet Bleich bij die gelegenheid met haar maakte is in deze bundel opgenomen.

In november 1979 kreeg Joke Smit, als bekroning voor haar gehele werk, de eerste Annie Romein-prijs, een onderscheiding die het feministische maandblad *Opzij* een jaar tevoren had ingesteld ter nagedachtenis van de historica en schrijfster Annie Romein-Verschoor. Joke Smit greep haar dankwoord aan voor een duidelijke stellingname in een historisch debat: de vrouwen die tijdens de eerste feministische golf het socialisme hoger stelden dan het feminisme onderschatten de kracht van het patriarchaat en maakten daarmee de fout van hun leven; als zij feministische solidariteit boven partijsolidariteit hadden gesteld hadden zij feminisme en socialisme een betere dienst bewezen.

Toen zij in september 1980 geconfronteerd werd met het feit van een ongeneeslijke ziekte, nam zij maatregelen om nog zoveel mogelijk te kunnen schrijven en ideeën te kunnen vastleggen. Zij stemde daarom graag toe in een verzoek van Els Bongers om voor het Vara-tv-programma ‘Kijk haar’ een filmportret van haar te maken. De opnames vonden plaats rond Kerstmis 1980.

In de maanden die haar zouden resten schreef zij nog zeer veel: over de gevaren van de middenschool voor de gelijke kansen van meisjes, over de strategie van de vrouwenbeweging en over het nieuw-socialisme. Met die laatste term wilde zij aangeven dat de socialistische beweging eind vorige eeuw een beslissende fout maakte door de strijd om rechtvaardigheid te koppelen aan één groep, mannelijke arbeiders. De opdracht van het socialisme is echter: nagaan welke mensen in een bepaalde periode opgesloten zitten in vicieuze cirkels: waar gaat het onrecht dóór, van de ene generatie op de andere? Voor het oud-socialisme waren dat dus de arbeiders, bij hen blééf de armoede. Tegenwoordig zijn het de vrouwen; bij hen zet de maatschappelijke machteloosheid zich voort van moeder op dochter. Van een nieuw-socialistische benadering verwachtte Joke Smit daarom niet alleen ‘dat steeds opnieuw

wordt nagegaan wie zwak is en wie sterk', maar ook een herverdeling op veel meer terreinen dan die van kennis, inkomen en macht. Die laatste leveren wel een mooie toetssteen op voor de gelijkheid tussen mannen, maar zij laten teveel onrecht onder tafel, omdat de privésfeer buiten beschouwing blijft. Vrouwen hebben er juist belang bij dat ook herverdeling plaats vindt van betaald en onbetaald werk, van vrije tijd, soorten verantwoordelijkheidsgevoel, zorgzaamheid enzovoort.

Enkele kernideeën van haar denken in die laatste maanden heeft Joke Smit gelukkig nog kunnen verwoorden in een groot interview dat Hedy d'Ancona in de zomer van 1981 met haar maakte en dat enige weken voor haar dood werd gepubliceerd in het septembernummer van *Opzij*: 't Kan helaas niet zonder vrouwenpartij'. Die titel slaat op de sombere conclusie die Joke Smit verbond aan haar terugblik op bijna vijftien jaar feministische strijd: de vrouwenbeweging heeft te snel aangenomen dat de verschillende politieke partijen de emancipatie-eisen wel zouden willen overnemen en dat de eerste fase van elke grote Nederlandse emancipatiebeweging, de vorming van een eigen politieke beweging, daarom kon worden overgeslagen.

Het lag voor de hand dat die analyse juist door vrouwelijke politici niet enthousiast zou worden ontvangen, maar het klemmende pleidooi dat Joke Smit bij dezelfde gelegenheid hield voor een betere samenwerking van vrouwen uit verschillende politieke partijen vond wél weerklank: het zou nog diezelfde maand de aanleiding zijn voor de start van het 'Kamerbreed vrouwenoverleg', een regelmatige bijeenkomst van vrouwelijke leden van de Eerste en Tweede Kamer.

Joke Smit overleed, achtenveertig jaar oud, op 19 september 1981. Enkele dagen later brachten meer dan achthonderd vrouwen en mannen haar naar haar laatste rustplaats. Op de avond van de begrafenis zond de Vara het filmportret uit dat Els Bongers van haar gemaakt had: 'Ik wil dat het voor mijn dochter en mijn kleindochter beter wordt'. Ze had nog zoveel willen doen, kunnen doen.

Jeroen de Wildt

Het onbehagen bij de vrouw*

‘Mannen hebben het heerlijk, vrouwen hebben het rot.’ Dit is het bezinksel dat achterblijft na lezing van een overigens voortreffelijke studie als *Le deuxième sexe* van Simone de Beauvoir.** Het is een bezinksel dat de werkelijkheid vervalst: als er een tweede sekse is dan horen de meeste mannen er ook toe; topdogs zijn nu eenmaal dun gezaaid. Men kan zelfs stellen dat de meeste vrouwen een gemakkelijker leven hebben dan de meeste mannen: het is minder frustrerend routinewerk te verrichten als hoofd van een eenmansbedrijfje dan onder andermans toezicht.

Alvorens mijn onlust de vrije loop te laten moet ik nog een paar relativerende opmerkingen maken. Vergeleken bij vroeger leven vrouwen tegenwoordig in een paradijs. Een westerse vrouw die in antwoord op de bekende vraag ‘In welke periode zou u het liefst geleefd hebben?’ een andere eeuw kiest dan de twintigste, identificeert zich met de uitzonderingen; haar vergissing is dat ze de meerderheid over het hoofd ziet.

Pro forma vermeld ik voorts dat ik heus wel oog heb voor hiërarchie. Er zijn belangrijker problemen in de wereld – oorlog, honger – dan de ongemakken waar een Nederlandse vrouw mee te kampen heeft, en men kan een hele reeks kwesties noemen van gelijke importantie. Iedereen heeft zijn privélíjst, en als die niet compleet is komt dat alleen doordat er zoveel dingen buiten zijn gezichtsveld liggen. Nu ligt deze materie binnen mijn gezichtsveld, en dat is mijn enige rechtvaardiging bij het schrijven van dit stuk. Hopelijk kan mijn privé-inventaris verhelderend werken. Mijn privé-inventaris, want het is uiteraard onmogelijk te spreken namens de helft van de Nederlandse bevolking. Ik kan alleen maar hopen dat som-

* Geschreven zomer 1967. Gepubliceerd in *De Gids*, 130ste jaargang, nr. 9/10, november 1967, pp. 267-281. (red.)

** Paris: Gallimard, 1949. Nederlandse vertaling door Jan Hardenberg: *De tweede sekse*, Utrecht: Bijleveld, 1965 (deel 1) en 1968 (deel 2). (red.)

mige vrouwen mijn onbehagen delen en dat een grotere groep het op den duur zal gaan delen.

Afgezien van het formele – kiesrecht – wilden de feministen drie dingen: dat de vrouw een vrij mens zou worden, dat ze haar potenties zoveel mogelijk zou verwerkelijken en dat ze een volwaardig lid zou worden van de maatschappij. Op geen van deze drie gebieden is het ideaal van de feministen bereikt, op geen van deze drie gebieden ook zijn vrouwen zover gekomen als theoretisch mogelijk was geweest. Ik spreek nu over vrouwen als groep. Er bestaan natuurlijk uitzonderingen, maar die zijn er altijd geweest: een mooi voorbeeld van zelfstandige vrouwen vormen de courtisanes van Colette.

Wat de meerderheid van de vrouwen betreft zou men kunnen zeggen dat de emancipatie in het passieve stadium is blijven steken: de mogelijkheden zijn binnen de horizon gekomen, maar daar is het dan ook bij gebleven: zij zijn net als vijftig jaar geleden huisvrouw en hebben geen verdere aspiraties.

Als ik nu verderop de nadruk leg op de vrouw in de maatschappij dan is dat omdat daar, geloof ik, de duidelijkste aanknopingspunten liggen. De beide andere aspecten – zelfontplooiing, vrijheid – komen slechts zijdelings aan de orde.

Als maatschappelijk wezen heeft de vrouw te maken met twee problemen, een probleem op de korte, en een probleem op de lange baan.

Het korte-baan-probleem is dat van de gelijke betaling en van de minimumhonorering. Ondanks vijftig jaar emancipatie, ondanks tien jaar Verdrag van Rome* zijn er nog altijd bedrijfstakken waar vrouwen met gelijk of gelijkwaardig werk minder verdienen dan mannen en waar instelling van een minimumloon niet automatisch inhoudt dat dit ook voor vrouwen geldt. Maar ondanks gezucht en schijnargumenten van werkgevers en dank zij de welvaart en de hardnekkigheid van – veelal mannelijke – vakbondsonderhandelaars is dat een achterstelling die in Nederland binnen afzienbare tijd wel zal verdwijnen: het *equal pay*-principe is aanvaard en niemand

* Verdrag waarbij de Europese Economische Gemeenschap (EEG) tot stand kwam in 1957. (red.)

kan het zich tegenwoordig permitteren voor reactionair te worden versleten.

Veel moeilijker liggen de zaken op een ander terrein.

Vrouwen hebben toegang gekregen tot de maatschappij, maar op enkele uitzonderingen na zijn ze geconcentreerd in de lagere regionen daarvan. Nu kan ik op deze kwestie maar heel summier ingaan – evenals op vele andere –, maar men mag, geloof ik, wel stellen dat mannelijke achterdocht en vrouwelijke lusteloosheid elkaar op dit punt de hand reiken.

De werkgever beschikt over een solide argument om vrouwen uit hogere functies te weren. Hij heeft tegenover zich een werknemster die getrouwd is of zou kunnen trouwen, en in onze maatschappij betekent dat: iemand die vandaag of morgen kan verdwijnen. Maar dat hiermee niet alles verklaard is, blijkt wel uit het feit dat ook oudere vrouwen vaak maatschappelijk in ondergeschikte posities blijven steken. Er moet zo iets zijn als een weerstand tegen vrouwen, die volgens een artikel in het Engelse weekblad *The Economist* in hetzelfde vlak ligt als de weerstand tegen negers.

‘Equally hard to influence, except by long term pressure and public example, is the all important promotional ladder. (...) At present coloured men are in a situation curiously like that of white women: People are willing to let them use certain specialised backroom skills, but most unwilling to give them open authority over white men.’¹

Vrouwen geven trouwens voedsel aan deze weerstand: ze lijken ongeïnteresseerd. Daarvan zijn vele voorbeelden te geven. Ik beperk mij tot de uitspraak van een charmant kantoormeisje. ‘Ik verdien goed,’ zei ze, ‘de mensen zijn aardig, wat wil je als vrouw nog meer?’ Het frappante in deze uitspraak is dat zij haar werk buiten beschouwing laat. Datgene

1 *The Economist*, 22 april 1967, p. 320. Vertaling: ‘Even moeilijk te beïnvloeden behalve door continu druk uit te oefenen en openlijk voorbeelden te stellen, is het uitermate belangrijke carrièrepatroon. Op ’t ogenblik verkeren niet-blanke mannen in een situatie die merkwaardig veel lijkt op die van blanke vrouwen: men is bereid hen bepaalde specialistische bekwaamheden in een achterkamertje te laten gebruiken, maar ten eerste ongenegen hen openlijk leiding te laten geven aan blanke mannen.’

waar zij haar dagen mee vult laat haar kennelijk koud.

Als dan ook één categorie teleurgesteld is in vrouwen als groep dan zijn het personeelsfunctionarissen. Zij hebben het vele malen geconstateerd: meisjes willen niets extra's leren, ze hebben geen belangstelling voor wat ze doen, elke inspanning om hogerop te komen is hun te veel.

Het is belangrijk dat juist personeelsfunctionarissen zo negatief denken over vrouwen als maatschappelijke wezens. Niet alleen vanwege de concrete gevolgen, maar ook omdat zij spreken met het gezag van de ervaring. Als zij stellen dat met vrouwen nu eenmaal niets te beginnen valt, geeft de maatschappij hun hoofdschuddend gelijk: vrouwen hebben blijkbaar geen ambitie, waarmee de zaak gereduceerd is tot een gegeven van de vrouwelijke natuur.

Terecht? Ik weet het niet. Misschien zijn er inderdaad psychische of zelfs fysieke redenen die vrouwen beletten in de maatschappij vooruit te komen en het zou mooi zijn als iemand eens een correlatie kon opsporen tussen bij voorbeeld de anatomie van een vrouw en haar in de praktijk geregistreerde gebrek aan ambitie. Maar voorlopig hebben we in de controverse natuur versus cultuur – is ambitie aangeboren of aangeleerd – al een aardig kluifje aan de cultuur. De cultuur, dat wil zeggen het realisme van het verleden en het heden, heeft voor de man heel andere lessen in petto dan voor de vrouw.

Mannen hebben een duidelijke relatie tot de maatschappij, vrouwen een onduidelijke. De sleutel tot dit verschijnsel ligt in de huidige vorm van het huwelijk. Voor de man zijn huwelijk en vaderschap maatschappelijk gezien incidenten, voor de vrouw niet. Als een man trouwt kiest hij een levenspartner, een vrouw kiest in de meeste gevallen bovendien een levenswijze, het huisvrouwschap. Anders gezegd: een man die zijn brood gaat verdienen weet waar hij aan toe is. Normaliter zal hij minstens veertig jaar in de maatschappij doorbrengen, het heeft voor hem dus zin zijn toekomst te plannen en toe te werken naar een bepaald doel.

Voor een vrouw liggen de zaken anders. Zij weet dat haar beroepsbezigheden morgen of overmorgen een eind kunnen nemen, het ligt dus voor de hand dat zij denkt 'ik zie wel' in

plaats van 'daar wil ik naar toe'. De duidelijkste slachtoffers van deze afwachtende houding zijn de vrouwen die ongetrouwd blijven; als zij tot de conclusie komen dat zij van hun werk iets dienen te maken, is het vaak al te laat.

Maar daar komt nog iets bij. Voor mannen bestaat er een enkelvoudige sociale hiërarchie. Hoeveel prestige zij genieten hangt hoofdzakelijk af van het werk dat zij verrichten.

Voor vrouwen is er een dubbele hiërarchie. De eerste reeks wordt gevormd door de trits: ongehuwde staat – gehuwde staat – moederschap. Voor een man is het maatschappelijk irrelevant of hij getrouwd is, een oudere vrijgezel heeft zelfs iets voor: van hem wordt ongezien aangenomen dat hij een opwindend leven heeft. Van een vrouw in dezelfde positie wordt ongezien aangenomen dat ze haar bestemming heeft gemist. Het huwelijk geeft de vrouw dus extra status, hoewel ze in Nederland – derde stadium – pas helemaal gearriveerd is als ze achter de kinderwagen loopt.

Het significante is nu dat een vrouw om deze gezegende staat te bereiken maatschappelijk niets hoeft te presteren. Of je het werk van je leven zult doen, hangt goeddeels af van je eigen inspanningen; of je de man van je leven tegen zult komen, hangt goeddeels af van de omstandigheden. Daarmee is het toeval in het leven van de vrouw geïntroduceerd. Maar dat werkt nog verder door en daarbij stuiten we op de tweede vorm van hiërarchie: behalve een levenswijze en een levenspartner kiest de vrouw ten stadhuize in de meeste gevallen ook een maatschappelijk niveau. Wat voor soort leven ze zal leiden, waar ze zal wonen, over hoeveel geld ze zal kunnen beschikken, in welke kringen ze zal verkeren, voor de meeste vrouwen hangt dat af van de man met wie ze toevallig getrouwd zijn. De sociale positie van vrouwen wordt dus dubbel door mannen geconditioneerd: in de eerste plaats doordat zij er een hebben, – of niet; in de tweede plaats doordat hun status rechtstreeks afhankelijk is van de positie van hun man. Als men deze elementaire gegevens bekijkt, is het niet verbazingwekkend dat vrouwen in ons huidig cultuurpatroon weinig ambitie tonen. Het verbazingwekkende is eerder dat men zich daarover verbaast.

Alles is erop gericht bij vrouwen de indruk te doen postvatten

dat niet hun eigen initiatief bepalend is voor hun leven. Hun eerste collectieve kennismaking met het toeval was het huwelijk, de tweede komt als zij moeder worden. Tot voor kort was een vrouw zelfs niet in staat haar kindertal te bepalen, — en dat het nu wel mogelijk is dringt nog maar moeizaam tot de betrokkenen door, een aardig voorbeeld van de achterstand van de mens op de technologie. In de maatschappij kan iemand zelf uitmaken hoe moeilijk het werk zal zijn dat hij wil verrichten, maar hoe haar kinderen zullen zijn, of ze een gemakkelijk of een moeilijk karakter zullen hebben, een goede of een slechte gezondheid, of hun schoolloopbaan veel moederlijke inspanning zal vragen, daarover hebben vrouwen geen enkele zeggenschap.

Daardoor wordt de vrouw gemakkelijk een fatalist, iemand die niet van te voren uitmaakt hoe hij het leven te lijf zal gaan, maar iemand die afwacht wat er gaat gebeuren en dan zijn houding bepaalt. Daardoor is de vrouw ook niet in het reine met de maatschappij en het daar gangbare carrièrepatroon. Haar levenservaring maakt dat zij niet gelooft in het 'regeren is vooruitzien'. (Dit zijn natuurlijk geen onveranderlijke gegevens. Als de vrouw in het gezin de uitzonderingssituatie is en de vrouw in de maatschappij de normale, beleeft zij andere dingen en geeft de ervaring haar dus andere signalen.)

Maar op het ogenblik staat de vrouw onwennig tegenover de maatschappij. En er is een periode in haar leven waarin ze daarvan nog verder vervreemdt, namelijk als ze kleine kinderen krijgt. Ten eerste materieel, een omgeving waarin men niet langer vertoeft verliest op den duur zijn realiteit. Ten tweede mentaal: aangezien al haar energie wordt opgezogen door wat zich afspeelt binnen de muren van haar huis, vernauwt haar gezichtskring zich; aangezien zij voortdurend vijf dingen met een half oog in de gaten moet houden, verliest zij de gewoonte zich te concentreren (ik ken eigenlijk maar één bezigheid waar een huismoeder al haar aandacht bij gebruikt: het baren van een kind); aangezien zelfs haar kleine plannetjes voortdurend worden doorkruist, leeft zij van het ene uur op het andere. En ten slotte psychisch: zij krijgt een taak te vervullen die botst met al haar aangeleerde reflexen.

Ik geloof dat het zin heeft hier even bij stil te staan, omdat dit aspect van de kwestie onder de tafel pleegt te vallen, hetzij

omdat degenen die erover schrijven de praktijk niet kennen, hetzij omdat hun herinneringen verbleekt zijn: de mens heeft een opvallend vermogen te vergeten.

Als haar baby de box ontgroeit is, merkt een vrouw dat zij terechtgekomen is in een natuurramp die – maar dat weet zij nog niet – vier jaar zal duren. Het haar vertrouwde patroon van rechten en plichten verandert plotseling. Haar opvoeding heeft haar geleerd een scheiding te maken tussen werk en ontspanning; nu komt ze in een situatie waarin werk niet langer werk is en rust niet langer rust. ‘Na gedane arbeid is het zoet rusten’, voor haar verliest dit spreekwoord zijn geldigheid. Dingen die zij als normaal beschouwde: een kopje koffie drinken zonder tien maal op te staan, een gesprek voeren met iemand anders, een kranteartikel lezen, blijken ineens een onvoorstelbare luxe te zijn.

En ook haar werkreflexen worden verstoord: ze moet al haar bezigheden in mootjes hakken, zij verliest dus de voldoening van het efficiënt zijn. Het resultaat van haar werk wordt onder haar handen afgebroken; zij krijgt dus het gevoel dat haar inspanning vergeefs is. (Als één categorie het ‘vanitas vanitatum’ aan den lijve ervaart, dan zijn het de moeders van kleine kinderen.) In haar jeugd heeft zij geleerd een bepaalde hoeveelheid werk in een bepaalde tijd te verrichten, nu merkt zij dat haar taak zich beperkt tot alert aanwezig zijn en tijdig ingrijpen. Kortom, ze is ’s avonds doodmoe zonder dat ze iets concreets gedaan heeft.

Nu is het natuurlijk fascinerend kinderen te zien en te helpen opgroeien; het probleem is alleen dat deze bezigheid twaalf uur per dag en zeven dagen per week in beslag neemt. (Daarom geloof ik – in tegenstelling tot de meesten – dat het onderwijs in principe niet zo’n ideaal beroep is voor moeders: de werksituatie en de huiselijke situatie lijken te veel op elkaar. Ook wie voor de klas staat moet psychisch het uiterste geven, maar werkt mentaal onder zijn niveau.)

Het merkwaardige is nu dat men schijnt te menen dat een vrouw op deze dingen essentieel anders reageert dan een man. Van vaders accepteert men glimlachend dat ze na het weekend opgelucht weer naar hun werk vertrekken, wat moeders betreft luidt de communis opinio dat ze in elk geval thuis dienen te blijven zolang hun kinderen klein zijn. Van uit de

vrouw gezien is dat onlogisch, want nooit zijn de frustraties zo groot als wanneer de kinderen nog de hele dag thuis zijn. De externe omstandigheden hebben dit probleem trouwens verergerd. Toen Nederland nog weinig verkeer had en overdekt was met eengezinswoningen, was het tot op zekere hoogte mogelijk kinderen vrij rond te laten scharrelen; in ons flat- en autotijdperk kan dat niet meer. Met andere woorden: de schildwachtfunctie van moeders is verzwaard.

Conclusie: een moeder van kleine kinderen krijgt op het ogenblik praktisch geen kans zich een normaal mens te voelen, een volwassene te midden van volwassenen. Dit heeft gevolgen. Voor het heden: wie zelden of nooit gelegenheid krijgt zijn sereniteit te hervinden gaat zich ellendig voelen, – en voor de toekomst. Mijn indruk is tenminste dat deze periode diepe sporen nalaat in het latere gedrag van vele vrouwen. In een recente publikatie² constateert dr. Trimbos met afgrijzen dat de Nederlandse huisvrouwen het heerlijk vinden huisvrouw te zijn. Uit de enquête onder auspiciën van Philips gehouden onder de Nederlandse huisvrouw valt dat inderdaad op te maken. Uitspraken als ‘houd van orde in huis’, ‘huis netjes en schoon houden’ schijnen er niet om te liegen. ‘Kudde stofzuigervee’ is dan ook de – impliciete – diagnose die dr. Trimbos stelt.

Mijn reactie was in eerste instantie identiek aan de zijne, maar behalve een intellectueel persoon ben ik ook een lotgenoot van de betrokkenen. En bij nader inzien kon ik hun antwoord zo goed begrijpen: wat een huisvrouw doet is noodzakelijk voor de gemoedsrust niet alleen van haar omgeving, maar ook van haarzelf. Alles heel, schoon, opgeruimd en smakelijk, zonder dit bestaansminimum is het moeilijk leven. Het verschil tussen de huismoeder en de anderen is nu dat wat voor hen een vanzelfsprekend uitgangspunt vormt, voor haar een mistig einddoel is, het resultaat van een met listen en moeizaam overleg gevoerde campagne. Daarom is het niet zo verwonderlijk dat werkloosheid van de man bij zijn vrouw

2 Dr C.J.B.J. Trimbos, ‘Veranderend vrouwbeeld’ in de bundel *Vorming tot vrouw*, Utrecht, 1967. (Dr Trimbos was in de jaren zestig een in de katholieke wereld progressief auteur op het gebied van huwelijk en seksuele moraal – red.)

extra spanningen oproept: 'De hele dag die vent over de vloer.' Het is een reactie die kenners onmiddellijk tot de conclusie 'frigiditeit' voert, maar zo simpel liggen de dingen niet. 'Vent' is hier synoniem met rommelmaker. Nu is een huisvrouw aan rommel gewend, maar een werkloze is iemand die rommel komt maken buiten de daarvoor vastgestelde tijden, hij vormt een bedreiging, hij is iemand die de dagelijkse veldslag nog moeilijker te winnen maakt.

Het droeve is dat dit probleem met verdere uitbreiding van het machinepark in de keuken niet wordt opgelost. Daarom verbaast het mij steeds weer dat er met zoveel enthousiasme bericht wordt over futuristische huishoudapparatuur. Wat is de pret van elektronisch koken of boodschappen doen via de computer? Ze verleggen een taak in plaats van die te verlichten, dat is alles. Huisvrouwen zullen pas bevrijd zijn als er een antirotzooi-robot op de markt komt.

Wat ik met het voorgaande wilde betogen is dat een huisvrouw die haar leven gekoppeld ziet aan kleine kinderen, uit zelfbehoud wel genoeg moet nemen met nederige resultaten. Zij beleeft een periode van regressie, haar aspiratieniveau is noodzakelijkerwijze laag.

Het merkwaardige is nu dat zo weinig vrouwen deze regressieperiode te boven komen. Omdat zij indertijd volkomen door hun gezin geabsorbeerd werden, is de buitenwereld uit hun gezichtsveld verdwenen; omdat zij vroeger geen seconde vrij waren, menen zij dat een huisvrouw nooit tijd heeft voor iets anders. En dit veronderstelde tijdgebrek berust op een der gegevens uit de voorgaande periode: omdat efficiency onmogelijk is met kleuters in de buurt, komen zij later niet op het idee hun werk met overleg te verrichten en blijven zij welgemeed de zestig uur per week volmaken. Daarbij worden zij trouwens gesteund door de traditie van het Nederlandse huishoudonderwijs dat meer let op perfecte uitvoering dan op rationeel indelen.

Kortom, zodra er kleine kinderen zijn valt achter de meeste vrouwen de huisdeur in het slot. Zolang dat zo blijft zal er sprake zijn van verspilling van menselijk potentieel en zal mijn privé-onlust niet verdwijnen. Want dat een zo grote verscheidenheid aan individuen zijn leven bevredigend vult met

een zo uniforme taak, wil er bij mij niet in.

Wie over het onbehagen bij de vrouw schrijft, kan het chapter 'huwelijk' niet ter zijde laten. Het huwelijk is een van die instituten die blijkbaar niet door een beter functionerend equivalent te vervangen zijn. We kunnen er niet mee leven, we kunnen er ook niet buiten.

Nu heeft dit probleem natuurlijk altijd bestaan, maar er zijn, geloof ik, twee redenen waarom het huwelijk meer onder spanning staat dan vroeger. De eerste is de erotische bewustwording, de tweede hangt samen met de woningnood.

Er wordt wel eens geklaagd dat in de literatuur van tegenwoordig sex zo'n centrale plaats inneemt. De taboes zijn geslecht, zegt men dan, kunnen we nu eindelijk niet eens ergens anders over praten? Dat lijkt mij een al te simpele voorstelling van zaken. Volgens de recente Libelle-enquête over het Nederlandse huwelijk³ wensen in vierenzeventig procent van de Nederlandse huwelijken beide partners of één van hen meer voorlichting op dit gebied – en literatuur is een vorm van voorlichting.

Met andere woorden: het erotische is misschien niet langer taboe, het is in elk geval wel problematisch. En het probleem kan men misschien als volgt omschrijven. Het is *a.* de angst op dit gebied niet te beantwoorden aan de – veronderstelde – normen van zijn vriendenkring; *b.* de angst niet toe te komen aan iets waarvan iedereen verklaart dat het essentieel is.

In een interessante studie over 'ordinary families'⁴ schrijft Elizabeth Bott dat de door haar geïnterviewde echtparen het als een soort morele plicht zagen samen een gelukkig sexleven te hebben. Nu stelt zij uitdrukkelijk dat de resultaten van haar onderzoek alleen gelden voor de Londense gezinnen die daarbij betrokken waren, maar bij het doornemen van het door haar verzamelde materiaal kreeg ik de indruk dat Londen en Nederland dicht bij elkaar liggen, zowel op dit gebied als op andere.

3 Cijfers ontleend aan een bericht in *Het Parool* van 23 september 1967.

4 Elizabeth Bott, *Family and Social Network. Rules, Norms, and External Relationships in Ordinary Urban Families*, London: Tavistock, 1957.

En als dat zo is, maakt men het zichzelf wel erg moeilijk. Men beschouwt een langdurige harmonie op dit gebied niet als een godsgeschenk – voorzichtig, breekbaar – maar als een criterium waaraan men zijn eigen geslaagdheid afmeet. Men stelt zich een ideaal dat even moeilijk te bereiken is als de all-round deugzaamheid van vroeger.

Het andere punt betreft – indirect – de woningnood. Indirect omdat de rechtstreekse slachtoffers buiten beschouwing blijven. Het woonpatroon heeft zich sinds 1940 gewijzigd, in die zin dat bijna niemand meer zelf zijn domicilie kan bepalen. De meeste mensen krijgen op den duur een huis, maar zij hebben daarbij praktisch geen keuze: het is vrijwel onmogelijk zich te nestelen in de naaste omgeving van familie en vrienden. Dat maakt de privacy groter, maar het maakt ook dat wederzijdse hulpverlening en zo iets simpels als een geregeld praatje met een verwante ziel veel moeilijker bereikbaar zijn geworden. Gezinnen zijn dus meer op zichzelf aangewezen, en bijgevolg worden aan het contact tussen echtgenoten en aan hun onderlinge samenwerking hogere eisen gesteld dan vroeger.

Nu kan men natuurlijk zeggen dat mannen evenzeer met deze problemen te kampen hebben als vrouwen. Toch zijn er verschillen: een man trekt 's morgens de huisdeur achter zich dicht en bepaalt zijn aandacht bij andere zaken. Een vrouw heeft door de aard van haar werkzaamheden de ganse dag tijd erover te piekeren. Voor haar is het verdwijnen van de uitlaatklep van vroeger – een gewillig oor in de buurt – dus erger dan voor een man. Daarbij komt nog dat de meeste vrouwen als zij hun huwelijk niet geslaagd vinden geen alternatief hebben: als zij gaan scheiden stort hun materiële bestaan in elkaar en moeten zij al of niet gaan werken onder omstandigheden die veel ongunstiger zijn dan bij een gehuwde of ongehuwde vrouw. Zij zitten in de val: als het niet psychisch is dan toch financieel en sociaal. (In hoeveel gezinnen bestaat een evenwicht tussen man en vrouw wat betreft de inbreng van vrienden, kennissen en relaties?)

Dit is een extreme situatie, zal men zeggen. Niet zo extreem als men de eerder geciteerde enquête over het huwelijk mag geloven. Want daaruit valt op te maken dat tien procent van de Nederlandse huwelijken in acuut gevaar verkeert, en dat in

vele andere de gevarengrens elk ogenblik bereikt kan worden. Maar er is nog een andere factor in het spel. De huidige positie van de echtgenote legt een zware druk op het huwelijk. Zij heeft afstand gedaan niet alleen van haar vrijheid, maar ook van haar levenswijze om het toverland van de gehuwde staat, eindstation van ieder meisjesboek, te betreden. Haar arme echtgenoot verkeert nu in de situatie dat hij voor alles wat zijn vrouw heeft opgegeven compensatie moet bieden. Hij is haar leven, zij heeft dus recht op aandacht, liefde en attenties. Als hij na een dag onder de mensen alleen wil zijn, is ze beledigd: zij heeft de ganse dag geen volwassen mens gesproken. Als hij in het weekend rust wenst, is ze teleurgesteld: ze heeft de hele week uitgezien naar het moment waarop ze samen iets konden ondernemen.

Samenvattend: een flink stuk huwelijksproblematiek berust op het feit dat man en vrouw op het ogenblik een zo verschillend leven leiden. En als men dit uit de wereld wil hebben, moet men zorgen dat hun levens op elkaar lijken. De materiële organisatie van het bestaan wordt dan ingewikkelder, en beide partijen moeten bereid zijn tot *fair play*, maar de psychische voordelen zijn evident.

Een vrouw die iets in een baan investeert krijgt geen kans de hele dag over gezinsproblemen te tobben. Ze hoeft minder van haar man te verwachten omdat ze een eigen leven heeft. Zij kan zijn behoefte aan rust en eenzaamheid niet alleen billijken, maar ook begrijpen en zelfs delen. Zij ziet zijn werk niet langer als een bedreiging van de haar toegemeten aandacht; zij kan zich voorstellen dat sommige dingen hem ook thuis niet loslaten. Zij kan zich, kortom, in zijn omstandigheden verplaatsen; haar belangen zijn niet meer tegengesteld aan de zijne.

Daarmee is natuurlijk slechts een deel van de problematiek opgelost, maar de rest drukt minder zwaar en kan in principe benaderd worden zonder het fundamentele onbegrip dat nu zo vaak kenmerkend is voor huwelijksconflicten.

Maar getrouwde vrouwen in Nederland wensen helemaal niet te werken. Er zijn er weinig die het doen, en tot voor kort werd bij enquêtes op suggesties in die richting vrijwel unaniem negatief gereageerd. Waarom eigenlijk?

Natuurlijk, er zijn mannen die hun potentie koppelen aan het niet-verdienen van hun vrouwen. Als laatstgenoemden dat opwindend vinden, wel, masochisme is een gangbaar menselijk vermaak.

Maar er zijn meer solide redenen. Een heleboel vrouwen hebben niets geleerd. Weliswaar zijn meisjes bezig hun achterstand in te halen, maar in de hogere regionen van het onderwijs zijn ze nog altijd dun gezaaid. Niet alleen als men hun aantal met dat van mannelijke studenten vergelijkt, maar ook als men de percentages legt naast de buitenlandse blijkt de Nederlandse vrouw een achterstand te hebben.

In elk geval: voor oudere vrouwen die rond hun huwelijk de maatschappij verlaten hebben, ligt het zo: òf ze hebben weinig geleerd en zijn dan soms nog vergeten wat ze geleerd hebben, òf ze zijn zo oud dat ze nergens meer fatsoenlijk terecht kunnen. Hun enige mogelijkheid is dan dat ze aan de lopende band gaan staan of andermans huis schoonmaken, en dat is geen aantrekkelijk perspectief.

De tweede reden is het menselijk gebrek aan fantasie. Als mensen behoudzuchtig zijn dan komt dat doordat zij zich niet kunnen voorstellen dat het anders kan: in plaats van een aardig opgevulde maquette zien zij een grauwe woestenij. De meeste huisvrouwen kennen geen lotgenoten die werken. Dus denken ze dat het onmogelijk is, – ze zijn toch al zestig uur per week in touw?

Vernieuwers moeten er dan ook op bedacht zijn dat ze hun plannen een concreet gezicht geven, en dat ze laten zien dat de huidige situatie geen onwrikbaar gegeven is. In dit geval zou men vrouwen aan de hand van voorbeelden uit de praktijk kunnen stimuleren de organisatie van hun huishouden opnieuw te doordenken. In Engeland verscheen een jaar geleden al een boekje met tips voor werkende vrouwen, maar wat Nederland betreft ligt hier nog een onontgonnen gebied voor dat gedeelte van de pers dat zich met vrouwen bezighoudt.

Er bestaat een soort communis opinio die zegt dat de kwestie – werken of niet? – alleen actueel is voor vrouwen met een intellectuele inslag. De meeste studies over deze kwestie mikken op deze groep en ontlenen er hun voorbeelden aan. Nu zijn de houdingen van deze categorie het meest uitgekristalli-

seerd: zij weten dat ze meer en andere dingen kunnen dan ze op het ogenblik doen; zij vormen een soort voorhoede van het onbehagen.

Maar dat de zaken in beweging zijn mag men opmaken uit de cijfers van de al eerder ter sprake gekomen Libelle-enquête. Daarin verklaart vierendertig procent van de gehuwde vrouwen dat ze graag willen werken, *en dat is tien maal zoveel als het aantal vrouwen met een middelbare of hogere opleiding.*

Dat bewijst voor mij dat een derde van de Nederlandse huismoeders oog begint te krijgen voor de realiteit. En die realiteit is dat door de langere levensduur van de vrouw en het beperkter kindertal praktisch niemand zijn leven meer kan vullen met het moederschap alleen.

Maar die vierendertig procent hebben het moeilijk; zij worden geflankeerd door tweeëntachtig procent mannen die verklaren dat getrouwde vrouwen niet horen te werken. Dit impliceert het een en ander: bij voorbeeld dat de weerstanden tegen het werken van de gehuwde vrouw nog niet horen tot het soort vooroordelen die men wel koestert, maar waar men niet voor uit durft komen; een reactionair standpunt op dit gebied is blijkbaar nog bon ton.

Bij voorbeeld ook dat mannen een merkwaardig talent hebben alleen intellectueel van hun vorming te profiteren. Sommige studenten hebben ideeën over maagdelijkheid die in wezen niet zoveel verschillen van de op Sicilië gangbare opvattingen. Zij zijn blijkbaar psychisch niet opgewassen tegen het begrip gelijkheid. Dit blijkt ook uit het prestige dat sommige mannenbladen genieten: op sociaal, cultureel en wetenschappelijk gebied zijn ze volwaardig, maar wat de verhouding der seksen betreft beperken ze zich tot al of niet verbloemd sadisme.

Gelukkig zijn er nog verlichte mannen in Nederland, om precies te zijn vijftien procent. Het lijkt mij dat vrouwen bij het ombuigen van de publieke opinie hun hulp niet kunnen missen. Zij zouden een even positieve rol kunnen spelen als hun voorvaders in de begintijd van het feminisme.

Maar een vrouw die in de maatschappij wil blijven of daarin op den duur wenst terug te keren, moet de fatalistische lijn doorbreken en aan het plannen slaan. Want al voelt ze zich-

zelf nog zo fit, de maatschappij heeft weinig op met mensen die na hun veertigste helemaal opnieuw moeten beginnen. Dus is het nodig dat ze een gezinsplan maakt: zoveel kinderen en niet meer, ongeveer op die tijden geboren.

Nu heeft zij sinds kort een machtige bondgenoot: de pil. Als iemand er aanspraak op mag maken in het feministische pantheon te worden bijgezet dan is het professor Pinkus. Nu is de pil voorlopig helaas nog maar de helft van het liedje. Hij werd eind 1966 door driehonderdduizend vrouwen in Nederland gebruikt en op een totaal van achttienhonderdduizend gehuwde vrouwen in de vruchtbare leeftijd betekent dat niet zoveel. Nu zijn er natuurlijk vrouwen voor wie de pil niet relevant is, maar behalve uit deze cijfers blijkt ook uit de praktijk dat de dingen op dit gebied nog lang niet rond zijn.

Sterker: als wij ergens een ongenueanceerd feminisme nodig hebben dan is het hier. Want als er ergens sprake is van klas-sejustitie op grote schaal, van systematische discriminatie jegens een bepaalde bevolkingsgroep, als ergens de vrouw als een onmondig wezen wordt beschouwd, dan is het op het gebied van de abortuswetgeving.⁵

Vroeger werd de vrouw fysiek het slachtoffer van haar biologische doem: op negenenveertigjarige leeftijd was de kinderezen voor een heleboel vrouwen fataal geweest. Tegenwoordig springt men voorzichtig om met de gezondheid van de moeder, althans in het fysieke vlak. Maar psychisch en sociaal heeft zij nauwelijks waarborgen; zelfs in zeer tragische gevallen komt geen abortus tot stand, tenzij door het toeval van relaties. Natuurlijk, er zijn landen met een meer liberale wetgeving op dit gebied, met name sommige volksdemocratieën (een overzicht van aldaar geldige regelingen vindt men in een artikel van M. Rácz in *De Nieuwe Stem* van juli 1967). Maar ook daar worden principes gemakkelijk ondergeschikt gemaakt aan eisen van bevolkingspolitiek. Met opzet gebruik ik het woord principe, want er ligt voor mij iets paradoxaals in de westerse ideeën over menselijke waardigheid. Men proclameert – met mijn volle instemming – dat een individu consequent het recht moet hebben zijn mening te uiten zolang hij

5 In dit artikel wordt de term ‘abortus’ steeds gebruikt in de zin van ‘abortus provocatus’.

daarmee andermans vrijheid niet schaadt. Men belet hem evenwel in volle vrijheid zijn kindertal en het tijdstip van hun geboorte te bepalen. Hiermee wil ik uiteraard niet zeggen dat naar mijn mening iedere vrouw abortus moet plegen, integendeel: deze ingreep dient een uitstervende uitwijkmogelijkheid te zijn en het aanleren van een doeltreffende anticonceptie-mentaliteit moet even vanzelfsprekend worden als het inpompen van de tafels van vermenigvuldiging; – ik vind wel dat een vrouw de enige hoort te zijn die het recht heeft te beslissen of zij een zwangerschap wenst te onderbreken of niet. Zolang de vrouw degene is die kinderen draagt, baart, zoogt, verzorgt en grotendeels opvoedt, kortom degene die een flink stuk van haar leven in deze bezigheden investeert, hebben anderen niet het recht haar te maken tot de gevangene van hun moraal, levensbeschouwing en vooroordelen.

Daarom vind ik het droef te constateren dat wat de normale situatie hoorde te zijn hoge uitzondering is. Blijkens een steekproef⁶ verricht in opdracht van de VARA is slechts twee procent van de Nederlandse artsen bereid ja te zeggen tegen een vrouw die vraagt: ‘Dokter, wilt u mij van mijn zwangerschap afhelpen’ zonder daarbij nadere toelichting te verlangen. En volgens dezelfde steekproef vindt eenenzeventig procent maatschappelijke noodsituaties onvoldoende reden om tot onderbreking van de zwangerschap te besluiten. Nu zijn artsen, getuige hun houding in het verleden tegenover anti-conceptiva, niet noodzakelijkerwijze progressief – en onder een progressief versta ik iemand die opinies aanhangt die later gemeengoed en al of niet onvermijdelijk zullen worden. En verder is er natuurlijk de wet. Die is voor verandering vatbaar, zegt u misschien. Natuurlijk. Maar ik vind niet dat uitbreiding van het aantal gronden waarop abortus kan worden toegestaan een oplossing betekent, al is dat natuurlijk een stap in de goede richting: de menselijke ellende kan erdoor worden ingeperkt.

Dr Frans J.H. Wong Lu Hing⁷ heeft laten zien hoe revolutionair de pil eigenlijk is: eindelijk is de erotiek weer losgekoppeld van de procreatie. Men zou eraan kunnen toevoegen dat

6 Deze gegevens werden ontleend aan een bericht in *Het Parool* van 1 juli 1967.

pil plus abortus-garantie een nog radicaler omwenteling betekenen: eindelijk wordt de vrouw losgekoppeld van de konijnen.

Als het recht van de vrouw over haar eigen lichaam te beschikken wettelijk is vastgelegd in een handvest door alle volken ondertekend, dan zal een stuk vrijheid dat al veroverd werd op de natuur – medisch is abortus immers mogelijk – ook veroverd zijn op de cultuur. Dan zal de vrouw tegelijkertijd een stuk van haar achterstand op de andere vertegenwoordigers van het menselijk geslacht hebben ingelopen. Dan zal het zwaard van Damocles opgeborgen kunnen worden waar het hoort: in het rijk der legenden.

Ter wille van degenen die vinden dat hier wel hard geschreeuwd wordt, moet ik zeggen dat het mij nodig lijkt. Want het valt mij steeds weer op dat zelfs verlichte mannen wanneer ze discussiëren over dingen die vrouwen nauw raken, het bestaan van die vrouwen in concreto niet eens schijnen te vermoeden. Ik vrees dat het dossier dat ik hierover aanleg even uitgebreid zal worden als dat van de fouten tegen het Frans die in de Nederlandse pers worden gemaakt.

Er is een andere factor die op het ogenblik negatief inwerkt op de positie van de vrouw en met name op haar vrijheid, en die factor is het misbruik dat naar mijn mening gemaakt wordt van de dieptepsychologie.

Nu heeft de in Amerika een tijdlang en misschien nog wel heersende opinie dat seksueel geluk slechts was weggelegd voor passieve kindvrouwtjes, hier bij mijn weten weinig weerklank gevonden. Maar met twee andere aan Freud ontleende zaken is dat wel het geval. En dan dient in de eerste plaats opnieuw het onderwerp abortus ter tafel te komen. Vroeger hadden bezwaren tegen abortus onder meer een punitieve achtergrond: op lust volgt last, waarbij de last bleef voorbehouden aan de ene helft en haar aandeel in de lust nog dubieus was. Tegenwoordig is er een neiging een ongewenste

7 In *Prostitutie, liefde en huwelijk. Een poging tot verheldering*, Amsterdam: Wetenschappelijke Uitgeverij, 1967. Zijn formulering (p. 103) luidt: 'De paring wordt weer losgemaakt van de baring.' (Dr Wong was een van de eerste artsen in Nederland die er openlijk voor uit kwam dat hij aborteerde – red.)

zwangerschap te beschouwen als een *Fehlleistung*, die maar op een manier te duiden valt: de vrouw in kwestie wil eigenlijk een kind, en onderbreking van de zwangerschap betekent dat ze uit de koers raakt. En natuurlijk gebeurt het dat een vrouw na een dergelijke ingreep een depressie krijgt, met name wanneer het de bedoeling was een man het huwelijksbootje in te werken. Sterker: het lijkt mij in onze maatschappij bijna uitgesloten dat een ongewenste zwangerschap, al of niet onderbroken, geruisloos verloopt, door alle ellende eromheen: eenzaamheid, inadequate reacties van de partner, het stuklopen van een verhouding, de vernederingen inherent aan de situatie, – er zijn te veel storende factoren aan het werk.

Ik vind het alleen ontoelaatbaar dat iemands bewuste redenen genegeerd worden op grond van al of niet bestaande onderbewuste motieven. Het ontoelaatbare schuilt hierin dat men zich op dit terrein niet houdt aan de normale menselijke omgangsregels, en dat tegenover iemand die door de omstandigheden toch al wankelmoedig is en slecht van zich af kan bijten.

Het komt vaker voor dat iemand na het nemen van een bepaalde beslissing een kater krijgt. Als een ander dat voorvoelt, kan hij de persoon in kwestie van advies dienen, maar niemand vermeet zich hem op grond van die eventuele kater de beslissing uit handen te nemen, behalve als het een kind betreft of een onvolwaardige. Wat ik met andere woorden op deze politiek tegen heb is dat zij een verkapte vorm van paternalisme bedrijft, een modernistisch vermomde poging is de onmondigheid van de vrouw te continueren.

Er is een ander terrein waarop de invloed van Freuds ideeën negatief heeft ingewerkt op de vrijheid van de vrouw. Sinds Freud ontdekte hoe iemands jeugd ingreep in zijn latere leven, is men doodsbenauwd geworden dat moeders te kort schieten in hun taak. Van hoog tot laag beijvert men zich een vrouw in te prenten hoe onmisbaar zij is voor haar kinderen. Vroeger was het in bepaalde kringen gebruikelijk kinderen over te laten aan daartoe al of niet gekwalificeerde personen, tegenwoordig is dat praktisch ondenkbaar, behalve bij vrouwen in dienst van het Hogere: actrices, revuesterren en dergelijken.

Het gevolg is dat de vrouwen althans aan één van de drie K's vaster geketend zitten dan ooit.

Waarschijnlijk niet ten overvloede moet ik nu zeggen dat ik het in principe uitstekend vind dat men zijn opvoederstaak tegenwoordig zo consciëntieus opvat. Mijn bezwaar is alleen dat Freud gebruikt wordt om een oud vooroordeel te bestendigen: de vrouw hoort thuis in het gezin.

Nu dacht ik dat de vader bij Freud ook een uiterst belangrijk personage was, maar op de een of andere manier schijnt dat weinig consequenties te hebben voor de praktijk. Mannen worden in elk geval veel minder systematisch aan hun opvoedersplichten herinnerd dan vrouwen.

Nu is het betrekkelijk gemakkelijk rationeel over de moeder-en-kind-relatie te praten met mensen die zelf geen kinderen hebben. Hoewel, ook daarin zijn twee categorieën. Het ene soort heeft zich laten terroriseren door het alarmgeroep van beroepspedagogen en schernt angstig met ontwrichte gezinnen en ontwortelde jeugd. Het andere soort verkeert in het abstracte stadium en meent dat alles kan worden opgelost met officiële verklaringen, werkschema's en concrete maatregelen, — die overigens hard nodig zijn.

De crux van het probleem ligt dan ook elders; bij de moeders zelf. Want in hen vinden kinderpsychologen hun trouwe bondgenoten. Als een vrouw leest wat er allemaal mis kan gaan met haar prille prinsje of haar onverschrokken prinsesje, krimpt haar hart ineen en neemt zij een heroiek besluit: tot haar laatste snik zal zij zich daartegen te weer stellen.

Het merkwaardige is niet dat moeders afvliegen op boeken en artikelen over kinderpsychologie. Het merkwaardige is wel dat ze daar een zo absoluut geloof aan hechten. Voor wie zich een zekere mate van privacy veroverd heeft is het mogelijk de vooroordelen van de maatschappij naast zich neer te leggen, maar de meningen van de wetenschap zijn voor ons blijkbaar onaantastbaarder dan de paus toen hij nog onfeilbaar was.

De collectieve schrikreactie die op Freud is gevolgd maakt het praktisch onmogelijk kalm over het onderwerp 'moeder en kind' te denken. Vroeger was het moederschap misschien heilig, tegenwoordig is het in elk geval taboe. Hetgeen impliceert dat men tegenover anderen en zichzelf op dit gebied alleen de toegestane formules durft te gebruiken. Hetgeen impliceert

dat discussies op dit terrein onwezenlijk worden omdat ze gehuld zijn in een mist van hypocrisie. Hetgeen impliceert dat een heleboel vrouwen in een scheve positie verkeren, dat ze niet in vrijheid hun houding durven bepalen.

Vandaar dat sommige werkende vrouwen, bij wijze van niet-bewuste reactie of bij wijze van bewuste politiek, proberen andere vrouwen als moeder te overklassen door meer tijd aan hun kinderen te besteden dan de gemiddelde huisvrouw. Vandaar dat sommige vrouwen die graag willen werken reikhalzend uitzien naar een excuusberoep. Als een getrouwde vrouw verpleegster of bejaardenverzorgster wil worden omdat het werk haar aanspreekt dan is dat uitstekend, maar als zij een van deze beroepen kiest omdat ze rottig, onderbetaald, dus nobel zijn, als zij het, met andere woorden, doet om haar schuldgevoelens in toom te houden, zit ze ernaast. Campagnes die werken met de slogan 'wij hebben u zo nodig' bespeken *a.* de onlust, *b.* het kwade geweten. Wie daarop reëel wil antwoorden zegt: laat dat dan maar eens merken in arbeidsvoorwaarden en honorering. De situatie is scheef omdat vele vrouwen zich door de anderen een houding en een gedrag laten opdringen die ze uit vrije wil nooit gekozen zouden hebben.

Het moederschap is taboe. Wie vindt dat de gangbare ideeën op dit gebied wel eens van uit een andere gezichtshoek bekeken mogen worden, namelijk van uit het belang van de moeder en niet van uit het belang van het kind, bedrijft weinig minder dan blasfemie en vindt een eensgezind en angstig front tegenover zich. Toch is er alle reden om dat te doen. Want moederschap kan positief inwerken op een vrouw, maar ook negatief. Het kan haar zelfbewuster en wijzer maken, het kan haar ook doen afglijden in gemakzucht: 'Toen ik voor het eerst thuis was kwam er een soort vakantiestemming over me' (maar een jarenlange vakantie is alleen in wensdromen ideaal), het kan ook maken dat zij het bijltje erbij neerlegt: 'Als het dan zo ontzettend belangrijk is mijn kinderen heelhuids naar de volwassenheid te manoeuvreren, waar zal ik mij dan verder nog om bekommeren?'

Een moeder staat bloot aan twee verleidingen. De verleiding haar taak gelijk te stellen met haar aspiraties, en – een stap

verder – de verleiding op haar kinderen te mikken in plaats van op zichzelf.

Voorbeeld. Aan het woord is een geëvolueerde Engelse, auteur van tenminste één populair sociologisch boek, moeder van twee dochters (acht en vijf jaar) en een zoon van drie maanden.

Onderwerp van gesprek: gezinsgrootte.

Vraag: 'Waarom nam je nog een kind toen je eenmaal uit de luierrotzooi was?'

Antwoord: 'I wanted a son. I've worked this out for myself, I wanted to give birth to one complete human being.'

In het gezelschap valt een stilte.

Zij vervolgt: 'It really is a kind of masochism, you know.'⁸

Deze vrouw velde een negatief oordeel over de *condition féminine*. Zij had uitgemaakt dat een vrouw in het jaar 1967 geen volledig mens was, zij verwachtte geen verbetering in de situatie, zij liet het daarom afweten en had voor het moment besloten per procuratie te gaan leven.

Nu is mijn indruk dat haar geval niet op zichzelf staat. Het verschil tussen deze Engelse en een heleboel andere vrouwen is dat zij zich haar abdicatie bewust was en in het moederschap vluchtte uit balorigheid.

Ik vind dit een griezelige oplossing. Niet alleen voor deze vrouwen zelf, maar ook voor de toekomst. Want als zij het normaal blijven vinden dat een vrouw een taak heeft plus wat zoethoudertjes: stemrecht, hobby's, clubs, cultuur en kletsen, in plaats van een eigen leven, dan is de oude situatie dat het leven van het kind prevaleert boven het leven van de moeder alleen van het fysieke naar het psychische vlak verlegd, dan horen vrouwen bedroefd te zijn als ze het leven schenken aan een dochter.

Om opnieuw expliciet te zijn: uiteraard ben ik niet van mening dat vrouwen hun kinderen nu maar in de steek moeten laten. Ik geloof wel dat hier een probleem ligt waar vrouwen wel eens wat denkenergie aan mogen besteden. Ik geloof met

8 Vertaling: 'Ik wou een zoon hebben. Ik heb er lang over gepiekerd waarom ik dat eigenlijk wou, maar ik wenste één volledig menselijk wezen op de wereld te zetten. (...) Ik weet dat het in feite een soort masochisme is.'

name dat vrouwen wel eens bij zichzelf te rade mogen gaan en uitmaken waar hun vitale belangen liggen: in hun gezin of daarbuiten. Ik geloof met andere woorden dat het de hoogste tijd is dat vrouwen zich het gezonde egoïsme permitteren dat voor mannen sinds mensenheugenis een vanzelfsprekend gegeven is, — materiële omstandigheden buiten beschouwing gelaten. Want ik kan mij niet voorstellen dat iemand die zijn eigen vitale belangen verwaarloost, een positieve invloed heeft op zijn omgeving. Want wie alleen zijn al of niet bewuste rancune heeft raakt verstopt: hij zit zo in zichzelf opgesloten dat hij het vermogen verliest zich andermans situatie reëel in te denken. En hoe kan hij dan een goede opvoeder zijn? Als een vrouw naar eer en geweten uitmaakt dat haar *raison d'être* in haar gezin ligt, *all right*, maar als zij tot de conclusie komt dat die zich elders bevindt dan moet zij gehoor geven aan haar impulsen. De rest is dan een kwestie van het vinden van oplossingen, waarbij de maatschappij overigens wel mag worden aangespoord tot behulpzaamheid.

Maar een vrouw die haar *raison d'être* buiten haar gezin zoekt is verdacht. Sterker, men kan zich niet eens voorstellen dat ze bestaat. En daarmee komen we terecht bij een ander aspect van de kwestie.

Wij leven in een maatschappij met een sterk arbeidsethos. De negatieve reacties op anarchistische elementen onder de jeugd zijn voor een groot deel terug te voeren op hun zogenaamde arbeidsschuwheid, ik bedoel dat de afkeer van de mensen hier een solide aanknopingspunt vindt.

Als er in Nederland aan toekomstplanning wordt gedaan, denkt men primair aan het creëren van arbeidsplaatsen. In theorie zou het denkbaar zijn dat men zich slechts afvroeg hoe de komende generatie gevoed, gekleed, gehuisvest en vermaakt moest worden. Maar in de praktijk heeft werk de hoogste prioriteit. Daarna komen huisvesting en recreatie, — en het is de vraag of men zich daarom zou bekommeren als wij niet in een overbevolkt land leefden; voedsel en kleding komen vanzelf wel te voorschijn.

Voor deze benadering zijn goede redenen: de onlust van werklozen is niet alleen te wijten aan vermindering van inkomsten en spanningen in de huiselijke kring.

In deze maatschappij nu vormen getrouwde vrouwen een dubbelzinnig soort *leisure class*. Want hoewel zij gemiddeld zestig uur per week bezig zijn, neemt niemand hun werken serieus. Dat blijkt, behalve uit de dagelijkse praktijk, uit een paar restanten in de wet. De getrouwde vrouw heeft recht op huishoudgeld, maar recht op huishoudgeld is iets anders dan recht op een deel van het gezinsinkomen. De kostwinner, dat is dus in de praktijk de man, bepaalt het domicilie, hetgeen betekent dat de belangen van de vrouw juridisch niet tellen. Nu kan men zeggen dat problemen in dit verband pas urgent worden als het huwelijk niet deugt. Maar datzelfde gold voor de andere punten waarop de getrouwde vrouw achtergesteld was, ook daar viel een mouw aan te passen zolang de verhouding goed was. Maar dat de zaken in de praktijk meestal wel marcheren is geen reden om vast te houden aan een principiële scheve situatie.

Getrouwde vrouwen vormen dus een soort *leisure class*. Het paradoxale is dat ze deze categorie niet verlaten als ze gaan werken. Hun werk buitenshuis wordt door de anderen gezien als een marginale bezigheid. Als zij geen zure gezichten ontmoeten, krijgen zij te maken met vriendelijk-beschermende reacties. De exclamaties die het werken van getrouwde vrouwen begeleiden, zijn van hetzelfde soort als de verrukte kreetjes die een gastvrouw ten deel vallen. Wat enig dat u werkt! (Wat heb je die tafel leuk gedekt!) Wat flink van u! (Wat knap dat je je stofzuiger zelf repareert!) Ik citeer. 'Vrouwen hebben het toch maar heerlijk. Als de zon schijnt zitten ze erin, als het mooi weer is trekken ze met de kinderen naar het strand, als die kinderen groter zijn kunnen ze een paar uurtjes voor de klas gaan staan, enzovoort.' Degene die dit schreef stelde het alleen zo opdat het grotendeels weerlegd kon worden, maar hij bracht daarmee treffend de houding van de maatschappij onder woorden: buitenshuis werken, in de zon zitten en met de kinderen naar het strand gaan liggen in hetzelfde vlak.

Ander voorbeeld. Op een congres verklaarde een vooraanstaand tolk dat hij zijn beroep heel geschikt vond voor (getrouwde) vrouwen. Voor mannen had het zijn gevaren, immers, de mannelijke natuur is er niet op ingesteld op den duur slechts genoeg te nemen met het weergeven van andermans

woorden. Maar voor vrouwen, nietwaar, is werken slechts een middel om de tijd door te komen.

Het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw wordt dus gezien als een vorm van vrijetijdsbesteding, als een hobby, als één van de vele grillen die je bij vrouwen nu eenmaal kunt verwachten. En dat geldt niet alleen in het psychologische vlak, maar ook in het economische.

Vandaar dat bij de beoordeling van een hypotheek-aanvraag de verdiensten van een vrouw niet meetellen, vandaar de discriminatie (jegens mannen in dit geval) wat betreft het toekennen van de Nederlandse nationaliteit bij huwelijk: een buitenlandse vrouw wordt in zo'n situatie automatisch Nederlandse, een buitenlandse man moet in hetzelfde geval de moeizame weg van de naturalisatie bewandelen; hij is een concurrent op de arbeidsmarkt, zij niet. Vandaar dat er in Nederland nog altijd richtlijnen in omloop zijn volgens welke bij personeelsinkrimping de gehuwde vrouw het eerst aan de kant wordt gezet. Nog steeds is het dus mogelijk de normale maatschappelijke criteria – bekwaamheid, bevoegdheid, duur van het dienstverband – buiten werking te stellen als het gehuwde vrouwen betreft.

Het meest systematisch komt deze mentaliteit echter tot uiting in het Nederlandse belastingstelsel. Bij een hobby let men niet op materieel rendement. Vandaar dat het gehuwde vrouwen is toegestaan slecht betaald of gedeeltelijk werk te verrichten. De meesten van hen conformeren zich trouwens aan dit hobbypatroon: het gemiddelde inkomen van deze groep bedroeg in 1962 f 2009,—.

Maar als zij dat niet doen wordt hun wel duidelijk gemaakt dat men de normen van een gemeenschap niet ongestraft overtreedt. De illusie dat zij een volwaardig lid waren van de maatschappij wordt dan definitief ontmaskerd. Een vrouw die qua inkomen in een hogere middenklasse zit en voorzien is van een vergelijkbare echtgenoot, mag dan ook de helft van wat zij verdient aan de staat teruggeven. Een werkend echtpaar met twee kinderen betaalt vanaf een bepaalde grens dan ook meer belasting dan man en vrouw zouden doen als beiden vrijgezel waren. Voor cijfers heb ik hier geen plaats; ze zijn bij mij verkrijgbaar; men kan ze trouwens zelf opstellen

aan de hand van de bekende belastingtabellen.

Een vrouw in deze categorie komt, niet belastingtechnisch maar in feite, terecht in de categorie van het overwerk. En overwerk, de naam zegt het al, is één van die overbodigheden waarop een weeldetarief van toepassing hoort te zijn. Wat de maatschappij, bij monde van de fiscus, aan deze vrouwen te melden heeft is: je hoort hier niet, ga maar liever bloemen schikken.

Dit zou allemaal niet zo erg zijn als er in de naaste toekomst iets zou veranderen. Ons belastingstelsel gaat op de helling, maar in de artikelen hieraan gewijd mocht ik geen letter lezen over de gehuwde werkende vrouw. Dat betekent dat de eerste twintig jaar geen principieel andere aanpak te verwachten valt. Dus zal het wel blijven bij lapmiddelen als de een jaar geleden gedane voorstellen van de SER, die, als ze dan eindelijk van kracht worden, al achterhaald zijn door het gestegen kostenpeil.

Het lijkt mij dan ook tijd dat vrouwen eens wat politieke druk gaan uitoefenen, op allerlei terrein. Zij zouden bij voorbeeld kunnen nagaan welke partij de moed heeft een principiële verandering van de abortuswetgeving op haar programma te zetten. Ik heb het gevoel dat dit één van de terreinen is waarop de geringe deelname van vrouwen aan het politieke leven zich tegen hen keert. Want het lijkt me wel zeker dat dit probleem vrouwen meer ter harte gaat dan mannen, en ik heb de indruk dat zij hierover gemiddeld anders denken. Misschien vergis ik me, maar het zou interessant zijn na te gaan hoeveel vrouwen van mening zijn dat hun seksegenoten degenen zijn die daarover in laatste instantie horen te beslissen. In onze vadermaatschappij vraagt men over een dergelijke materie echter alleen de opinie van artsen.

Zij zouden voorts hun best kunnen doen om bepaalde dingen op partijprogramma's te krijgen. Bij voorbeeld de wettelijke waarborg dat wat betreft benoeming, promotie, pensioenrechten en ontslag voor vrouwen, gehuwd of ongehuwd, geen andere regels gelden dan voor mannen. Natuurlijk is dit alleen maar een begin: de meeste moeilijkheden op dit terrein zijn niet met juridische middelen op te lossen. Maar het is essentieel, anders kunnen paternalistische werkgevers vrijelijk

hun gang gaan.

Vrouwen zouden ten slotte die partijen kunnen steunen die de maatschappelijke integratie van de gehuwde vrouw willen bevorderen. Die daaraan fiscale consequenties verbinden en die daartoe een uitgewerkt programma opstellen, in plaats van te volstaan met één zinnetje in een verkiezingspamflet. Wat vrouwen kortom nodig hebben is een vechthouding. En dat geldt niet alleen op het collectieve plan maar ook op het individuele.

In dit stuk heb ik vaak gedaan alsof vrouwen als individu in een luchtledig verkeren, en dat was met opzet. Het lijkt mij nodig dat vrouwen hun positie eerst principieel doordenken, los van de context waarin zij leven. Meestal gaat het andersom, zij zien de dingen allereerst in relatie tot hun man, hun kinderen en hun milieu, en die context werkt dan meestal zo verlamdend dat ze aan het principieel stellen van de dingen niet eens meer toekomen.

Als een vrouw bij voorbeeld wil werken en haar man verzet zich daartegen, wordt het voor haar uiterst moeilijk de dingen zo te organiseren dat alles goed blijft lopen. Nog afgezien van zo iets als sabotage heeft zij te maken met materiële weerstanden: het werk van haar man is het eerst gegevene en tot nog toe werd alles daaromheen gegroepeerd, – en met psychische: zij is bang dat zij haar huwelijk in gevaar zal brengen.

Als ze de zaken principieel stelt, ziet ze dat die anders liggen: haar man is degene die niet alleen zijn eigen maar ook haar leven wenst te bepalen; hij kent zichzelf privileges toe die hij zijn vrouw onttrekt; hij gedraagt zich als een alleenheerser in plaats van als een bondgenoot.

Een vrouw heeft dan ook het recht strijd te leveren op dit terrein. En dat is een zinvolle bezigheid omdat het erom gaat dat beide partijen de dingen in een redelijk en reëel perspectief gaan zien.

Als een grote groep vrouwen zich bewust wordt van haar rechten en plichten inzake zichzelf, dan is dat de eerste stap naar de vrijheid en naar de maatschappelijke integratie.

En die is hard nodig, want materieel staan de dingen er niet zo goed voor. Er is namelijk alle reden om aan te nemen dat een verdere deelname van de gehuwde vrouw aan het arbeidsproces de halfslachtige positie van de vrouw in de maatschappij

voorlopig nog zal versterken.

Het *part time*-werk zal wel toenemen, speciaal wanneer werkgevers ontdekken over welk een keur aan sollicitanten zij kunnen beschikken. Maar ten eerste wordt het geassocieerd met klusjes en zal het beeld 'werk = vrijetijdsbesteding' dus niet op korte termijn verdwijnen, ten tweede biedt het weinig promotiemogelijkheden, ten derde is het gevaar niet denkbeeldig dat *part time*-functionarissen werk doen dat onder hun niveau ligt.

Maar er is nog een andere factor in het spel, namelijk dat de arbeidsmarkt voor vrouwen met een hogere of gespecialiseerde opleiding zo weinig mogelijkheden biedt. Wie eenvoudig kantoorwerk wil verrichten kan overal relatief gemakkelijk terecht, maar hoger gekwalificeerde functies zijn niet alleen geringer in aantal, ze zijn ook sterk aan plaats gebonden en de geringe mobiliteit van de gehuwde vrouw wordt dan, zelfs bij de geringe afstanden in Nederland, een ernstige handicap. (Daarom is het niet alleen principieel verkeerd, maar ook onlogisch gehuwde vrouwen het eerst te ontslaan. Gegeven hun beperkte bewegingsvrijheid is het voor hen veel moeilijker weer aan de slag te komen.)

Het enige perspectief dat ik zie is de werktijdverkortung. Als iedereen bijvoorbeeld een dertig-urige werkweek heeft, zal het voor echtparen gemakkelijker zijn kinderen te combineren met een volwaardige werkkring, dan wordt het voor vrouwen ook mogelijk een carrière op te bouwen zonder onderbrekingen.

Er zijn wel eens mensen die tegen mij zeggen: Geloof je nu heus dat vrouwen zich gelukkiger zullen voelen als ze werken en geëmancipeerd zijn? Mijn antwoord is: Daar weet ik niets van, en daar gaat het ook niet om.

Men zou het werken van gehuwde vrouwen kunnen vergelijken met uitbreiding van het onderwijs. Beide stellen mensen in staat hun horizon te verbreden en meer geïnteresseerd te zijn in de wereld omdat ze over meer aanknopingspunten beschikken.

Maar dat is niet het enige. Wie geestelijk vrij is hoeft zich niet te laten verlammen door taboes, door schuldgevoel en door materiële omstandigheden. Wie erin slaagt zijn potenties te

realiseren kan zich tevreden voelen. Wie getaxeerd wordt op eigen merites in plaats van op de positie van een echtgenoot hoeft zich geen aanhangsel meer te voelen; de weg naar het zelfrespect is niet langer geblokkeerd.

Emancipatie en maatschappelijke integratie geven vrouwen dus de mogelijkheid te langten leste de *condition féminine* te verlaten. Eeuwenlang hebben zij het lot gedeeld van Don Juan: hij was uitsluitend man, zij werden uitsluitend bepaald door hun vrouw zijn. Maar Don Juan was een uitzondering, een enigszins belachelijke figuur en een mythe waar de meeste mannen nooit zijn ingetrapt.

En als vrouwen het zover brengen dat zij in de eerste plaats een mens zijn en pas in de tweede plaats een vrouw, zou dat positieve gevolgen kunnen hebben voor de relatie tussen moeders en hun kinderen. In discussies over het moederschap doet men dikwijls of kinderen altijd klein blijven. Maar gelukkig of helaas is dat niet het geval. Op het ogenblik worden moeders door grote kinderen vaak alleen affectief gewaardeerd. Vaders en kinderen kunnen van mening verschillen; met moeders valt over vele zaken helemaal niet te praten omdat ze geen notie hebben van de maatschappij. Zou het niet goed zijn als moeders hun kinderen meer te bieden hadden dan enkel zorgzaamheid?

De man, de vrouw en de symmetrie*

Toen in Engeland kort geleden het zoveelste boek verscheen over de buitenshuis werkende gehuwde vrouw, constateerde een recensente opgelucht dat het was geschreven 'met een verfrissend gebrek aan militant feminisme'. Het woord feminisme, zéker in combinatie met militant, klonk deze boekbespreekster kennelijk onaangenaam in de oren, en dat is eigenlijk merkwaardig als men weet – en iedereen hoort zoiets te weten – dat feminisme niet anders was en is dan het streven een stuk democratie in de samenleving te verwezenlijken. Vermoedelijk – de recensente lichtte haar afkeer niet nader toe – reageerde zij op het beeld omtrent de feministe zoals dat ons door de geschiedenis is vermaakt: dat van de rancuneuze onaantrekkelijke oude vrijster. Laten wij eens kijken waar die reputatie vandaan komt. Sommige feministen gedroegen zich inderdaad rancuneus: zij waren geneigd mannen aansprakelijk te stellen voor de achterstand van de vrouw. Gedeeltelijk was dat een kwestie van kortzichtigheid: een maatschappelijke structuur komt niet zómaar tot stand; hij is het resultaat van de activiteit of passiviteit van mensen. Maar we mogen niet vergeten dat de reacties van hun mannelijke tijdgenoten deze ondoordachte houding versterkten: de meerderheid spotte, saboteerde, hield zich afzijdig of vroeg zich ongerust af waar het met de mensheid naartoe moest als vrouwen vervreemd raakten van huis en haard.

Dan hadden de feministen de nadelen van elke groep nieuwkomers in een bepaald milieu; zij beschikten niet over voorbeelden om op terug te vallen, zij moesten bewijzen dat ze iets konden, zij moesten een muur van ongelovigheid en wantrouwen doorbreken, kortom zij moesten zich invechten in een nieuwe omgeving. De onzekerheid, die daar van het gevolg was, leidde soms tot onaangepast gedrag, tot agressivi-

* Geschreven zomer 1969. Gepubliceerd in J.E. Kool-Smit, H.A.J.F. Misset en E.E. Engelsman, *Rok en rol. Vrouw (en man) in een veranderende samenleving*, Amsterdam: De Arbeiderspers, 1969, pp. 11-42. (red.)

teit, tot overmatige preutsheid, tot onverdraagzaamheid, tot moralisme.

In de derde plaats was er het voor ons gevoel onaantrekkelijke uiterlijk waarmee sommige feministen de maatschappij betraden. Aan de ene kant was dat een strategische fout die een schijn van waarheid gaf aan de redenering dat feminisme vrouwen onvrouwelijk maakte, aan de andere kant was het een onmisbaar stuk tactiek. Want een argument dat de tegenpartij niet naliet te hanteren was dat vrouwen in het arbeidsproces oneerlijke concurrentie betekende. Vrouwen, dat was elders wel gebleken, gebruikten slinkse methoden om hun zin te krijgen; welke man zou niet door de knieën gaan bij het aanschouwen van een ranke taille of een fraai gewelfde boezem! Wie zich stijf kleedde toonde dus haar eerzame bedoelingen; zij stak zich in het uniform van de ernst. Maar dat uniform symboliseerde nog meer: de wil om als mens gezien te worden in plaats van louter als een vrouw.

Tenslotte waren de feministen ongetrouwd. Niet allemaal natuurlijk, maar in het beeld leven ze voort als oude vrijsters. Als iets bewees dat ze niet deugden, dan was het dat. Geen man wou ze blijkbaar hebben. Inderdaad, dat was een deel van het verhaal. Sommige mannen durfden het niet aan met een 'vrije' vrouw; zij vonden het veiliger een klassieke vrouw te zoeken. (Wie zei er ook weer dat vrouwen zo conservatief waren en mannen zo progressief? Wie heeft zich ooit bij het beoordelen van progressiviteit afgevraagd hoe vooruitstrevend mensen zijn als dat consequenties heeft voor hun eigen positie?) Een ander deel van het verhaal is dat vrouwen vroeger meer dan tegenwoordig nog opgesloten werden in het dilemma van het kiezen of delen: een vrouw die trouwde moest haar beroep opgeven. En om in dat beroep te komen hadden de meesten van hen zoveel barrières moeten nemen dat niet alleen hun medestanders maar ook zichzelf het als verraad beschouwden wanneer zij hun roeping – de maatschappij – verzaakten.

In het optreden van de feministen school dus een portie historische noodzaak en een stuk historische onvermijdelijkheid. Maar tijdgenoten, bijziend als zij waren, gaven zich daarvan geen rekenschap. Het is dan ook begrijpelijk dat, toen eenmaal met het verwerven van het kiesrecht het essentiële was

bereikt: de erkenning dat de vrouw gelijke rechten hoorde te bezitten, een reactiebeweging inzette. Het is verklaarbaar dat studerende meisjes in de jaren twintig zich nadrukkelijk van hun feministische voorgangsters distantieerden. Zij wilden gewoon zijn en vrouwelijk.

Kiesrecht en annexe zaken zijn inmiddels vijftig jaar oud. Men zou dus kunnen verwachten dat het nageslacht het feminisme bezielt met de objectiviteit, een verafliggende episode uit de geschiedenis waardig en dat het beeld dat omtrent de feministen circuleert even onscherp geworden zou zijn als, laten we zeggen, dat omtrent de anarchisten. Zo liggen de zaken echter niet: het beeld is niet alleen blijven leven, het is zelfs gestold tot een stereotiep. Iedere vrouw wier ideeën naar feminisme rieken wordt verbaasd bekeken als haar optreden en verschijning niet met het stereotiep in overeenstemming zijn; wanneer een vooraanstaande vrouw wordt geïnterviewd noteert de bezoekende journalist met nadruk dat zij charmant is, goed gekleed en dat zij zoveel waardering heeft voor mannen.

Hoe kan men dit verschijnsel verklaren? En hoe valt te verklaren dat het feminisme in leerboeken der geschiedenis zo summier wordt behandeld? En dat er een soort gêne neerdaalt over een gezelschap – vrouwen worden schichtig, mannen nemen hun toevlucht tot grapjes – wanneer iemand begint over de positie van de vrouw?

Dat komt geloof ik, doordat het feminisme zijn angel nog niet verloren heeft. Andere historische bewegingen uit dezelfde periode zijn respectabel geworden (socialisme) of bijgezet in het museum van oudheden (anarchisme); het feminisme is noch geaccepteerd, noch overleden. Het is een onverteerd brok geschiedenis dat mensen als een steen op de maag ligt. Feminisme was, is en zal voorlopig nog zijn een bedreiging voor de status quo.

Feminisme wordt niet gezien als het streven egalitaire beginselen in praktijk te brengen, als een poging het verschil in positie op te heffen tussen wat Andreas Burnier 'mensen' en 'A-mensen' heeft genoemd¹; op feministische denkbeelden wordt even irrationeel gereageerd als elders op ideeën die een integratie van joden of negers beogen, behalve dan dat de reactie nog meer seksuele lading bevat. Feministen zijn men-

sen, die de 'natuurlijke' orde der dingen willen verstoren – een orde die nog natuurlijker lijkt dan de bezitsverhoudingen in de negentiende eeuw. Achter het officiële stereotiep ligt nog een ander stereotiep verborgen: feministen werden en worden gezien als wezens die mannen van hun mannelijkheid willen beroven en vrouwen van hun vrouwelijkheid.

Daarom kregen en krijgen feministen zo weinig respons. Want zij verkeren niet alleen in de ongerieflijke positie van ieder die meningen aanhangt die in zijn omgeving impopulair zijn: hij moet snedig antwoorden, scheve redeneringen doorzien, handig zijn in het debat, maar vooral: zijn of haar psychische gezondheid wordt voortdurend in twijfel getrokken. Een vrouw immers doet zoiets uit penisnijd; en voor een man is het nog riskanter: hoe kan een vent de kant kiezen van de castrersters?

Door de druk van het stereotiep raakten de feministen in het defensief. Jarenlang hebben zij dan ook nagelaten de positie van man en vrouw in de samenleving ter discussie te stellen. Zij volstonden ermee datgene wat met het kiesrecht principieel was aanvaard voorzichtig uit te bouwen, en in alle hoekjes van de maatschappij te hameren op het aambeeld van de gelijke rechten.

Totdat zij op het geniale idee kwamen hun heil te zoeken bij de wetenschap, bij een methode die gesierd kan worden met het etiket: objectief. De nieuwe strategie van de feministen, en van hen niet alleen, werd het hanteren van de sociologische analyse. Laten wij ons tot de feiten bepalen, werd het parool. Als wij het westerse gezin over een langere periode bekijken, wat zien we dan? Dat wij op het ogenblik zitten met een erfenis uit de negentiende eeuw. Vóór de industriële revolutie hadden man en vrouw eigenlijk allebei een dubbele taak: zij werkten samen in het (boeren)bedrijf; zij besteedden beiden aandacht aan de kinderen; de vader bijvoorbeeld bracht zijn beroepskennis over op zijn zoon. In de negentiende eeuw werd dat patroon doorbroken. De man verwijderde zich van

1 Andreas Burnier, 'Hebben vrouwen mannen nodig?' in: Hans Balner, Andreas Burnier, Joke Kool-Smit e.a., *De Rechten van de Vrouw*, Rotterdam: Universitaire Pers, 1969.

huis om te gaan werken, de vrouw bleef thuis, tenminste in de middengroepen. In de lagere groepen werkte de vrouw ook buitenshuis en dat leidde tot overbelasting. Daarom (én door het prestige uitgeoefend door de hogere groepen) werd de situatie bij de middenklasse het algemene ideaal: de getrouwde vrouw hoorde thuis te zijn.

Intussen, vervolgt men, is er wel iets veranderd: vrouwen leven vijftientwintig jaar langer dan een eeuw geleden, ze krijgen minder kinderen. Het is dus mogelijk en zelfs gewenst dat zij hun maatschappelijke taak hervatten. Wie daarvoor pleit verkondigt geen revolutionaire ideeën; hij doet niets anders dan aanknopen bij een patroon dat eeuwen heeft bestaan. Het schoolvoorbeeld van een dergelijke analyse vindt men in het in 1956 verschenen *Women's Two Roles* van Viola Klein en Alva Myrdal²; sindsdien zijn hun ideeën honderden malen in kranten en tijdschriftartikelen herhaald en zolang het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw een modieus onderwerp blijft zal men de visie nog vele malen tegenkomen.

De benadering van Klein en Myrdal heeft bepaalde voordelen: zij kozen een kernprobleem en plaatsten dat in een geruststellende context. 'Terug naar vroeger' heeft psychologisch ongeveer dezelfde waarde als 'terug naar de natuur'. Als bij onze voorouders de vrouw ook al 'werkte' dan is dat blijkbaar een vanzelfsprekende zaak. Daarmee bereikten zij dat de neiging ontstond opnieuw over de positie van de vrouw te gaan praten, juist in een periode waarin het met de gelijke rechten wel zo ongeveer in orde was gekomen.

Men kan de activiteiten van Klein, Myrdal en hun soortgenoten dus toejuichen, maar op voorwaarde dat daarbij een kanttekening wordt geplaatst, nl. dat er niet alleen demografische ontwikkelingen in het spel zijn; dat het 'werken van de gehuwde vrouw' op dit moment de kapstok levert waaraan een heleboel onlust wordt opgehangen, maar dat er onder de moeilijkheden rond deze kwestie een andere problematiek verborgen ligt: die van de verhouding tussen mannen en

2 London: Routledge & Kegan Paul, 1956. Nederlandse vertaling door A. de Groot en J.C. de Groot-Pasma: *De werkende vrouw. Een sociologische studie over de spanning tussen gezinstaak en beroep*, Rotterdam: Universitaire Pers, tweede druk 1969.

vrouwen in onze samenleving.

In onze samenleving worden aan mannen en vrouwen verschillende eisen gesteld. Voor wie jong is valt dat moeilijk in te zien; het VHMO* weet immers de egalitaire mythe aardig in stand te houden; daar wordt aan meisjes dezelfde eis gesteld als aan jongens, nl. dat zij met goed gevolg hun eindexamen doen.

Het is pas in de periode daarna, waarin men zich voorbereidt op het huwelijk en zijn weg in of naar de maatschappij tracht te vinden dat deze verschillen zichtbaar beginnen te worden.

Jongens krijgen bij ons ondubbelzinnige richtlijnen: zij dienen zich volledig in te zetten om een fatsoenlijke positie te verwerven in de maatschappij. Meisjes daarentegen worden geconfronteerd met een onduidelijk toekomstperspectief. Aan de ene kant wordt hun het ideaal van een (goede) beroepsopleiding steeds duidelijker voorgepredikt; aan de andere kant is het nut van die opleiding in eigen en andermans ogen nog steeds twijfelachtig: wat ermee aan te vangen als de eerste baby eenmaal in de wieg ligt?

Het meisje dat over deze eerste drempel heenstapt komt spoedig voor een tweede te staan: zij merkt dat ze zich niet ongestoord aan studie en beroep kan wijden; om geslaagd te wezen dient ze met een man te voorschijn te komen, zij moet haar aandacht dus bepalen bij twee dingen tegelijk. Jongens daarentegen hoeven hun aandacht niet te verdelen; eerst een goede baan, het meisje komt – sociaal gezien – vanzelf wel.

En dan volgt de derde ontdekking. Meisjes gaan inzien dat succes in studie of beroep op de huwelijksmarkt nauwelijks telt, zelfs een negatieve aanbeveling kan vormen waarvoor compensaties moeten worden aangedragen. Een jongen 'met goede vooruitzichten' heeft bij zijn aanstaande schoonfamilie het pleit al half gewonnen, een meisje dient in de eerste plaats mooi en lief te wezen, desnoods mag ze ook nog wel briljant zijn.

Het ziet er dus naar uit dat onze cultuur jongens aanmoedigt

* Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs. Hieronder vielen gymnasium, HBS (Hogere Burgerschool) en MMS (Middelbare Meisjesschool). (red.)

hun capaciteiten zo goed mogelijk te gebruiken; meisjes daar-entegen worden afgeremd; rechtstreeks en indirect worden zij naar de middelmaat getrokken.

Dit valt ook op een andere manier te illustreren, nl. aan de hand van de glamourberoepen. Glamourberoepen zijn functies die geassocieerd worden met Het Goede Leven, en in die associatie zit een erotische bijbetekenis. Om dit te verduidelijken zal ik proberen de voorstelling te schetsen die men heeft omtrent mensen in twee van deze beroepen: de chirurg en de secretaresse.

De chirurg is met sportieve zwier gekleed en dat is niet toevallig want hij rijdt in een sportwagen en beschikt over een jacht of minstens een zeilboot. Hij beleeft opwindende vakanties aan verre stranden; hij heeft een interessante vriendenkring die hij in zijn bungalow stijlvol weet te ontvangen en ten slotte: aan vrouwen geen gebrek, ook al is hij getrouwd.

De secretaresse is eveneens smaakvol gekleed en heeft een aantrekkelijk voorkomen. Ze rijdt niet in een sportwagen maar in een grappig autootje. Ook zij vliegt uit naar zuidelijke stranden, per chartervliegtuig, en zeilen doet zij eveneens, in andermans boot. Háár interessante vriendenkring ontvangt zij op haar overigens gezellig ingerichte kamer. Ten slotte heeft ook zij niet te klagen over gebrek aan belangstelling van het andere geslacht.

De chirurg is voorts de leider van een team dat in slagorde rond hem staat opgesteld. Zijn bevelen worden geruisloos uitgevoerd: de grote man mag niet gestoord worden in zijn concentratie. Verpleegsters en vrouwelijke patiënten voelen hun hart sneller kloppen als hij het woord tot hen richt; door iedereen wordt hij op handen gedragen.

Ook de secretaresse wordt op handen gedragen. Zij is de steunpilaar, niet alleen van haar baas, maar van het hele kantoor. Zij is de onmisbare communicatieschakel, die van alles op de hoogte is en emoties gladstrijkt met een vriendelijk woord of een speelse opmerking. Haar werk verricht zij efficiënt, maar tegelijkertijd schept zij een lichtelijk geërotiseerde sfeer die een tikkeltje spanning brengt in het grijze werkklimaat.

Er is iets wat de secretaresse en de chirurg van andere geldver-

dieners onderscheidt, nl. dat zij respectievelijk werk en mannelijkheid en werk en vrouwelijkheid op een zo succesvolle manier combineren. De chirurg is de man bij uitstek, de secretaresse de vrouw par excellence.

De chirurg en de secretaresse hebben dus het een en ander gemeen, maar er zijn ook verschillen. De chirurg zit qua inkomen en beroepsprestige in de hoogste klasse; de secretaresse wordt fatsoenlijk betaald, maar zij zweeft in de lagere regionen van de salarisschalen en haar prestige berust op het vrijetijdsleven dat haar wordt toegedicht.

De chirurg heeft een leidende functie, de secretaresse een dienende, en daarbij aansluitend: de chirurg heeft een topberoep, de secretaresse weinig kans om promotie te maken. En dan is er nog een verschil. De chirurg kan jong zijn of middelbaar, getrouwd of vrijgezel, voor het ideaalbeeld maakt dat niets uit; in alle gevallen symboliseert hij Het Goede Leven. Om datzelfde te presteren, dient de secretaresse jong te zijn en ongetrouwd; treedt zij in het huwelijk of raakt zij boven de dertig, dan verliest zij haar magie.

De secretaresse is de exponente van de vrouwelijkheid en dat verklaart de zuigkracht van haar beroep. Wat meisjes naar deze functie toedrijft is niet hun aanleg en ook niet hun voorkeur voor het werk, maar het feit dat het zo'n leuk beroep is voor een meisje: haar vrouwelijkheid is boven alle twijfel verheven. Maar daarvoor moet een prijs worden betaald, nl. dat zij terechtkomt in een baan zonder groeimogelijkheden, dat zij haar capaciteiten maar gedeeltelijk kan gebruiken.

In hoger gekwalificeerde functies bestaan deze groeimogelijkheden wel, maar daar worden vrouwen onmiddellijk voor conflicten geplaatst: òf hun vrouwelijkheid is dubieus, òf hun competentie wordt in twijfel getrokken. Een vrouw in de politiek is òf een Kenau òf een vamp, heeft mevrouw Van Someren* eens gezegd; een vrouw in de journalistiek is òf een aardig meisje òf een goede journaliste, zo vatte een gezaghebbend vertegenwoordiger van dit beroep het samen. Een aantrekkelijke jonge vrouw op een verantwoordelijke post is niet ondenkbaar, maar ze mist het natuurlijke uitgangspunt: als

* Op dat moment voorzitter van de VVD. (red.)

ze zo evident vrouwelijk is, kan ze dan haar taak wel aan? Wanneer ze ouder wordt, verdwijnt dat conflict; dat ze competent is, wordt gemakkelijker aangenomen. Maar opnieuw wordt er een prijs betaald: als haar vrouwelijkheid geen handicap meer vormt dan is dat omdat die vrouwelijkheid zijn erotische lading heeft verloren. Een man kan vijftenvijftig zijn en nog steeds attractief; een vrouw van vijftenvijftig is hoogstens nog mooi, maar dat wordt geconstateerd met de objectieve waardering die men voelt voor een schilderij.

Hiermee zijn we mijns inziens aangeland bij een stuk culturele conflictstof van de eerste orde; het feit dat vrouwen erotisch sneller slijten dan mannen (in andermans ogen tenminste). De huwelijkskansen van een vrouw die de veertig is gepasseerd zijn geringer dan die van mannelijke leeftijdsgenoten. Hierbij spelen demografische factoren een rol (vrouwenoverschot) en economische: een man van die leeftijd heeft wat te bieden, een vaste baan of een goede positie, maar deze factoren leveren geen afdoende verklaring: om dat te constateren hoeft men alleen maar de rubriek huwelijksadvertenties op te slaan in de krant: mannen zoeken een vrouw die tien, vijftien jaar jonger is dan zijzelf, desnoods mag ze even oud zijn; als vrouwen hun wensen kenbaar maken verklaren ze zich bereid een oudere echtgenoot te accepteren, en een jongere man wordt praktisch nooit gevraagd.

Demografisch gezien is dat absurd: vrouwen worden immers gemiddeld ouder dan mannen: een langdurig weduwschap ligt dus in het verschiet.

Vrouwen zijn fysiek blijkbaar eerder oud dan mannen. De vraag rijst dan: is dat een natuurgegeven of een stukje culturele indoctrinatie? Zijn vrouwen erotisch minder lang attractief of zijn wij zo geconditioneerd dat wij het op die manier waarnemen? Of, andere mogelijkheid, hebben wij hier misschien te maken met een nieuwe variant van de dubbele moraal? De chirurg kan vijftenvijftig jaar zijn en toch nog Het Goede Leven incarneren; ietwat vermoeide gelaatstrekken, een wetende blik, kortom de zichtbare tekenen van de levenservaring maken hem soms interessanter. Voor een vrouw geldt dat niet: erotische aantrekkelijkheid is bij haar gekoppeld aan jeugdattributen.

Het is dan ook begrijpelijk dat vrouwen proberen zo lang mo-

gelijk jong te blijven: het behoud van het smalle figuurtje en van het gladde gezichtje is een zaak waaraan veel energie wordt gespendeerd. Men kan daarover zijn hoofd schudden en in deze jeugdigheidscultus een bewijs zien voor de frivoliteit van de vrouw; er bestaan echter goede redenen voor de bloei van de cosmetische industrie.

Rijpheid en 'mannelijkheid' vormen een acceptabele en soms zelfs gewaardeerde combinatie; rijpheid en 'vrouwelijkheid' gaan in onze cultuur niet samen. Dat is de eerste constatering. En de tweede luidt: 'mannelijkheid' en competentie versterken elkaar, 'vrouwelijkheid' en competentie hebben de neiging elkaar te verzwakken.

Anders gezegd: honderd jaar nadat vrouwen begonnen zich te emanciperen is er nog steeds geen symmetrie in de positie van mannen en vrouwen.

Wat zijn eigenlijk de gevolgen geweest van die emancipatie? In hoeverre was de situatie honderd jaar geleden anders?

Alvorens een poging te doen die vraag te beantwoorden lijkt het mij nuttig een onderscheid te maken tussen de officiële gevolgen en de dieper liggende, tussen de resultaten waarover in herdenkingsartikelen wordt uitgeweid en gevolgen die niets te maken hebben met het actieprogramma van de feministische beweging. De eerste categorie sla ik hier over als voldoende bekend, bij de tweede categorie wil ik wat langer stilstaan. De belangrijkste gevolgen van deze soort lijken mij: de verandering in de positie van het meisje, de veranderde relatie tussen de vrouw en de seksualiteit, en de verandering in de positie van de moeder.

Een jong meisje van honderd jaar geleden was een kleurloos wezen, iets dat eigenlijk nog geen identiteit bezat. Zij werd geacht niet op de hoogte te zijn van de realiteiten des levens; onschuld was haar grote deugd. Als zij de kamer binnenkwam verstomden de gesprekken, een grote hoeveelheid lectuur werd buiten haar gezichtskring gehouden, haar bewegingsvrijheid was beperkt, haar taak bestond uit het verlenen van lichte assistentie in huis. 'Niets is verschrikkelijker dan een maagd te zijn!' schreef Belle van Zuylen in een van haar brieven. Dat was een hartekreet die honderd jaar eerder werd geslaakt, maar een van de verschillen tussen de achttiende en

de negentiende eeuw is, dat er in de achttiende eeuw nog hardop gedacht kon worden over zaken die men honderd jaar later niet meer tot zijn bewustzijn toeliet.

Het had dus voor een meisje duidelijk voordelen om getrouwd te raken: het werd eindelijk mogelijk zelf een huishouding te bestieren, maar veel belangrijker was dat ze eindelijk deel ging uitmaken van de wereld der volwassenen, dat ze via het ritueel van de huwelijksnacht toegang kreeg tot de ervaring, dat haar conversatie, lectuur en zelfs haar vestimentaire mogelijkheden werden uitgebreid.

Op kledinggebied was het jonge meisje namelijk een afgeleide grootheid. Haar kleding diende in de eerste plaats haar zedigheid te accentueren. Het modebeeld werd beheerst door de iets oudere getrouwde vrouw die de status van haar man mocht uitdragen in haar verschijning.

Het meisje van tegenwoordig hoeft niet meer om dezelfde redenen reikhalzend uit te zien naar het huwelijk. In de mode geeft zij de toon aan; zij kan gaan en staan waar ze wil, ze mag meepraten over alles. Als ze een eigen huishoudentje wil, hoeft ze alleen maar een kamer te zoeken. En ten slotte: om van de maagdelijke staat verlost te raken is het niet noodzakelijk dat ze eerst voor het altaar is verschenen. En dat brengt ons bij het tweede verschil: de veranderde relatie tussen de vrouw en de seksualiteit. Vroeger waren er, grof gesteld, twee soorten vrouwen: de fatsoenlijke en de onfatsoenlijke. De onfatsoenlijke werden geacht er een seksueel leven op na te houden, de fatsoenlijke niet. De fatsoenlijke waren bestemd voor het huwelijk; de onfatsoenlijke hadden daar in principe geen recht en evenmin veel kans op: als een vrouw haar eer had laten schenden was dat een brandmerk voor het leven. De aantrekkingskracht van het onfatsoen was dus in de praktijk betrekkelijk gering; de maatschappij stelde daarop te zware sancties.

Toen de feministen hun mond begonnen te roeren, voelde de buitenwacht feilloos aan, dat hiermee een stormloop werd ondernomen op het bolwerk van het fatsoen. Een van de verwijten waarmee ze werden bestookt was dan ook, dat hun optreden zou leiden tot zedelijk verval. Maar dat was iets wat de meeste feministen helemaal niet wilden. Met de moed der

wanhoop verdedigden zij zich en in hun geschriften werden de 'ethische normen' met nadruk gepropageerd. Want zij moesten bewijzen dat de mensheid er niet op achteruit zou gaan als vrouwen beschikten over meer kennis en bewegingsvrijheid. En geconditioneerd als zij waren door het klimaat van hun tijd konden de meesten van hen seksuele vrijheid alleen maar zien als een teken van degeneratie. Zoals ik al zei: de onheilsprofeten hadden gelijk: het zedelijk verval is er gekomen. Alleen, wij interpreteren het niet als zodanig; wij hanteren andere normen; wij zien het als een verovering. Tegenwoordig wordt ook een fatsoenlijke vrouw geacht er een seksueel leven op na te houden, en op een indirecte manier te kennen te geven dat ze daar prijs op stelt. De vrouw heeft recht op sex, zeggen wij, en wij kloppen onszelf op de borst omdat we leven in een land waarin zo iets dan toch maar kan. De vrouw heeft recht op sex, dat is de officiële ideologie van onze tijd. Is die ideologie in overeenstemming met de normen die in de praktijk worden gehanteerd? Bij nader inzien blijken er wel enige restricties te bestaan: van de getrouwde vrouw, zeker als zij kinderen heeft, wordt verwacht, dat zij haar satisfactie vindt binnen het huwelijk. En ondanks alle opbouwende taal van verlichte lieden geldt voor de oudere vrouw nog steeds wat honderd jaar geleden voor fatsoenlijke vrouwen gold: als zij aan sex doet dient zij dit voor de buitenwereld verborgen te houden. Ouder vrouwelijk naakt is taboe; als het voorkomt in een film gaat een golf van walging door de zaal.

Het recht op sex geldt dus niet onbeperkt voor alle groepen en de enige die duidelijk van de 'seksuele revolutie' heeft geprofiteerd lijkt dus het meisje te zijn. Alleen de maatschappelijke achterhoede legt haar nog het een en ander in de weg. Maar bij nader inzien blijkt ook dat tegen te vallen; ook zij verkeert in een dubbelzinnige positie. Aan haar worden namelijk tegenstrijdige eisen gesteld; zij is niet alleen de erfgenaam van de 'slechte vrouw' van vroeger, maar ook van de 'goede' vrouw. Zij is niet alleen de opvolgster van de courtesane maar ook van de verheven geliefde. Zij moet tegelijkertijd sexheks zijn en zusterziel; zij behoort te beantwoorden aan het ideaal van wat men in de Verenigde Staten 'the good bad girl' heeft genoemd en hoe is het mogelijk zo tegengestelde rollen op een

harmonische manier te combineren?³

In haar analyse van de Franse vrouwenpers tussen 1785 en 1848⁴ constateert Evelyne Sullerot dat er tussen de inhoud van de eind achttiende eeuw en begin negentiende eeuw verschijnende bladen een groot verschil bestaat. In de achttiende eeuw wordt praktisch niet over de moeder gesproken; in de negentiende eeuw komt zij in het centrum van de belangstelling te staan. Waarmee zij van een vanzelfsprekende tot een relevante figuur is geworden. Het ritselt vermaningen en goede raad aan haar adres; zij dient een tedere, toegewijde moeder te zijn, het eerst op, het laatst naar bed, gedurig in de weer voor het welzijn van anderen. En van die anderen is de vader nummer één: de pater familias, het hoofd van de echtvereniging, degene die wel kleine stukjes verantwoordelijkheid aan zijn vrouw delegeert, maar in alle belangrijke zaken, ook in de opvoeding, de leiding heeft.

De vader is de autoriteit, de moeder de machteloze, liefvallige figuur, de hemelse roos, de vertegenwoordigster van de zachte krachten, naar wie de dichter later zou opblikken in dankbaarheid (er is heel wat moederpoëzie gepleegd in de negentiende eeuw).

Naarmate het ideaal van zorgzame moeder meer ingeburgerd raakte, gingen er meer stemmen op die zeiden dat de vrouw op het moederschap moest worden voorbereid. De eerste impulsen tot beter onderwijs voor meisjes, aldus Evelyne Sullerot, kwamen van de voorvechters van het gezin. Langzamerhand ging men vrouwen zien als eigenlijk wel geschikt voor opvoedingstaken. Niet alleen de moeder overigens, maar ook anderen: de achttiende-eeuwse huisleraar werd vervangen door de negentiende-eeuwse gouvernante.

Aanvankelijk had deze uitbreiding van moederlijke taken geen consequenties. De vader bleef het gezag vertegenwoordigen, maar er ontstond een zekere onduidelijkheid. Een typisch voorbeeld levert de jeugd van Proust. In feite wordt die

3 Zie N. Leites en M. Wolfenstein, *Movies. A Psychological Study*, 1950, geciteerd in E. Morin, *l'Esprit du temps*, Paris: Grasset, 1962.

4 Evelyne Sullerot, *Histoire de la presse féminine en France des origines à 1848*, Paris: Colin, 1966.

jeugd beheerst door de waarden van de moeder, maar als de vader een kardinale opvoedingsfout maakt laat zijn vrouw hem begaan. Want haar oordeel over andere mensen mocht dan zuiver zijn en raak, zij kon het zich psychisch niet veroorloven haar man op zijn merites te taxeren: 'zij keek hem aan, maar niet al te scherp, om het mysterie van zijn superioriteit niet te doorzien', zo formuleerde de zoon het later.

In dit gezin was de moeder de sleutelfiguur, maar officieel had de vader de leiding. Deze overgangssituatie mondde geleidelijk aan uit in nieuwe verhoudingen (dat gebeurde uiteraard niet overal in hetzelfde tempo). Steeds meer wordt de moeder de opvoeder bij uitstek, degene die niet alleen handelt en denkt maar ook leidt. Moeder die weet wat het best voor je is, zo heet het in een vooroorlogs kinderliedje en steeds meer wordt zij de spil, degene die binnenshuis de zaken regelt. 'Moeders wil is wet', dat is de naam van een bekend radioprogramma, en wie herinnert zich dat hierin eigenlijk een woordspeling zit?

In honderd jaar tijd is de positie van de vrouw binnen het gezin dus radicaal veranderd: haar ondergeschikte plaats verwisselde zij voor de centrumrol. Het merkwaardige is nu dat in diezelfde periode in de literatuur ook een verschuiving optrad; de hardvochtige vaderfiguur, waartegen in de negentiende eeuw zo druk geïntestueerd werd, moest meer en meer het veld ruimen ten gunste van een nieuw romanpersonage: de verstikkende moeder, een creatie die met name in de Verenigde Staten veel weerklank vindt.

Emancipatie betekent democratisering, heb ik gesteld aan het begin van dit stuk. Wat zijn nu de resultaten van het democratiseringsproces dat zich de afgelopen honderd jaar heeft voltrokken? Samenvattend: vrouwen hebben de deur naar de maatschappij geopend, seksualiteit ligt niet langer geheel buiten de horizon, de moeder heeft haar positie binnen het gezin versterkt.

Maar opvallend is dat 'de vrouw' vooralsnog geen geïntegreerd wezen is geworden. Voor mannen is het in principe mogelijk vaderschap, interessant werk en erotische attractiviteit te combineren; voor vrouwen vindt er een opsplitsing plaats: de erotisch getinte vrouwelijkheid is voorbehouden

aan de jeugd; het moederschap is er voor de gehuwde vrouw; de belangwekkende functies zijn het privilege van de oudere, ongehuwde vrouw.

En dat terwijl de middelen tot integratie voorhanden zijn. Mode en schoonheid zijn in het Westen voor grote groepen toegankelijk geworden. Het opleidingsniveau van vrouwen is er sterk verhoogd; zij hoeven niet langer onthand te staan in het arbeidsproces wegens gebrek aan scholing. Geboortenregeling is als principe aanvaard en in de praktijk toepasbaar. Fysiek is de gehuwde vrouw nog maar gedeeltelijk gebonden aan het moederschap.

Uit het voorgaande valt nog een conclusie te trekken, namelijk dat de emancipatie van de vrouw de moeder vaster aan het gezin geklonken heeft dan ooit. Toen eenmaal gebleken was dat zij iets presteerde werd zij in onze maatschappij de gedelegeerde voor opvoedingszaken, *en als zodanig onmisbaar*. Want de tijd heeft niet stilgestaan; vergeleken bij honderd jaar geleden is opvoeden een zeer gecompliceerde bezigheid geworden. Vroeger diende een kind een trouw kerkgangetje te worden en een nuttig lid van de maatschappij, respectievelijk een lieve moeder. Tegenwoordig staat er wel iets meer op het programma; uitgebalanceerde voeding, verantwoord speelgoed, seksuele voorlichting, verbale ontwikkeling, stimulering van de creativiteit, affectieve evenwichtigheid, sociale aanpassing. Dat is zo ongeveer het lijstje van op het ogenblik maar morgen is het ongetwijfeld langer. Om dit uitgebreide programma te realiseren dient de moeder niet alleen actief op te treden, zij dient ook voortdurend beschikbaar te zijn. Die voortdurende beschikbaarheid werd dan ook tot noodzaak verheven. Het is geen wonder dat het buitenshuis werken van moeders met zoveel bezorgdheid werd en wordt gadeslagen en dat de waardenvrije wetenschap gereed stond om die bezorgdheid te funderen: in ons opvoedingssysteem is de moeder werkelijk onmisbaar. En pas als het systeem een deuk gekregen heeft kan de waardenvrije wetenschap andere gezichtspunten zien en een nieuwe koers gaan varen.

'De moeders van tegenwoordig kunnen niet meer van hun

kinderen genieten,' merkte een vrouwelijke hoogleraar in de psychiatrie zorgelijk op, en in zekere zin had zij gelijk. Maar ik geloof niet dat de vrouwen of de kinderen van tegenwoordig daar schuld aan hebben: als vrouwen ambivalent staan tegenover het moederschap, dan is het vanwege de inhoud die het in onze tijd gekregen heeft. Want niet alleen dient een moeder als opvoeder van alle markten thuis te zijn, zij wordt ook omringd door een horde van zichtbare en onzichtbare autoriteiten. Dat begint al tijdens de zwangerschap, het gaat door tot het kind het ouderlijk huis heeft verlaten. Voortdurend wordt Jantje getest, getoetst en gemeten; door alle specialisten wordt hij kritisch bekeken: is hij wel tweehonderd gram aangekomen; hoe staat het met zijn mondhygiëne; functioneert hij goed binnen de groep? En wanneer moeder niet op het spreekuur zit, leest zij pedagogische artikelen waaruit blijkt dat moeilijke kinderen de problemen van hun ouders weerspiegelen. Als Mientje duimzuigt of niet eten wil, dan is het háár schuld, en zoals wij allen weten is een homo het produkt van een dominerende moeder. Aangezien er nu altijd wel iets is aan te merken op het gedrag van een kind, is het eigenlijk een wonder dat moeders soms nog van hun kinderen genieten.

Om geen misverstand te wekken, wil ik nu even met nadruk stellen dat ik niet tegen preventieve gezondheidszorg ben, niet tegen pedagogische adviezen en niet tegen observerende kleuterleidsters. Ik ben daar zelfs voor. Ik vind alleen de eisen gesteld aan de moeder ietwat lachwekkend, de invloed die haar wordt toegedicht enigszins absurd en de druk waaraan zij is blootgesteld buiten alle proporties.

Van een moeder wordt verwacht dat zij zich psychisch in dienst stelt van de soort. Is dat een overdreven bewering? Hoe komt het dan dat men in sommige plaatsen van ons land weigert een kind in te schrijven voor de crèche als de moeder gezond is en de vader normaal verdient? Hoe komt het dan dat een wethouder in woede ontsteekt als een comité van 'werkende' moeders komt pleiten voor kinderonken? De verklaring is simpel: vrouwen die hun kinderen ergens willen 'opbergen', onttrekken zich aan hun heilige taak. Zij benemen hun kinderen het beste dat er is: moederlijke aandacht.

Krijgen die kinderen ook het beste dat er is? Hoe functioneert die aandachtige moeder eigenlijk? Wat is in feite de uitwerking van ons opvoedingssysteem? Er is iemand die geprobeerd heeft op deze vragen een antwoord te geven: de Amerikaanse, niet als beeldenstormer bekend staande socioloog Talcott Parsons.⁵

De moeder is bij ons de opvoedster, zegt Parsons, en dus voor het kind emotioneel de vitale persoon. Kinderen hebben dus behoefte zich met hun moeder te identificeren. Maar jongens ontdekken al spoedig dat zoiets onmogelijk is: zij kunnen later geen moeder worden. Bovendien merken zij dat vrouwen in onze cultuur op enkele essentiële punten als minderwaardig worden beschouwd. Het is dus niet alleen onmogelijk, het zou ook een schande zijn als volwassene op die moeder te lijken. Jongens gaan dus instinctief op zoek naar een ander model, een mannelijk voorbeeld. Maar een volwassen man is niet in de buurt; vaders zijn de hele dag afwezig en wat zij doen is onduidelijk. Vandaar dat jongens hun toevlucht zoeken in primitieve vormen van mannelijk gedrag: stoer doen, pronken met hun lichaamskracht. Dat is, zegt Parsons, een dwangmatige manier om te bewijzen dat zij man zijn, een afweerreactie tegen de neiging zich met de moeder te identificeren.

Daar komt nog iets bij. De moeder is ook degene die het kind leert hoe het zich als volwassene dient te gedragen. Zij brengt het kind discipline bij, zij probeert ook vóór te leven hoe een goede volwassene zich gedraagt. Zij wordt het goede voorbeeld. Het is dus niet verwonderlijk, dat jongens geneigd zijn 'goedheid' te associëren met 'vrouwelijkheid'. En aangezien zij zichzelf ervan moeten overtuigen, dat zij niet vrouwelijk zijn, wordt 'slechtheid' een nastrevenswaardig doel, en ondeugendheid, a-sociaal gedrag, wordt een teken van mannelijkheid.

Als dit patroon enige generaties lang heeft bestaan, aldus Parsons, wordt het tot een onderdeel van de psychische structuur van de mensen. De moeder reageert tweeslachtig op dit soort

5 Zie *Essays in Sociological Theory*, revised edition, New York: Free Press Paperback, 1964, pp. 302-311. De auteur plaatst zijn analyse trouwens in een bredere context.

gedrag. Aan de ene kant mag zij het niet tolereren, aan de andere kant bewondert zij heimelijk haar zoon, speciaal wanneer die ook nog innemende eigenschappen bezit: hij is tenminste geen doetje. De lastige zoon is dus vaak beter af dan de gehoorzame, hetgeen leidt tot ressentiment bij de laatste.

Het feit dat zijn vroegste levensjaren volledig door vrouwen worden beheerst – want in het spoor van de moeder treden slechts andere opvoedsters: de kleuterleidster, de onderwijzeres – maakt dat de jongen wordt opgescheept met levensgrote identificatieproblemen. Want aan de ene kant zet hij zich wel af tegen het vrouwelijk voorbeeld, maar aan de andere kant wordt hij er sterk door beïnvloed en blijft de onzekerheid over zijn mannelijke identiteit bestaan. Het gevolg is dat jongens een zeer ambivalente houding jegens vrouwen ontwikkelen. Tegen de tijd dat zij een levenspartner moeten zoeken worden zij dan ook door tegenstrijdige gevoelens beheerst en zijn zij bijna niet in staat een rationele keus te maken. Met het gevolg dat zij het accent leggen op romantische liefde, op glamour, of op bepaalde onrijpe vormen van seksualiteit.

Wat meisjes betreft, zegt Parsons, is de situatie anders, maar niet noodzakelijkerwijze gunstiger. In hun kinderjaren hebben zij het gemakkelijker: zij zien een moeder om zich heen wier bezigheden een concrete inhoud hebben; identificatie met de moeder is mogelijk, want zij zijn van hetzelfde geslacht. Het rijpingsproces van meisjes verloopt dan ook met minder schokken.

Maar als de periode van het partner zoeken aanbreekt wordt het evenwicht verstoord: zij merken dat ze afhankelijk zijn van de gunsten en soms van de grillen van een man, dat ze met alle meisjes van hun leeftijd moeten concurreren.

Moeder was het centrum van hun wereld; zij hadden verwacht in dezelfde positie te komen, en nu zij in 'de wereld' zijn aangeland, blijken vrouwen inferieur te zijn in die zin dat ze voor hun toekomstige veiligheid afhankelijk zijn van mannen. En wat nog erger is: de waarden die moeder hun heeft ingeprint (het 'goede' gedrag) blijken op de huwelijksmarkt geen aanbeveling te vormen, soms zijn ze zelfs een handicap. Het gevolg van dat bittere ontwaken is wrok. Wrok jegens de moeder, de bedriegster, de vertegenwoordigster van de scho-

ne schijn, en bijgevolg wrok jegens vrouwen; wrok jegens mannen die deze ondraaglijke situatie lijken te hebben geschapen.

Tot zover, sterk vergrofd, de analyse van Talcott Parsons. Als die analyse juist is, produceert ons opvoedingssysteem dus mannen en vrouwen die zeer ambivalent staan tegenover het andere geslacht, die elkaar met rancune bezien. Als Parsons gelijk heeft mogen wij ons wel afvragen of wij op de goede weg zijn met ons systeem van de alleenzaligmakende moeder en of het wel verstandig is haar opvoedingstaken voortdurend uit te breiden; dat maakt immers de band tussen moeder en kind nog inniger.

Is die analyse juist? Er zijn aanwijzingen in die richting. Er zijn tekenen die erop wijzen dat de vrouw als levensgevaarlijk wordt gezien. Er bestaat een aanzienlijke hoeveelheid mannenlectuur die, – en dat lijkt me kenmerkend – een voortzetting vormt van het stoere-jongetjespatroon (science-fiction, detectives) waarin vrouwen vrijwel geheel ontbreken. In deze categorie escape-literatuur wordt dus gesuggereerd dat vrouwen niet bestaan, hetgeen een magische methode is om alle identificatieproblemen op te lossen. Als er geen vrouwen zijn spreekt het immers vanzelf dat een jongetje een man is, dan is alle twijfel overbodig.

Maar dat is niet de enige manier om het moedervoorbeeld buitenspel te zetten. Er is een andere methode die door Parsons wordt beschreven. De sterke emotionele gerichtheid op de moeder, zegt Parsons, plus het incest-taboe maken dat er in onze cultuur krachtige seksuele remmingen ontstaan, de relatie tot de moeder is immers de ideale vorm van liefde. Als een 'stoute' jongen nu gaat rebelleren wendt hij zich tot het tegenovergestelde ideaal: het slechte, de sex. Sex wordt dan een middel om zich op vrouwen te wreken voor alles wat zij jongens als kind hebben aangedaan, sex wordt gekoppeld aan agressiviteit.

Ook dit patroon vinden we terug in mannenlectuur van het stoere-jongetjestype. De methode die daar gebruikt wordt om vrouwen onschadelijk te maken is ze te reduceren tot seksuele wezens. Maar dat kan niet rechtstreeks, dus moet een wezen gevonden worden dat nog geen moederattributen bezit, en

deze functie valt toe aan het meisje.

De seksualisering van het meisje is een revanche op de moeder. Zij wordt het erotisch object, het speelgenootje van de maand. Het lijkt mij niet toevallig dat juist in landen met een uitgesproken matriarchaal gezinstype, zoals Italië en de Verenigde Staten, deze tendens zo duidelijk valt waar te nemen. In Italië wordt een loslopende vrouw op straat iedere minuut herinnerd aan haar seksualiteit; de Amerikaanse methode is iets gecompliceerder en hypocrieter: de acht miljoen kopers van *Playboy* kunnen zich altijd beroepen op de redactionele standing van dat blad.

Het was de moeder die de jongen opzadelde met identificatieproblemen; zij was degene die hem leek te willen 'castreren' d.w.z. leek te willen beroven van zijn identiteit als man. Het is dan ook geen wonder dat iedere poging de vrouw maatschappelijk verder te integreren op verzet stuit. Daardoor herleeft namelijk de oude angst. Het eerste 'castratie'-offensief werd met moeite afgeslagen; een tweede zou wel eens fataal kunnen zijn. Dat is een begrijpelijke reactie die overigens volkomen irrationeel is en irreëel.

Want het effect van een dergelijke integratie is totaal anders: als vrouwen hun energie in andere banen kunnen leiden raken zij minder gefixeerd op hun kinderen; dan komt er ruimte voor de vader en worden jongens van een benauwend conflict verlost.

Er bestaan mannenboeken waarin vrouwen ontbreken, en psychisch betekent dat iets. Maar sociaal betekent het, geloof ik, iets anders: namelijk dat mannen kennelijk genoeg hebben aan elkaars gezelschap om zich te vermaken (wie de maatschappij gadeslaat kan trouwens moeilijk tot een andere conclusie komen). Voor vrouwen ligt dat anders: damesromans, meisjesboeken staan of vallen met de komst van de held. Eenzelfde verschil zien we bij het woord 'avonturen'. In een mannelijke context doet het denken aan woestijnreizigers, smokkelaars of piraten; in een vrouwelijke context aan een collectie minnaars. En dan is er nog het stereotiep over mannen en vrouwen op reis. Twee jongens op reis, dat betekent ontberingen, kameraadschap, samen het oerwoud in of met een bootje de elementen trotseren. Twee meisjes op reis betekent

ginnegappen aan het strand en flaneren langs de boulevard tot er mannen aan de horizon verschijnen. Verder: twee mannen op reis, is in principe identiek met: twee jongens op reis. Zelfs als er alleen maar gevist wordt en eensgezind gezwezen, gaat er nog een zekere heroïek van uit. Twee dames op reis daarentegen is een beeld dat verwijst naar de armzalige verkenningsstochten van de toerist: zonder begrip naar kunst kijken en bedaagd koffie drinken op een terrasje.

Hoe zijn deze verschillen te verklaren? Weerspiegelen zij alleen de sociale realiteit dat een vrouw zonder man niet compleet wordt geacht? Ik geloof dat er meer achter zit, en om dat toe te lichten wil ik teruggrijpen op een conclusie van Talcott Parsons. Ons opvoedingssysteem, aldus Parsons, leidt tot rancune. Rancune jegens vrouwen bij jongens, wrok van meisjes jegens mannen en vrouwen. Opvallend is hierbij het gebrek aan symmetrie. Jongens hebben mannen niets te verwijten, meisjes vrouwen wel. Het laatste heeft gevolgen voor de verhouding tussen vrouwen onderling.

Vrouwen hebben de neiging zich te onderscheiden van de eigen groep. Uit onderzoekingen is gebleken dat jongens het gevoel hadden dat ze net zo waren als de anderen; ze voelden ook geen behoefte anders te zijn. Meisjes daarentegen beoordeelden zichzelf als volstrekt verschillend van de rest en ze waren geneigd dat verschil te accentueren.⁶

Wie zich wil afzetten tegen de groep beziet de andere groepsleden met een kritisch oog. Deze kritische instelling van vrouwen jegens andere vrouwen leidt ertoe, dat zij de grootste moeite hebben elkaars gezelschap als volwaardig te beschouwen. De weerstand tegen vrouwenorganisaties is een zeer wel te verklaren verschijnsel. Er is een stuk bewustwording, een zekere mate van rijpheid voor nodig om deze weerstand te overwinnen, om gezamenlijk met andere vrouwen iets te ondernemen, zonder gehandicapt te worden door een minderwaardigheidsgevoel. Nu blijken individuen daartoe in staat te zijn en dat is een oplossing in het klein. Maar een oplossing in het groot wordt pas bereikt als de positie van de vrouw in onze samenleving minder dubbelzinnig wordt, als de rollen

6 Zie Bianca Zazzo, *Psychologie différentielle de l'adolescence*, Paris: Presses Universitaires de France, 1966, pp. 115 en 121.

van mannen en vrouwen worden herzien. Vanuit hun minderwaardigheidsgevoel zijn vrouwen geneigd het meest onder de indruk te raken van mannen die extreem 'mannelijke' trekken tentoonspreiden: arrogantie en bravour; mannen die de vrouw behandelen als *quantité négligeable*. Mannen, die door hun opvoeding zeer gevoelig zijn voor het oordeel van vrouwen worden hierdoor gesterkt in het besef dat hun optreden juist is. Op deze wijze blijft het ideaal van de he-man bestaan en wordt de vicieuze cirkel gecontinueerd.

Het lijkt mij verstandig deze vicieuze cirkel te doorbreken. Om de vrouw in de samenleving betere kansen te geven, maar ook om de verhouding tussen mannen en vrouwen te saneren, om een hoeveelheid rancune weg te krijgen uit onze cultuur.

Is er enige kans dat dat gebeurt? Bestaat de mogelijkheid dat onze maatschappij zich zodanig ontwikkelt dat de band tussen moeder en gezin wat losser wordt en die tussen vader en gezin wat hechter? Zal het, anders gezegd, mogelijk zijn, man en vrouw een symmetrische positie te bezorgen?

Er zijn aanloopjes in die richting te bespeuren. De deelname van de vrouw aan het maatschappelijk leven neemt toe. Dat er meer vrouwen gemaakt zullen worden in het arbeidsproces staat wel ongeveer vast; het aantal gehuwde vrouwen met een baan groeit gestadig; men vindt ze vooral in de jongere leeftijdsgroepen. De grote vraag is echter of daardoor een verandering ontstaat in het patroon, en daarmee hangt weer samen een andere vraag: hoe wordt dat werken gezien: als een bijkomstigheid of als een vanzelfsprekend onderdeel van het leven van de volwassene? In Nederland is men op het ogenblik geneigd voor deze kwestie zijn ogen te sluiten: gehuwde vrouwen die werken zijn zo gelukkig dat het eindelijk mag, dat ze aan een kritische benadering van dit verschijnsel nog volstrekt niet toegekomen zijn. Maar het heeft zin zich af te vragen of dat werken zoals het op het ogenblik wordt beleefd niet uitsluitend fungeert als een sociale uitlaatklep: vroeger gingen vrouwen op ziekenbezoek of hielden zij zich bezig met andere vormen van sociaal werk, maar onder druk van argumenten als amateurisme en bevoogding is dit soort activiteiten bij de jongere generatie in discrediet geraakt: een betaalde baan geeft in onze tijd meer prestige. Maar heeft die baan een

andere inhoud dan het sociale werk van vroeger? Ik betwijfel het. Contact met anderen is momenteel één van de belangrijkste motieven om te gaan werken. Of het werk zelf interessant is en goed betaald, is dan ook minder van belang. De meeste vrouwen werken part-time en/of op laag niveau: men kan het zien aan de gemiddeld verdiende salarissen. Dat betekent dat werken voor en door de gehuwde vrouw gezien wordt als een soort vrijetijdsbesteding, als iets waar ze zich mee bezig houdt als haar andere – essentiële – plichten vervuld zijn.

Als dit patroon doorzet dan heeft dat één groot voordeel, namelijk dat er binnen het huwelijk geen concurrentie-atmosfeer hoeft te ontstaan: de maatschappelijke activiteiten van de man blijven primair; de man heeft een baan, de vrouw heeft een baantje.

Maar er zijn verschillende nadelen aan verbonden.

De tweederangspositie van de vrouw in het arbeidsproces blijft bestaan en wordt wellicht nog versterkt. Onder invloed van het gebrek aan personeel in de vrouwelijke sector zijn de salarissen daar soms flink gestegen (verpleging); desondanks en niettegenstaande de invoering van de gelijke betaling bedragen vrouwenlonen bij ons gemiddeld nog altijd maar zesenvijftig procent van mannenlonen (de ongunstigste verhouding van de hele EEG). Als er nu een toevloed komt van vrouwen en bovendien nog van vrouwen die de hoeveelheid geld die zij verdienen eigenlijk als een bijkomstigheid beschouwen zal de verhouding waarschijnlijk nog ongunstiger worden. Een tweede gevaar lijkt mij dat men niet doordrongen raakt van de noodzaak de maatschappij-inrichting af te stemmen op buitenshuis werkende ouders. Zolang het werken van gehuwde vrouwen bijzaak blijft, hoeven scholen niet aan coördinatie te doen, de noodzaak kinderhonken te creëren wordt niet gezien; de vrouw organiseert het dan wel op de een of andere manier.

Het derde gevaar dat ik zie is dat het op die manier overbodig wordt de positie van de man in het arbeidsproces aan een kritische analyse te onderwerpen: mannen blijven dan – psychologisch gezien – de slaven van het loonzakje en de vader blijft in de opvoeding de grote afwezige.

Een andere consequentie die ik zie is dat het aspiratieniveau van meisjes niet verhoogd wordt maar verlegd: in plaats van

te mikken op een baantje voor een paar jaar zullen zij mikken op een baantje dat zich laat combineren met een gezin. Het laatste, en in mijn ogen belangrijkste bezwaar is dat er in de verhouding van mannen en vrouwen niets wezenlijk verandert, omdat de complementaire structuur: het matriarchale gezin, de patriarchale maatschappij blijft bestaan.

De tweede mogelijkheid is dat wij proberen te komen tot een egalitaire structuur. Dat wij een toekomstvisie ontwerpen waarin mannen en vrouwen, in de maatschappij en in het gezin, een in principe gelijkwaardige taak vervullen. Dan kan er werkelijk iets veranderen.

Want als de emoties van het kind niet langer exclusief op de moeder zijn gericht, kan het aseksuele liefdesideaal verdwijnen evenals het reactiepatroon dat daarop volgt: het gelijkstellen van sex en slechtheid, het koppelen van sex aan agressie. Dan heeft het geen zin meer de vrouw (de moeder) te zien als te respectabel om er een seksueel leven op na te houden en de jonge vrouw als iets dat in de eerste tot en met de vijfde plaats begerenswaardig dient te wezen en pas daarna ook nog iets anders mag zijn.

Als jongens over een natuurlijk identificatiemodel beschikken verliest de moeder haar dreiging. Dan kunnen mannen vrouwelijke competentie op haar merites bekijken zonder hierin een aanslag te zien op hun mannelijkheid. Dan wordt het voor meisjes mogelijk hun aspiratieniveau te verhogen zonder dat zij bang hoeven te zijn voor onvrouwelijk te worden aangezien.

Als wij deze egalitaire structuur verwezenlijken zal het huwelijk voor de vrouw maatschappelijk gezien, een incident worden, net als voor de man. Daarmee zal de kloof tussen gehuwde en ongehuwde vrouwen, die zoveel onderlinge jaloezie veroorzaakt, kunnen worden overbrugd.⁷

De vader zal een actiever opvoeder moeten worden, maar bo-

⁷ Ik ging niet in op het door Talcott Parsons genoemde nadeel: de concurrentie tussen beide echtelieden. Margaret Mead, zelf in haar privéleven slachtoffer van ons ongelijkheidssysteem (zij scheidde driemaal) suggereerde als oplossing 'exogamie', trouwen met iemand uit een ander beroep.

vendien zal een stuk van de opvoeding collectief moeten geschieden. Het is dus zaak – dat was het trouwens altijd al – dat er goede beroepsopvoeders beschikbaar zijn. En daarvoor is nodig dat sommige categorieën opvoeders worden gerehabiliteerd. Op het ogenblik maken wij een onderscheid dat absurd is: des te jonger het kind des te minder gekwalificeerd de opvoeder. De selectie van beroepsopvoeders tot en met de lagere school – dat geldt met name voor mannen – is een negatieve. Wie geen Mulo-B* kan halen wordt onderwijzer. Dit absurde patroon moet verdwijnen; wij moeten zorgen dat beroepsopvoeders zich specialiseren op kinderen van een bepaalde leeftijd, omdat zij in deze leeftijdsgroep geïnteresseerd zijn. Het is even moeilijk een kleuter te helpen zich te ontplooiën als een puber, voor beide soorten kinderen zijn hoog gekwalificeerde mensen nodig, die dan ook navenant gehonoreerd moeten worden.

Als wij het opvoedingsmonopolie van de vrouw willen doorbreken moeten wij ook zorgen dat mannen belangstelling krijgen voor de jongste leeftijdsgroepen en dat kan alleen als peuter- en kleuteronderwijs veel beter betalen. Dan zal het nog moeilijk zijn de weerstand tegen dit ‘vrouwenwerk’ te doorbreken, maar het is een begin: verplegers kwamen er pas toen de ziekenhuissalarissen genormaliseerd waren.

Het is niet alleen nodig goede opvoeders te hebben, wij zullen ook onze opvoeding kritisch moeten bekijken. Want jongens en meisjes zullen op een symmetrische wijze van samenleven moeten worden voorbereid. Binnen het gezin – of hoe in de toekomst de samenlevingsvorm waarin kinderen en volwassenen huiselijk met elkaar verkeren ook moge heten – is dat niet het moeilijkste. Als het kind maar ziet dat de rollen van vader en moeder verwisselbaar zijn dan is het pleit eigenlijk al gewonnen.

Veel moeilijker is dat buiten het gezin. Want wat tot nog toe een jongensprobleem was wordt dan een probleem voor alle kinderen. Een deel van de identificatiemoeilijkheden van de jongen berustte op het feit dat hij niet zag of niet kon begrijpen wat zijn vader deed: de maatschappij was voor hem vol-

* Vergelijkbaar met de tegenwoordige Mavo of Havo. (red.)

komen ondoorzichtig. In de agrarische en ambachtelijke samenleving lag dat anders, maar hoewel die al lang is verdwenen hebben wij het probleem nog steeds niet goed aangepakt. Beroepskeuze – en dat is nog maar een onderdeel – berust vaak op onwetendheid of op toevallige omstandigheden (een Frans onderzoek heeft eens uitgewezen dat meisjes voor drieëntachtig procent ‘bij toeval’ op kantoor waren beland).

Om deze kloof te overbruggen laat men in Zweden scholieren twee stages lopen in een bedrijf; in Engeland wordt op enkele scholen een uur per week uitgetrokken voor beroepskeuzevoorlichting, en deze maatregelen bewijzen dat men het probleem althans heeft onderkend. Maar er zal nog heel wat verbeeldingskracht nodig zijn om het op te lossen.

Dit is een van de sectoren waarin onze opvoeding actiever zal moeten worden, zowel voor jongens als voor meisjes. Maar daarnaast zullen er voor meisjes speciale stimulansen moeten komen. Want onder de druk van de traditie is het aspiratieniveau van meisjes nog altijd laag. De democratiseerders van het onderwijs zijn op het ogenblik bezig activeringsprogramma's te ontwerpen voor kinderen uit minder bevoorrechte groepen: geboorte mag geen handicap zijn, vinden zij; alle obstakels die arbeiderskinderen de weg naar de universiteit versperren dienen te worden opgeruimd.

Maar een menselijk wezen wordt niet alleen in een bepaald milieu geboren maar ook als man of vrouw. En als de democratiseerders consequent zijn met zichzelf dan gaan zij ook activeringsprojecten opzetten voor meisjes. Het is de vraag of zij daarbij niet in conflict zullen komen met de huidige trend naar keuzepakketten in het onderwijs. Uit Zweden, waar men seksetradities probeert weg te werken, wordt gemeld dat meisjes daar in overgrote meerderheid de ‘vrouwelijke’ schoolvakken ‘kiezen’. In Rusland omvat het middelbare schoolprogramma een heleboel verplichte natuurwetenschap; wellicht heeft dat een sterke impuls gegeven aan de doorstroming van vrouwen naar de techniek. Eveneens noodzakelijk is het wekken van belangstelling voor de samenleving als geheel. En daarmee moet begonnen worden op een leeftijd waarop men nog niet geabsorbeerd wordt door andere zaken.

Een cursusleider die zich bezighield met vormingswerk onder

de werkende jeugd vertelde dat hij, wanneer hij over de maatschappij begon, wel respons kreeg bij jongens; meisjes bleken zelfs niet bereid de krant in te kijken. Zij interesseerden zich alleen voor hun verhouding tot het andere geslacht en voor het gezinsleven. En op de keper beschouwd is dat heel begrijpelijk: de jongens stonden al met één been in de maatschappij, zij wisten dat ze daarin zouden blijven. De meisjes waren zich geestelijk al aan het voorbereiden op het verlaten van de maatschappij. En wanneer hun niet in een eerder stadium duidelijk is geworden dat die maatschappij ook hen betreft, staan opvoeders later voor een muur.

Op een minder direct niveau zal ook het een en ander moeten gebeuren. Op een subtiele manier worden jongens op het ogenblik nog steeds de mannenkant opgestuurd en meisjes de vrouwenkant. In een scholengemeenschap waar technisch en huishoud-onderwijs samen waren ondergebracht had men grote moeite algemeen vormend onderwijs aan jongens en meisjes samen te geven: de boeken waren óf op jongens afgestemd óf op meisjes. Het droeve is nu niet alleen dat dergelijke dingen voorkomen, het is nog droeвер dat de leiding van de school in kwestie dat alleen om economische redenen absurd vond en volstrekt niet inzag dat het gevolgen moet hebben voor de verhouding tussen de seksen wanneer veertig procent van de Nederlandse bevolking een 'algemene' vorming krijgt die exclusief mannelijk of exclusief vrouwelijk is.

Het droeve is dat in Nederland deze situatie nog volstrekt niet wordt onderkend. In het buitenland – Duitsland, Frankrijk – heeft men, om een ander aspect te noemen, de inhoud van leesboeken voor het basisonderwijs geanalyseerd, waarbij men ontdekte, dat vrouwen slechts de functie hadden van moeder, onderwijzeres en verpleegster. In Nederland beseft men nog niet eens dat naar dit soort dingen wel eens onderzoek gedaan zou mogen worden. Stereotiepen over joden worden door beroepsopvoeders – gelukkig – onmiddellijk herkend en inmiddels zullen alle schoolboeken daarvan wel gezuiverd zijn; maar dat er ook stereotiepen bestaan ten aanzien van mannen en vrouwen, daarvan is vrijwel geen officiële opvoeder zich nog bewust.

En wat voor schoolboeken geldt geldt in nog sterker mate

voor jeugdlectuur, kinderprogramma's e.d.; jongens verrichten de moedige daden en halen kattenkwaad uit, meisjes verlenen ongevaarlijke hand- en spandiensten en zorgen voor de menslievende toets. En als kinderen acht jaar oud zijn, weten ze al precies hoe jongens en meisjes zich 'horen' te gedragen, zoals een onderzoek in Scandinavië heeft uitgewezen.⁸

Als wij dit patroon van 'typisch mannelijk' en 'typisch vrouwelijk' willen doorbreken zal eerst onderzoek moeten worden verricht. Maar de resultaten van dit onderzoek zullen moeten doorstromen naar de opvoeders, de natuurlijke en de beroepsmatige en dan zullen er middelen gevonden moeten worden om de van hun stereotiep verlost mannen- en vrouwenfiguren te laten doordringen in jeugdlectuur en communicatiemedia. Hetgeen betekent dat mannen in 'vrouwen'-situaties gepresenteerd kunnen worden en vrouwen in 'mannen'-situaties. Het is een goed systeem, op voorwaarde dat het in een natuurlijke context gebeurt. Want wie de Sowjet-heldin van het jaar aanprijst, een artikel schrijft over de Engelse woestijnreizigerster of de zojuist benoemde vrouwelijke burgemeester interviewt, legt de nadruk op hun uitzonderingspositie.

Een natuurlijke context is een verhalende en het lijkt mij nodig daarin voorbeelden te laten zien: de man met zijn zorgen als verpleger, de vrouw met haar zorgen als politicus, wetenschapsbeoefenaar of hoofd van een bedrijf. Wie zoiets indoctrinatie noemt vergist zich; het is alleen een correctie op de indoctrinatie van de traditie.

Tot nog toe heb ik gedaan alsof wij konden kiezen tussen het eerste model – het oude patroon in nieuwe vorm – en het tweede: de egalitaire structuur. Dat is echter maar zeer ten dele het geval. Wij hebben die keus alleen als wij bewust proberen de ontwikkeling in een bepaalde richting te sturen. Als wij de dingen op hun beloop laten gaat het bij ons dezelfde kant uit als in de vs en Duitsland: daar zijn veel gehuwde vrouwen gaan werken, maar aan de positie van man en vrouw heeft dat niets veranderd.

8 Sverre Brun-Gulbrandsen, 'Sex-roles and the Socialization Process' in: E. Dahlström (ed.), *The Changing Roles of Men and Women*, London: Duckworth, 1967, pp. 67 e.v.

Wij kunnen onze 'achterstand' – geringe deelname van de gehuwde vrouw aan het arbeidsproces – omzetten in een voor-sprong: een maatschappij waarin man en vrouw op voet van gelijkheid met elkaar verkeren. Maar dat kan alleen als wij beseffen dat daarvoor alle zeilen moeten worden bijgezet, dat wij moeten zorgen voor een infrastructuur – opvoeding, maatschappij-inrichting – die consequent de symmetrie bevordert.

Daarvoor is macht nodig, zeggen de pessimisten. Dat is maar gedeeltelijk waar. De slavernij is afgeschaft zonder dat slaven nu zo machtig waren; de gelijke betaling is ingevoerd zonder dat vrouwen in de vakbeweging een machtspositie innamen.

Wie iets wil veranderen moet eerst zichzelf en de anderen over het fatalisme heenhelpen, hij moet een stukje 'natuur' als corrigeerbaar zien. In de negentiende eeuw sprak armoede van-zelf. Pas toen men inzag dat armoede geen natuurgegeven was kon men gaan nadenken over structuren waarin die armoede zou zijn verdwenen. Pas toen kon er met idealen iets worden gedaan.

De kracht van idealen, van een ideologie, mag men niet onderschatten. Hoe komt het dat de situatie van de negers in Zuid-Afrika volstrekt hopeloos is, terwijl er in de vs nog enige reden is tot hoop? Natuurlijk spelen daarbij vele factoren een rol, maar één daarvan is de ideologische. De Zuidafrikaanse regering staat zo sterk omdat de Boeren altijd immuun gebleven zijn voor de ideeën van de Franse revolutie; zij zijn overtuigd van hun gelijk. De blanken in Amerika zijn niet overtuigd van hun gelijk. Hoe racistisch ze ook zijn, ergens knaagt de twijfel; hun praktijken zijn niet in overeenstemming met het Amerikaanse credo; de meeste mensen laten hun racistische uitspraken vergezeld gaan van een eerbetoon aan de ideologie.

Wij hebben ook een ideologie: de egalitaire. Als die ideologie niet emotioneel geleefd had, was de gelijke betaling er nooit gekomen. Dan hadden inertie, eigenbelang en geldgebrek het pleit gewonnen. Nu had de gelijke betaling het voordeel dat ze herkenbaar was als rechtvaardig en mogelijk. Zover zijn we met de symmetrie nog niet. In abstracto is men voor, maar men volstaat met goedwillende en machteloze formuleringen.

Er is namelijk één groot obstakel: de natuur. Vrouwen baren 'nu eenmaal' kinderen. Inderdaad, dat is natuur. Maar deze activiteit neemt slechts enkele uren van een mensenleven in beslag. De rest, de levenslange consequenties die daaraan verbonden worden, zijn cultuur, dus corrigeerbaar. Wat wij moeten doen is de 'natuur' ontmaskeren, wat hetzelfde is als fatalisme doorbreken. Wij moeten de culturele conditionering zichtbaar maken, de sociale mechanismen blootleggen waardoor de ongelijkheid bestendig wordt. Wij moeten, kortom, een brug slaan van de ideologie naar de praktijk. Als ons dat lukt, zal het niet moeilijk zijn mensen te overtuigen. Want dan herkennen zij onze ideeën als een concretisering van hun eigen ideologie.

Vrouwen als minderheidsgroep*

Partijgenoot Vondeling** verzoekt mij vijf mensen te bewegen lid te worden van de Partij van de Arbeid. Daarvoor hoeft ik niet veel te doen: ik dien slechts een brief, waarvan vijf exemplaren bijgesloten, in een envelop te stoppen en die aan vijf personen mijner kennis te doen geworden. Het eigenlijke werk wordt gedaan door de argumenten gehanteerd in Vondelings brief.

Nieuwsgierig zet ik mij tot lezen: hoe overtuig je iemand ervan dat hij lid moet worden van een politieke partij, en in het bijzonder van de Partij van de Arbeid? De methode die hier wordt gebruikt blijkt te bestaan uit het Signaleren van Enkele Belangrijke Problemen waarover moet worden Meegedacht: het gebrekkige onderwijs, de bejaarden, de derde wereld enzovoort. Wie schetst echter mijn verbazing als ik in het rijtje van de zorgenkinderen ook aantref: de achterstelling van de vrouw?

De achterstelling van de vrouw. Wat zou partijgenoot Vondeling daar eigenlijk onder verstaan? Dat is moeilijk na te gaan, want de laatste jaren heeft zijn partij niet systematisch een politiek gevoerd erop gericht die achterstelling op te heffen. In de buitengewesten van de partij kreeg men zelfs de indruk dat de binnenste ring niet beseftte dat hier een probleem zou kunnen liggen. Betere tijden schijnen nu echter aan te breken en voor het geval de geïnformeerdheid binnen de PvdA – en andere progressieve partijen – nog te wensen overlaat volgen hieronder enige gegevens en een hoeveelheid oproerige taal.

Waar manifesteert die achterstelling zich eigenlijk? In de betaling om te beginnen: in 1966 bedroegen vrouwenlonen zestig à tachtig procent van mannenlonen, zulks na invoering

* Geschreven winter 1970, onder deze titel. Gepubliceerd in *Hollands Maandblad*, 11de jaargang, nr. 2, februari 1970, pp. 3-9, onder de titel 'Partijgenoot Vondeling verzoekt mij...' (red.)

** Dr Anne Vondeling was begin 1970 lid van de Tweede Kamer voor de Partij van de Arbeid en voorzitter van die partij. (red.)

van gelijke betaling. In het structurele gebrek aan promotiekansen: een vrouw in de administratieve sector komt vrijwel nooit omhoog. In het onderwijs: één meisje tegenover twintig jongens neemt deel aan het leerlingenselsel; van de zestienjarige jongens volgt zestig procent volledig dagonderwijs, van de meisjes vijfenveertig procent; absoluut veel gunstiger dan in 1930, toen deze cijfers respectievelijk achttien en twaalf procent bedroegen. Echter, de relatieve verhouding jongens : meisjes is nog niet zoveel beter en die verbetering is pas van de allerlaatste jaren: in 1961 nog was de deelname zestig procent jongens, dertig procent meisjes, dus relatief ongunstiger dan in 1930.

Bij het VMO* lijken de zaken er beter voor te staan: het percentage meisjes dat met een diploma de school verlaat is veertig procent, jongens zestig procent. Maar op de keper beschouwd is dat een zeer bedrieglijk gegeven, want vrijwel alle toename is gaan zitten in de MMS-diploma's, die zoals men weet geen toegang geven tot universitaire examens. Sinds 1930 is dan ook vrijwel geen verandering gekomen in het percentage afgestudeerde meisjes van HBS en Gymnasium; het bleef constant op vijftientwintig procent. De MMS heeft dus een ghettofunctie vervuld, die, nu dit onderwijstype is omgezet in het HAVO, niet verdwijnt, alleen maar versluierd wordt. Tenslotte is er de achterstelling van de getrouwde vrouw, voor wie het principe van de volledige werkgelegenheid blijkbaar niet geldt: er is een structureel gebrek aan parttime-functies van verschillend niveau, maar de overheid voert op dit gebied geen enkel beleid. En aangezien er geen collectieve voorzieningen voor kinderen zijn (school- en werktijden vallen niet samen, crèches ontbreken), is de weg naar de maatschappij voor haar vrijwel geheel geblokkeerd.

Uiteraard moet er aan deze achterstelling iets gedaan worden. Dat zal ook wel gebeuren, op voorwaarde dat de betrokkenen de trom gaan roeren. Maar campagnes en plannen zullen pas effect kunnen sorteren als ze losgemaakt worden uit een bepaald historisch denkpatroon: dat van de al dan niet voltooide, al dan niet mislukte emancipatie. Op die manier wordt het probleem van de vrouw namelijk gezien als een

* Zie noot * op p. 48 (red.)

geïsoleerd verschijnsel. In werkelijkheid hoort het echter thuis in een bepaalde context, die van de minderheidsgroep. Want vrouwen zijn een minderheidsgroep wier situatie enigszins lijkt op die van de Vlamingen in België (aantal), maar m.i. nog het meest verwant is aan die van de negers in de Verenigde Staten van dertig jaar geleden, omdat ieder spoor van trots en zelfbewustzijn nog ontbreekt.

Vrouwen vormen een minderheidsgroep, maar een niet als zodanig herkende. Hoewel het onderwerp zich in een grote belangstelling mag verheugen – over de verschillende facetten van het verschijnsel wordt een stroom van literatuur gepubliceerd; alleen over negers als minderheidsgroep verschijnen al zo'n vijftig studies per jaar – worden vrouwen in dit verband zelden of niet genoemd hoewel de definitie van het begrip uit *The Encyclopedia of the Social Sciences* bijna punt voor punt op vrouwen van toepassing is.

Hoe komt het dat geen sociale wetenschapper tot nog toe de gelegenheid heeft aangegrepen een pioniersreputatie op te bouwen door aan juist deze groep een studie te wijden? Is men soms bang zich belachelijk te maken? Die indruk heb ik al lezend niet gekregen; hier speelt meer het verschijnsel dat kennis in bepaalde hokjes wordt opgeslagen zonder dat er verbindingen met elders worden gelegd. Daardoor krijg je balk- en splintereffecten, zoals bij de auteurs van het overigens voortreffelijke standaardwerk *Racial and Cultural Minorities*¹ die, sprekend over negers en onderwijs verzuchten, dat negerjongens hun achterstand op negermeisjes wel mogen wegwerken, wil een evenwichtige ontwikkeling op gang komen zonder dat, al was het maar in een voetnoot, wordt gemeld dat de situatie bij de blanken ook asymmetrisch is, alleen in omgekeerde zin. Sterker, bij sommige auteurs bestaat de neiging, vrouwen als de grote lastposten te beschouwen bij het streven negers te integreren. Hoewel blanke vrouwen in de Verenigde Staten volgens Evelyne Sullerot drie jaar schoolopleiding meer moeten hebben dan mannelijke negers om hetzelfde salarisniveau te bereiken, komt iemand als Hu-

1 G. Eaton Simpson & J. Milton Yinger, *Racial and Cultural Minorities. An Analysis of Prejudice and Discrimination*, New York: Harper & Row, derde druk 1965, pp. 140, 141.

bert Blalock² zuchtend tot de conclusie dat het voor een neger haast onmogelijk is in de administratieve sector door te dringen, omdat die geheel door blanke vrouwen wordt beheerst. Verder zegt Blalock dat zelfs een academische opleiding hem weinig baat, want op de twee terreinen met personeelsgebrek: onderwijs en maatschappelijk werk valt concurrentie te duchten van vrouwelijke zijde.

Wanneer in wetenschappelijke studies de minderheidsgroeppositie van vrouwen niet of nauwelijks onderkend wordt is het geen wonder dat het in de dagelijkse praktijk nog minder gebeurt. Dat betekent dat de antidiscriminatiereflexen niet functioneren zodra het over vrouwen gaat. Een Nederlands blad bracht het vorig jaar een serie onder de titel 'Doe de Vrouw de Deur uit' en waande zichzelf vooruitstrevend in plaats van paternalistisch. In het kader van deze serie verscheen een interview met een bedrijf dat in de loop der jaren wat ervaring had opgedaan met part-time werkende vrouwen. Ja, zei de geïnterviewde functionaris, toen de conjunctuur terugliep moesten ze er natuurlijk uit, maar nu zijn we alweer bezig een nieuwe groep in te werken. Karakteristiek voor het niet-herkennen is niet dat dit soort dingen gebeuren, maar wel dat de interviewer de bedoeling had het betreffende bedrijf in de lucht te steken: het gaf dan toch maar het goede voorbeeld met zijn part-time activiteiten.

Vrouwen (gehuwde, in dit geval) hebben het kennelijk nog niet zover gebracht als buitenlandse arbeiders; als die door teruglopende conjunctuur ontslagen dreigen te worden zijn er altijd nog wel tien journalisten die boos schrijven dat het onverantwoord is mensen eerst weg te lokken van huis en haard om ze vervolgens weer daarheen terug te verwijzen; wat vrouwen (gehuwde, in deze context) betreft verkeren we nog in het stadium van: ze mogen blij zijn dat... In dit geval mochten ze blij zijn dat ze een poosje later weer in genade werden aangenomen.

Onlangs viel in de krant te lezen dat een Amsterdamse huishoudschool zou starten met een horeca-opleiding. Dit bericht werd feestelijk gerangschikt onder de rubriek 'Emancipatie'.

2 Hubert M. Blalock jr., *Toward a Theory of Minority Group Relations*, New York: John Wiley & Sons, tweede druk 1967.

Niemand scheen in de gaten te hebben dat het thuishoorde in een andere rubriek: 'Ghettovorming'. Het begrip ghettovorming slaat, in verband met vrouwen gebruikt, niet op huisvesting. De ghettowet, toegespitst op sekse, luidt: als een beroep in aanzien daalt, komen de vrouwen erin; als een beroep in aanzien (en salariëring) stijgt, raakt het in handen van mannen. De horecasector zit in het verdomhoekje en prompt wordt voor vrouwen de mogelijkheid geschapen daarin een 'bestaan op te bouwen'. Soms wordt het ghetto gesaneerd: een voorbeeld daarvan levert de verpleging die steeds meer van een verzorgend een technisch beroep wordt, waarin bovendien de salarissen aanzienlijk zijn verbeterd: dus is de omslag van het vrouwenberoep naar het gemengde beroep reeds begonnen. Hetzelfde staat ons misschien te wachten ten aanzien van het bibliotheekwezen dat, zo las ik in de krant, aantrekkelijk gemaakt moet worden voor mannen.

Het staat vast dat bepaalde minderheidsgroepkenmerken op vrouwen van toepassing zijn. Het staat evenzeer vast dat dit leidt tot bepaalde vormen van discriminatie. Desondanks zijn er maar weinig vrouwen en mannen, die zich rekenschap geven van de situatie. Deze vertraagde bewustwording is een uniek verschijnsel.

Hoe komt het dat vrouwen en anderen zich zo weinig bewust zijn van hun eigen minderheidsgroepstatus? Een van de redenen lijkt mij te liggen in de ondoorzichtigheid van het systeem. Een heleboel vrouwen lopen wel rond met een vaag soort onlust, maar er is heel wat nadenken voor nodig om te zien dat losse fragmentjes levenservaring te rangschikken zijn tot een patroon. Toch bestaat dat patroon en het is als volgt te omschrijven: een jongen heeft een toekomst als individu, een meisje als lid van de soort; de man krijgt een taak toebedeeld op grond van individuele eigenschappen, een vrouw op grond van soortkenmerken. Dat werkt door op allerlei terreinen: het nijverheidsonderwijs bereidt jongens voor op een reeks van beroepen, meisjes daarentegen worden voorbereid op het huishouden en enkele beroepen in het verlengde van deze taak. Ook een aardige illustratie vormen de sociale verzekeringen: als een vrouw in het huwelijk treedt en dus de prestaties levert die van haar worden verwacht, wordt er keurig voor haar gezorgd: bejaardenpensioen zonder voorafgaande

deelname aan het arbeidsproces, ziekenfonds, AWW als haar echtgenoot overlijdt.

De keerzijde van de medaille is dat bij huwelijk of zwangerschap haar maatschappelijke prestaties plotseling irrelevant worden: háár economische gebondenheid aan een bepaalde gemeente vormt geen argument voor het verkrijgen van een woonvergunning; als zij, ambtenaar in de zin der pensioenwet zijnde, overlijdt, hebben man en kinderen geen recht op enige vorm van uitkering, terwijl zij dezelfde premie betaalt als haar mannelijke collega's. Wanneer zij, bij sollicitaties, als de beste kandidaat wordt uitverkoren maar tijdens het medisch onderzoek zwanger blijkt te zijn wordt zij afgekeurd, – een negen maanden durende ziekte, tijdens welke normaliter zeveneneenhalve maand gewerkt wordt, maakt iemand blijkbaar levenslang ongeschikt voor het bekleden van bepaalde functies.

Ik zou door kunnen gaan met het opsommen van bekende en minder bekende wrijfpunten. Het lijkt mij niet nodig. Belangrijk is dat al die punten en puntjes samen tekenend zijn voor ons sociale systeem, een systeem dat de vrouw via allerlei signalen laat weten dat haar slechts een onbezorgd leven beschoren is wanneer ze zich houdt aan het geijkte patroon.

Het is de vraag of sommige vrouwen en mannen ooit in opstand gekomen zouden zijn tegen dit systeem als er niet twee, in feite even marginale, maar psychologisch belangrijke frustratiepunten waren geweest, als er niet twee onmiskenbare stenen des aanstoots hadden gelegen: de belasting en de abortus.

Men discussieert al geruime tijd over de vraag of verandering van het belastingsysteem of verhoging van de aftrekregeling meer gehuwde vrouwen naar de arbeidsmarkt zal brengen of niet. Dat lijkt mij een te louter economische benadering.

Waar het in werkelijkheid om gaat is de vraag: hoe wordt die belasting ervaren door vrouwen die werken of zouden willen gaan werken. En dat moet dan nog gezien worden binnen een bepaalde sociale context, waarin de man een baan heeft en de vrouw een baantje. Wanneer nu in de categorie waarin de man een redelijk of hoger inkomen geniet de vrouw gaat werken – en juist in die groep zitten veel vrouwen met werkaspiraties – kan het voorkomen dat zij daarop nog geld moet toe-

leggen, zoveel wordt er opgeslokt door fiscus en kinderverzorging. De boodschap die haar door het systeem wordt gegeven luidt dan: U wordt door de gemeenschap meer gewaardeerd wanneer u uw capaciteiten niet gebruikt dan wanneer u het wel doet.

Nog duidelijker liggen de zaken ten aanzien van de abortus. Een vrouw die tegen haar wil zwanger wordt, verliest plotse-ling het recht en het vermogen haar leven naar eigen inzicht in te richten. In plaats van een individu wordt zij een vertegenwoordigster van de soort: de soort die voorbestemd is kinde-ren te baren. Zij wordt geconfronteerd met het onvoorstelbare paternalisme der medici, dat soms een paternalisme is in het kwadraat, nl. wanneer zij stellen dat zij – de medici – beter weten wat de vrouw eigenlijk wil dan de persoon in kwestie zelf. Dat betekent dat haar niet alleen de beslissingsbevoegdheid wordt ontnomen, maar dat zij als individu wordt ondermijnd: haar wordt namelijk aangepraat dat haar gevoelens en verstand niet zouden functioneren. Haar wordt te verstaan gegeven dat zij een soort ondermenselijk onderkruipsel is.

Ondanks belasting- en abortusmisstanden zijn er mensen die pas boos worden als er iets anders gebeurt: wanneer een sukkel op komt draven die het rookgordijn waarmee de positie van de vrouw omringd wordt in flarden scheurt. Twee van zulke sukkels hebben in de afgelopen maanden van zich doen spreken: de arts Groen en de polemoloog Hylke Tromp. Deze sukkels hebben een uiterst nuttige functie: zij maken de achterhoede wakker. Wanneer iemand als Tromp hardop verklaart dat hij in zijn tv-simulatiespel 'Ja wereld, nee wereld' zoveel vrouwen liet meedoen omdat de camera aantrekkelijke blikvangers moest hebben, verzuimt hij lippendienst te bewijzen aan de fictie dat de vrouw in vertegenwoordigende colleges iemand is naar wier stem met belangstelling wordt geluisterd.

De arts Groen beging een andere fout: hij schreef de hartinfarcten van de man toe aan de emancipatie van de vrouw en suggereerde dat het wellicht aanbeveling zou verdienen – na wetenschappelijk onderzoek uiteraard – de emancipatie terug te schroeven. Daarmee produceerde hij een schoolvoorbeeld van denken dat voor iedereen tot zijn racistisch seksisti-

sche wortel terug te voeren is: hoeveel blanke hartinfarcten zouden het gevolg zijn van pogingen tot integratie van de negers? Het lijkt de hoogste tijd een verantwoord onderzoek in te stellen bijvoorbeeld in de wijken grenzend aan Harlem. En als de conclusie luidt: de integratie vormt een sterk risicoverhogende factor, dan stuur je de negers maar terug naar de plantage.

Het verschil tussen negers en vrouwen ligt in dit geval hierin dat – bij met weten althans – alleen vrouwen in het openbaar geprotesteerd hebben tegen de woorden van de heer Groen. Waren zijn uitspraken racistisch in plaats van seksistisch geweest dan was de gehele pers tegen hem te velde getrokken.

Ook hier hebben we weer een aanwijzing dat de minderheids-groepsituatie niet wordt herkend. Wat niemand meer van negers durft stellen nl. dat zij er zouden zijn om blanken te gerieven wordt, als het vrouwen betreft, nog klakkeloos geslikt. Van vrouwen mag je verlangen dat ze zo worden opgevoed en zich dusdanig gedragen dat mannen daar geen last van hebben. Die situatie tast mensen aan in hun waardigheid, omdat ze als een nummer gezien worden inplaats van als een persoon. Alles wat vrouwen meer hebben dan een baarmoeder om een vrucht in rond te dragen, een paar handen om de vloer te schrobben en, zolang ze jong zijn, een plezant figuurtje dat in een tableau vivant bevallig kan worden gedrapeerd, wordt door de samenleving gekleineerd. Het is franje en wordt getolereerd voorzover niemand er last van heeft.

Hoe komt het dat vrouwen niet herkend zijn als minderheids-groep en zichzelf niet als zodanig hebben herkend? Als eerste reden noemde ik de ondoorzichtigheid van het systeem. Een tweede reden is, geloof ik, dat deze minderheidsgroep een extra obstakel moet nemen. Niet alleen dient zij minderwaardigheidsgevoelens van zich af te schudden, zij dient ook afstand te nemen van eigen en andermans moralisme.

Wanneer een vrouw geconfronteerd wordt met de nobele verontwaardiging van een arts, die meldt dat zijn respect voor het leven hem verbiedt over een zaak als abortus zelfs maar te praten is haar eerste reactie er een van schuldgevoel: zij heeft kennelijk geen respect voor het leven. Wanneer een moeder van kleine kinderen gaat werken omdat zij haar werk interessant vindt is zij een ontaarde moeder: zij offert haar weerloze

bloedjes op aan haar eigen egoïsme. Een functionaris van de Cemsto formuleerde het op doeltreffende wijze: 'Wij nemen geen vrouwen met kinderen in dienst want wij willen een kind zijn moeder niet afnemen.'

De vrouw moet zich emanciperen tegen eigen vlees en bloed in; zij heeft naast de maatschappij nog andere onderdrukkers: haar eigen man en kinderen. Iedere poging een eigen leven op te bouwen kan in ons sociale systeem geïnterpreteerd worden door de omgeving zowel als door haar zelf als een poging haar man te ondermijnen; vandaar dat een heleboel vrouwen de houding aannemen: 'Hij mag er niet onder lijden dat ik...' Een heleboel emancipatie mislukt omdat in een te vroeg stadium de zelfverloochening het wint; een zelfverloochening die soms een masker vormt voor gemakzucht.

Op welke medestanders kan deze minderheidsgroep nu eigenlijk rekenen?

Niet op de steun van rechts. Rechts gelooft in het behoud van de status quo en binnen de status quo is de vrouw bij uitstek geschikt en ook geneigd tot het verzorgen van man en kroost. Het is dan ook geen wonder dat in een blad als *Intermediair* de mensheid slechts uit mannen lijkt te bestaan, dat, wanneer daar gesproken wordt over 'men' of 'iemand' uitsluitend gezinspeeld wordt op de mannelijke helft van de bevolking; binnen het maatschappelijk deel van de samenleving bestaat de vrouw niet alleen niet, voor de establishment is zij er ook ondenkbaar.

Het droeve is nu dat de zaak van deze minderheidsgroep evenmin populair is bij de doorbrekers van de status quo. Er wordt de laatste tijd druk gediscussieerd over het feit dat ons onderwijs de in potentie aanwezige begaafdheid beter moet benutten. Wanneer iemand dan voorstelt eerst eens bij de meisjes te beginnen omdat intelligentieschalen laten zien dat in die groep in elk geval duidelijke reserves aanwezig zijn, wordt hem onmiddellijk verweten dat hij de democratisering van het onderwijs wil saboteren.³

Tot voor kort ontbrak bij links interesse voor dit probleem. De laatste tijd is daar onder invloed van Sexpol-groepen* en de Vlaamse Leeuw van Ussel** verandering in gekomen. Immers, zolang de vrouw niet geëmancipeerd is, blijft het auto-

ritaire gezin en bijgevolg de autoritaire maatschappij bestaan.

Op zichzelf juich ik de bedrijvigheid van deze linkse groeperingen toe; mijn bezwaar is dat zij – althans, zo komt mij voor – de onzekerheid van vrouwen voorshands alleen maar vergroten.

Een van de kwalen waar onze maatschappij volgens hen onder lijdt is de prestatiedrang, een prestatiedrang die, zo stellen zij, vervangen moet worden door minder op concurrentie gerichte bestaansvormen, waarin het onderhouden van warme menselijke relaties centraal zal staan. Op zichzelf vind ik dat prachtig, het probleem is volgens mij alleen dat vrouwen van maatschappelijke en intellectuele prestatiedrang nooit enige last hebben gehad, dat hun minderheidspositie nu juist voor een groot deel daaruit kan worden verklaard. En wanneer sommigen dan zover gaan dat zij stellen dat de vrouw hierin de man het goede voorbeeld kan geven – Eva die na al die eeuwen Adam terugvoert in het Paradijs – dan zeg ik: het is nog nooit voorgekomen dat de meerderheid de normen van de prestigeloze minderheidsgroep ging overnemen; pas als u de mannenmaatschappij veranderd hebt kunnen we verder praten.

De tweede reden waarom ik de stellingen van links juist voor de vrouw riskant vind ligt in de afkeer die men daar heeft van het arbeidsproces. Volgens links is het dubieus of meedoen aan de economie vrouwen werkelijk vrij zal maken; mannen immers zijn door hun meedoen alleen maar keurig geconditioneerde slaven geworden.

Hierbij ziet men, geloof ik, over het hoofd dat ergens in de diepte toch een relatie bestaat tussen financiële onafhanke-

3 Zie *Universiteit en Hogeschool*, 15de jaargang, nr. 6, april 1969, pp. 425-435 (Drs. J.H. Abbas, 'Studenten, Intelligentie en Milieu') en 16de jaargang, nr. 1, september 1969, pp. 27-30 (Drs. R. Keizer, 'Commentaar op het artikel van Drs. J.H. Abbas').

* Deze groepen bestonden vooral in studentenkringen en baseerden zich op de theorieën van Wilhelm Reich. Zij stonden onder meer een anti-autoritaire opvoeding van kinderen voor. (red.)

** Dr J.M.W. van Ussel was een Belgisch seksuoloog die in Nederland bekendheid verwierf met zijn boeken over een vrijere seksuele moraal. (red.)

lijkheid en mondigheid, – een relatie die meestal pas zichtbaar wordt wanneer de mantel der liefde is weggefallen, wanneer, anders gezegd, het huwelijk is mislukt. Als de vrouw zelf geld verdient levert dat geen garantie voor optimale ontplooiing van haar persoonlijkheid, het lijkt mij wel een eerste stap naar evenwichtiger betrekkingen tussen de seksen. Het derde verwijt dat links de emancipeersters maakt is dat zij crèches eisen zonder dat daar onmiddellijk aan wordt toegevoegd dat dit anti-autoritaire crèches dienen te zijn. Ik geloof dat links zich hier vergist. Wat namelijk in de ogen van links belangrijk zou moeten zijn is dat mensen zich van hun positie bewust worden en vanuit die verovering eisen gaan stellen. In dit geval betekent dat dat een vrouw tegen het moralisme van de anderen en tegen haar eigen schuldgevoelens in durft te stellen dat het in de eerste plaats om haar belangen gaat, dat ze zich los wil maken van haar dienstbaarheid aan de soort. In een volgende fase kan dan best de opzet van die crèches worden bekeken, want natuurlijk is het belangrijk dat kinderen de beste kansen krijgen. Voor mannen mag dat eventueel prioriteit nummer één zijn; als vrouwen hun prioriteit niet zoeken bij de eigen groep wordt de vicieuze cirkel niet doorbroken.

In iedere samenleving pleegt men drie grote minderheidsgroepen aan te treffen: de jongeren, de bejaarden en de vrouwen. Binnen deze groepen bekleden de vrouwen dan nog weer een uitzonderingspositie: bij hen is het een kwestie van levenslang. Dat lijkt mij voldoende reden om bij het ontwerpen van een nieuw soort samenleving nu eens uit te gaan van hun belang.

Het is de eerste keer in de geschiedenis dat zo iets zin heeft: het lichaam van de vrouw is immers niet langer haar noodlot; door kleinere gezinnen en langere levensduur is het mogelijk dat zij volwaardig meedoet aan de maatschappij.

Daarbij moet men oppassen voor de zogenaamde realistische aanpak. Een voorbeeld daarvan levert een recent programma van D'66.⁴ Daarin wordt ervoor gepleit de beroepskeuzevoorlichting van meisjes zo te geven dat beroepen worden ge-

4 Overigens tot voor kort de enige politieke partij die blijkens haar programma althans enige facetten van het probleem onderkende.

kozen die zich laten combineren met het huwelijk. Deze – goedbedoelde – suggestie gaat ervan uit, dat de vrouw zich zou moeten aanpassen aan het systeem. Dat lijkt me een verkeerd uitgangspunt. Wanneer het systeem zo is ingericht dat de helft van de bevolking daardoor in zijn ontwikkeling wordt geremd of geblokkeerd, dan is het duidelijk dat het systeem niet deugt.

Het systeem moet dus veranderen en daarmee bedoel ik niets mystieks. Ik bedoel alleen dat een beleid wordt uitgestippeld dat de vrouw een kans geeft van haar minderheidsgroepstatus af te komen, en dat men zich bij iedere beleidsbeslissing afvraagt of deze daartoe bijdraagt of niet.

Dat heeft consequenties op allerlei gebied. Het betekent bijvoorbeeld dat geen nieuwe woningcomplexen worden gebouwd waarin geen ruimten geprojecteerd zijn voor een kinderhonk en een dienstencentrum. Het betekent bijvoorbeeld ook dat kinderen en mensen – zoals mijn dochter ze pleegt te noemen – op dezelfde tijden buitenshuis zijn, dat de scholen open zijn wanneer volwassenen hun brood verdienen (wat inhoudt dat het onderwijs een stuk van zijn technische vrijheid verliest). En zolang die harmonisatie van school- en werktijden er niet is heeft de overheid de plicht een actief beleid te voeren inzake part-time werk. Om de structurele en verborgen werkloosheid – die voornamelijk bestaat ten aanzien van meer geschoold werk – op te heffen dient er geld in deze sector geïnvesteerd te worden, al was het maar om projecten organisatorisch van de grond te krijgen. En aangezien door gebrek aan voorzieningen man en vrouw niet beiden volledig kunnen werken dient een part-time werker dezelfde rechtszekerheid te krijgen als de anderen.

De strijd om het verwerven van zelfbewustzijn is een zaak voor de minderheidsgroep zelf, maar dat ontslaat progressieve partijen niet van de plicht te denken in structuren die het zelfbewustzijn bevorderen. Dat betekent dat in de sfeer van de sociale verzekering en de belasting van het gezinssysteem overgestapt wordt op een systeem gericht op het individu, waardoor de vrouw/huisvrouw niet langer fungeert als aanhangsel van de man/kostwinner.

Bovengeschetste maatregelen zijn nodig voor de maatschap-

pelijke integratie van de gehuwde vrouw, maar daarnaast moet een politiek gevoerd worden terwille van de vrouw in 't algemeen. Daartoe is bijvoorbeeld noodzakelijk dat de SER een nieuwe opdracht krijgt, te weten het bestuderen van de beloningsstructuur die geldt voor mannen en vrouwen. Het merkwaardige verschijnsel doet zich namelijk voor dat betere scholing in het algemeen de achterstand van de vrouw op de man vergroot; bij ongeschoolde arbeidsters liggen de lonen minder achter op die van de vergelijkbare mannelijke groep dan bij geschoolde⁵. Onderdeel van deze studie zou moeten zijn de structuur van het promotiebeleid, met name in de administratieve sfeer: bij de overheid en elders is het secretaresseschap maar al te vaak een eindrang. Het hele carrièresysteem moet opnieuw doordacht worden en ditmaal vanuit de gezichtshoek van de vrouw. Op 't ogenblik ontbreekt deze optiek volkomen: wanneer in het rapport-Van Os de carrièrelijnen van wetenschapsbeoefenaren aan de universiteit worden doorgelicht wordt daarin wel de militaire dienst verdisconteerd, maar de mogelijkheid dat er onder wetenschapsbeoefenaren ook vrouwen zouden zijn en dat die wellicht kinderen ter wereld zouden kunnen brengen wordt volstrekt over het hoofd gezien.

Het carrièrebeleid opnieuw doordenken betekent dat weerstanden bij werkgevers worden doorbroken. Daartoe zou om te beginnen een parlementaire enquêtecommissie in het leven geroepen moeten worden⁶ die *a* een preventieve werking zou kunnen hebben (het argument: we hebben al een vrouw kan dan worden ontmaskerd) en *b* een ondersteunende: bedrijven die wel vrouwen zouden willen opnemen maar dat vanwege hun klanten niet durven (reclamewezen, marketing, organisatiebureaus) weten zich in de rug gesteund door een officieel lichaam.

Het systeem van de symbolische vertegenwoordiging (als er één neger/vrouw bij is zitten we in het verlichte kamp) kan

5 Zie de grafiek op p. 86.

6 Het idee is van H. Drion. (Later heeft deze zijn gedachten terzake op schrift gesteld in 'Een parlementaire enquête over discriminatie van de vrouw?' in: *Socialisme en Democratie*, 30ste jaargang, nr. 10, oktober 1973, pp. 448-452 – red.)

alleen door krachtige maatregelen worden doorbroken. Daarnaast moeten stimuleringsprogramma's ontworpen worden om vrouwen over hun drempelvrees heen te helpen. Dit is niet een idee dat ik voor deze gelegenheid heb bedacht. Wanneer er van Unescowege weer eens een conferentie wordt gewijd aan De Vrouw, Haar Taak, Haar Toekomst, komen die stimuleringsprogramma's steeds terecht in de conclusies en aanbevelingen, onder luid applaus van de Nederlandse delegatie, maar ondertussen is er op de rijksbegroting nog geen cent voor uitgetrokken. En dat is geen wonder want op die begroting is evenmin een cent uitgetrokken voor wetenschap-

Gemiddelde bruto uurverdiensten van vrouwelijke nijverheidsarbeiders in procenten van de overeenkomstige groep mannen, in enkele bedrijfsklassen (oktober 1966).

Bedrijfsklasse	ge- school- den	ge- oefen- den	onge- school- den	totaal
Beschuit-, banket-, koek- en biscuitfabrieken	a)	68	73	67
Cacao-, chocolade- en suikerwerkfabrieken	a)	73	72	70
Sigarenfabrieken	77	83	83	80
Katoenindustrie	71	77	77	75
Wolindustrie	75	72	76	72
Tricotage en kousenfa- brieken	61	63	65	62
Schoenfabrieken	74	79	82	77
Kleding- en textiel- warenfabrieken	69	68	73	69
Metaalindustrie	79	77	81	74
Totaal ^{b)}	64	68	76	68

De cijfers, ontleend aan *Statistisch Zakboek* 1969, hebben uitsluitend betrekking op meerderjarige produktiearbeiders en aanverwante groepen zoals onderhouds-, magazijn- en expeditie-arbeiders.

^{a)} Niet bekend.

^{b)} Inclusief niet vermelde bedrijfstakken.

pelijk onderzoek dat als basis kan dienen voor experimenten in deze richting, en zolang er geen geld beschikbaar is voor onderzoek gebeurt er niets. Er bestaan fondsen voor onderzoek op allerlei gebied; het lijkt dus niet onredelijk enkele miljoenen per jaar uit te trekken om de man/vrouw-verhouding in de maatschappij een wat meer symmetrische en dus meer gezonde basis te geven.

Stimulerings- en motiveringsprogramma's zullen bij de kinderen moeten beginnen. Want van opvoedende ouders valt in dit opzicht weinig te verwachten. Het boekje *The Captive Wife* van Hannah Gavron⁷ levert daarvan een droef getuigenis. Gavron ontdekte bij een onderzoek in Londen dat de grote meerderheid van de door haar ondervraagde middle en lower-class moeders van plan was om weer aan het werk te gaan zodra hun kinderen de schoolgaande leeftijd hadden bereikt. De vrouwen uit de lower-class betreurden dat zij zo weinig opleiding genoten hadden dat het praktisch onmogelijk voor hen was interessant werk te vinden, *maar zij verbonden daaraan geen enkele consequentie wat betreft de opleiding van hun dochters.*

Welke milieufactoren een rol spelen bij de deelname van arbeiderskinderen – arbeiderskinderen is meestal synoniem met arbeiderszonen – aan VMO weet men zo langzamerhand wel, maar welke factoren de deelname van meisjes beïnvloeden is onbekend. Het ziet er alleen naar uit dat wanneer een nieuwe sociale laag voor verder onderwijs wordt gewonnen de jongens uit die laag koplopers zijn en de meisjes met een fikse achterstand volgen.⁸ Daarom is ook hier wetenschappelijk onderzoek nodig opdat het mechanisme van de sekse-achterstand kan worden opgeheven. De school moet ook in dit opzicht de taak van de ouders zo nodig kunnen overnemen.

Hierbij is een louter technische begeleiding niet voldoende. Juist in het mentale vlak liggen de zaken duidelijk scheef ge-

7 *The Captive Wife. Conflicts of Housebound Mothers*, Harmondsworth: Penguin Books, 1968.

8 Zie de rubriek 'Man en vrouw in cijfers' van C. Kool in *MVM-nieuws*, februari 1970.

9 De interviewster was Hedy d'Ancona.

tuige het volgende dialoogje tussen een interviewster⁹ en de meisjes uit een klas kinderen van twaalf jaar:

I: Wat word je later?

M: Huisvrouw.

I: Vind je dat leuk?

M: Nee.

I: Waarom doe je het dan?

M: Er zal wel niets anders opzitten.

Wat zeiden deze meisjes in feite? Dit: we zouden wel anders willen, maar het systeem is ons te machtig. Mensjes met nog zestig jaar voor de boeg hadden het hoofd al in de schoot gelegd.

Als iets linksdenkenden ter harte zou moeten gaan dan is het het ombuigen van een dergelijke houding. Want links zijn betekent o.a. fatalisme en machteloosheidsgevoelens doorbreken, denkkaders scheppen waarin de wereld als veranderbaar wordt ervaren.

Vrouwenzaken in de politiek*

Mannelijke politici zien het niet. Natuurlijk, er zijn wat vrouwenpuntjes; er moeten nog een paar verdragen worden goedgekeurd, maar Roolvink** doet z'n best en die crèchesubsidie komt er ook wel op den duur. Kortom: waar winden die wijven zich eigenlijk zo over op? En als de krant een interview bevat met één van die wijven dan lezen ze het niet: Stuff voor vrouwen, niet belangrijk.

Dat er structuren zitten achter die vrouwenpuntjes, dat die wijven zich daarover opwinden beseffen ze niet. Als je suggesties hebt, zeggen ze, als je politiek waterdichte plannetjes kunt maken die passen in het geheel, ga je gang, waarmee de bal is teruggespeeld naar vrouwen met ideeën en beleidservaring, op de hoogte van alle *ins* en *outs* ten departemente, met tijd om kamer- en commissiehandelingen bij te houden, anders gezegd, naar vrouwen die niet bestaan.

Politieke mannen weigeren, kortom, hun creatieve energie in te zetten om na te denken over de problemen van de helft van de bevolking, hun kiezeressen. Er zijn belangrijker zaken, en politiek levert het geen prestige op.

Vrouwelijke politici zien het ook niet. Want hoe zijn ze in de politiek gekomen? Ofwel het zijn de flinkerds die het hebben gemaakt in het leven en nu vinden dat de anderen niet zo moeten zeuren, ofwel het zijn vrouwen met sociale belangstelling die welkom zijn omdat er toch een vrouw op de lijst moest. Het levert altijd voorkeursstemmen op en ze kunnen worden opgezadeld met het menselijk leed (woningnood en sociale zaken) en de rotklusjes, waar ze vervolgens in verdrinken. Het ras van vrouwen dat met een feministische motivatie de politiek instapte is bijna uitgestorven, trouwens, het verlichte standpunt luidt dat mannelijke politici net zo goed vrouwen-

* Geschreven januari 1971. Gepubliceerd in *MVM-nieuws*, april 1971, pp. 3-6. (red.)

** B. Roolvink was op dat moment ARP-minister van Sociale Zaken in het kabinet-De Jong. (red.)

belangen kunnen behartigen als vrouwelijke. In theorie is dit natuurlijk juist, alleen ze doen het niet, want hun creativiteit steken ze in andere zaken.

Toen ik als raadslid was gekozen waren er MVM*-ers die tegen mij zeiden: Zeg, je gaat je toch niet alleen met MVM-dingen bezighouden in de politiek. Deze opmerking was eraan om twee redenen. Ten eerste berustte deze op een volstrekt onjuiste beoordeling van de werkelijkheid – er liggen in de politiek bergen ‘neutraal’ werk te wachten. Ten tweede heeft zo’n opmerking een ondermijnend effect: als zelfs je eigen achterban de algemene politiek zo’n duidelijke prioriteit geeft, waar haal je dan de motivatie vandaan om te proberen voor je eigen groep iets te veranderen? Als de motivatie namelijk niet heel sterk is en voortdurend wordt gestimuleerd houd je in de politiek geen seconde over om na te denken wat je voor vrouwen zou kunnen doen. Zo’n opmerking is overigens voor mij het zoveelste bewijs dat wij een minderheidsgroep zijn die zich nog van zijn positie bewust moet worden. Van een negerafgevaardigde in de VS wordt verwacht dat hij zich inzet voor de belangen van de negers, ook al vormen ze maar tien procent van de bevolking. De rest van de politiek pikt hij mee, dat hoort bij het baantje.

Voor vrouwen in de politiek zou hetzelfde moeten gelden: het gros van hun aandacht dienen zij aan vrouwenzaken te besteden. Vrouwen zijn er minder erg aan toe dan negers zegt men nu misschien, maar dat is voor mij de vraag. Wij hebben óók onze paupers, al zitten ze niet in een ghetto bij elkaar: de bijstandsvrouwen, de vrouwen onder of rond het minimumloon, de meisjes aan de lopende band, de bejaarde vrouwen die met een rotpensioen of zonder de laan uit worden gestuurd. Ik vind dat vrouwelijke kiezers van hun medevrouwen in de vertegenwoordigende lichamen moeten verlangen dat zij in de eerste plaats opkomen voor de belangen van hun eigen groep, maar dat is niet genoeg. Zij dienen ook de fracties waarin die vrouwen zitting hebben duidelijk te maken dat zij er zo over denken, ter morele ondersteuning van de vrou-

* Man Vrouw Maatschappij, de actiegroep die Joke Smit in 1968 samen met Hedy d’Ancona oprichtte. (red.)

wen in die fractie.

De eis 'Doe iets voor ons' geldt trouwens niet alleen voor vrouwen die rechtstreeks in de politiek bezig zijn.

Alle vrouwen in een beleidscommissie hebben de plicht zich voortdurend af te vragen: waar liggen hier de aanknopingspunten? Want vrouwenpunten komen niet vanzelf te voorschijn. In het beleid zijn we nog niet zover als bv. in de journalistiek. Daar zijn vrouwenzaken, van mode tot feminisme, nieuws waar iets mee moet. Dat nieuws wordt dan vaak afgeschoven op de anderhalve vrouw in de redactie, die dan terecht begint te steigen. In het beleid zijn we nog lang niet zover. Daar moet de onrechtvaardigheid nog losgepeld worden uit een dikke laag abstracties, dood cijfermateriaal en gevoelens van 'Het is nu eenmaal zo'. Daardoor komt het dat de meeste vrouwen in het beleid psychisch vanuit een wankel positie opereren en vrijwel geen eisen durven stellen. Een kras voorbeeld hiervan werd onlangs weer geleverd toen staatssecretaris van der Poel* een aantal organisaties om advies vroeg inzake een wettelijke regeling voor kindercentra. Alle clubs zeiden duidelijk: goed, maar dan moet je ook met subsidie komen, – behalve een gezelschap dat voornamelijk uit vrouwen bestond.

Ik geloof dat dit moet veranderen. Ik geloof dat iedere vrouw die in een beleidslichaam zit zich psychisch ijzersterk moet maken en moet gaan opereren vanuit de opstelling: *gezien de ongelijkheidsstructuur is iedere beleidsmaatregel, ook al kost die miljoenen, een aalmoes*. Dat geldt trouwens niet alleen voor het handjevol vrouwen dat in de beleidssector bezig is. Het geldt voor alle vrouwen die iets meer kennis en invloed bezitten dan hun medezusters. Het aanbod van vrouwelijk talent dat zich heeft kunnen ontwikkelen is gering, dat kunnen we niet missen. Een groep bijvoorbeeld die we duidelijk nodig hebben zijn de vrouwen uit de sociale wetenschappen. Waar we om zitten te springen zijn projecten voor actie-onderzoek, onderzoeksprojecten die onmiddellijk in de praktijk kunnen worden gebruikt om meisjes en vrouwen anders en meer te

* Mr J.H. van der Poel was op dat moment KVP-staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in het kabinet-De Jong. (red.)

motiveren iets met hun leven te doen.

Het bekende 'talentenproject' van Van Heek c.s.¹ heeft de stoot gegeven tot twee ontdekkingen: *a* handarbeiderskinderen komen op school en dus in het leven niet aan hun trekken, omdat het schoolsysteem niet op hen is afgestemd, *b* met behulp van speciale methoden kun je daar iets aan doen. Sinds de verschijning van dit boek worden overal in het land de schooladviesdiensten uit de grond gestampt en wordt er in allerlei plaatsen naarstig gewerkt. Zoiets zou er voor meisjes en vrouwen ook moeten komen. Met andere woorden: vrouwen uit de sociale wetenschappen, sla de handen ineen, vorm teams, en ga wat zitten uitdenken. Daarmee steunen jullie de vrouwen in het beleid die jullie plannen via de politiek aan de man kunnen brengen. Als jullie goede plannen maken praten zij het geld wel los. Want een van de grote problemen waar vrouwen in het beleid mee zitten is dat er geen plannen klaar liggen, zelfs geen inventarisatie van onderzoek dat zou moeten worden gedaan.

Andere voorbeelden van vrouwen die iets zouden kunnen ondernemen zijn maatschappelijk werksters die bijstandsvrouwen kunnen helpen één front te vormen om financieel en psychisch een betere positie te veroveren (tot mijn vreugde las ik dat ongehuwde moeders al bezig zijn). Er zijn meer mogelijkheden: iedere vrouw die in een bestuur zit (kindercentra!) dat met vrouwelijke werknemers te maken heeft kan zich verdiepen in salarissen, promotiekansen en arbeidsvoorwaarden en vanuit dat bestuur lobbyen om hierin verbetering te brengen; iedere vrouw die in een oudercommissie zit kan leerboekjes ter inzage vragen, daar de stereotiepen uit opdiepen en vervolgens met de onderwijsmensen overleggen hoe zij in de klas deze beeldvorming ter discussie kunnen stellen en hoe de kinderen niet seksegerichte beroepsvoorlichting zouden kunnen krijgen. Iedere vrouw die collega's heeft binnen hetzelfde bedrijf, bijvoorbeeld in de administratieve sector, kan met die collega's nagaan waarom ze zo het land hebben aan hun werk, waarom de meeste vrouwen binnen het bedrijf het ad-

1 F. van Heek e.a., *Het verborgen talent; milieu, schoolkeuze en schoolgeschiktheid*, Amsterdam: N.V. Noord-Hollandse Uitgeversmaatschappij, 1968.

ministratieve rotwerk doen, waarom dat niet vanzelf spreekt enz. Wij zijn een ontwikkelingsgebied en wij hebben elkaar nodig. Eigenlijk zouden wij MVM-ers allemaal een paar jaar op een typekamer of in een fabriek moeten gaan werken om te zien hoe daar de onderdrukkingsmechanismen werken en om te proberen die te doorbreken. Maar tot dat offer ben ik zelf nog niet eens bereid, dus eigenlijk heb ik geen recht van spreken; wat ik hiermee bedoel is voorshands alleen maar dat ons aller motivatie nog wel wat versterking behoeft.²

Zoals gezegd, mannelijke politici zien het niet. Ik zie voorlopig drie methoden om ze althans een vage onrust te bezorgen. De eerste is dat ze voortdurend aan hun staart getrokken worden door steeds weer andere groepjes boze vrouwen. Op de langere termijn werkt dat wel. Een wethouder die tweemaal per week een subsidie-aanvraag voor een kindercentrum op zijn bureau vindt gaat op den duur wel beseffen dat hiermee iets moet worden gedaan.

Een andere methode is informatie over vrouwen verpakken in algemene stukken. In Nederland bestaat de neiging alleen onderscheid te maken tussen mannen en vrouwen wanneer daardoor seksistische stereotiepen worden bevestigd. Uit opiniepeilingen en stemgedrag 'blijkt' altijd weer dat vrouwen conservatiever zijn dan mannen en dat wordt dan ook met nadruk geregistreerd. Maar als het om feitelijke achterstanden gaat doet men alsof er geen verschil is tussen mannen en vrouwen (hoeveel vrouwen leven er van de bijstandswet, hoeveel meisjes zijn er onder de werkende jongeren, hoeveel vrouwen hebben slechte pensioenvoorzieningen, hoeveel

2 (Opmerking van de auteur, 1981:) Wat een raar soort reactie was dit op het voortdurende verwijt van linkse mannen dat wij, feministische vrouwen, zo elitair zouden zijn. Terwijl geen linkse man, al had hij nog zo de mond vol over klassenstrijd en onderdrukking van de arbeidersklasse, erover zou piekeren slecht betaald en/of vuil werk te gaan doen 'om te zien hoe daar de onderdrukkingsmechanismen werken en om te proberen die te doorbreken'. Wat ik – toen ik dit schreef – nog niet echt tot mijzelf had laten doordringen: voordat ik plezierig en goedbetaald werk kreeg heb ik jarenlang slecht betaald (kantoor)werk gedaan, terwijl ik tot vandaag de dag onbetaald dienstbodewerk verricht, zoals vrijwel elke vrouw.

vrouwen zitten onder of om het minimumloon etcetera). Als je dat in aparte stukjes op de vrouwenpagina gaat vertellen heeft het politiek geen nut: politici slaan die over. Maar als je dit soort gegevens verpakt in algemene stukken over minimumloon, bijstandstrekkers, pensioenellende en beroepsonderwijs, dan lezen ze het wèl. Dan is er de mogelijkheid door massale actie vrouwenproblemen tot een heet hangijzer te maken. Plannen voor de werkende jongeren lagen al vijftien jaar in een la; pas toen ze in groten getale naar het Binnenhof trokken werd er iets mee gedaan. Wanneer de vijftienduizend mensen die de vijfenzeventig actiecentra van 'Op de vrouw af'* bezochten zich en masse naar Den Haag hadden begeven, wanneer er tegelijkertijd een zwartboek was gepubliceerd dan zouden politici het zich niet langer kunnen permitteren onwetend rond te lopen en passief te blijven.

Bij een volgende grote actie moeten we daarmee rekening houden. En wat we natuurlijk ook moeten doen is de komende vier jaar nauwkeurig bijhouden welke Kamerleden in de verschillende fracties actief zijn op vrouwengebied, proberen die bij de volgende verkiezingen op een goede plaats te krijgen en een actie ondernemen met voorkeursstemmen: X, Y en Z hebben zich het best geweerd, stem op X, Y of Z.

Maar het belangrijkste is dat wij leren onze eisen en verlangens niet met schuldgevoel en distantie te bezien. Vrouwen hebben *recht* op meer kansen.

P.S. En de mannen? Laten ze alsjeblieft meedoen!³

* Dit was een grote radio- en tv-actie waarin samenwerkten MVM, Dolle Mina, NVSH, Centraal Wonen en het weekblad Margriet, over onder andere kinderopvang, geboortenregeling, beroepen-voorlichting en 'aangepaste' werkgelegenheid. (red.)

3 (Opmerking van de auteur, 1981:) Bij de voorbereiding van deze herdruk kom ik sterk in de verleiding dit P.S. te schrappen, maar eerlijkheidshalve laat ik het toch maar staan. De woorden zijn tekenend voor het klimaat waarin we toen werkten: ook Dolle Mina, gestart in 1970, had zich opengesteld voor mannen. Dat klimaat zou vrij snel veranderen; zie daarover mijn opmerkingen in 'Vijf jaar MVM'. (In deze bundel pp. 188-198 – red.)

Wij en de buis*

Hoe komen wij op de buis?

Als moeder op het strand of rijstpelster in documentaires, als zingend meisje in shows, als huisvrouw in een quiz. In een serieus interview als we Anneke Goudsmit heten, Nel Barendregt of Haya van Someren**, en als sportmompelaar als we hard kunnen zwemmen of schaatsen. En als we tot een probleemgroep behoren mogen we een enkele keer onze grieven even komen spuien, mogen we even komen melden dat het niet zo leuk is voor een abortuscommissie te verschijnen, gescheiden vrouw te zijn met kleine kinderen, of een oudere ongehuwde vrouw met een inkomen van vierhonderd gulden per maand.

Voor de rest is het scherm een mannenaangelegenheid, met veel voetballers, met belangrijke interviewers die vriendelijke of harde vragen stellen aan belangrijke personages en met opstandige jongens die – meestal terecht – komen vertellen dat ze het er niet mee eens zijn.

Tot zover is er niets bijzonders aan de hand. Mannen hebben de grote plaats in het leven en op het scherm, wij de kleine. Maar het scherm houdt zich niet alleen bezig met de 'echte' werkelijkheid (zie boven), het scherm brengt meer. Het houdt zich ook bezig met wat ik, bij gebrek aan beter, maar 'gestyleerde' werkelijkheid zal noemen. Het laat ons ook mensen zien in bedachte situaties, in sketches, kinderprogramma's, shows, films, westerns, kortom in wat in de literatuur 'fiction' heet.

En daar begint de ellende pas goed. Want daar worden we niet getoond zoals we zijn, maar zoals we gezien worden door de cultuur. En we zijn daar zo aan gewend geraakt, dat we het niet eens meer registreren. Wij en onze medemensen met een mannelijk lichaam zijn vanaf de wieg zo geïndoctrineerd dat

* Geschreven zomer 1971. Gepubliceerd in *NC Contact*, 9de jaargang, nr. 36, september/oktober 1971, pp. 76-79. (red.)

** Op dat moment respectievelijk Tweede-Kamerleden voor D'66 en PvdA en voorzitter van de VVD. (red.)

we ziende blind zijn geworden.

Negentig procent van de vrouwbeelden die gepresenteerd worden op de tv (en in de bioscoop, en in de schouwburg) zijn vertekeningen. In concreto betekent dit dat wij uitgebeeld worden als niets anders aan ons hoofd hebbend dan de liefde (in het gunstige geval), als oergevaarlijk of minstens onbetrouwbaar (één vrouw is duizend mannen te erg), als tyranniek (moeders wil is wet), als dom, en in ieder geval als beperkt.

Dat de STER ons iets aandoet wanneer we geacht worden in extase te raken als we twintig soorten jam in de kast hebben staan of verrukt op een koelkast rondrijden (onze auto is frigide), is inmiddels, hoop ik, tot bredere lagen doorgedrongen.

Maar het gif zit overal, en om dat in te spuiten worden verschillende mechanismen gehanteerd: de projectie, de 'positieve' en de 'negatieve' stereotypering.

Het spijt me dat ik geen plaats heb om dit uitvoerig uit te leggen of toe te lichten, dat is door anderen wel gedaan¹, ik wil proberen het te illustreren aan de hand van twee actuele voorbeelden.

Eerst het 'positieve' stereotiep.

In 'Le souffle au coeur', de jongste film van Louis Malle, komt een moeder voor die een schat van een vrouw is. Eén brok warmte, spontaneïteit, doorprikken van gewichtigheid, gezond verstand, vrijheidsdrang, echtheid, kortom een type dat op een goede manier ervaren wordt als oervrouwelijk. Maar die vrouw is een kind, weliswaar een enfant terrible, maar toch een wezen dat met de kinderen in het hok der on-

1 Met name door Simone de Beauvoir (*Le deuxième sexe*; zie noot ** op p. 15), door Kate Millett (*Sexual Politics*, London: Sphere Books, 1971. Nederlandse vertaling door Henny Scheepmaker: *Sekse en macht*, Amsterdam: Meulenhoff, 1975), door Germaine Greer (*The Female Eunuch*, London: Paladin, 1971. Nederlandse vertaling door Henny Scheepmaker: *De vrouw als eunuch*, Amsterdam: Meulenhoff, 1972), en door Shulamith Firestone (*The Dialectic of Sex*, New York: William Morrow & Comp., 1970. Nederlandse vertaling door Pieter J. de Vink: *De dialectiek van de sekse*, Amsterdam: Bert Bakker, 1979).

volwassenen zit en stoute dingen doet.² Ze weet het van zichzelf! 'Ik stel niets voor,' zegt ze. Hier wordt een vrouwelijk ideaalbeeld uitgedragen met als kernpunt de onmondigheid. En 'Le soufflé au coeur' is gemaakt door een man die ons kennelijk aardig vindt. Met andere woorden, zelfs als we positief benaderd worden gebeurt dat op voorwaarde dat we vertederend zijn, dat wil zeggen niet serieus genomen hoeven te worden.

Een duidelijk voorbeeld van negatieve stereotypering vinden we wat dichterbij huis, namelijk in de Fabeltjeskrant.* Daarin treden mannelijke en vrouwelijke typen op. Nu is er verschil tussen de twee groepen. De mannetjes vormen een gemengd gezelschap, er zitten vervelende dieren onder, geschikte en ontroerende. Bij de vrouwtjes is het anders. Ze deugen geen van allen. Juffrouw Ooievaar is de tyrannieke moeder die haar zin doorzet, extra negatief gemaakt doordat ze geen echte moeder is maar een op macht beluste oude vrijster en doordat ze een zwak mannetje in haar kielzog meevoert. Dan hebben we de vrouwtjes die niets voorstellen: juffrouw Mier, de neurotisch poetsende huisvrouw, de gezusters Hamster, goedig maar oliedom, Snoespoes, het verliefde meisje dat aandacht van haar mannetje wil³ en tenslotte is er Isidora Paradijsvogel, de lellebel, met de opgestreken zeilen en de zwoele stem waar het manvolk ook niet zo goed tegenop kan. En zij gaat onherroepelijk in de clinch met juffrouw Ooievaar, want, nietwaar, mannen haten elkaar maar wij vrouwen haten elkaar nog meer.

2 Zoals incest plegen. Maar die incest speelt zich in feite niet af tussen moeder en zoon, maar tussen broertje en zusje. En daarom wordt die incest niet als bedreigend ervaren.

* Tv-programma voor kinderen, dat ook door veel volwassenen werd bekeken. (red.)

3 En aangezien ze jong is en lief, gunt de maatschappij haar dat. Hector gaat haar zoeken. Maar o wee, hoe is dat over dertig jaar? Dan is Snoespoes een meubelstuk geworden en vraagt ze, met vele lotgenoten: 'Hou je nog een beetje van me?' En op dat moment denkt Hector: 'Mens zeur toch niet zo, natuurlijk hou ik van je, maar ik heb nog meer te doen!' En dan staat Snoespoes met lege handen, want Hector heeft zijn eigen leven en Snoespoes heeft niets anders dan haar Hector.

De Fabeltjeskrant is een duidelijk seksistisch programma, en des te gevaarlijker omdat het, samen met de STER, door kinderen bekeken wordt. Maar het scherm is één koek vol seksisme, al moet je soms even peuteren voor je de seksistische krenten eruit hebt. En dat geldt niet alleen voor het scherm, maar ook voor kinderboeken, voor toneelstukken, voor de menswetenschappen, kortom voor de hele cultuur. Zolang het over mannen gaat wordt er redelijk nagedacht, zodra het over ons gaat, valt het denkraam dicht en komen alleen de conventies er nog maar uitrollen.

Hoe komt dat? Doordat wij een minderheidsgroep zijn, zij het een niet als zodanig herkende. Want als we als zodanig herkend werden dan werd het seksisme ook onderkend, althans door televisiemakers: die zijn er op getraind uitingen van antisemitisme en racisme te registeren. En hoe komt het dat wij niet als zodanig worden herkend, ons zelf niet eens zien als zodanig? Doordat de linker- en de rechtervleugel van de vrouwenbeweging vijftig jaar geleden de fout gemaakt hebben te veronderstellen dat het vanzelf wel in orde zou komen; de rechtervleugel dacht dat kiesrecht vanzelf zou leiden tot integratie van de vrouw in de cultuur en de linkervleugel dat de vrouw vanzelf gelijkwaardig zou worden als het socialisme aanbrak.

Met andere woorden: onze emancipatie is gestrand, voordat de emancipatieprocessen echt op gang waren gekomen. Dat heeft tot gevolg gehad dat er vijftig jaar lang heel weinig is gebeurd. Er zijn wat leeuwinnen geweest in het parlement, in de vakbeweging en elders, maar ze hebben vrijwel in hun eentje geknukt.⁴ Zo komt het dat wij als groep nog altijd verblijven in de subcultuur. Collectieve uitingen van en voor ons zijn óf tweederangs óf belachelijk. Damesvoetbal en een damesorkest werken op de lachspieren, vrouwenorganisaties, vrouwenprogramma's en vrouwenbladen zitten in de sfeer van de koffiekranstjes. In het beste geval bieden ze een veilig klimaat voor leden van de minderheidsgroep – en dat is nuttig want de warmte van het ghetto kunnen we voorshands niet

⁴ Er was wat steun van een organisatie als 'Vrouwenbelangen' en van de vrouwengroeperingen in de politieke partijen, maar hoe krachtig was die?

missen – maar ze worden niet serieus genomen.

Maar dat betekent ook dat we nu in hetzelfde stadium zitten als de arbeidersbeweging honderd jaar geleden, namelijk dat alles nog van de grond af moet worden opgebouwd: er moet een samenhangende theorie worden gemaakt, er moet nagedacht worden over organisatiestructuren waarin deze minderheidsgroep het best over eigen minderwaardigheidsgevoelens heen stapt, er moet op alle fronten worden gevochten en daarvoor moet alle man- en vrouwkracht nog worden aangevoren.

Maar het allerbelangrijkste is – en dat mogen we sinds Marx en Rosa Luxemburg wel weten – dat we ons bewust worden van onze eigen situatie, dat we ontdekken hoezeer we door de cultuur in de hoek worden gedrukt.

In Amerika is daarvoor een methode gevonden die daar consciousness raising wordt genoemd en hier ganzenbordgroep.⁵ De methode bestaat hieruit dat groepjes vrouwen bij elkaar gaan zitten, ervaringen uitwisselen en vervolgens tot hun grote opluchting ontdekken dat een heleboel schuldgevoel onzin is, dat persoonlijke problemen geen persoonlijke problemen zijn maar verwijzen naar structuren die kunnen worden blootgelegd. Dat is de eerste stap op weg naar bewustwording en dus naar geestelijke bevrijding.

Wij moeten werken aan onze eigen geestelijke bevrijding, binnenskamers, maar het zou in deze tijd waanzin zijn daarbij de instrumenten van de technologie niet te gebruiken. Dat is de reden waarom ik bij de programmaraad tv van de NOS het voorstel heb ingediend een feministisch magazine in te voeren.* Want een vaste en goede tv-rubriek is weliswaar een druppel op een gloeiende plaat, maar bestrijkt toch een groter

5 De laatste term verwijst naar een door leden voor Man Vrouw Maatschappij ontworpen spel, dat door de VARA werd geproduceerd en tijdens de actie 'Op de vrouw af' voor het eerst werd gebruikt. In dat spel worden de obstakels die een vrouw in de loop van haar leven ontmoet aanschouwelijk gemaakt. (Inmiddels is in Nederland 'praatgroep' de gebruikelijke term voor 'consciousness-raising group' geworden – red.)

publiek dan honderd mensen die het vormingswerk afreizen en daar wat onrust zaaien en wat hoop (al moeten die natuurlijk doorgaan).

Waarom heb ik dat voorstel ingediend? Omdat minderheidsgroepen niet vanzelf toegang hebben tot de media. Ze zijn afhankelijk van de actualiteit, de 'spontane' (echtscheidingswet in de Tweede Kamer, ongehuwde moeder die haar kind te vondeling legt) of de kunstmatig gecreëerde, de stunt.

Dolle Mina heeft de stunttechniek enige tijd met succes gehanteerd, maar hij slijt snel, want de media zijn gauw blasé.

De enige andere opening waar minderheidsgroepen over beschikken is dat ze passen in de bedenksels van programmamakers die personen nodig hebben voor hun rubriek. Waarbij die personen niets anders kunnen en mogen dan stappen in de hun toebedachte rol. Met andere woorden: minderheidsgroepen mogen – een heel klein beetje – meedoen, op de condities van de media. Maar meestal worden zij door de media vergeten.

Een aardige illustratie hiervan vormt het feit dat in de maanden voorafgaand aan de verkiezingen geen der zendgemachtigden op het idee gekomen is ook maar één uitzending te wijden aan de bezwaren van vrouwelijke zijde tegen het beleid zoals dat in Nederland wordt gevoerd en de prioriteiten die daarin worden aangebracht.

Het scherm stond maandenlang stijf van de politiek; allerlei groepen kregen de kans hun grieven te spuien, maar de helft van de bevolking kwam niet aan bod. Toch heeft naar mijn mening die helft van de bevolking recht op haar eigen politieke nieuws, en ook het uitblijven van nieuws is nieuws, want een signaal dat regering en volksvertegenwoordiging hun taak niet goed vervullen.

Het lijkt mij bij uitstek een taak voor de omroep, en met name voor de NOS in deze 'blokkeersituatie' verandering te brengen. Maar daarvoor is nodig een vorm, die aanspreekt en de magazineformule lijkt mij dan heel geschikt. Features in een dergelijk programma zouden kunnen zijn:

* Dat voorstel werd uiteindelijk, deels gewijzigd, overgenomen: in 1975 startte het NOS-tv-programma 'Ot... en hoe zit het nou met Sen?', dat zou blijven tot 1982. (red.)

- bovengenoemd politiek nieuws
- korte interviews met wetenschapsmensen, vakbondsleiders, werkgevers e.a. over nieuwe ontwikkelingen (zonder moeilijke woorden)
- cartoons of strips met explicateur/explicatrice
- schetsen uit het dagelijks leven (materiaal uit soap-opera's)
- stereotyperende fragmentjes Sonneveld, Mounties of iets dergelijks, met tegenscènes
- opnamen van ganzenbordgroepen
- liedjes
- stoeien met de STER
- gesprekjes tussen pa en zijn dochtertjes van zes of zestien over 'vanzelfsprekendheden' (papa, waarom..., vader, waarom...)
- voorlezen uit school- en kinderboeken
- smartlappen
- een catechismus van dooddoeners (in afleveringen)
- analyses van schuine moppen

En dan is er iedere week wel een stukje uit de krant, een flardje van de radio of een serie shots uit een tv-programma die smeken om verhelderend commentaar.

Een feministisch magazine is iets anders dan de vrouwenrubriek. Een vrouwenrubriek is mode, een interview met Klompé*, en de nood van de bejaarden. Een vrouwenrubriek is subcultuur – aardige dingen doen binnen het hoekje dat je is toebedeeld. Een feministisch magazine is tegencultuur, dat wil zeggen wat tegenspel geven tegen de alles omvattende indoctrinatie van de cultuur.

Het aantrekkelijke van een dergelijk magazine voor de huisconsumenten is dat er iets te lachen valt. Want het feminisme kan hier de wapens hanteren die de maatschappijkritiek sinds mensenheugenis heeft gebruikt: humor en satire. En er is stof voor jaren, want het terrein is volstrekt onontgonnen.

Een probleem en tevens een levensgroot voordeel bij een dergelijk magazine is dat het niet door de omroepstaf kan worden gemaakt. Want om dat te kunnen is het zesde zintuig no-

* Dr Marga Klompé, KVP-politica, eerste vrouwelijke minister (van Maatschappelijk Werk) in Nederland. (red.)

dig, of de Andere Blik.

Daarmee bedoel ik niets geheimzinnigs. Het zesde zintuig is te vergelijken met het oog van Freud. Mensen hebben altijd al geweten dat er iets mis was als een redenaar zich versprak: ze begonnen te lachen, maar Freud heeft een samenhang ontdekt in al die schijnbaar nergens op slaande handelingen, gebaren en uitlatingen. Hij heeft een stuk werkelijkheid in kaart gebracht, dat voordien ondoorzichtig was. Het zesde zintuig ontwikkelen betekent opnieuw naar mannen en vrouwen leren kijken. Dat is een boeiende bezigheid, want de wereld spreekt niet langer van zelf en het leven wordt een zaak vol vraagtekens. Wie kijkt met de andere blik vraagt zich af waarom haar dochttertje droomt dat ze de zoon van Floris* is, waarom Kronkel een vrouw alleen maar aantrekkelijk kan vinden als ze 'dat vleugje weerloosheid' bezit, en hoe de mensheid zou reageren als in een interview met de heer Van Veenendaal** dezelfde vragen en antwoorden te voorschijn zouden komen als in een interview met mevrouw Stuyt.***

Zoals gezegd: programmamakers kunnen het niet alleen. Zij hebben bij een dergelijk programma de inspraak, de medezeggenschap en zelfs het medebeslissingsrecht van de betrokken minderheidsgroep nodig. Dat lijkt me een immens voordeel, want een experiment in democratisering.

Wij zijn niet de enige minderheidsgroep in Nederland of in de wereld. Wij zijn zelfs niet de enige 'grote' minderheidsgroep, – bejaarden en jongeren (plus kinderen) worden ook paternalistisch behandeld in onze samenleving. Maar wij zijn wel de oudste minderheidsgroep, – we zijn het sinds de apen, of in elk geval sinds de prehistorie.

En bij ons is het een kwestie van levenslang, terwijl jongens een jaar of veertig man mogen spelen eer ze toetreden tot het bejaardenwezen. En daarom zit het allemaal zo diep. Dat is de reden waarom ik stel dat wij het eerst aan de beurt moeten komen als er programma's niet vóór maar dóór minderheids-

* Held uit de gelijknamige tv-serie voor kinderen. (red.)

** Echtgenoot van DS'70-staatssecretaris mevrouw S. van Veenendaal-Van Meggelen. (red.)

*** Echtgenote van KVP-minister Dr L.B.J. Stuyt. (red.)

groepen worden gemaakt.

Tot slot: het doel dat met een dergelijk programma wordt nagestreefd is wijder dan dat kwartiertje of halve uur per week. Het is niet alleen bedoeld als een lachspiegel voor de kijkers; het is ook en vooral bestemd als een opvoedingsinstrument voor het omroepwezen zelf. Want de zendgemachtigden hebben de oogkleppen nog voor, dat blijkt niet alleen uit de programma's die ze produceren maar ook uit de programma's die ze tolereren.

Zodra het omroepwezen met het Andere Oog heeft leren kijken komt er een moeilijke tijd. Want een heleboel programma's en scènes kunnen dan niet meer. De Gerben Hellinga's, de Wim Sonnevelds, de Dimitri Frenkel Franks, de thrillerfabrikanten en vele producenten van huwelijkscomedies worden onbruikbaar. We zullen ze tijd geven om zich te scho-len, want het zesde zintuig is iets dat kan worden ontwikkeld, – voor wat betreft racisme en antisemitisme is dat ook gebeurd.

Afscheid van de gemeenteraad*

Collega's raadsleden, zoals u misschien in de krant hebt gelezen verlaat ik deze raad om gezondheidsredenen. Maar die gezondheidsredenen van mij hebben iets te maken met de gezondheid van de politiek. En als ik dat zeg dan doel ik niet zozeer op verouderde bestuursstructuren, op wethouders, ambtenaren en raadsleden die overbelast zijn of op gebrek aan geld en mensen om plannen op tijd klaar te hebben. Want dat zijn frustratiebronnen die reëel zijn, zeer reëel zelfs, maar ze zijn al als zodanig onderkend, en er wordt naar verbetering gestreefd. Ik wil een andere, mijns inziens meer fundamentele zaak aan de orde stellen, namelijk de psychohygiëne in de politiek.

Zoals u inmiddels wel duidelijk zal zijn geworden ben ik als *feministe* de politiek ingegaan. Dat leek mij de enige zinnige reden om mij in een vertegenwoordigend lichaam te begeven. Want dat wij vrouwen het konden was ondertussen wel bewezen: we hebben Rosa gehad, en Barbara en Marga, – en Golda en Indira zijn nog steeds in functie.** Onze hersens waren in orde, dat was duidelijk. Maar wat nog niet in orde was was onze positie in de samenleving. Wij waren en zijn, in Nederland en in de wereld, een minderheidsgroep. En dat betekent dat we gevangen zitten in een situatie van onderhorigheid, van vicieuze cirkels, die alleen met krachtige middelen kan worden doorbroken. En als ik de politiek inging dan had ik, naar mijn mening, de plicht daar te werken aan de gelijke kansen voor mijn seksegenoten. Maar dat bleek onmogelijk,

* Rede, uitgesproken in de Amsterdamse gemeenteraad in september 1971. Gepubliceerd in *Vrij Nederland*, 25 september 1971. (red.)

** Rosa Luxemburg, Pools-Duitse revolutionair-socialiste; Barbara Castle, minister in diverse Labour-kabinetten in Engeland; Marga Klompé, eerste vrouwelijke minister in Nederland; Golda Meir, eerste vrouwelijke premier van Israël; Indira Ghandi, eerste vrouwelijke premier van India. (red.)

want ik was de politiek ingestapt op de condities van de politiek, dat wil zeggen van de algemene zaken die moeten worden behartigd. Mijn feminisme werd dus teruggedrongen naar de vrijetijdssfeer, en zoals u weet beschikt een raadslid niet over vrije tijd. Desondanks kreeg ik voortdurend mijn zusters aan de lijn, met al hun klachten over een maatschappij die niet op ons is afgestemd. Maar ik kon niets voor ze doen; het was onmogelijk voor mij samen met mijn achterland een beleid uit te denken en daar vorm aan te geven. Ik was ingekapseld door het systeem.

Anders gezegd: de politieke organisatie zoals wij die op 't ogenblik kennen binnen de vertegenwoordigende lichamen is niet berekend op feministische activiteiten. Die passen daar niet in, er is geen plaats voor, er ligt altijd ander werk te wachten. En dat geldt niet alleen voor feministische activiteiten, het geldt ook voor de activiteiten van, met en voor andere groepen die niet kunnen ademen in deze maatschappij. En dat heeft tot gevolg dat bij die groepen de mening postvat dat ze bij de bestaande partijen niet terecht kunnen. En wat gebeurt er dan? Dan gaan die groepen hun eigen partijen oprichten en ze veroveren hun eigen zetels. Dat hebben we gezien met de boeren, met de jongeren en met de bejaarden, we zien het nu met de kleine middenstand. Alleen, die groepen redden het nooit, want zwakke groepen zijn verdeelde groepen, dus na vier jaar is het meestal mis. De gevestigde partijen hebben dan de neiging opgelucht te constateren dat de democratie gelukkig weer gered is, maar zij hebben ongelijk. De enige conclusie die te trekken valt is dat de stem van beneden voor de zoveelste maal is gesmoord.

Nu zijn er politieke partijen die hebben ingezien dat politiek niet alleen een kwestie is van goede wetten maken en problemen met kennis van zaken te lijf gaan, maar ook van contact met de mensen erachter. Dus zijn zij voorstander van de een of andere vorm van districtenstelsel. En sommige van die partijen, waaronder de mijne hebben dat systeem binnen hun eigen partij al ingevoerd. Maar daarbij hebben zij een fout gemaakt, namelijk dat zij het achterland uitsluitend zien in geografische zin. En dat is naar mijn mening een te beperkte visie. Want mensen zijn niet alleen bewoners van een bepaal-

de regio, zij kunnen ook lid zijn van een groep die in de verdrukking zit. En het is mijns inziens broodnodig dat de politieke partijen kanalen creëren via welke een natuurlijk contact met deze groepen kan ontstaan. En de beste methode daartoe lijkt me dat ze de vechters uit die groepen in hun fracties opnemen en die vechters materieel de ruimte geven om samen met de groep een beleid voor te bereiden dat dan door de fractie kan worden uitgevoerd. Als ik dat formuleer voor mijn eigen groep, dan komt er dit: er moeten feministen op de lijst, vrouwen die zelf hebben ontdekt hoe verkeerd wij zitten en die vastbesloten zijn daaraan iets te doen. Maar zo'n taak kun je niet één persoon in de schoenen schuiven; er moeten er meer komen, want het gaat om de helft van de bevolking. En als die taak nu eens doeltreffend wordt aangepakt is er kans dat wij over honderd jaar 'gewoon' kunnen meedoen in de politiek.

Wat ik zojuist gezegd heb geldt mijns inziens voor alle groepen die in de verdrukking zitten; het geldt in het bijzonder voor ons. Want er is een verschil tussen de andere onderliggende groepen en ons, namelijk dat wij zelfs nog nooit het stadium bereikt hebben waarin wij ons met succes in de verkiezingsstrijd hebben geworpen. Het enige wat dat betekent is dat wij mentaal nog verder achter zijn dan de andere underdogs en dat niemand zich voor ons hoeft te interesseren. En dat terwijl wij bijna stikken van de machteloze woede, — dat heb ik het afgelopen jaar als raadslid-met-een-telefoon wel gemerkt. Niet allemaal natuurlijk, want het is psychologisch niet eenvoudig jezelf toe te geven dat je in het verdomhoekje zit.

Er is kans dat je dan werkelijk stikt in je woede. En bovendien, wij hebben een opvoeding achter de rug. En in die opvoeding was er een moeder die tegen ons zei: kind, wees jij nou de wijste. En wie altijd te horen heeft gekregen dat zij de wijste moest wezen verliest psychisch de mogelijkheid op te komen voor eigen belangen. Zij heeft alleen het recht te protesteren als anderen het slecht hebben of als anderen onrecht wordt aangedaan. Dat is ons zogeheten goede hart, dat is de reden waarom wij zo goed functioneren in de verzorgende beroepen. En als ik datgene wat ik zojuist gezegd heb vertaal in politieke termen, dan moet ik het zo formuleren: Macchiavel-

li en zijn opvolgers zijn kortzichtig als zij stellen dat je het volk er alleen maar onder kan houden met het geweld van de leeuw of de listen van de vos. Er is een veel doeltreffender methode. Wanneer machthebbers het werkelijk rustig willen hebben dan moeten ze nagaan hoe *wij* worden gesocialiseerd en geconditioneerd. Dat levert een voorbeeldige bevolking op.

Hoewel ik in deze raad gezeten heb voor een nette partij ben ik toch een buitenstaander geweest. Ik zat er namelijk als vrouw. En de politiek is, evenals vele andere sectoren van onze maatschappij, mannenterritorium. Dat had voor mij, en dat heeft voor vele van mijn seksegenoten, nadelen. Het had ook één voordeel, namelijk dat het voor mij allemaal niet vanzelf sprak, dat ik met verbaasde ogen zat te kijken en het een en ander heb ontdekt.

Wat heb ik het afgelopen jaar ontdekt? Dat wij in de politiek grotendeels nog leven in het tijdperk van de apen. Ik verklaar mij nader. In dat ene jaar heb ik meer seksuele krachttermen gehoord en schuine moppen dan in de hele rest van mijn leven bij elkaar. Ik heb een lijst aangelegd waar ik niet uit zal citeren want dan moet er in de notulen worden geschrapt. En ik houd niet zo van geschiedvervalsing.

Die schuine moppen en die krachttermen hebben een functie. Degenen die zich ervan bedienen doen een poging hun mannelijkheid te onderstrepen of te bewijzen; ze proberen met behulp van seksuele symboliek te laten zien dat ze echte kerels zijn. Ze trachten met andere woorden een stapje hoger te komen in de mannelijkheidshiërarchie, en die term is een synoniem van apenhiërarchie. Alleen, bij de apen is het seksuele krachtsvertoon een materiële zaak; in de politiek loopt het via de omweg van de taal. Maar in beide gevallen gaat het om een krachtmeting met als inzet de vraag: 'Wie kan de grootste pik opzetten?'

Ik heb nu een taboe-uitdrukking gebruikt; het spijt me, maar het moet in de notulen, want die uitdrukking levert helaas op 't ogenblik de sleutel tot een grote hoeveelheid politiek gedrag. In het verkeer tussen de mannen hebben die moppen en die krachttermen een functie: ze hebben tot doel te bewijzen dat mannen kerels zijn. Ten aanzien van ons hebben zij dat

ook. *Want wij hebben geen pik en wij zullen er nooit één hebben ook.* Tegenover ons hebben zij dezelfde functie als het optreden van de exhibitionist. Een exhibitionist is namelijk niet iemand die iets uitstalt, het is iemand die terreur bedrijft, die een kick krijgt door ons in de hoek te drukken, door ons angst en schaamte in te boezemen. Het seksuele krachtsvertoon in de politiek en elders heeft dezelfde functie, het heeft tot doel ons weg te duwen, ons te laten voelen dat we ons bevinden op verboden terrein. Wij kunnen niet helemaal worden weggejaagd, want we zijn nu eenmaal gekozen, maar ons wordt wel te verstaan gegeven dat we genoeg dienen te nemen met een heel klein plaatsje.

Niet alle mannen in de politiek hebben het nodig hun mannelijkheid te bewijzen met behulp van seksuele taal, meestal is de gewone taal voldoende. Anders gezegd: meestal neemt het spel van 'Wie kan de grootste pik opzetten' de vorm aan van 'Wie kan de grootste bek opzetten'. Maar in beide gevallen is de bedoeling dezelfde, namelijk de pik te verlengen met behulp van woorden, een grotere plaats te bezetten in het kleine territorium. Waar het in deze territoriumstrijd om gaat is dat de ander terrein verliest, in de hoek wordt gedrukt, dat er punten worden gescoord ten koste van een andere persoon. En daarbij is het natuurlijk het gemakkelijkst iemand te kiezen die over slechte of minder goede wapens beschikt, want een sterker persoon zou wel eens terug kunnen slaan.

Ik heb de politiek vergeleken met het leven in een apenge-meenschap. Er is ook een andere vergelijking mogelijk, namelijk met de vechtende jongetjes op het schoolplein. Zoals u zich misschien herinnert zitten die jongetjes in een rangorde, en die rangorde is een andere dan die van de rapportcijfers. En er is altijd één jongetje dat helemaal onderaan zit, – en dat jongetje wordt gepest.

De rol van het jongetje dat eeuwig gepest wordt is hier het afgelopen jaar toegefallen aan de bejaardenfractie, en u mag, na wat ik gezegd heb raden hoe dat komt. De aanwezigheid van de bejaardenfractie hier heeft gezorgd voor een stortvloed van vrolijkheid, waar velen via interrupties hun bijdrage aan hebben geleverd.

Het spel van afgaan en laten afgaan heeft een naam, het heet

'de politieke arena'. In de politieke arena gaat het er niet om politiek te bedrijven oftewel een beleid uit te stippelen, het gaat erom de ander af te katten waar je maar kan. Het is één van de verdiensten van de burgemeester van deze stad dat hij daar niet zo goed in is. Dat bewijst dat hij het stadium van de apen en van de vechtende jongetjes te boven is gekomen. En hij is gelukkig niet de enige. Maar het feit blijft bestaan dat zelfs degenen die niet meedoen aan dit spel het blijkbaar als vermakelijk of onvermijdelijk beschouwen. En dat is treurig. Want daarmee wordt bewezen dat politici niet geloven in hun eigen leuzen, in hun eigen ideologie. Dat ze wel praten over gelijke kansen en het beschermen van de zwakkeren, maar elkaar als individu behandelen volgens het recht van de sterkste.

Wat mij betreft, ik ga nu uit de raad. Ik pas ervoor mij verder aan te passen aan de condities van de politiek en van het schoolplein. Maar dat betekent niet dat ik de politiek uitga. Het enige wat ik doe is dat ik van het middenniveau terugkeer naar de basis, omdat ik daar in dit stadium nuttiger werk kan doen.

Maar dat *ik* eruit ga betekent niet dat *wij* niet terugkomen. Alleen, het zal wel even duren voor dat gebeurt. Want het feminisme verkeert nu in hetzelfde stadium als de arbeidersbeweging honderd jaar geleden: alles moet nog van de grond af worden opgebouwd. Wij moeten nog een theorie maken, een analyse van de maatschappij, wij moeten structuren uitdenken waarin wij kunnen leven, wij moeten een beweging vormen en een tactiek uitdenken. Wij moeten zelfs ons eigen zelfbewustzijn nog veroveren. En dat is des te moeilijker omdat wij niet *een* minderheidsgroep zijn, maar *de* minderheidsgroep, sinds alle eeuwigheid. Dat is geen stelling van mij, maar van de ethnologen, de dierpsychologen, de apenduiders zoals ik ze pleeg te noemen. Wat is hun stelling? Dat de sociale hiërarchie is afgeleid van de seksuele, dat de onderdrukking van het wijfje model heeft gestaan voor de onderdrukking van alle soorten minderen. En dat betekent dat als *wij* in opstand komen dat er dan werkelijk gewrikt wordt aan de fundamenteën van de hiërarchie omdat wij geen enkele reden hebben te streven naar de vervanging van de ene elite door de andere.

Zoals gezegd, het zal wel even duren voor we onszelf en elkaar wakker hebben geschud. Het zal dus ook wel even duren voor we terugkomen in de politiek. Maar wanneer we terugkomen dan gebeurt dat niet meer op de condities van de politiek maar op de onze.

En één van die condities zal zijn dat de politieke arena wordt afgeschaft. Want politiek is te belangrijk voor de arena. Als er punten gescoord moeten worden dan is de juiste plaats daarvoor het voetbalveld. En als er dan een mannelijkheidshiërarchie moet worden opgebouwd dan moet dat maar gebeuren in de vrijetijdssfeer, in maancompetities of andere interlandwedstrijden, in de mandarijnensector van de wetenschap of voor mijn part in de echte. Maar het mag niet gebeuren op een plaats waar het om de belangen van de samenleving gaat. Alweer, die stelling is niet van mij, maar van de dierpsychologen, ditmaal in vereniging met psycho-analytici als Anthony Storr, Alexander Mitscherlich en Georges Mendel. In een tijd van ABC-wapens en milieuverstikking is de politieke arena een verouderd model. Hetgeen impliceert dat degenen die zo dol zijn op het politieke spel zullen moeten verdwijnen, dat er een type volksvertegenwoordiger moet komen dat geïnteresseerd is in de knikkers en het spel aan zijn laars lapt. Dat is trouwens de enige manier om de politiek in de ogen van de kiezers te rehabiliteren. Want waarom heeft de televisie zo desastreus gewerkt op het image van de politiek? Niet omdat kamerdebatten te technisch zouden zijn, maar omdat kiezers die altijd gedacht hadden dat ze belasting betaalden voor een belangrijk doel nu plotseling merkten dat dat geld beheerd werd door een stel jongetjes, druk dribbelend om elkaar de bal af te pakken.

Een tweede conditie die wij zullen stellen is dat wij in de politiek de ruimte krijgen te werken voor onze eigen groep, – maar dat had u al begrepen. Een derde voorwaarde is dat wij alleen terugkomen in een bestel waarin werkweken van tachtig uur of meer zijn afgeschaft en als lachwekkend worden gezien. En dat geldt niet alleen voor onszelf, het geldt ook voor onze echtgenoten. Wij achten het namelijk uitgesloten dat iemand die jarenlang geen tijd heeft voor liefde, voor vriendschap, voor een gezinsleven of voor emoties een psychisch gezond persoon kan blijven. En wij wensen bestuurd te

worden door psychisch gezonde personen.

Oudcollega's raadsleden, ik wens u sterkte. Want er moet ook het een en ander met Amsterdam gebeuren. Er zullen in Amsterdam nog heel wat bouwsels moeten worden gesloopt en opgetrokken, en dat gaat gepaard met gedruis. In het bijzonder wens ik de drie dames die hier nog overblijven sterkte toe. Ik hoop dat ze het nog lang uithouden in deze arena. En tenslotte wens ik sterkte de raadsleden die zich ook niet zo prettig voelen in dit klimaat, zij staan model voor de politici van de toekomst.

Wij en de politiek*

Na de verkiezingen schreef een boze partijgenote een brief aan de redactie van *PK*** waarin zij haar misnoegen uitlette over het feit dat zo weinig vrouwen waren gekozen. De brief werd geplaatst met als redactioneel commentaar dat men wel anders zou willen, maar dat vrouwelijke kandidaten zo moeilijk te vinden waren. Dit antwoord was niet onjuist, maar wel onvolledig. Als het volledig was geweest had er bij gestaan dat de partij nooit serieuze pogingen had ondernomen om de maatschappij zo in te richten dat vrouwen zich kandidaat konden stellen en evenmin ooit ernstig had nagedacht over de vraag hoe vrouwelijke kandidaten konden worden opgekweekt. De inspanningen van onze partij (en de andere) beperken zich er meestal toe dat beoordelingscommissies hun best doen uit de groslijst enkele acceptabele vrouwspersonen op te diepen die dan met een aanmoedigend praatje van de voorzitter, al of niet vergezeld van wat emancipatiekreten, worden gepresenteerd.

In dergelijke situaties krijg je meestal drie soorten reacties:
1 Als vrouwen het dan zo graag anders willen hebben moeten ze het zelf maar opknappen.

2 Het doet er niet toe of het een man is of een vrouw, het enige wat telt is de bekwaamheid van de kandidaat.

3 Waarom zouden mannen de belangen van vrouwen niet evengoed kunnen behartigen als vrouwen zelf?

De eerste reactie is er één van ergernis: vrouwen hebben altijd wat te mopperen, maar als puntje bij paaltje komt laten ze verstek gaan. Deze reactie is begrijpelijk maar kortzichtig. Want ze houdt geen rekening met het feit dat er tussen vrouwen en mannen een rol- en taakverdeling bestaat in onze maatschappij, met een opvoeding die hierop voorbereidt,

* Geschreven najaar 1971. Gepubliceerd in *Socialisme en Democratie*, 29ste jaargang, nr. 3, maart 1972, themanummer 'Feminisme nu', pp. 119-127. (red.)

** Maandblad voor leden van de Partij van de Arbeid. (red.)

waarbij meisjes wordt geleerd dat zorgen voor anderen en op de achtergrond blijven het mooiste is wat je op deze aardbol kunt beleven, en jongens te verstaan wordt gegeven dat je je in het strijdgewoel hoort te mengen wil je een echte man zijn. Die reactie houdt, anders gezegd, geen rekening met het feit dat vrouwen een reeks extra psychologische en materiële barrières moeten nemen. Het merkwaardige is dat die reactie achterwege blijft als er sprake is van vergelijkbare situaties of groepen. Over ontwikkelingslanden wordt niet gezegd dat ze het zelf maar moeten zien te klaren en wie taalprogramma's en extra leerkrachten voor kinderen in rotbuurten onzin vindt is een reactionaire schoft.

De eerste reactie berust op een misvatting: het idee dat vrouwen en mannen op voet van gelijkheid in de wereld bezig zouden zijn. Nog duidelijker komt dat tot uiting in de tweede reactie: wij willen een bekwame kandidaat. Mensen die zoiets zeggen trekken altijd een verlicht gezicht: zij zijn over die onbelangrijke onderscheidingen heen. Het gevolg van die verlichtheid is dat de zwakkere groep moet meedoen op de condities van de sterkere groep: als je even goed bent mag je ook. Wie stelt dat mannen evengoed vrouwenbelangen kunnen behartigen als vrouwen heeft in principe geen ongelijk. Alleen, er zitten wat haken en ogen aan.

Het kost energie en tijd nieuwe ideeën om te zetten in beleid. In fase 1 is degene die ze verkondigt een roepende in de woestijn. In fase 2 is men voor het idee gewonnen en wordt het eindeloos en in alle toonaarden gepredikt, maar pas in fase 3 wordt het uitgevoerd. Tussen fase 1 en fase 3 kunnen heel wat jaren liggen.

Het bovenstaande geldt voor 'neutrale' ideeën, dat wil zeggen ideeën wier verwezenlijking geld kost, denkwerk en overleg en een grotere of kleinere verschuiving van machtsposities. Daarnaast bestaat een ander soort ideeën: de ideeën met een extra lading. Dat zijn ideeën die verband houden met de seksualiteit, het gezin en de rang- en rolverdeling tussen de seksen, en vaak bestaat er een samenhang tussen de drie. De lading is die van het taboe en daardoor is degene die begint met ze te verkondigen niet alleen een roepende in de woestijn maar ook iemand die zichzelf in een kwalijk daglicht plaatst, die griezelsreacties van de anderen op zichzelf geprojecteerd

ziet. Wie – lang geleden – overspel geen grond voor echtscheiding vond was vast niet zuiver op de graat, wie – korter geleden – ijverde voor seksuele voorlichting had vast een snaakse levenswandel, wie – nog korter geleden – openlijk zei dat homofilie als iets doodgewoons moest worden beschouwd had zelf natuurlijk van die neigingen en de vrouw die pleitte voor crèches was (is?) ergens een ontaarde moeder.

Niet dat zoiets openlijk wordt uitgesproken of zelfs maar bewust gevoeld, behalve als de dingen uit de hand lopen, maar het speelt wel een rol en het heeft tot gevolg dat politici meestal pas met dit type ideeën kunnen werken wanneer ze al een heel eind in fase 2 zijn, wanneer het midden dat zichzelf altijd ziet als de verlichte voorhoede, al druk bezig is ze te verteren.

Wanneer een man in het openbaar pleit voor de belangen van vrouwen krijgen we een variant van de vorige situatie. Ook dan keren taboes, die verband houden met de onderscheidingen tussen de seksen – onderscheidingen die worden verdoezeld maar desondanks bestaan – zich licht tegen de pleitbezorger.

Nu is er met die sekse-onderscheidingen iets merkwaardigs aan de hand. Ze berusten op overduidelijke lichamelijke verschillen, zegt men. Maar het opvallende daaraan is dat ze niet belangrijk hoeven te zijn. Soms krijgen ze een sociale betekenis, soms niet. Er lopen in Nederland mensen rond met blond en met donker haar, maar alleen in de oorlog was dat onderscheid van belang, ervoeren joden blonde landgenoten als 'behorend tot het andere kamp'. Het verschil blond-donker had een tijdelijke 'zij' en 'wij' functie; het verschil blank-zwart heeft een veel duurzamer 'zij' en 'wij' functie. Desondanks duurt het enige tijd eer blanke en zwarte kinderen elkaar als anders gaan zien.

Nu zitten sekse-onderscheidingen nog veel sterker in sociale structuren ingebakken dan onderscheidingen naar huidskleur. De eerste mededeling die over een baby wordt gedaan is dat het een jongen is of een meisje, en terwijl het onderscheid blank-zwart alleen bestaat in enkele uithoeken van de taal is het onderscheid hij-zij een element dat men door het hele taalsysteem terugvindt.

Wanneer nu een man publiekelijk opkomt voor de belangen

van de vrouwengroep is er kans dat hij als een afvallige wordt ervaren.¹ Dat is een bedreiging voor hemzelf en voor de groep. Een vrouw die zich in mannenkleding steekt wordt niet serieus genomen, maar een jongetje moet het stiften van zijn lippen ijlings afleren, een homo dient niet met zijn heupen te wiegen en laat die knaap in godsnaam geen balletdanser worden, want anders accentueren zij hun lichamelijkeheid, *alsof zij vrouw waren*, en zetten zij de groep voor schut.

Wanneer een man opkomt voor de belangen van vrouwen kan hij op een andere manier aan status inboeten. Hij wekt licht de indruk dat hij zich door de lagere groep laat commanderen: het Jan Hen effect. Vandaar dat mannen die hun rechtvaardigheidsgevoel toch willen laten spreken proberen zich veilig te stellen. Ze doen wat agressief tegen vrouwen in de buurt of beginnen met grapjes. Maar er blijven risico's en daarom kunnen mannen het zich vaak pas permitteren voor de belangen van vrouwen op te komen of te pleiten voor verandering van de rolverdeling tussen de seksen als het gaat om zaken die al bij de nobele stokpaarden zijn ondergebracht. En dat geldt in het bijzonder voor de politiek. Want de politiek is een terrein waar de mannelijkheidshiërarchie en het kerelschap helaas nog altijd zeer belangrijk zijn.

De moeilijkheid is dat het voor vrouwen die in een mannen-groep zitten ook niet eenvoudig is. Een vrouw mag daarin best meedoen, op voorwaarde dat ze het spel meespeelt, dat ze zich opstelt als een fidele meid. Als ze nu over sekse-ongelijkheden gaat praten is ze een spelbreekster, legt ze verschillen bloot die men graag toegedekt wil houden en zo bedreigt ze de samenhang van de groep. De reacties liegen er dan meestal ook niet om. Ze variëren van rechtstreekse agressie tot grappen en spot. De fidele meid wordt een zure tante. Dat leidt gemakkelijk tot een zelfcensuur die je ook vindt bij de media in landen met een lichtgeraakte overheid.

Dat is het eerste mechanisme dat maakt dat vrouwenbelangen in de politiek zo weinig aandacht krijgen. Het leven is voor alle betrokkenen veel gemakkelijker als er gezwegen wordt.

1 In de bres springen voor één vrouw kan geen kwaad, dat is ridderlijk gedrag.

Het tweede mechanisme heeft een historische oorsprong. Toen vrouwen als afgevaardigden konden worden gekozen moesten zij zich waarmaken, laten zien dat zij buiten het getto konden optreden. De neiging bestond immers vrouwen op te bergen in het vrouwenhoekje. Toen Rosa Luxemburg in Duitsland aankwam en de socialisten aldaar haar diensten aanbood wilde men haar naar het vrouwenwerk afschuiven. Rosa weigerde, ze had geen zin in een tweederangsrol.

De eerste generaties vrouwen in de politiek moesten hun volwaardigheid bewijzen en dat vereiste dat ze zich bezighielden met de algemene politiek. Ze leefden trouwens in de gedachte dat zij een voorhoede vormden met een heel leger achter zich: als er één schaap over de dam is volgen er meer. Dus hoefden zij de politiek – en wat voor de politiek gold gold ook voor andere sectoren van de maatschappij – niet te gebruiken om een beleid uit te stippelen ten behoeve van hun seksegenoten (al roerden zij zich wel wanneer daar aanleiding toe was), maar zagen zij die als een middel om te bewijzen dat vrouwen het evengoed konden als mannen. Als dat bewijs geleverd was zou de weg naar de volwaardigheid geëffend zijn.

Vijftig jaar later is duidelijk dat het niet gewerkt heeft. We zitten nog steeds met dat ene schaap, in de wandeling symbolische vertegenwoordiging geheten. Dat komt doordat wij behoren tot een minderheidsgroep. En daarvoor geldt: als iemand het goed doet dan is hij/zij de uitzondering die de regel bevestigt, als iemand het slecht doet dan klinkt het 'zie je wel'. Positief materiaal telt niet mee, negatief materiaal heeft de volle bewijskracht. Het enige waar een lid van een minderheidsgroep die het 'maakt' op kan rekenen is dat tegen hem of haar gezegd wordt: ja, maar jij bent anders.

Vijftig jaar hebben vrouwen in de politiek en elders hun goede wil getoond. Vijftig jaar lang hebben ze meegedaan op de voorwaarden van het 'vak'. Het resultaat is dat vrouwen in hogere regionen nog altijd ontbreken of uitzonderingen zijn. Dat meisjes nog altijd de volwassenheid ingaan met een fikse onderwijsachterstand. Dat vrouwen nog altijd kunnen worden ontslagen wegens huwelijk of zwangerschap (over benoemen spreken we nu maar niet.)* Dat door het Nederlandse parlement een anti-discriminatiewet wordt aangenomen waarin de woorden sekse en burgerlijke staat niet wor-

den aangetroffen.² Dat programmapunten vrouwen betreffende sneuvelen als er geregeerd moet worden (vvd en abortus) of papieren kreten blijven als er geld op tafel moet komen (progressieve concentratie en kinderopvang). Kortom, dat vrouwen nog altijd de sluitpost vormen op de begroting, gesteld al dat ze erin voorkomen.

‘Jij bent anders’. Die uitlating is bedoeld als een compliment, maar de boodschap ervan is: jij hoort niet bij dat stel. En hier komen we terecht bij een derde mechanisme dat maakt dat vrouwen vaak zulke slechte pleitbezorgers zijn voor hun eigen sekse: het mechanisme van de wankelende loyaliteit. Vrouwen die enigszins meetellen hebben dikwijls een leer-schoon achter de rug die andere vrouwen missen: zij weten meer, kunnen meer, begrijpen meer, raken dus van hun eigen groep vervreemd en gaan zich ergeren aan het onbenul, de beperktheid, de klungeligheid van andere vrouwen. Daardoor ontstaat de neiging zich af te zetten tegen de eigen groep, de minderheidspositie te ontkennen (ik heb nooit iets van discriminatie gemerkt), op hun eigen status te reageren met een mengsel van nederigheid en hoogmoed en van daaruit de groepsgenoten vermanend toe te spreken: als jullie nu maar net zo goed je best doen als ik zijn we van het gezanik af. Maar om bij de andere groep te kunnen horen moet je niet alleen je groepsgenoten aanraden zich ‘goed’ te gedragen, je moet zelf ook bewijzen leveren van goed gedrag. Vandaar dat ‘symboolvrouwen’ licht gaan overcompenseren, royalistisch optreden dan de koning. Leden van minderheidsgroepen hebben de reputatie dat ze rancuneus zijn, dat ze overdrijven, dat ze kleinigheden zo geweldig opblazen. Dus laten de ‘uitzonderingen’ zien dat ze redelijk zijn, dat ze verheven zijn

* Pas in 1976 werd in het Burgerlijk Wetboek een verbod opgenomen op ontslag wegens het sluiten van een huwelijk, gedurende de zwangerschap en wegens de bevalling. (red.)

2 Seksuele geaardheid evenmin: homofielen hebben blijkbaar ook nergens last van. (Deze opmerking van de auteur had betrekking op de wijziging in 1971 van het Wetboek van Strafrecht, waarbij strafbepalingen werden ingevoerd tegen discriminatie wegens ras, godsdienst en levensovertuiging – red.)

boven dat soort kinderachtig gedrag, dat ze de proporties in het oog weten te houden. Mannelijke volksvertegenwoordigers die over vrouwenproblemen komen spreken³ geven daarover hun standpunt; sommige vrouwelijke volksvertegenwoordigers kunnen dat niet doen zonder de toevoeging dat er nog andere problemen zijn en dat die wellicht hogere prioriteit genieten. Daarmee plaatsen ze zichzelf op gods troon, een ongeschikte plaats voor leden van minderheidsgroepen, en in het bijzonder voor vrouwen.

Vrouwen in hogere regionen, en dus in politieke lichamen, zijn niet automatisch een zegen voor hun seksegenoten, integendeel. Want aan de ene kant doen ze dienst als excuus – we hebben er toch een vrouw bij –, aan de andere kant worden ze door de hierboven beschreven mechanismen vaak gedwongen de eigen groep te verloochenen en versterken zij de meerderheidsgroep in de houding dat er toch eigenlijk niets aan de hand is. Ze leveren het alibi waarmee het systeem in stand wordt gehouden.

Vandaar mijn stelling dat ‘een vrouw’ op de lijst of in de commissie geen goed uitgangspunt is. Als het ons doel is dat mannen en vrouwen in de samenleving op voet van gelijkheid verkeren en dus dat er een soort maatschappij ontstaat waarin dat mogelijk is en als wenselijk wordt gezien dan heb je in de politiek en in de beleidsorganen feministen nodig, vrouwen die zichzelf beschouwen als afgezanten van de slecht vertegenwoordigde groep en die ook als zodanig welkom zijn.

Wat zijn feministen? Vrouwen die weten dat ze tot een tweederangsgroep behoren en die daar niet als individu onderuit proberen te komen. Die zich solidair voelen met de eigen groep. Die de prioriteiten, de proporties, de spelregels van de andere groep niet als vanzelfsprekend aanvaarden en die zich niet laten gebruiken als hun partij – of het lichaam waarin zij zitting hebben – met woorden denkt te kunnen volstaan. Die de politiek openlijk beschouwen als een middel om gelijke kansen te scheppen voor de helft. Die weten dat in toekomst-

3 Hetgeen ze meestal weigeren, en als ze het doen blijken ze vaak slecht op de hoogte. Ze kennen het doen en laten van hun eigen fractie soms niet eens. Daarmee onthullen ze duidelijk hoe serieus ze hun vrouwelijke kiezers wel nemen.

modellen – of die nu reformistisch zijn of revolutionair – de belangen van hun seksegenoten plegen te worden vergeten en die eisen dat daarover wordt nagedacht. Die als ze constateren dat andere vrouwen zich voor de zoveelste maal hebben laten beetnemen denken: hoe lang nog laten wij dit met ons doen. Vrouwen die weten dat ze in de politiek tweederangspersonen zullen blijven. Want sinds de dag waarop Rosa Luxemburg de burelen van de Duitse socialisten binnenstapte is er wel iets veranderd, maar niet dit. Wie zich met vrouwenzaken inlaat is tweederangs. Bij Indira Ghandi en Golda Meir moet je niet met feminisme aankomen.

Niet alleen tweederangs, maar ook lachwekkend. Want je hebt de nobele tweederangsburgers, het proletariaat of de negers – en die welke altijd bruikbaar zijn voor een goede grap. De Amerikaanse senator Smith diende bij de behandeling van de anti-discriminatiewetten als cabaretnummer een sekseamendement in.* Biesheuvel deed hetzelfde met de benoeming van een vrouw in zijn kabinet.** Want politiek is mannenterritorium, dus een gebied waar mannen elkaar knipogend grappen toewerpen over de hoofden van het vrouwvolk heen. Slaven hebben immers geen ogen en geen oren.⁴ Feministen zijn vrouwen die dit alles met opgeheven hoofd trotseren. Die het, om met Sartre te spreken, wagen authentiek te zijn.

En die als zodanig welkom zijn. Dat betekent dat zij psychisch en materieel de ruimte krijgen. Psychisch doordat van hen initiatieven op dit gebied worden verwacht in plaats van

* In 1964 stelde hij bij de behandeling van de Equal Employment Opportunity Act (tegen discriminatie op grond van ras) als grap voor, de woorden 'en op grond van sekse' aan de wetstekst toe te voegen. Zijn bedoeling was, het wetsontwerp belachelijk te maken, maar het werd met zijn toevoeging aangenomen. (red.)

** Mr B.W. Biesheuvel was op dat moment sinds enkele maanden minister-president van een vijfpartijkabinet (confessionelen, DS'70 en VVD), en daarin zat één vrouw, S. van Veenendaal-van Meggelen, als staatssecretaris van CRM. (red.)

⁴ Men leze maar eens na wat Biesheuvel tegen de Dolle Mina's zei toen ze bij hem kwamen protesteren. Het was een stroom van geintjes van mannen onder elkaar, bestemd voor luisterende journalisten.

getolereerd. Materieel doordat zij de tijd krijgen aan een beleid te werken. Dat beleid ontbreekt op 't ogenblik volkomen. Wie Kamer- of commissiehandelingen uitvlooit komt daarin bijzonder weinig tegen over vrouwen. En om aan dat beleid te werken is het nodig heen en weer te pendelen tussen politiek en achterland. Daarvoor moet tijd worden vrijgemaakt, want onder het regime van de algemeenheid is die er niet. De algemeenheid levert al een overvolle werkweek op. De consequentie daarvan is dat andere taken drastisch moeten worden beperkt. En de consequentie daarvan is weer dat er meer hulpkrachten aangetrokken zullen moeten worden. Gelijheid kost geld.

Maar wat is dat achterland? Op het eerste gezicht is het antwoord duidelijk: andere vrouwen en de vrouwengroepen binnen de eigen partij. Maar bij nader inzien ligt het niet zo eenvoudig. Want niet alleen in de binnenste kringen van de politiek, maar ook in de buitengewesten wordt de mythe van de algemeenheid aangehangen. Het is immers aangenamer te doen of je een mens bent waar niets mee aan de hand is dan de angel van het vrouw zijn te voelen. Deze struisvogelpolitiek heeft tot gevolg dat de meeste vrouwen geen notie hebben van de situatie en als ze dan eens boos worden zich laten afscheppen met dooddoeners. En als het over andere categorieën vrouwen gaat die duidelijk in het verdomhoekje zitten zal het ergens wel hun eigen schuld zijn.

De eerste taak van de pendelaars is dus het achterland wakker te schudden, duidelijk te maken dat hier geen sprake is van persoonlijke fouten, maar van een foute structuur. Daarbij kunnen de vrouwenorganisaties van politieke partijen een nuttig instrument zijn. Maar hier komen we terecht bij een nieuw probleem. Want die vrouwenorganisaties zijn niet opgezet om de belangen van vrouwen een kans te geven via de politiek, maar om de politiek een kans te geven bij de vrouw. Met het gevolg dat zij een subcultuur vormen, zonder de geruchtmakende hobby's en het lastigheidseffect waarmee jongerenorganisaties nog wel eens iets voor elkaar krijgen. Onder het algemeenheidsregime zijn al wel eens stemmen opgegaan die voorstelden de vrouwengroeperingen op te heffen. En voor algemene problemen is dat terecht, omdat daarbij de

taboe-effecten niet werken, althans niet hoeven te werken. Zodra wij van onze minderheidsstatus verlost zullen zijn worden vrouwenorganisaties overbodig. Maar voorlopig hebben we ze nog hard nodig.

Wanneer wij besluiten voorshands onze eigen minderheidspositie als uitgangspunt te nemen voor het bedrijven van politiek is de weg vrij om naar vrouwen en vrouwengroepen in andere partijen toe te stappen en gezamenlijk een pakket van eisen te formuleren en een termijn waarbinnen dat dient te worden gerealiseerd. Want welke ideologische en politieke verschillen er ook zijn, naar mijn ervaring liggen ze niet zozeer op dit terrein.

Als die samenwerking tot stand komt ontstaat de mogelijkheid wensen in beleidsvoorstellen te vertalen. Want verlangens van vrouwelijke zijde worden altijd onder de tafel gewerkt met de argumenten 'het kan niet' of 'vertel me dan maar eens hoe dat moet'. Het gebrek aan economische, juridische en algemeen-maatschappelijke kennis is een factor die ons steeds opnieuw parten speelt. Maar kennis is te koop of zelfs gratis te krijgen als er gewerkt kan worden aan een project dat zinvol is en gedragen wordt door genoeg groepen om een kans van slagen te hebben. Wanneer het de vrouwengroepen in de politiek zou lukken een gezamenlijk eisenpakket te formuleren is de volgende stap de fracties daarop vast te pinnen en een interdepartementale coördinatiegroep te eisen die een meerjarenplan gaat opstellen. Als die groepen zo iets gezamenlijk doen en bereid zijn daaraan consequenties te verbinden wordt het voor een regeringscombinatie, hoe die dan ook mag zijn samengesteld, wat minder eenvoudig verlangens van vrouwelijke zijde over het hoofd te zien. Dit betekent dat er gezamenlijk en systematisch gewerkt wordt aan een onderhandelingspositie, zoals de vakbeweging die ook heeft opgebouwd.

Dat is niet alleen politiek belangrijk, maar ook psychologisch. Want het hoort bij de vrouwenrol te denken dat macht 'vies' is, iets voor een smeerlap als Nixon of zo. Streven naar macht is niet netjes voor mensen wier taak in het leven het is te zorgen dat de anderen aan hun trekken komen. Het gevolg is dat we in de politiek uitermate ondoeltreffend plegen op te

treden. Dat we voorzichtig mompelen 'het zou toch eigenlijk zo moeten zijn dat', op 't laatste ogenblik een telegram sturen en vervolgens teleurgesteld zijn dat het weer niet is gelukt. Politiek bedrijven betekent dat je tijdig aan blokvorming doet, een strategie uitstippelt en gezamenlijk afspreekt wat je sancties zijn. Dat je bereid bent publiekelijk boos te worden op je eigen partij. Dat je aankondigt seksesolidariteit zo nodig hoger te stellen dan partijsolidariteit. Want politieke partijen zijn een middel tot een rechtvaardiger samenleving, niet een doel op zich.

In die gedachtengang past dat het 'vrouwen stemt op vrouwen' in ere wordt hersteld. Onder het regime van de algemeenheid was dat een verdachte leus geworden, en gezien de inkapselingseffecten van dat regime had het stemmen op vrouwen meestal ook weinig zin. Maar als wij ons erop toeleggen feministen op te kweken voor de politiek wordt het wél belangrijk. Tenslotte kan het nodig zijn gebruik te maken van de macht van het getal. Maar daarvoor is weer nodig dat lang van te voren zorgvuldig en gezamenlijk een campagne wordt gepland. Want de leus moet worden verkocht. En op het 'vrouwelijk element' is men uitgekeken, figuurlijk althans.

Dat is overigens maar een deel van het verhaal. Politieke partijen mogen de verwezenlijking van hun gelijkheidsidealen in dit vlak niet overlaten aan hun vrouwelijk kader. Zij dienen als partij met voortvarendheid te werken aan afbraak van de rolverdeling en aan een betere toerusting van de vrouw. In de eng-politieke sector moet men ophouden gods water over gods akker te laten lopen. Vrouwelijke volksvertegenwoordigers worden niet vanzelf gekozen, alle opbouwende taal van vooraanstaande personen ten spijt. De partij zou zich daarom moeten uitspreken voor een geleidelijkaan op te voeren streefpercentage vrouwelijke kandidaten op een verkiesbare plaats. Een streefpercentage van een kwart voor '74-'75 kan waarschijnlijk niet; voor '78-'79 moet het te doen zijn.* Als nu onmiddellijk op basisniveau met het ploegwerk wordt be-

* In 1977 nam de partijraad van de PvdA in de partijreglementen op dat minstens vijftientig procent van de mensen op kandidatenlijsten vrouwen moeten zijn. (red.)

gonnen. En dat ploegwerk zou kunnen inhouden:

- Een systematische campagne om kadercursussen van de partij voor de helft door vrouwen te laten bezoeken; er voor zorgen dat vrouwen tijdens die cursussen even goed leren hun stem te verheffen als mannen; zorgvuldige evaluatie na afloop samen met vrouwelijke cursisten (waar zitten de drempels, waar zitten de lacunes in kennis).
- Een goed voorbereide enquête onder vrouwelijke partijleden om er achter te komen waar hun weerstanden tegen het politieke bedrijf nu precies zitten.

Het zou wel eens zo kunnen zijn dat de uitkomsten van deze enquête de partij ertoe zouden nopen na te gaan denken over haar eigen model van politieke organisatie. Want daarin wordt op 't ogenblik ontstellend ondoelmatig omgesprongen met menselijke energie en enthousiasme. In de huidige organisatie wordt de dienst uitgemaakt door afdelingen en gewesten, door algemene lichamen, wier vergaderpraktijk wordt beheerst door oudere of jongere mannen die nooit volwassen zijn geworden, die nog altijd het spel spelen van de tegen elkaar opbiedende jongetjes die erop uit zijn zoveel mogelijk plaats in te nemen met behulp van woorden. Het gevolg is dat politieke bijeenkomsten vaak verworden tot een spel van emoties dat uitmondt in een spel van moties.

Daar knappen vrouwen vaak op af. Want voor vrouwen zijn woorden in het openbare leven een functioneel artikel dat je gebruikt om kwijt te raken wat je op je hart hebt. Vrouwen spreken dan ook meestal kort – op mannencongressen moet de voorzitter de afgevaardigden voortdurend aan hun spreek-tijd herinneren, op vrouwencongressen hoeft dat zelden of nooit.

Vrouwen, ook al zijn ze zo politiek geïnteresseerd, knappen dus vaak af op de officiële vergaderpraktijk. Die staat hun tegen, zij kunnen niet met twinkkelende oogjes meegenieten van het 'spel'. Maar datzelfde geldt voor een heleboel mannen die wél in de volwassenheid zijn beland. Dat zijn mannen die de politiek zien als een middel om de wereld te veranderen of te verbeteren en nu – gedeeltelijk terecht – constateren dat je daarvoor niet bij de politieke partijen moet zijn (de afkeer die actiegroepen hebben van de officiële politiek is in dit ver-

band onthullend) en mannen die graag hun kennis en interesse willen inbrengen, maar die zich ergeren aan discussies waarin domheid en kreten het toneel beheersen. Enkelen houden het uit terwille van de goede zaak, maar de meesten verdwijnen weer snel. Er is in de politiek een ontstellend verloop van mensen.

De oplossing zou wel eens kunnen zijn dat in de partij-organisatie meer de nadruk wordt gelegd op werkgroepachtige verbanden. In goed functionerende werkgroepen bestaat een evenwicht tussen geven en ontvangen. Ze zijn een zegen voor volksvertegenwoordigers die van allerlei markten thuis moeten zijn en dus dringend behoefte hebben aan informatie en ideeën en mensen die helpen bij het vorm geven daaraan. Ze zijn ook een zegen voor de andere deelnemers die zien dat er met hun ideeën iets gebeurt.

Een zaak die verdere studie verdient zou zijn hoe die werkgroepen een stem te geven bij het nemen van beslissingen en het kiezen van kandidaten. Op 't ogenblik beschikken zij daarover niet. Op 't ogenblik wordt de dienst uitsluitend uitgemaakt door de leutercolleges. En dat betekent dat het stemrecht is voorbehouden aan drukteschoppers en aan mensen die in staat zijn een grote hoeveelheid ergernis en verveling te verdragen. Het lijkt mij een onjuiste selectie.

Gelijkheid vertaald naar de helft*

Gelijkheid is een oud ideaal van de democratie dat de laatste jaren weer volop in de belangstelling staat. Want 'nieuwe' typen van ongelijkheid die vroeger niet zo opvielen, worden steeds meer als schandelijk ervaren. Dit speciale nummer van *Socialisme en Democratie* is een produkt van dit soort ergernis. Dat de PvdA het denken over gelijkheid opnieuw wilde stimuleren was overigens al op andere wijze gebleken: in 1971 werd een WBS-brochure,** gewijd aan dit thema, gepubliceerd en 'gelijkheid' is één van de belangrijke discussie-onderwerpen in *Socialisme nu****. De moeilijkheid die kleeft aan een algemene behandeling van dit soort thema's is dat men vaak in de nobele abstracties blijft steken. Wat er allemaal vastzit aan de verwezenlijking van het gelijkheidsideaal wordt dikwijls pas zichtbaar wanneer men concrete situaties analyseert of wanneer men nagaat hoe het gelijkheidsideaal gehanteerd wordt als het speciale groepen betreft.

Dit nummer is dus een poging de gelijkheid over te brengen van de theorie naar de praktijk. De praktijk van een bepaalde groep, die er niet zo erg aan te pas komt, de helft van de bevolking. Daarom heet het: gelijkheid vertaald naar de helft.

Wanneer iemand stelt dat man en vrouw gelijk horen te zijn, reageert men vaak met enige verbazing: vrouwen zijn toch *anders* dan mannen? En als er dan geen verhalen losbreken over hartinfarcten en Olympische kampioenen komt men wel

* Geschreven januari 1972. Gepubliceerd in *Socialisme en Democratie*, 29ste jaargang, nr. 3, maart 1972, themanummer 'Feminisme nu', pp. 98-102.

** *Gelijkheid. Een verantwoording voor een centrale studie van de politieke problemen van de jaren '70*, Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1971. (red.)

*** *Socialisme nu! Internationaal*, discussieschema voor gespreks-groepen van de Partij van de Arbeid, Amsterdam; PvdA, 1972. (red.)

op de proppen met voetballende jongetjes en poppenspelende meisjes, of, in een omgeving waar de discussie al eerder heeft gewoed, met jongens die een pop hanteren alsof het een bal was en meisjes die een autootje toespreken als een baby.

De verwarring die ontstaat heeft te maken met het lastige gegeven dat het woord 'gelijk' in het Nederlands, evenals in sommige andere talen, óók betekent 'identiek', en iedereen weet dat mannen en vrouwen niet eender zijn: je hebt de chromosomen met hun scheikundig gevolg en niemand weet nog precies wat daar allemaal aan vast zit.

De term gelijkheid wordt hier niet gebruikt in de zin van eender zijn. Als wij stellen dat er gelijkheid moet zijn tussen mannen en vrouwen bedoelen wij dat er gelijke rechten moeten zijn, gelijke kansen, gelijke mogelijkheden en een gelijke situatie. Gelijke plichten ook natuurlijk, maar pas als de andere vier er al zijn of er zeker zullen komen. Want meestal worden de gelijke plichten al te voorschijn gehaald in een stadium waarin ze de ongelijkheid alleen maar zullen vergroten. Denk aan het hier en daar bestaande voornemen voor meisjes een sociale dienstplicht in te voeren.

Een tweede groep mensen vraagt zich af of vrouwen wel een groep vormen. Er zijn toch grote economische verschillen? Wat is bijvoorbeeld de verwantschap tussen mevrouw Philips en een Verkade-meisje? De verwantschap is dat zij allebei behoren tot een minderheidsgroep, wier defecten worden opgehangen aan het extraatje dat zij van de natuur gekregen hebben: het vermogen kinderen te baren. Dat extraatje maakt dat vrouwen uit allerlei functies worden geweerd. Want als ze getrouwd zijn en kinderen hebben zouden ze kunnen verzuimen, als ze alleen maar getrouwd zijn zouden ze kinderen kunnen krijgen en als ze ongehuwd zijn zouden ze kunnen trouwen. De weerstand kan andere vormen aannemen: je bent als vrouw net zo lang te jong tot je te oud bent, zo werd het geformuleerd door een briefschrijfster die een dossier had aangelegd van antwoorden op sollicitatie-brieven.

Een groepskenmerk van vrouwen is dat zij uit allerlei functies worden geweerd. Dat mechanisme werkt niet altijd en overall even sterk; het werkt zelfs helemaal niet als het gaat om werk dat gastarbeiders niet kunnen en waar verder niemand zin in heeft.

Dubbele suggestie

Er is nog een gemeenschappelijk kenmerk. Zoals mensen zich altijd boos maken over de jeugd van tegenwoordig (óók een minderheidsgroep), zo maakt men zich altijd zorgen over de veranderende positie van de vrouw en de gevolgen daarvan voor de samenleving. Evelyne Sullerot* die de vrouwenpers over een tijdvak van bijna tweehonderd jaar bestudeerde geeft daarvan gemakkelijke voorbeelden. Die bezorgdheid heeft een dubbele uitwerking: ten eerste dat vrouwen altijd denken dat *nu* de grote veranderingen op til zijn, ten tweede dat ze zich voortdurend schuldig voelen. Want die gevolgen waren altijd slecht. Eerst waren het de goede zeden die zouden verdwijnen, toen dreigde het gezin op drift te raken (kiesrecht), vervolgens vroeg men zich angstig af of de kinderziel geen schade zou lijden als moe niet steeds in de buurt was en het nieuwste soort bezorgdheid dat ik heb aangetroffen is dat het buitenshuis werken van getrouwde vrouwen de inkomensongelijkheid zou vergroten. Immers, juist de beter opgeleiden..., enzovoort. Alsof de overheid niet over uitstekende middelen beschikt om een inkomenspolitiek te voeren. En alsof ze dat niet meer dan doeltreffend doet in deze sector. Die dubbele suggestie is een uitstekend middel gebleken om vrouwen in het gareel te houden. Want als de grote veranderingen al 'op til' zijn hoef je daarvoor niet zo hard te vechten en als ze dan nog kwalijke gevolgen hebben ook kun je het vechten maar beter laten.

Het laatste kenmerk van deze groep is haar bijzondere verhouding tot de gelijkheidsnormen. Vroeger lag dat tamelijk eenvoudig: toen had je de dubbele moraal. Die bestaat nog altijd enigszins: als een ongehuwde moeder haar kind verzorgt doet zij haar plicht; als een ongehuwde vader de verzorging op zich neemt raakt men in extase. Als van een buitenshuis werkend echtpaar de man kookt is hij verdienstelijk; als de vrouw het doet spreekt het vanzelf. Maar sinds de 'emancipatie' – wanneer die dan ook moge hebben plaats gevonden – leven we onder een nieuw systeem, dat van de verspringende normen. Dat houdt in dat van het gelijkheidsideaal een selec-

* Zie noot 4 op p. 55. (red.)

tief gebruik wordt gemaakt. Soms wordt het van stal gehaald, soms blijft het daar staan.

Een voorbeeld levert het gebruik van statistisch materiaal. Soms wordt het opgesplitst naar sekse, soms niet. Iedereen weet dat meisjes minder vaak afstuderen dan jongens, dat vrouwen conservatiever stemmen dan mannen en dat vrouwelijke arbeidskrachten meer verzuimen. Ook al zijn de verschillen klein (stemmen) of te verwaarlozen (verzuim) en worden ze correct weergegeven, dan nog mist het opsplitsen zijn vergroevende werking niet zodat de onderhuidse conclusie luidt:

jongens zijn	–	meisjes zijn
goede studenten		slechte studenten
mannen zijn	–	vrouwen zijn
progressief		conservatief
mannen zijn	–	vrouwen zijn
goede arbeidskrachten		slechte arbeidskrachten

In andere gevallen wordt er niet opgesplitst naar sekse, met name als er sprake is van aanzienlijke opleidings- en inkomensverschillen. Veel mensen weten daardoor niet dat meisjes tweederde van de werkende jongeren vormen en in tegenstelling tot jongens praktisch niet verder worden geschoold. Zij weten evenmin dat het percentage meisjes onder de studenten al vijftientwintig jaar niet is toegenomen¹ en buiten het feminisme ben ik nog nooit iemand tegengekomen die wist dat vrouwelijke blanken in de Verenigde Staten met een gelijk opleidingsniveau minder verdienen dan mannelijke negers.² Nu wil ik niet zeggen dat die verschillen niet terug te vinden zijn: ze staan wel eens in vakbladen, met name in internationale overzichten – een onthullende bron om te ontdekken hoe slecht de Nederlandse situatie is op dit gebied –, en als een statisticus een dagje gaat rekenen wil allerlei CBS-materiaal zijn geheimen best prijsgeven. Maar de conclusie die zich de laatste jaren aan mij heeft opgedrongen is dat er wel belangstelling is voor gegevens waaruit ‘blijkt’ dat vrouwen niet

1 Sinds de oorlog schommelt het rond de twintig procent.

2 Vrouwelijke negers verdienen uiteraard nog minder.

deugen, maar geen voor gegevens die aantonen hoe slecht hun positie is.

Soms wordt over het hoofd gezien dat vrouwen een aparte groep zijn: in de stroom van artikelen gewijd aan districtenstelsels heb ik nooit het feit vermeld gevonden dat ze het percentage gekozen vrouwen nog kleiner maken. Soms ziet men vrouwen wel als aparte groep maar blijft dat verder een dood gegeven: uit het 'talentenproject' van Van Heek c.s.* blijkt dat dochters van ongeschoolde arbeiders er nog slechter aan toe zijn dan zoons. Maar men vond het destijds te ingewikkeld daar verdere consequenties aan te verbinden. Soms gaat men zover dat de verschillen worden betreurd, maar helaas: gelijke betaling in niet-gemengde functies kan niet omdat de betreffende bedrijfstakken zo slecht zitten. En als vrouwen dan aarzelend protesteren wordt ze te verstaan gegeven dat ze – typisch vrouwelijk – weer bezig zijn met details: je moet de dingen zien in het grotere verband van de Democratie, de Arbeidersklasse of de Economie. Hetgeen niet wegneemt dat ze steeds worden gemaand voor die gelijkheid te strijden: na de ratificatie van het Verdrag van Rome** stond in de krant te lezen dat vrouwen nu goed uit moesten kijken als er CAO's werden vastgesteld, – een aardige aansporing als er niet met sancties kan worden gezwaaid. Het maken van gebaren is toegestaan en zelfs verplicht. Want zolang je daar je energie aan besteedt ben je toch niet doeltreffend.

Een geraffineerde vorm van het spel – want het systeem is eigenlijk een spel – wordt gespeeld als voor vrouwen vervelende maatregelen of wetten op handen zijn. Dan wordt de afkeer van discriminatie te voorschijn gehaald om te kunnen discrimineren, dan wordt de ongelijkheid vergroot met het argument dat de gelijkheid bevorderd moet worden, dan wordt de gelijkheidsideologie met een schijnheilig gezicht verkracht. In de discussie rond de herziening van de echtscheidingswetgeving werd herhaaldelijk betoogd dat alimentatie voor de ex-echtgenote eigenlijk uit de tijd was: vrouwen waren immers 'geëmancipeerd'. En het rapport van de com-

* Zie noot 1 van p. 92 (red.)

** Verdrag waarbij de EEG tot stand kwam in 1957. (red.)

missie-Andriessen* dat aanbeveelt iedereen, ongeacht later inkomen, zijn rentedragende studielening te laten terugbetalen³ wenst geen onderscheid te maken naar sekse, want dat zou discriminatie zijn.

Daarbij wordt een gelijkheid verondersteld die niet bestaat. Het is niet zo dat de gehuwde vrouw in Nederland geacht wordt economisch zelfstandig te zijn en als ze werkt verdient ze gemiddeld aanzienlijk minder dan haar man. Van mensen die zeggen zo voor gelijkheid geporteerd te zijn zou je minstens verwachten dat ze pleitten voor gelijkheidsbevorderende maatregelen-in-de-diepte, zoals het subsidiëren van kindercentra en het via het onderwijs uitdragen van het idee dat ieder mens, ongeacht burgerlijke staat, zijn of haar kost hoort te verdienen. Maar die consequentie wordt nooit getrokken.

Het spel van de verspringende normen wordt nog een graadje smeriger als één en dezelfde persoon de gelijkheidsnorm hanteert en de gelijkheidsbevordering afwijst. Een voorbeeld vormt drs. R.M. de Haan, directeur van het Instituut voor onderzoek van overheidsuitgaven, die in *Verlaging van de verhoging*⁴ schrijft: 'Meisjes die niet serieus van plan zijn een opleiding af te maken of later te gebruiken in de beroepsuitoefening dienen natuurlijk niet van het afbetalen van de opgelopen schuld te worden vrijgesteld. Nu het gewoon wordt dat steeds meer vrouwen (blijven) werken is daar ook geen noodzaak voor.'

Het bontst maakt het echter de heer Biesheuvel**, wiens re-

* In 1967 was door de ministers van Onderwijs en Wetenschappen en van Landbouw en Visserij de Commissie Studiefinanciering Wetenschappelijk Onderwijs ingesteld, onder voorzitterschap van J.E. Andriessen. Zie Kamerstukken zitting 1971/1972, 11559, nrs. 1-2. (red.)

3 Bij de huidige studiefinancieringsplannen van de regering betekent dat voor iedere student of studente een schuld van minstens een halve ton.

4 Deventer: Kluwer, 1971, geciteerd in K.L. Poll, 'De geldpest 1971. De regering proclameert het eigenbelang tot beginsel van staatspolitiek' in: *Hollands Maandblad*, 12de jaargang, nr. 11, november 1971.

** Op dat moment minister-president. (red.)

5 Brief van 30 november 1971.

gering op het punt staat de voorstellen van de commissie-Andriessen over te nemen maar die desondanks aan het Vrouwencontact van de PvdA honingzoet schrijft⁵ dat hij 'het een verheugend verschijnsel acht dat nog steeds zeer veel vrouwen kiezen voor het echtgenote en moeder zijn, waardoor ze m.i. hun zeer belangrijke bijdrage leveren aan een evenwichtige ontplooiing van onze samenleving en maatschappij.' De conclusie moet dan wel luiden dat de heer Biesheuvel de bijdrage van deze (aanstaande) echtgenotes en moeders zó belangrijk vindt dat hij voorstelt de poorten van de universiteit maar voor hen te sluiten.

Het stelsel van de verspringende normen moet niet worden afgeschaft, het moet alleen de andere kant op worden gebruikt. Want vrouwen en mannen zijn niet gelijk. Wat scholing en maatschappelijke vaardigheden betreft liggen vrouwen een flink stuk achter. Vrouwen hebben nooit gelijke kansen gehad en ze hebben die nog steeds niet. Dat is tot nog toe een reden geweest om ze als surrogaat te behandelen – technisch gezegd: om negatieve discriminatie toe te passen. Als wij naar de gelijkheid toe willen moet dat nu een reden zijn ze een voorkeursbehandeling te geven, positieve discriminatie toe te passen.

Daar zit het een en ander aan vast. Het vereist dat wij ophouden vrouwen eigenschappen toe te dichten die 'ze' niet hebben. Dat we ophouden te geloven dat de stoel achter de schrijfmachine de 'natuurlijke' plaats is voor een vrouw. Dat we leren 'vrouwelijk' gedrag te zien voor wat het is: reactiegedrag, gedrag van mensen die het op de 'gewone' manier niet kunnen of niet mogen.

Het betekent met andere woorden dat wij moeten streven naar een andere mentaliteit. Met artikelen over die mentaliteitsverandering zou een heel nummer van *Socialisme en Democratie* te vullen zijn, maar dat is niet ons doel geweest. Want *Socialisme en Democratie* is het blad van een politieke partij. Dus hebben wij geprobeerd verschillende vormen van ongelijkheid te inventariseren, te analyseren en na te gaan wat daaraan vanuit de politiek kan worden gedaan. Dat is werken vanuit één invalshoek, maar vanuit een belangrijke.

Steeds bozer, steeds vrolijker*

Het eerste stuk uit dit bundeltje werd geschreven in 1967. Die tijd lijkt nu erg ver weg. Het was de periode waarin men verkondigde dat de emancipatie van de vrouw voltooid was of definitief mislukt. Het was ook de tijd waarin Wim Hora Adema die de ouderen onder ons via haar pagina in *Het Parool* gedurende lange jaren in de emancipatie heeft opgevoed de laan uit werd gestuurd omdat ze nog altijd zo feministisch aan het zeuren was.

Wij meenden dat de emancipatie niet voltooid was of definitief mislukt. Wij vonden dat daaraan een nieuwe impuls moest worden gegeven. Wij richtten daarom de actiegroep Man Vrouw Maatschappij** op (wat later kwam Dolle Mina*** erbij) en we achtten onze verlangens zo redelijk als wat: allebei de helft van kinderen, werk en huishouding plus een maatschappij die daarop zou worden afgestemd. We wilden kortom, dat vrouwen en mannen de wereld en het huis eerlijk zouden delen.

Nou, dat viel dan tegen. Want wat ontdekten we? Dit: als je werkelijk aan het emanciperen slaat blijft geen steen op de andere. En wat erger is: het zijn de stenen van je eigen huis. De rolverdeling zit bij ons allemaal zo vast ingebakken dat het de grootste moeite kost er doorheen te breken.

We ontdekten ook dat de samenleving er geen enkele behoefte aan had dat wij echt mee zouden gaan doen. 'Mens' is im-

* Geschreven zomer 1972, als 'Inleiding' van de bundel *Hé zus, ze houden ons eronder. Een boek voor vrouwen en oudere meisjes*, Utrecht/Antwerpen: Bruna, 1972. (red.)

** In oktober 1968. Zie voor een overzicht van de beginjaren van de actiegroep Man Vrouw Maatschappij het artikel van Hanneke van Buuren, 'Langzaam opstaan. Een kroniek van MVM 1969-1973' in: *Eronderuit*, uitgave ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan van MVM, Den Haag: MVM, 1973, pp. 3-21. (red.)

*** De actiegroep Dolle Mina startte in december 1969. Zie voor een overzicht van de beginjaren: *Meid, wat ben ik bewust geworden. Vijfjaar Dolle Mina*, Den Haag: Uitgeverij Dolle Mina, 1975. (red.)

mers synoniem met 'hij'. De Nederlandse taal is – in tegenstelling tot vele andere – nog wel zo beleefd in het zelfstandig naamwoord het onderscheid te laten bestaan, maar in alle terugverwijzende termen komen onherroepelijk de mannelijke vormen te voorschijn: de mens in *zijn* diepste wezen, de mens *wiens* taak het is enzovoort. Dat zoiets een stempel drukt op jongens en meisjes is niet verwonderlijk en wie via de taal aan democratisering wil doen moet dieper graven dan het vereenvoudigen van de spelling en alle sekse-onderscheidingen in het taalgebruik afschaffen. Ja maar, zegt u nu misschien, de taal is grotendeels een erfstuk uit het verleden en daaraan sleutelen is een hele klus. Accoord, zeg ik, laten we dan eens kijken naar de toekomst, naar datgene wat we nog of steeds opnieuw moeten van onszelf: de idealistische slogans van onze cultuur.

De oudste is: geloof, hoop en liefde.

Wat moeten *wij* daarmee? Ons geloof dienen wij te richten op een drieëenheid/drievuldigheid die voor tweederde uit mannen bestaat en voor eenderde uit iets onduidelijks dat in elk geval geen vrouw is. De hoop is wat weggezakt sinds het hiernaams gelijk Atlantis spoorloos is verdwenen, maar als je naar oude schilderijen kijkt zie je dat de engelen rond gods troon geen vrouwelijke rondingen hebben onder hun gewapper. Alleen Maria zit ergens in de buurt. Blijkbaar vonden ze toen ook al dat er één vrouw op de lijst moest, althans bij het voorgeslacht van de KVP. Over de liefde tenslotte kunnen we kort zijn: die zadelde ons op met het onbetaalde werk van de huisvrouw.

Later kregen we vrijheid, gelijkheid en broederschap. Die vrijheid is niet van toepassing op ons: tot en met Stuyt en Van Agt* blijft ons lichaam onderworpen aan de soort. En in de rij die voor het loket van de gelijkheid staat te wachten – of het nu gaat om betaling, om scholing, om invloed of zelfs maar om medezeggenschap – hebben wij altijd de achterste plaats. De term broederschap behoeft naar ik aanneem geen com-

* Op dat moment ministers van respectievelijk Volksgezondheid en Justitie. Zij dienden in 1972 een abortuswetsontwerp in waarin een team van 'deskundigen' het beslissingsrecht over abortus kreeg. (red.)

mentaar.

Toen kwam de klassenloze maatschappij. Minst ongeslaagde voorbeeld: China. Afgezien van censuur, kuisheid, terreur en intriges aan de top een heel aardig land. Maar ja, de mannen hebben er fabrieken die echte dingen maken, de vrouwen fabriekjes die iets nuttigs doen met het afval (bron: *Le Monde*). En zodra het fabriekje uitgroeit tot een fabriek schenken de vrouwen alleen nog maar thee (bron: prof. Wertheim, uit de tweede hand, hij was niet thuis). Conclusie: aan de idealen van de cultuur hebben we niet zoveel; ze zijn bestemd voor de andere helft.

We deden nog een droeve ontdekking: dat we boordevol agressie zaten. En die agressie richtten we op elkaar. Tot voor kort was er een soort gewapende vrede tussen de getrouwde vrouw die niet 'mocht' werken en de ongetrouwde vrouw die 'moest' werken. Toen kwam het mens dat van twee walletjes at: de buitenshuis werkende gehuwde vrouw, – een wezen dat haar kinderen verwaarloosde of de part time baantjes en de slagroomdiensten afkaapte van de ongehuwde vrouw.

En het werd allemaal nog veel gruwelijker als de 'liefde' in het spel kwam. Aangezien de cultuur ons geleerd heeft oudere vrouwen als 'uitgerangeerd' te beschouwen zijn mannen het schaarse artikel op de markt: zij kunnen altijd putten uit een groot reservoir van jongere vrouwen. Vandaar de strijd op leven en dood tussen de 'echtgenote' en de 'vriendin', die elkaar respectievelijk beschouwen als een krenge en een trut (andere kwalificaties worden ook gebezigd).

Wat we niet zagen was hoezeer we ons tegen elkaar lieten uitspelen. We zochten de schuld bij elkaar (of bij onszelf, daar zijn we ook goed in) in plaats van bij het maatschappelijk systeem waarin wij leven. Een systeem waarin het werk er niet is voor de mensen, maar de mensen er zijn voor het werk. En als ik mensen zeg bedoel ik vrouwen en mannen, maar voor ons is het allemaal erger. Want van ons wordt verwacht dat wij gaan trouwen, dat wil zeggen dat wij het onzichtbare, dus verachte werk gaan doen. En als we niet trouwen worden we 'gestraft' bijvoorbeeld doordat ze ons levenslang andermans briefjes laten tikken. Een systeem voorts waarin onze status en bijgevolg onze psychische veiligheid afhankelijk zijn van het bezit van een man. En mannen, zie boven, zijn er altijd te

weinig. Dat wordt pas anders als wij de cultuur geleerd hebben met nieuwe ogen naar oudere vrouwen te kijken. Het zal echter nog wel even duren voor we de cultuur zover hebben.

Maar we zijn al een eind verder als we de schuld niet langer zoeken bij elkaar maar bij een systeem dat ons klein houdt. En daarom moeten we van het kapitalisme af, want in een op rendement gebaseerd stelsel komen kinderbaarsters en andere gehandicapten er nooit aan te pas. En van het huwelijk, dat ons immers opsplijt in de groep mevrouw en de groep mejuffrouw, met alle gevolgen vandie, moeten we ook af.

Zoals gezegd, aan de idealen van de cultuur hebben we niet zoveel. En zolang we het systeem niet veranderd hebben is zusterschap voor ons erg moeilijk. We zijn vrouwen, laten we het nuchter houden. De kwaliteiten die *wij* bij onszelf te voorschijn kunnen halen zijn: moed, inzicht, doorzettingsvermogen en solidariteit.

Toen Freud voor de eerste maal naar Amerika ging en daar met gejuich werd ingehaald zei hij: ze weten niet wat ze doen, want ik breng ze de pest. Ten aanzien van ons had hij gelijk; voorshands maakte hij het etteren van de zweren alleen maar erger. Maar voor de anderen startte hij een wereldwijde zuiveringscampagne en wij zetten zijn werk nu voort. Wij hebben onze mouwen opgestroopt en zijn begonnen met de grote schoonmaak. Niet van het huis dit keer, maar van de samenleving. We doen nog niet allemaal mee, maar dat komt wel. Want als we onze droeve ontdekkingen achter de rug hebben worden we steeds bozer en steeds vrolijker. Steeds bozer omdat we ontdekken dat de seksuele ongelijkheid in alles doorwerkt. Steeds vrolijker omdat we merken dat we onze slechte eigenschappen kunnen afleren en de goede, die we tot onze verbazing óók blijken te bezitten, voor het eerst kunnen gebruiken bij het toewerken naar een betere wereld die eindelijk mede van ons zal zijn. Als we ons met het feminisme inlaten worden we weer jong, of we nu vijftien zijn of tachtig. Want we beginnen opnieuw te leven.

De drie etappes naar onze betere wereld zijn: bewustwording, persoonlijke inzet, blokvorming. Maar daarover een volgende keer.

Wat is mogelijk na de praatgroep*

Dit artikel werd oorspronkelijk gepubliceerd in een brochure voor vrouwen (of mannen) die een bewustwordingsgroep willen opzetten, in het Nederlands meestal praatgroep geheten.

In de brochure wordt aan de hand van praktijkvoorbeelden uitgelegd wat zo'n groep is, welke spelregels je kunt hanteren, hoe je kunt vermijden dat brokken worden gemaakt en welke mogelijkheden er zijn om mensen die in de knel zitten bij te staan.¹

Het artikel probeert aan te sluiten bij dat bewustwordingsproces: hoe kun je de ervaringen in de praatgroep opgedaan benutten wanneer je vervolgens als feministe de maatschappij weer binnentreedt. Eén antwoord is: door actie voeren. Maar actie wordt hier maar ten dele gezien in een strategisch perspectief. Het eerste doel is: hoe versterken we de kracht die we in de praatgroep hebben verzameld.

Dit type actie moet natuurlijk gevolgd worden door meer op beïnvloeding van de maatschappij gerichte activiteiten, een zaak die binnen de feministische beweging tot nog toe weinig systematische aandacht heeft gekregen. Maar dat komt nog wel.

Tijdens onze praatgroepavonden hebben we het een en ander geleerd:

– Hoe we onderdrukt worden. – Zoiets doe je niet als vrouw,

* Geschreven zomer 1972. Onder de titel 'Hoe en wat na de ganzenbordgroep' gepubliceerd in *Ganzenbordgroep en verder*, Den Haag: MVM, 1972, pp. 37-53. De cursieve inleiding schreef de auteur bij de herdruk in de bundel *De moeder van Marie kan méér. Gebundelde artikelen 1971-1975*, Utrecht/Antwerpen: Bruna, 1975, pp. 55-74. (red.)

1 Ander oriënterend materiaal: artikelen in verschillende nummers van *De Vrouwenkrant* en *MVM-nieuws*, en Anja Meulenbelt, *Vrouwen in praatgroepen. Weten hoe het voelt*, NieuwsSchrift nr. 6, Wij/Sjaloom i.s.m. De Nieuwe Linie, 1974.

als meisje, als echtgenote, als vriendin, als moeder, als dochter, als schoondochter; wanneer je dát nalaat deug je niet als... vul zelf maar in.

– Hoe we ons laten onderdrukken. – Aangezien hij het geld inbrengt, hebben we eigenlijk geen recht van spreken; aangezien zij er meer van weten kunnen wij onze mening niet naar voren brengen; aangezien zij zo gemakkelijk praten houden wij onze mond maar dicht.

– Hoe we onszelf onderdrukken. – We zouden dit of dat wel willen, maar dat kan niet met de positie van Piet, met Jantje die zo tobt op school, met opa die in het ziekenhuis ligt. En bovendien: als manlief, Marietje, tante je nodig heeft moet je er wezen; en we hebben 't immers zelf gekozen?

– Hoe we elkaar onderdrukken. – We be- of veroordelen elkaar: is ze/ze is dom, lelijk, een slechte moeder, een trut, een slang, een verzuurde oude vrijster, eerzuchtig, op de versier-toer, een slordige huisvrouw, poeslief, een rancuneus wijf, een slet. – Ik heb maar een greep gedaan.

We hebben dus wat minder vrolijke dingen ontdekt. We hebben ook positieve dingen ervaren. Als het gelukt is, hebben we geleerd openharig over onszelf te praten en andervrouws bekentenissen met respect aan te horen, en daardoor zijn we een tikkeltje verdraagzamer geworden. We hebben onszelf enige discipline bijgebracht en we weten nu beter dan vroeger waarom we zo boos zijn, en daardoor kunnen we beter voor onszelf opkomen en voor andere vrouwen. (We weten nu dat we daartoe het *recht* hebben.) Kortom, we zijn sterker geworden, jonger en vrolijker, we zitten niet meer dof bij de pakken neer en we gaan onszelf en de wereld veranderen. Het één noch het ander is eenvoudig.

Als het goed is hebben we in de praatgroep nog twee andere dingen geleerd. We hebben gemerkt dat het mogelijk is onze ongelijkheid om te zetten in gelijkheid en onze onderlinge agressie in constructieve kritiek. We zijn niet gelijk als we beginnen. We hebben niet even veel opleiding gehad, niet even veel gelezen, we weten niet allemaal even veel van de maatschappij (even weinig kun je beter zeggen), we hebben niet allemaal even weinig geld, we drukken ons niet allemaal even

slecht uit, we zijn niet allemaal even timide. In de praatgroep kunnen we ontdekken, dat die ongelijkheid niet hindert, want als we ons openstellen voor elkaar slijten de verschillen weg en blijkt dat ieders belevenissen en ervaringen een brokje helderheid en een schokje herkenning te voorschijn brengen. Hoe verschillend onze achtergrond ook is, we hebben allemaal een tik van de molen beet, en meestal meer dan één. Gedeelde smart is halve smart, zegt het spreekwoord, maar het delen van de smart heeft nog een andere werking: we krijgen ons zelfrespect terug. Van een reeks individuele gevallen maken we onszelf tot cultuur. Want onze reacties gaan deel uitmaken van de menselijke ervaring. Dat wordt eerst onszelf duidelijk en vervolgens kunnen we het van de daken verkondigen.

Het raadsel vrouw blijkt een mythe, evenals de ondoorgronddelijke oosterling van vroeger. Wanneer wij als sfinxen werden beschouwd dan kwam dat doordat de cultuur het niet de moeite waard vond met onbevooroordeelde ogen naar ons te kijken, al schreven ze wel boeken over ons – bij de vleet. Het onbegrip begon al in het grijze verleden, maar Freud schudde ook zuchtend het hoofd over die mysterieuze wezens waar meestal niets mee te beginnen viel (een man groeit door, een vrouw is verstand na haar dertigste, placht hij te zeggen). En zelfs de existentiële psychiaters (type Laing, Cooper, Foudraïne) die zo zorgvuldig hebben uitgezocht hoe ouders – in het bijzonder moeders, uiteraard – hun kinderen verminken, hebben aan ons nog nooit enige aandacht besteed.

Maar zoals kinderen gedwongen worden hun rol te vervullen in het psychische familiespel, zo doen wij gehoorzaam onze neuroses – zo niet erger – op in onze vorming tot vrouw en raken wij beschadigd in door hogere mannen bedachte maatschappelijke structuren. Die mannen ook, natuurlijk, maar met bothed is het vaak makkelijker leven. Wij hebben, kortom, de psychische misvormingen opgedaan, die je als lid van een minderheidsgroep meekrijgt in het leven.

Je zou praatgroepen daarom een vorm van psychotherapie kunnen noemen, al mag dat niet van de Amerikaanse boekjes. Want de praatgroep kan ervoor zorgen dat we onszelf meer aanvaarden, dat we onszelf gaan zien als wezens met een

eigen ik en dat we wat minder kleinzielig kunnen zijn.

Als we ernst gemaakt hebben met de openhartigheid, zijn we erin geslaagd onze onderlinge agressie los te weken (al blijft het natuurlijk altijd behelpen). Maar als het lukt tegen elkaar te zeggen: nu voel ik me door jou gefrustreerd, nu erger je me of de vorige keer was ik om die of die reden boos op je/jullie, dan blijkt het een grote opluchting te zijn erover te kunnen praten. Vaak merk je dat beide partijen hun goede redenen hadden. Net als in het huwelijk. Maar het ingeslepen reactiepatroon van het huwelijk ontbreekt gelukkig in de praatgroep, al is het soms razend moeilijk individuele reactiemodellen te doorbreken.

Al pratend hebben we het gevoel gekregen dat we nu ook iets moeten *doen*. Want het gaat er niet alleen om, zoetjes aan een andere houding op te bouwen, we moeten ook leren ons anders te gedragen, meer te durven, meer te kunnen, beter te weten hoe onze samenleving – waarvan we als ondergeschikte of als huisvrouw vaak vervreemd zijn geraakt – in elkaar zit en hoe we die kunnen veranderen. Dus moeten we, om een modeterm te gebruiken, actie gaan voeren.

Nu is actie voeren voor ons, geloof ik, in eerste instantie iets anders dan voor de anderen. Zoals het 'praten' voor ons een vorm van psychotherapie is, zo is actie voeren voor ons een vorm van gedragstherapie. We moeten uit ons hoekje komen, we moeten maatschappelijke ervaring veroveren, we moeten ontdekken tot hoeveel we eigenlijk wel in staat zijn. En iedere actie die ons daarin verder helpt is winst, ook al zijn de resultaten nihil. Wie zichzelf zo ver krijgt dat ze het niet gek meer vindt in een demonstratie mee te lopen en daar emancipatieleuzen te brullen is een stapje verder gekomen.

Maar als we actie gaan voeren moeten we proberen gebruik te maken van onze praatgroepervaring. Met name van drie dingen: het openhartig zijn, het laten oplossen van onderlinge agressie, het opheffen van de ongelijkheid. Dat kost extra tijd maar die moeten we er maar voor nemen.

Als je tijd uittrekt om door te praten waarom je iets griezelig vindt, hoeven er niet automatisch een aantal mensen af te vallen die eigenlijk niet durven, maar bang zijn voor lafaards uitgemaakt te worden als ze dat zeggen. Wij vrouwen zijn in

bangheid opgevoed. Dat begon al met de kinderlokkers, dus is het begrijpelijk dat het angstzweet ons al spoedig uitbreekt. Als we onze bangheid 'op tafel leggen' kunnen we er ook achter komen waarvoor we nu precies zo benauwd zijn.

Vaak blijkt dat we niet op de hoogte zijn van de risico's. Zo weten veel mensen niet dat je met spandoeken gewapend naar het Binnenhof mag marcheren – het staat al jaren in de Nederlandse grondwet. Veel mensen weten evenmin dat stickers plakken weliswaar verboden is, maar je hoogstens op een paar uur politiebureau en een boete komt te staan. Het gijzelen van monseigneur Gijsen daarentegen heeft waarschijnlijk gevangenisstraf tot resultaat plus de onmogelijkheid ooit nog een baan bij de overheid te krijgen. U ziet: er zijn gradaties. Maar als je weet waar je aan toe bent geeft dat een veiliger gevoel, al blijft de eerste keer politiebureau vermoedelijk buikpijn opleveren. Ter geruststelling: de Nederlandse oom agent is, in tegenstelling tot vele van zijn buitenlandse collega's, een goedgehartig persoon.²

Als je weet dat je gezamenlijk naar buiten optreedt, is het gemakkelijker; je vormt één front. En die frontvorming kun je voorbereiden via doorpraten van de angst. Nu is frontvorming een onontbeerlijk doch slechts klein stapje op de weg naar solidariteit. Wil je werkelijk solidair worden met elkaar dan moeten de spanningen verdampen en daarvoor is ruimte nodig. Zomin als je gelijk wordt door te roepen dat je gelijk moet wezen, zomin word je solidair door te roepen dat je solidair moet zijn. Dus is het nodig wederzijdse ergernis uit te praten, tussentijds als dat kan, maar anders na afloop, speciaal als de actie mislukt is. Het is nuttig de redenen van het mislukken stuk voor stuk op een rijtje te zetten, en daarbij de neiging op staande voet ruzie te maken te onderdrukken, tot iedereen haar grieven heeft gespuid – het wordt vast een lange lijst. Dan kun je net als in de praatgroep de vraag stellen: is

2 (Opmerking van de auteur, 1981:) Dit werd geschreven in het ludieke tijdperk, toen slechts het waterkanon onder grote vrolijkheid van iedereen door de politie werd gebruikt, de tijd dat rellen over en weer werden beleefd als 'agentje pesten'. Sindsdien is de situatie in Nederland zoals ik mij die herinner uit Parijs in de jaren zestig.

het nu al bespreekbaar of moeten we dit allemaal eerst vertellen? Nemen we de lijst mee naar huis en spreken we af wanneer we praten? Meestal is het laatste het verstandigste, maar dan wel datum en uur vastleggen, want van uitstel komt licht afstel.

Bij een actie starten we net zomin als anders als gelijken. De een weet meer, kan meer, heeft meer zicht op de situatie dan de ander, maar net als bij het praten kunnen we de gelijkheid scheppen door te delen. We hebben niet allemaal dezelfde inbreng, maar de inbreng van allen is even belangrijk. Zij die formuleert waar ze bang voor is, is even essentieel voor de groep als degene die met praktische suggesties komt. En wanneer er geen mensen zijn om stencils af te draaien kun je *iedere* actie wel vergeten.

In een praatgroep kan het soms nuttig zijn de techniek te hulp te roepen om te zorgen dat iedereen aan bod komt: wanneer enkelen geregeld te veel praten ga je met bonen werken en als de spreektijd 'op' is moet de boon worden ingeleverd. Datzelfde geldt bij het ondernemen van acties. De beste methode die ik tot nog toe hebt ontdekt is het papiertjessysteem, een variant op het brainstormen van vroeger: aan het begin van de 'zitting' krijgt iedereen een vel papier en schrijft op wat haar te binnen schiet in verband met de actie. Dat duurt een kwartier of twintig minuten, vervolgens wordt de inventaris opgemaakt. *Maar in een bepaalde volgorde:* de meest schuchteren komen het eerst aan de beurt (wie is er hier verlegen?) anders durven ze straks niets meer te zeggen.

Eerder zei ik dat we vooral na het mislukken van een actie moesten praten, en daar is nog een reden voor. Want we moeten onze eigen krachten leren schatten in verhouding met de werkelijkheid. We moeten een reeks acties uitdenken die in de eerste plaats opvoedend zijn voor onszelf. Het leven is de beste leermeester, zegt men wel eens, als je jezelf erin gooit dan leer je het wel. Dat is natuurlijk juist, maar er zijn er niet zoveel die dat zomaar durven, en bovendien: als je driemaal voor schut bent gezet wegens eigen ondoordachtheid of omdat het de andere partij lukte je met listen in de hoek te drukken, moet je motivatie wel erg sterk zijn wil je het opnieuw proberen.

Daarom is het een nuttige methode nieuwelingen in een actie mee te laten draaien met oude rotten. Dat bevordert de gelijkheid, niet onmiddellijk, maar wel op den duur. Als je ervoor zorgt dat de nieuwelingen samen met de oude rotten het psychologisch moeilijke werk doen kunnen ze het na een paar keer zelf met weer andere nieuwelingen.

Het is de vraag of we soms niet nog voorzichtiger moeten starten. Wat we ook ondernemen, de maatschappij is voorlopig toch niet onder de indruk. Als we voorzichtig starten lukken de acties beter en dat geeft ons het zelfvertrouwen een stap verder te zetten. En al doende kunnen we een didactiek van het actievoeren uit gaan denken.

In het boekje van Piet Reckman, *Naar een strategie en methode voor sociale actie*,³ wordt omschreven wat zachte en wat harde acties zijn, en worden allerlei technieken besproken die een stijgende lijn vertonen van zacht naar hard. De maatstaf die daarvoor gehanteerd wordt is de mate van gewelddadigheid. Ergens een praatje houden over je ideeën is het zachtste wat je kan doen, politieke tegenstanders van hun vrijheid beroven het hardste (in Piets schema dan). Nu is die gewelddadigheidsmaatstaf er één vanuit de werkelijkheid: wat is het minst, het meest in strijd met de wetten van je land, wat wordt door de anderen als niet netjes of onverkwikkelijk ervaren.

Je kunt ook een zachtheids-hardheidsladder maken vanuit twee andere gezichtshoeken: de 'gevaarlijkheid' van de zaak die je aan de orde stelt en de psychologische risico's voor de deelnemers. En dan komt sociale actie in een heel ander perspectief te staan.

De meeste actiepunten uit het boek van Piet zijn zacht of zijn dat inmiddels geworden. Van Angola-comités, meer kansen voor werkende jongeren, milieubeheer, zorgvuldige stadssanering en inspraak van ouders bij het onderwijs weten de gemiddelde Nederlander en de gemiddelde gezagdrager dat het Goede Dingen zijn, dus actie voeren daarvoor mag, al worden sommige methodes meer op prijs gesteld dan andere. Bij Piet ontbreken feministische actiepunten volledig. Dat

3 Baarn: Anthos, 1971. (Geheel herziene nieuwe druk: *Sociale actie, opnieuw bekeken*, Baarn: Anthos, 1974 – red.)

lijkt me niet toevallig. Ten eerste is hij een man, ten tweede zijn feministische punten springstof, want dicht bij huis, in tegenstelling tot iets als ontwikkelingshulp dat alleen maar geld kost.

Feminisme en emancipatie zijn springstof. Dat maakt, dat bij ons de gewelddadigheidsschaal een ander verloop heeft dan bij Piet. Een gesprek tijdens een verjaardag over de positie van de vrouw kan een grote mate van gewelddadigheid hebben, omdat het bij vele aanwezigen angsten oproept. Want de houding en de situatie van hen die daar ter plekke vertoeven worden ter discussie gesteld. Daarom is praten in een huiskamer vaak al een harde actie, die je nog wordt opgedrongen bovendien.

Daarom ook is het houden van een praatje met discussie – bij Piet de zachtste vorm van actie – voor ons vaak een vorm van harde actie. Een kenmerk van hardheid voor ons is: in hoe-verre word je gedwongen / ben je bereid je psychisch bloot te stellen aan woordgeweld van anderen (meestal blijft het gelukkig bij woorden, vaak afkomstig uit de moppentrommel). Daarom begint zachte actie bij ons op een ander punt: voor het sturen van een briefkaart hoeft je alleen de zelfdiscipline van het schrijven en het posten op te brengen. De Rooie Vrouwen hadden het goed geschoten met hun campagne tegen de STER-reclame: makkelijk beginnen, dan kunnen veel mensen meedoen.

De vraag die we onszelf dus altijd moeten stellen is: hoeveel kunnen we psychisch aan? In een grote demonstratie meelopen en brullen is makkelijker dan in een kleine, in een stand zitten met behoorlijk informatiemateriaal is eenvoudiger dan met je tweeën als sandwichvrouw over de markt lopen (daarvoor moet je al zover zijn dat je je niet meer geneert). En zoals gezegd: schrijven is makkelijker dan praten. Je krijgt hoogstens een boze brief terug, maar die lees je in je eigen huis. Praten van aangezicht tot aangezicht is weer makkelijker dan een onbekend persoon opbellen en die uitfoeteren omdat je weet dat hij ondergronds of bovengronds aan discriminatie doet. De andere partij weet immers meer van de kwestie dan jij en zet je zó klem, met het gevolg dat *jij* een dreun krijgt. Nederig opbellen terwijl je over een heleboel informatie beschikt kan daarentegen weer wel: 'Meneer, ik heb vagelijk ge-

hoord dat in uw kring plannen zus of zo bestonden. Ik weet er natuurlijk niets van maar zou het misschien mogelijk zijn dat...' Deze methode werkt vaak prima, want in de loop van het gesprek kun je je kennis gebruiken om de andere partij te bewegen een eindje jouw richting op te komen of ergens iets aan de orde te stellen.

Er is nog een andere gezichtshoek van waaruit je feministische hardheid en zachtheid kunt bekijken. Het is niet helemaal waar dat alle emancipatie-acties springstof bevatten. Sommige ervan zijn te vergelijken met de werkende jongeren of de inspraak van ouders bij Piet Reckman.

Ook die twee liggen trouwens niet in hetzelfde vlak. Want 'meer kansen voor werkende jongeren' haakt aan op een sentiment dat al tamelijk oud is: de ideologie van de gelijkheid die overal zo naarstig wordt gepredikt. Zodra iemand op dit gebied iets onderneemt wordt hij hartelijk gesteund (althans op papier) omdat hij bij veel mensen een stukje schuldgevoel wegneemt.

Angola-comités en insprekende ouders worden ook positief gewaardeerd, maar dat is het gevolg van een mentaliteitsverandering van de laatste tijd: dank zij het drammen van enkelen heeft men ingezien dat er in Angola schandelijke dingen gebeuren; men is gaan begrijpen dat meer contact tussen ouders en school, onderwijs en kinderen ten goede komt. Actie voeren daarvoor was vroeger onfatsoenlijk, maar is inmiddels netjes geworden.

Met sommige feministische actiepunten is hetzelfde aan de hand. 'Men' was allang vóór, op grond van de ideologie van de gelijkheid, of men heeft onlangs ontdekt dat ze nuttig en nodig zijn. Tot de eerste soort horen acties om de gelijke betaling te bevorderen en de deelname van meisjes aan het onderwijs te vergroten. Dat zijn al oude zere plekken. Wanneer particulariseren nu iets ondernemen hoeft de overheid geen poot uit te steken. En bovendien: het heeft toch geen gevolgen voor de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Zelfs met een redelijke opleiding blijven ze het routinewerk doen, en gelijke betaling valt te ontduiken via functieclassificatie. En tenslotte: beter opgeleide moeders, dat is wel gebleken, maken dat kinderen het op school minder slecht doen. Op dit punt heeft de

cultuur niet alleen een kwaad geweten, ze heeft ook haar eigen bij-oogmerken, die wij dienen te wantrouwen.

Speelzalen, crèches (?), part-time banen, her- en bijscholing voor oudere vrouwen (oudere vrouwen betekent in dit verband omstreeks de dertig), geboortenregeling zijn dank zij een mentaliteitsverandering van de laatste jaren ook nette onderwerpen geworden. Zelfs abortus. Daarover mag je praten, voor de legalisatie daarvan mag je zelfs actie voeren, al zullen de meeste mensen je uiterst onsmakelijk vinden als je met een symbolisch lijk, aan het porren met de breinaald overleden, door Den Haag gaat sjouwen.

Anders gezegd: indertijd was Dolle Mina's 'Baas in eigen buik' een keiharde en zeer moedige actie, nu is zelfs abortus bij een belangrijk deel van de Nederlanders een zacht actie-punt geworden, al worden, zie boven, bepaalde methoden niet geapprecieerd en al blijft de meerderheid van de Tweede Kamer tegen. Als puntje bij paaltje komt trekt de ideologie namelijk aan het kortste eind.

Ook bij deze punten zijn de motieven van de samenleving minder nobel dan men op het eerste gezicht zou denken: men heeft inmiddels ontdekt dat gehorige en te kleine flats die overdag uitsluitend bevolkt worden door moeders met kleine kinderen neurotische moeders plus neurotische kinderen opleveren, dus laat het kind maar lekker knoeien in de speelzaal en geef moe de gelegenheid er een paar uurtjes uit te stappen. Anders treden 'ontsporingen' op.

Op grond van het bovenstaande noemen de revolutionairen onder ons actie voeren voor dit soort zaken reformistisch. Gedeeltelijk hebben ze daarin gelijk. Morele steun voor dit soort dingen (daar blijft het immers meestal bij) is bedoeld om de samenleving en de hoeksteen daarvan – het huidige huwelijk – in stand te houden. Maar dit soort reformisme kan toch nuttig zijn voor ons: ten eerste mogen we blij zijn als minder vrouwen zich ellendig hoeven te voelen, en verder zijn bovengenoemde zaken een stap in de goede richting. Meer opleiding betekent minder apathie, kinderen in de speelzaal betekent dat 'men' moe iets minder onmisbaar gaat vinden voor het zieleheil van het kind, en een part-time baantje is de eerste stap naar de economische zelfstandigheid. Ik weet ook wel dat die eerste stap in dit stadium slechts dankbaarheid en

oplichting tot resultaat heeft, maar in de Verenigde Staten waar vrouwen eerder begonnen zijn met halve baantjes om 'eruit' te wezen, is in een volgend stadium de grote woede losgebarsten.

Mijn conclusie is: reformisme is voor ons bruikbaar op weg naar revolutie – een volstrekt andere samenleving. De machteloosheid wordt erdoor verminderd, het gevoel van eigenwaarde versterkt, het systeem vast een beetje ondermijnd. Laten we dus maar doorgaan met actie voeren voor dit soort dingen. Het is een nuttige oefenschool; je leert 'goede' bedoeelingen en papieren kreten vast ontmaskeren. Tegen de tijd dat we dan echt iets gaan doen hebben we vast een beetje ervaring.

Het grootste deel van het feminisme is echter springstof. Zodra je iets aan de rolverdeling wilt wijzigen of aan de vrouw-manverhouding als zijnde laag-hoog wordt het menens. En zodra je instellingen gaat ondermijnen die het klein houden van mensen (= vrouwen plus de meeste mannen) bestendigen – huwelijk, school, kerk, loondienst – worden alle terreur-, intimidatie- en sabotagetactieken van zolder gehaald. Tot nog toe is dat zelden gebeurd, behalve in het Hollandse binnenhuisje. Tot nog toe hebben we ons zo lief gedragen dat ze het afkonden met grappen.

Wat ik zojuist heb opgeschreven is niet theoretisch bedoeld. Het heeft te maken met de strategie te gebruiken bij het actie voeren. Bij actiepunten die door de cultuur of de groep(en) waar je je op richt als 'hè ja' of 'eigenlijk heel zinnig' worden ervaren, kun je het anders doen dan bij de punten die als gênant of beangstigend worden gevoeld.

In het eerste geval kun je bijvoorbeeld overleg plegen met de 'andere kant'. Wanneer je op een bijeenkomst van een politieke partij wilt pleiten voor concretisering van iets waar ze al lang vóór waren kun je best overleggen met het bestuur: welk moment van de bijeenkomst is het handigste, hoe kun je je voorstel het best inkleden, enzovoort. Je wordt dan door de voorzitter beleefd ingeleid en krijgt applaus van het bestuur. Als je ergens wilt binnenstappen, waar al een eenzame vrouw te midden van het manvolk bezig is moet je zeker met haar overleggen. Het is beter aan de telefoon vijandigheid over je

heen te krijgen dan in de zaal. En die vijandigheid kun je verwachten, want zij denkt: waar bemoeit dat mens zich mee, laat ze liever lid worden, al die vrouwen die maar verstek laten gaan... Maar als je vriendelijk blijft en haar om advies vraagt (zij kent de situatie) kun je het wel eens worden. Dat is van vitaal belang, anders krijg je kibbelende wijven in het openbaar. En niets is zo beschamend voor het feminisme en ontmoedigend voor jezelf.

Op medewerking kun je meestal ook wel rekenen als je meer vrouwen wilt in slecht betalende, niet-betalende, niet zoveel prestige genietende of niet zo belangrijke organen, commissies of besturen. Ze hebben er graag vrouwen bij voor het vuile werk en als die vrouwen zich daarmee niet laten opknappen – als alle mannen hier aanwezig eenmaal voor de koffie, het notuleren, het dagje uit hebben gezorgd zal ik het ook doen – krijgen de vrouwen in kwestie wat maatschappelijke ervaring en dat is meegenomen.

Bij 'hè ja' – of 'niet gek'-acties kun je het je permitteren fouten te maken (weinig trouwens). Harde acties of actiepunten kunnen alleen als je over genoeg macht beschikt of een feilloze strategie hebt uitgedacht. Die feilloze strategie kan er althans voor zorgen dat de andere partij in zijn hemd komt te staan of zonder. Bij het voorbereiden van, voeren en conclusies trekken uit acties moeten we onszelf een aantal vragen stellen. We moeten onderzoek plegen en zelfonderzoek. Tot de afdeling 'onderzoek' behoort het antwoord geven op vragen als:

- Wat voor materiaal is er over het gedrag en de houding van de anderen.

- Gaat de actie over een zaak die door de cultuur of de betreffende groep als zacht of als hard wordt ervaren. Als het een zacht punt blijkt te zijn, hoe voorkom je dan dat mogelijke medestanders bezeerd wegllopen (we bedoelden het zo goed) of geërgerd (ze blazen zo hoog van de toren, ze organiseren zo klungelig).

Tot de afdeling zelfonderzoek behoort het beantwoorden van vragen als:

- Hoeveel durven we, wat vinden we niet 'raar' meer.

- Hoe moeilijk zijn de methoden die we gebruiken:

a Technisch. Hoe waterdicht moet de organisatie zijn, kun-

nen we er allemaal voor instaan dat we ons huiswerk tijdig af hebben of overdragen. Hoeveel zelfdiscipline brengen we op. Hoe ingewikkeld is de actie (een landelijke actie waar veel mensen aan meedoen vereist meer coördinatievermogen en improviseren dan een actie met zes of tien mensen).

b Psychologisch. Hoe direct of moeilijk is de confrontatie (auto's van ministers aanhouden is geen kleinigheid). In hoeverre moet je je blootgeven? Een sticker op de huisdeur is soms moeilijker dan meelopen in een demonstratie, want de burens weten nu van je ideeën en dat kan je tot verdacht persoon maken of moeilijke gesprekken opleveren.

— In hoeverre is de actie opvoedend voor onszelf. Anders gezegd: eist zij technisch en psychologisch meer van ons dan de vorige actie? Een belangrijk punt daarbij is dat we leren wat minder kortademig te zijn: als we werkelijk iets willen bereiken moeten we ook acties en projecten aankunnen die zich uitstrekken over een langere periode.

— Hoe groot is de motivatie van de eigen groep voor juist deze actie. Het is niet zo gek deze vraag te stellen, want ieder mens begint vanuit de eigen situatie te denken en het duurt een poosje voor ze het geheel overziet of grotere delen daarvan (af en toe een boekje lezen kan geen kwaad). Daarom is het nuttig dicht bij eigen huis te beginnen. Jonge ouders zullen eerder iets willen doen aan roldiscriminatie in kinderboeken, oudere ongehuwde vrouwen zien meer in het vechten voor betere pensioenregelingen voor vrouwen. Een goede emancipatiebeweging zorgt er dus voor dat ze verschillende groepen leden iets te bieden heeft om mee te beginnen.

Met echt actie voeren heeft dit alles natuurlijk nog niets te maken. *Echte actie is afdwingende actie* en daarvoor moet je zeer gemotiveerd zijn (dat zijn we nog lang niet) en talrijk (dat zijn we voorshands evenmin). Als je C & A plat wilt leggen omdat ze een gesloten familiebedrijf zijn dat zelfs de eigen vrouwen uit hogere functies weert, moet je heel wat mensen mee hebben. En voor een staking in een bedrijf geldt precies hetzelfde. Dat we onszelf bovendien plegen te onderschatten maakt het des te moeilijker. We weten nog niet eens dat degenen die de rotklussen opknappen onmisbaar zijn voor de machinerie dan het leidinggevend volkje. Een baas zonder se-

cretaresse, typistes en documentalistes is, nog meer dan een huisvader die het plotseling alleen moet doen, een wezen met twee linkerhanden.

Het duurt nog wel even voor we aan echte actie ofwel pressie op grote schaal toegekomen zijn. In dit stadium hoeven we dus nog niet te weten hoe we het dán zullen doen. We hebben alle tijd daar rustig over na te denken. Maar we moeten wel zorgen dat we verder komen intussen. Willen we ooit aan blokvorming kunnen doen dan moeten we onze afkeer van macht en van politiek leren overwinnen.

Door onze conditionering tot vrouw zijn we afkerig geworden van macht. De jongens leefden hun geldingsdrang uit in de buitenwereld, wij de onze op de poppen. En poppen zijn dubbelzinnige figuren: marionetten zonder eigen wil plus plaatsvervangers van aanstaande mensjes. Als ik dus zeg dat wij een afkeer hebben van macht dan is dat maar gedeeltelijk waar. Ons werd geleerd onze machtsbehoefte, vermengd met zorgen-voor, uit te leven op mensen. Daarom zijn we zo dol op baby's en op de verpleging: grut en patiënten zijn weerloos en van ons afhankelijk.⁴

Als we onze eigen psychische gezondheid willen verbeteren, kunnen we onze geldingsdrang beter richten op het veranderen van de maatschappij, en de zelfdiscipline leren, mee te werken in een groter geheel.

Als we geen sterke onderhandelingspositie opbouwen veranderen we niets behalve dat we de discriminatie wat bewuster ondergaan en die bijgevolg ondraaglijker wordt. Dus moeten we onze afkeer van politiek leren overwinnen. Want om een machtspositie te veroveren kun je, grof gezegd, mikken op drie sectoren: het leger, de economie en de politiek. Op het leger hebben we geen enkele greep. Het is trouwens onduidelijk in hoeverre dat hier, behalve op 's lands begroting, een machtsfactor is. Op de economie kunnen we ook maar gedeeltelijk vat krijgen, want er zitten geen vrouwen in topfuncties, al kan er natuurlijk op den duur iets met behulp van kopersboycot (een belangrijk deel van het nationale inkomen

4 Een en ander heeft te maken met onze afkeer van openlijk leiderschap, maar het zou te veel plaats vergen dat hier verder uit te werken.

gaat door onze handen) en staking van het ondergeschikte vrouwvolk. De middelen zijn voor ons: pressie uitoefenen via vakbeweging en politieke lichamen (voorbeeld: gemeenteraadsverkiezingen in Oslo*).

Over politiek werden op het MVM-congres van mei 1972 de volgende kreten geslaakt: vies, mannengedoe, gevaarlijk. Die kreten slaan natuurlijk wel ergens op, maar toch moeten we over onze afkeer heen groeien, al dienen we nog wel uit te denken hoe dat zou kunnen.

Andere mogelijkheden zijn: onze dochters opvoeden tot ongehoorzaamheid, voortdurend met behulp van reformistische acties laten zien dat we bestaan, en af en toe een harde actie voeren in de zin van Piet: iets ondernemen wat ontoelaatbaar geacht wordt, de voorpagina haalt en veel gedruis veroorzaakt. Het is nuttig dat ze weten hoe boos we zijn.

Het belangrijkste is echter dat we als feministen onze aanhang vergroten. Tot nog toe kon dat niet zo erg omdat onze actiepunten door de meerderheid niet werden 'herkend'⁵. We waren niet dicht genoeg bij huis begonnen. Dat kon ook niet, omdat we een heleboel discriminatie zelf 'verdrongen', juist de kleine, omdat we bang waren kinderachtig gevonden te worden. Maar sinds we in de praatgroep – het kan ook zonder, maar moeilijker – geleerd hebben de hand in eigen boezem te steken, wemelen we van de alledaagse voorbeelden en vinden we allerlei dingen niet meer 'gewoon'. Eén voorbeeld werkt niet, maar honderd wel. Als we blijven kloppen gaan steeds meer mensen 'het' snappen. Vervolgens denken ze: die vrouwen hebben gelijk, ik ga meedoen. En zo groeit de opstandigheid.

* Waarbij, begin jaren zeventig, een meerderheid van vrouwen was gekozen. (red.)

⁵ Zie hiervoor het tv-onderzoek naar aanleiding van de actie 'Op de vrouw af' (zie noot * op p. 94) uit 1970, die 'men' best aardig vond, maar zag als bestemd voor 'anderen'.

Waar zijn de vrouwelijke genieën*

*Om een genie, of zelfs maar een talentvol persoon te worden heb je, behalve aanleg, vijf dingen nodig:
een duidelijk toekomstbeeld
concentratie
een hoog aspiratieniveau
een positief zelfbeeld
voorbeelden.¹*

Wanneer ergens gediscussieerd wordt over de emancipatie van de vrouw komt op een gegeven moment de strijdvraag 'natuur' of 'cultuur', 'aangeboren' of 'aangeleerd' te voorschijn. Dat kan via de voetballende jongetjes en de met poppen spelende meisjes; het kan ook via de opmerking: als man en vrouw dan in wezen niet verschillen, hoe komt het dan dat er zo weinig vrouwelijke componisten, topschakers, Nobelprijswinnaars, kortom genieën bestaan? Na enig heen en weer praten belandt men dan meestal bij één van de twee volgende conclusies. Ofwel: vrouwen mogen alle inrichtingen van onderwijs bezoeken, dus zijn ze te beroerd om zich in te spannen (kantoormeisjes blijven immers bij ieder wissewasje thuis), ofwel: een vrouw heeft weliswaar hersens, maar superieure hersens heeft ze nooit. Gebrek aan karakter of gebrek aan verstand, – de natuur heeft het voor de zoveelste maal gewonnen.

Om de discussie terug te krijgen in het vlak van de cultuur is het nodig een sociologisch begrip van stal te halen, het begrip minderheidsgroep. Wie duidelijk wil maken wat daar alle-

* Geschreven najaar 1972. Gepubliceerd in *Opzij*, 1ste jaargang, nr. 1 (november 1972), pp. 1-5 en no. 2 (december 1972), pp. 16-20. (red.)

1 (Opmerking van de auteur, 1981): Merkwaardig genoeg had ik het belangrijkste vergeten, namelijk vrije tijd. Dat is tijd, waarin je niet gestoord kunt worden en waarin je niet voor anderen beschikbaar hoeft te zijn. Door de wijze waarop onze samenleving is georganiseerd, is het voor mannen veel makkelijker om over dat soort tijd te beschikken dan voor vrouwen.

maal aan vast zit heeft vele bladzijden nodig; het aan het eind van dit artikel afgedrukte schematische overzicht, waarin vrouwen op een aantal punten met negers worden vergeleken, geeft een aanzet. Maar voor de discussie rond de genieën is het, geloof ik, voldoende te stellen dat leden van een minderheidsgroep mensen zijn die in hun jeugd aan een indoctrinatieproces worden onderworpen, waardoor alleen die kanten van hun persoonlijkheid kunnen uitgroeien die door de cultuur als tweederangs worden gezien.

Wanneer ze dan als produkten van dat proces door het leven lopen worden ze veracht en verafschuwd (dat kan zich allemaal afspelen onder de oppervlakte) en in ieder geval niet serieus genomen. Hetzelfde kan ook anders worden gezegd: leden van minderheidsgroepen worden door het toonaangevende deel van de cultuur niet als volwaardig gezien. Aangezien ze dat zelf wel voelen gaan ze zich 'onvolwaardig' gedragen (zie in schema onder 'aanpassingshoudingen'), waardoor het idee 'ze zijn onvolwaardig' wordt versterkt, waardoor het gedrag nog 'onvolwaardiger' wordt, enzovoort.

Ik weet niet of die onvolwaardigheid bij alle minderheidsgroepen verhelderd kan worden met behulp van het begrippenpaar geest-lichaam. Voor wat betreft negers, joden en onszelf geloof ik dat dit begrippenpaar wel verheldering biedt. Joden leden, vrouwen en negers lijden onder de handicap dat ze niet onbelemmerd toegang hebben tot hun lichaam of tot hun geest, dat ze vooral als lichaam worden gezien of vooral als geest. Met als gevolg dat bepaalde stukken van hun persoonlijkheid meer of minder worden geblokkeerd en de rest meer accent krijgt – de cultuur dringt leden van minderheidsgroepen een bepaalde specialisatie op. Zo kregen (krijgen?) de joden een geestelijk etiket opgeplakt, de negers en wij een lichamelijk. En wie voornamelijk uit geest bestaat moet het hebben van het denken, wie voornamelijk bestaat uit een lichaam kan niet denken.

Voor het ontstaan van deze minderheidsgroepen zijn wel historische verklaringen te vinden, alle drie torsen ze bijvoorbeeld een bijbelse vervloeking met zich mee,² die voor de drie

2 Dat geldt ook voor homofielen, die in de bijbel de hint krijgen dat ze maar beter van de aardbodem kunnen verdwijnen.

groepen niet dezelfde is.³ Het zou de moeite waard zijn de aard van de vervloeking in verband te brengen met het lot dat deze groepen later hebben ondergaan, en het is interessant te speculeren over de vraag of het magisch gebaar van vroeger kan worden uitgewist door een magisch gebaar van nu. Nog niet zo lang geleden heeft de paus de vloek over de joden herroepen, maar Eva is nog altijd niet ontheven van haar doem. Zelfs niet impliciet, getuige de pauselijke opstelling inzake geboortenregeling.

En zo gaat de cultuur door met het produceren van deze 'on-evenwichtige' wezens. Ze zijn functioneel, hun specialisatie biedt de cultuur veel gemak.

De negers en wij zitten met het etiket van de lichamelijkeheid, omdat wij hoorden (horen?) tot de afdeling bezit, en in één adem werden genoemd met het vee: gij zult niet begeren uws naasten vrouw, ... noch zijn os, noch zijn ezel. Maar dat lichaam heeft bij de negers en bij ons niet dezelfde functie. Negers hebben het voor het vuile werk, om gewelddadigheid mee uit te acteren (boksen) en zij mogen het gebruiken voor 'primitieve' vormen van expressie. En wat ze verder ook doen: in deze – onvolwassen – hoedanigheden zijn ze het eerst en het vaakst zichtbaar. De Amerikaanse negers die hun 'manhood' opeisen hebben dus gelijk – het is de hoogste tijd dat de cultuur ze als volwassen gaat beschouwen. Maar uiteraard zijn er velen die denken hun mannelijkheid te kunnen veroveren op de klassieke manier – door vrouwen omlaag te drukken.

Bij ons is het anders: wij hebben een lichaam dat er is voor anderen. Dat valt op verschillende manieren te beschrijven. Voor de seksisten zijn wij een ding rond een holte. Een holte voor de vrucht of voor de penis, een spleet op poten, om het in de taal van *Candy* uit te drukken. De oudere seksisten zien ons als toekomstige, echte of gemankeerde moeder, de jongere als lustobject. Ik ken mannen die zich gegriefd voelen door de behaloze mode: als ze in de stad lopen krijgen ze minder vaak een kick.

3 In dit stuk doe ik alsof joden en negers allen van één sekse zijn. Dat is natuurlijk niet zo, maar over het minderheid-zijn-in-het-kwadraat bestaan bij mijn weten nog weinig gedachten.

Minder eng geformuleerd: de specialisaties die ons worden opgedrongen zijn die van het mooi-zijn en van het zorgen-voor. Ons lichaam zorgt 'vanzelf' voor de vrucht zolang die erin zit. Als de vrucht eruit is blijft het zorgen en dat zorgen strekt zich uit buiten man en kinderen.

Als een groep nu een bepaalde specialisatie opgedrongen krijgt ligt het voor de hand dat daarin de grootste prestaties worden geleverd. Negers en vrouwen hebben dus ook hun genieën wel, maar dat zijn de genieën van het lichaam. Negers hebben hun topboksers en hun topmusici (primitieve expressie). Wij hebben topmodellen, balletsterren en operazangeressen van topformaat, die de gestyleerde versie geven van het mooie lichaam en de expressiemogelijkheden die het biedt.⁴ Wij hebben verder de genieën van het zorgen-voor, moederoverstes en soortgelijke figuren, wier zorg zich uitstrekt buiten het eigen broedsel en die reeksen verzorgingsinstellingen uit de grond stampten. Voorbeelden zijn Theresa van Avila, Mme de Maintenon en Florence Nightingale.

Maar deze genieën worden door de cultuur niet als zodanig erkend, omdat hun specialisatie niet samenvalt met wat bij die cultuur in hoog aanzien staat. Soms gaat dat anders, soms is het zo dat de specialisatie van een minderheidsgroep op den duur samenvalt met wat binnen de cultuur het meeste prestige biedt. Zo is het bijvoorbeeld gegaan met de specialisatie van de joden.

Negers en vrouwen hebben de functie van gediensstigen, zij zijn onmisbaar – dat ze een plaats moesten hebben werd door niemand betwist. Voor joden was nooit ergens plaats, zij wa-

4 Klassiek ballet is lichamelijke expressie, dus: verboden voor mannen, en gestyleerde expressie, dus: verboden voor negers. Er is dus verschil. 'Verboden voor mannen' betekent dat die zich niet publiekelijk tot lichaam mogen verlagen, 'verboden voor negers' dat primitieve mensen de toegang tot de verfijning geweigerd wordt. Uiteraard zit dit soort verboden onder de oppervlakte, maar ze werken nog steeds: bij het ballet wordt geklaagd dat zo weinig jongens mogen en willen en in *Avenue* stond laatst een artikel onder de kop 'Kunnen negerkinderen wel klassiek ballet leren?' In dit pseudo-verlichte blad werd die vraag uiteraard met 'ja' beantwoord – typerend is dat hij moest worden gesteld.

ren de eeuwig uitgestotenen. Vandaar de neiging het lichaam te verdonkeremanen en slechts te bestaan als geest. De specialisatie die de joden kregen opgedrongen was die van de spiritualiteit en van de intelligentie. Maar binnen de grotere cultuur kon daar pas iets mee toen binnen de joodse gemeenschap en binnen de cultuur als geheel een seculariseringsproces inzette, toen het goddelijk vaderbeeld, althans bij de intellectuele voorhoede, in scherven was gevallen en de rol van vaderlijke autoriteit werd overgenomen door de Grote Man in het Geestelijke: de grote geleerde of kunstenaar. Vanaf dat moment, zo omstreeks het einde van de achttiende eeuw, viel de joodse specialisatie samen met de idealen van de cultuur en sinds die tijd zijn er heel wat algemeen bekende genieën geweest van joodse origine.

Overigens leverde dit de joden alleen een ambivalent soort prestige op bij de elite, zij werden er niet volwaardig door, kregen, juist door hun specialisatie, het etiket 'cerebraal' opgeplakt en werden als extra gevaarlijk beschouwd omdat ze zo intelligent waren. En de genieën hielpen hun niet hun lichaam terug te krijgen. Dat gebeurde pas toen de staat Israël werd gesticht, toen er een eigen territorium kwam, een eigen plaats om te leven. De sabra's zijn wezens met een lichaam dat vanzelf spreekt, en oudere Israëlgangers plachten te klagen dat ze net zo dom en net zo ongemanierd waren als kinderen elders. Ze hadden, anders gezegd, de minderheidskenmerken afgelegd.

Voor joden was het verwerven van een eigen territorium het middel om van hun minderheidsstatus af te komen; we mochten willen dat er voor vrouwen en negers een even duidelijke oplossing bestond. Waarmee ik niet gezegd wil hebben dat Israël een probleemloze oplossing is.

Zijn er ooit tijden geweest waarin wij wél als volwaardig werden gezien? Het ligt wel voor de hand dat te denken. Per slot van rekening is het begrijpelijker dat mannen jaloers zouden zijn op ons vanwege ons vermogen kinderen te baren dan dat wij hun het bezit van hun penis zouden misgunnen. Het is eigenlijk heel merkwaardig dat een extra geschenk van moeder natuur tot een handicap is omgevormd. Elizabeth Gould Davis⁵ en Georges Mendel⁶ spreken, in navolging van oudere auteurs, dan ook van een prehistorische periode waarin de

vrouw een veel hogere status had, gevolgd door een tijdperk waarin de vrouwelijke invloed werd teruggedrongen. Aardig is dat Mendel daarbij zonder verdere documentatie aanneemt dat met dit terugdringen de stoot werd gegeven tot de beschaving, terwijl Gould Davis aan de hand van allerlei archeologisch materiaal laat zien dat in die 'moedertijd' een beschaving bestond met een peil en een technisch kunnen waarvan het geheim vaak verloren is gegaan. Waar beiden het over eens zijn is dat de vrouw eerst als een machtig wezen werd beschouwd – er waren tal van imposante godinnen – en dat vervolgens vrouwelijke goden werden teruggedrongen en vervangen door mannelijke (oude testament). Gould Davis is van mening dat tijdens dit proces de geschiedenis systematisch werd vervalst: alle vrouwelijke prestaties werden overgeheveld naar mannen. Daarmee kregen wij ons kleine plaatsje in de geschiedenis en begon het proces van onderminning van ons zelfvertrouwen.

De moeilijkheid is nu volgens Mendel dat dit proces zich in het leven van ieder individu herhaalt. In het eerste levensstadium is de vrouw de almachtige figuur: baby's worden door hun moeder, althans door vrouwen, verzorgd en hoe goed ze het ook doen, de baby zal frustraties ervaren en zijn/haar eigen machteloosheid en de angst en woede daarover op de moederfiguur projecteren, dat wil zeggen zijn/haar eigen vijandigheid toedichten aan een slechte of gevaarlijke moeder. Daar komen de negatieve moederimago's vandaan – de term is van Mendel – die je ook terugvindt in sprookjes. Daarin wemelt het immers van de boze heksen, terwijl boze tovenaars schaars zijn.

Het zou dus wel eens een listige streek van de cultuur kunnen zijn de verzorging van baby's uitsluitend aan ons over te laten: op die manier beginnen wij met een wankel reputatie bij jongens én bij meisjes.

Naarmate kinderen ouder worden wordt de vrouwelijke autoriteit, althans in het onderwijs en in de cultuur, vervangen door de mannelijke. Voor jongens is dat gunstig. Zij kun-

5 *The First Sex*, New York: G.P. Putnam's Sons, 1971.

6 *La révolte contre le père*, Paris: Payot, 1968.

nen zich daarmee identificeren, want ze zijn van hetzelfde geslacht en de autoriteit komt pas binnen de horizon als het kind minder machteloos is. Voor meisjes worden de drempels naar de volwassenheid toe steeds hoger: steeds meer zijn de prestigefiguren van het mannelijk geslacht. En als ze het desondanks tot hun achttiende hebben volgehouden hun intelligentie te ontwikkelen, dat wil zeggen te 'groeien' in een steeds meer door mannelijke prestaties beheerste omgeving, begint de tot instituut verheven ontmoediging in de vorm van de premaritale rol: het voorschrift met een man voor de dag te komen en de suggestie dat je niet gelukkig kunt zijn als dat niet gebeurt.

Nu is het voor iemand van achttien die 'iets' (talent, genie) in zich heeft altijd al moeilijk zich te werpen op de ontplooiing van dat 'iets', want niemand weet of het de moeite waard is en pas als de eerste sociale erkenning komt krijgt het 'ik' steun van buiten. En bovendien, het 'ik' moet garanties hebben dat het met dat 'iets' wat zal kunnen doen in het leven. En hier komen we bij het eerste verschil tussen jongens en meisjes. Jongens kunnen er enigszins op rekenen dat ze met hun talent-in-de-knop levenslang iets zullen kunnen doen, dat ze in dat talent zullen groeien – het hoort immers bij de mannenrol. Bij meisjes is dat niet zo. Zij beginnen de verkenning van eigen talent met in het achterhoofd het idee 'je kunt nooit weten'. Want in de sprookjes had je, behalve heksen, ook een prins en op de prins volgden veel kinderen en een niet nader gespecificeerd gelukkig leven. Voor een meisje met talent ontbreekt dus het duidelijke toekomstbeeld, zij durft zich niet aan meer te binden dan aan een afgeronde portie, want de prins staat ergens achter de struiken en daar moet ze voortdurend op bedacht zijn.

Daardoor is de mogelijkheid tot concentratie veel geringer. Een jongen met talent kan het zich permitteren de andere sekse een tijdlang uit zijn hoofd te zetten, de beloning komt later wel. Een man die het tot beroemdheid heeft gebracht kan rekenen op een stoet van bewonderaars, waarvan er altijd wel één bereid gevonden kan worden zijn bed te delen en zich anderszins in dienst te stellen van de grote man.

Als wij datzelfde doen prijzen we onszelf uit de huwelijks- en zelfs uit de erotische markt. Een vrouw met talent wordt door

mannen bekeken met gemengde gevoelens, behalve ontzag boezemt ze ook angst in, het risico van eenzaamheid is groot. Daar komt nog bij dat wij op moeten schieten, zoals dat heet. Aangezien de cultuur ons erotisch eerder dood verklaart dan mannen durven we niet zo goed te wachten, en als we eenmaal ingebed zijn in het huwelijk wordt iedere prestatie die wij leveren gezien als een aardige vrijetijdsbesteding, niet als iets dat serieus meetelt. En dat is niet bevorderlijk voor de neiging, alles op alles te zetten, de negenennegentig procent transpiratie te leveren die het ene procentje inspiratie te hulp moet komen. Dus is het niet zo verwonderlijk dat Terman en Oden,⁷ die een groep begaafde kinderen tot ver in de volwassenheid volgden, constateerden dat de intelligentie van de vrouwen uit de groep er gemiddeld op achteruit ging, terwijl die van mannen gelijk bleef of zelfs toenam. Als talent niet wordt gebruikt, sterft het af.

Een factor die samenhangt met de vorige is die van het aspiratieniveau. Ook hier speelt de premaritale rol ons weer parten. Wil iemand iets doen met een talent dan moet hij/zij eisen stellen aan zichzelf, dan moet hij/zij hoog durven mikken. Jongens weten daarbij dat ze het moeten hebben van zichzelf, bij meisjes wordt de eierzucht vaak in andere banen geleid. Zo vindt men soms bij onderzoek onder Amerikaanse studenten met een verder identieke vragenlijst in een bijvraag een opsplitsing naar sekse. Aan jongens wordt dan gevraagd: wat wil je worden? aan meisjes: wat wil je dat je man wordt? En als het de bedoeling is met behulp van deze vraag het aspiratieniveau te meten wordt hij terecht gesteld, want bij onderzoek onder high-school-kinderen bleek dat jongens met aspiraties die richtten op een toekomstige werkkring, meisjes met aspiraties zochten het meer bij een toekomstige echtgenoot.⁸

7 L.M. Terman and Melita Oden, *The Gifted Child Grows Up*, Stanford Calif.: Stanford University Press, 1947; en *The Gifted Group at Mid-Life*, Stanford Calif.: Stanford University Press, 1959. Geciteerd door E.C. Lewis in *Developing Woman's Potential*, Ames: Iowa State University Press, 1968.

8 J.V. Pierce, 'Sex Differences in Achievement Motivation of Able High School Students', Cooperative Research Project 1097, University of Chicago, december 1971.

Om iets te bereiken heb je voorts het gevoel nodig dat je iets kan en dat je iets mag, met andere woorden, je moet over een positief zelfbeeld en een positief groepsbeeld beschikken. Nu hebben wij die niet, wij zijn geneigd onze eigen prestaties en die van onze seksegenoten niet zo hoog aan te slaan. Een duidelijk voorbeeld levert het onderzoek met de identieke artikelen. Die werden aan groepen studenten voorgelegd, in het ene geval als geschreven door John McKay, in het andere geval afkomstig van Joan McKay. John McKay scoorde goed tot zeer goed, Joan McKay middelmatig, ook bij meisjes.⁹ Wij lopen nog altijd rond met de gedachte: het is van een vrouw, dus veel kan het niet wezen.

En dan is er nog onderzoek dat erop wijst dat wij bang zijn voor succes. Wij worden angstig bij de gedachte dat we een belangrijk persoon zouden kunnen zijn. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een opstelexperiment met studenten. John/Anne is een medisch student(e), die aan het eind van zijn/haar eerste jaar merkt dat hij/zij de meest briljante is van de jaargroep. Wat is de toekomst van John (opgave voor jongens), wat is de toekomst voor Anne (opgave voor meisjes). De jongens dachten John in grote meerderheid een briljante toekomst toe, de meisjes stopten Anne ergens in een hoekje. En dat is zeer wel te begrijpen, want een vrouw op een hoge post is een uitzondering, en uitzonderingen hebben het moeilijk.¹⁰

En tenslotte moeten we niet vergeten dat genieën vaak de top vormen van een piramide. Ieder Nederlands kind kent de grote meesters uit de Gouden Eeuw, maar menig Nederlander beseft pas hoeveel schilders er in Nederland in die periode geweest moeten zijn, als hij in buitenlandse musea geconfronteerd wordt met steeds weer andere namen van kleine meesters uit dezelfde tijd.

9 Philip Goldberg, 'Are Women Prejudiced Against Women?' in: *Transaction*, 1968, nr. 5, pp. 28-30. Herdrukt in: C. Safilios Rothschild (ed.), *Toward a Sociology of Women*, Lexington Mass.: Xerox College Publishing, 1972, pp. 10-14.

10 M.S. Horner, 'Woman's Will to Fail' in: *Psychology Today*, Vol. 3 nr. 6, november 1969, p. 36; B. Lipinski, *Sex Role Conflict and Achievement Motivation in College Women*, University of Cincinnati, 1965.

Topschaatsers komen uit landen met een wedstrijdtraditie op schaatsgebied; schaakgrootmeesters, zoals de Russische, uit een land waar schaken een algemeen beoefende, positief gewaardeerde vrijetijdsbesteding is. Met andere woorden: als er aanknopingspunten bestaan voor het ontdekken van talenten komen die talenten ook te voorschijn.

Er is nog een ander facet aan deze zaak.

‘Nobelprijzen zijn erfelijk’ heeft iemand eens gezegd en daarmee bedoelde hij niet dat genialiteit oversprong van vader op zoon, maar dat bepaalde instituten relatief veel goede mensen opleverden, omdat nieuwkomers door het niveau van denken van de reeds aanwezigen omhoog getrokken werden en eisen gingen stellen aan zichzelf. Zowel het bestaan van een culturele traditie als het deel uitmaken van een team van hoog niveau zijn dus belangrijk voor de ontwikkeling van talent.

In ons geval ontbreken beide stimulansen. Er bestaan geen teams van vrouwelijke wetenschapsbeoefenaars bij wie het werken op je tenen geblazen is, er is geen culturele traditie waarvan een zuigkracht uitgaat juist op meisjes. De enige cultuurvorm waarvoor dat geldt is het ballet. In alle andere zullen opgroeiende meisjes dezelfde weerstanden ontmoeten als opgroeiende jongens die aan ballet willen doen. Zij conformeren zich niet aan de rol van hun sekse, zij spreken niet vanzelf, met alle onzekerheden die daarvan het gevolg zijn. En onzekerheden verslinden creatieve energie.

Wat kunnen wij doen om van onze minderheidspositie af te komen, om ons een weg te banen naar de geestelijke volwaardigheid? Het meest fundamentele is dat we onze lichamelijke specialisatie van de hand wijzen, dat we onszelf en elkaar in de eerste plaats leren waarnemen als persoon.

En verder moeten we ons aanwennen die dingen te doen die belangrijk zijn voor onszelf. De engel in ons die dicteert dat alle anderen eerst aan hun trekken moeten komen voordat wij aan de beurt zijn moet worden uitgebannen. Want die engel voelt zich verantwoordelijk voor een ongehoord aantal personen en situaties. Die engel belet vrouwelijke personeelsleden soms een betere baan te accepteren omdat ze hun baas dan in moeilijkheden brengen. De engel noopt strijksters ertoe op de meeste ongelegen tijden te werken omdat hun arme

opdrachtgever anders met de handen in het haar zal zitten. Die engel, die ik eerder het 'goede hart' heb genoemd, is helemaal geen engel. Die engel is onze onzelfstandigheid, ons onvermogen ons leven aan onszelf te ontfemen. Als wij zorgen voor anderen hebben we ons bestaansrecht bewezen, hebben we onze verantwoordelijkheid jegens onszelf afgelegd, staan we niet voor de angstige plicht richting te geven aan onze eigen toekomst.

Dit heeft te maken met volwassen worden. Maar ook hier legt de cultuur ons obstakels in de weg. Jongens treden toe tot de volwassenen op het moment dat zij zich, na de militaire dienst, definitief in het arbeidsproces begeven. Bij ons is het volwassen worden opgesplitst in een aantal ervaringen: het eerste echte vriendje, het huwelijk, het moeder worden en in sommige gevallen moet de buitenechtelijke minnaar ook nog.¹¹

En zolang je dat allemaal niet hebt meegemaakt kun je het leven niet zien zoals het is, wandel je in een mist die de geheimenissen van de volgende fase aan je ogen onttrekt, ook al heb je dagelijks contact met mensen die daar al aan bezig zijn. Dit heeft een aantal gevolgen. Terwijl jongens met vallen en opstaan oefenen voor hun maatschappelijke rol en op een wat onuitgebalanceerde manier vechten voor hun identiteit, lijkt het vaak of meisjes van rond de twintig geen persoonlijkheid bezitten. Wezenloos, gehuld in een glimlach, lopen ze door het leven, wachtend op de dingen die komen gaan.

Een tweede gevolg is dat meisjes dolgraag naar het stadhuis willen. Daarbij spelen andere factoren een rol: de wens van het ouderlijk huis verlost te worden en/of de vlucht voor het alleen zijn. Maar centraal is de urgente en legitieme drang te weten hoe het voelt volwassen te zijn.

Een derde gevolg is dat wij vrijwel onherroepelijk een achterstand oplopen. Want of we nu getrouwd zijn of niet, tot een

11 Men zegt altijd dat bij ons de inwijdingsrituelen, de *rites de passage*, ontbreken. Als bangmakerij daarvan een onderdeel is zijn er echter nog wel sporen van te vinden: bij jongens rond de militaire dienst (daar maken ze een man van je), bij meisjes rond de eerste bevalling, die alle 'ingewijden' de gelegenheid verschaft hun gruwelverhalen te spuien.

jaar of dertig leven velen van ons in een woud van verwachtingen dat ons het uitzicht op een eenpersoonstoekomst belemmert. En als we dan eindelijk wakker worden is het een wreed ontwaken, want meestal zitten we dan vast, althans, dat denken we.

Aan het eind van *Demain les femmes*¹² vraagt Evelyne Sullerot zich af of het niet zinvol zou zijn voor mannen en vrouwen verschillende arbeidspatronen te creëren. Want uit onderzoek leek men de conclusie te kunnen trekken, dat mannen hun beste prestaties leverden vóór hun vijfendertigste, terwijl er bij vrouwen op latere leeftijd veel meer uitkwam. Geen wonder, dacht Sullerot, in die eerste periode zitten ze met de liefde en de baby's, beide absorberende zaken.

Het is de vraag of Sullerot gelijk heeft, ook al zullen de onderzoekers wel juist hebben gemeten. Het is de vraag of het de liefde en de kleine kinderen zijn of de droomstersrol, die ons allemaal meer of minder op Doornroosje doet lijken.

Belangrijk lijkt mij dat wij nooit hebben leren denken aan een eenpersoonstoekomst. Nu heeft die toekomst altijd buiten de horizon gelegen. Een zelfstandige positie in de samenleving zat er voor ons niet in. En toen het mogelijk werd zelf geld te verdienen op een wat meer interessante manier was er de druk van het kiezen of delen. Ofwel je trouwde en kreeg kinderen en dan was het eigen leven ten einde, ofwel je trouwde niet en dan had je iets onnatuurlijks, althans dat werd de meisjes van mijn generatie wel gesuggereerd. Zozeer zelfs dat ik mij als kind verbeeldde dat oudere ongetrouwde vrouwen een soort weë geur met zich meedroegen. Ze stonken niet, maar het scheelde niet veel.

En even later kwamen de meisjesboeken. Niet dat vrouwen met een eenpersoonsleven daar stonken. Ze kwamen er helemaal niet in voor. Meisjesboeken, dat betekende giechelen, Sinterklaasgezelligheid, geëxalteerde wandelingen door het bos en liefdesperikelen, met een stadhuisgesprek tot slot. Kortom, romantiek. Maar het was en is altijd passieve ro-

12 Paris: Laffont-Gonthier, 1965. Nederlandse vertaling door H.F.M. Coerwinkel: *De vrouw van morgen*, Bussum: Paul Brand, 1967.

mantiek. Jongensromantiek bestaat uit het overwinnen van obstakels, meisjesromantiek uit mysterieuze dingen die je overkomen. De helden in jongensboeken nemen initiatieven, de heldinnen in meisjesboeken wachten af en worden meegesleept in een roes van gelukzaligheid.

Het kwalijke is dat in boeken als deze, die een socialiserende werking hebben, het huwelijk als eindstation wordt gepresenteerd. Als we ooit iets aan het vertraagd volwassen worden willen veranderen zullen we boeken moeten gaan maken waarin liefde en huwelijk als tussenstations worden gezien en de bekroning elders ligt. Net als jongensboeken zullen meisjesboeken individuele of collectieve succesverhalen moeten worden: de heldin of heldinnen maken beproevingen mee, maar hun onderneming slaagt ten langen leste.

Het is nodig dat meisjes fictieve voorbeelden te zien krijgen, maar dat is niet genoeg. Er zullen ook dicht bij huis reële voorbeelden moeten komen van vrouwen die iets durven. Wij zullen onszelf de positieve kanten van de mannenrol moeten leren, tegen alle conditioneringen in. Waarmee ik niet wil zeggen dat jongens die moeiteloos onder de knie krijgen. Het is vaak aandoenlijk jonge mannen die pas in het arbeidsproces zijn opgenomen, te zien worstelen met die rol. Alleen, zij worden erin gegooid en wij niet. Want na eenzelfde studie wordt van ons niet hetzelfde verwacht als van jongens. Van ons wordt niet verlangd dat we leiderschapscapaciteiten ontwikkelen, zelfs niet dat we op een samenhangende wijze onze mond opendoen.

Als we onszelf dan toch in het water gooien dan zullen we het op een andere manier moeten doen dan tot nog toe. Tot nog toe deden vrouwen zo iets op hun eentje, met als gevolg node-loze angst bij henzelf (niemand die helpt) en bij de anderen. Want als ze het dan eenmaal hadden geleerd werkten ze weer intimiderend op de rest, omdat zij het om geheimzinnige redenen wel konden en die anderen niet.

Anders gezegd: hier verkeren we nog steeds in het stadium van de autodidacten; systematische scholing ontbreekt. De situatie is te vergelijken met die op onderwijsgebied tot honderd jaar geleden. Tot dan hoorde een vrouw niets geleerd te hebben, behalve het huishouden en eventueel wat verfraaiende kennis. Degenen die wel een ontwikkeling bezaten hadden

die zelf moeten veroveren, of eventueel met behulp van vader, broers of huisleraar. Er waren geen institutionele kaders. Vandaar ernstige twijfel aan de leercapaciteiten van vrouwen. En vandaar weer de oprichting van speciale leerinstellingen voor meisjes, de women's colleges in de Angelsaksische landen en de meisjes-HBS'en in Nederland.

Die oude onderwijsinstellingen zijn inmiddels geheel of gedeeltelijk 'geïntegreerd', doorsnee school- of universitaire kennis geldt nu niet meer als specifiek mannelijk. De intellectuele barrières die de toegang naar de wereld versperden zijn – gedeeltelijk – gesloopt, de psychologische nog lang niet. Daarom zullen wij kaders moeten scheppen voor het overwinnen van de passiviteitsreflexen, voor het aanleren van een maatschappelijk volwassen optreden en gedrag. Ook dat zal in het begin wel gesegregeerd moeten gebeuren. Een taak voor de vrouwen uit het vormingswerk?

Om volwaardige mensen te worden zullen wij onszelf en de generatie die na ons komt dus moeten leren een eenpersoonstoekomst te ontwerpen, een toekomst als individu, niet als lid van de soort. Wij zullen onszelf en elkaar het gedrag en het optreden moeten leren dat past bij maatschappelijk zelfstandige individuen en dat betekent het reactiegedrag, het aanpassingsgedrag dat kenmerkend is voor minderheidsgroepen, overboord zetten en daar zal, letterlijk, wel enige gedragstherapie aan te pas moeten komen.

Wij zullen onszelf moeten leren lastig te worden, eisen dat een politiek van stimulansen wordt gevoerd. Veel te lang hebben wij de negatieve discriminatie geslikt. En die negatieve discriminatie maakte dat vrouwen, tenzij uitzonderlijk goed of tenzij 'gewoon' geworden in een bepaalde sector, zelden werden benoemd. Want zelfs als er geen sprake was van huwelijk of moederschap had je altijd nog de moeilijkheid dat cliënten, collega's of ondergeschikten bezwaren maakten of zouden kunnen maken tegen een vrouw op die post, bezwaren die soms niet eens worden gerationaliseerd. We hebben hier al een vrouw, wordt dan gezegd, of ik wil geen problemen op de afdeling.

Een stimulerende politiek voeren betekent bijvoorbeeld dat de negatieve discriminatie wordt vervangen door een positie-

ve. Voor mannen met rechtvaardigheidsgevoel impliceert dat: benoem in een hogere functie als het maar even kan een vrouw en coach haar als ze zich onzeker voelt, wat waarschijnlijk zo zal wezen. Wanneer ze door het bedrijf als vanzelfsprekend wordt geïntroduceerd vindt iedereen het na een tijdje doodgewoon dat er meer komen.¹³ Voor de overheid impliceert dat dat er veel meer geld en aandacht wordt besteed aan verhoging van het onderwijspeil bij meisjes, de invoering van een quotabeleid; een percentage universitaire plaatsen voor meisjes dat in overeenstemming is met het percentage dat haar vwo-diploma behaalt,¹⁴ een percentage vrouwen in hogere overheidsfuncties dat overeenkomt met het percentage vrouwelijke afgestudeerden.

Als de eis positieve discriminatie te bedrijven geldt voor mannen, geldt die zeker voor vrouwen die over een zekere invloed beschikken. Alle vrouwen die een solide positie hebben in de maatschappij, de wetenschap en de politiek hebben die kunnen bereiken dank zij de feministische activiteiten uit het verleden. Zolang er in de maatschappij geen fifty-fifty verhouding is tussen mannen en vrouwen mag van hen gevraagd worden dat zij energie investeren in andere vrouwen, dat zij vrouwelijk talent opsporen en opkweken.

Bovendien kunnen zij een voorbeeldfunctie vervullen, hetzelfde uitstralingseffect hebben als de mannelijke Nobelprijswinnaars. Wanneer vrouwelijke pioniers iets gingen opzetten in het verleden, in de verpleging of in het maatschappelijk werk, kwamen er wel meer. De enige Nederlandse geleerde van wie ik weet dat ze hetzelfde effect heeft gehad is Johanna Westerdijk,* en dat was een bewuste feministe. Als dit genus zichzelf in ere weet te herstellen, mogen we hopen dat meisjes niet langer de schone slaapster hoeven te zijn.

Of dit alles binnen één generatie tot vrouwelijke genieën zal leiden? Ik weet het niet, het is ook niet zo belangrijk. Het is

13 Dat was in de Verenigde Staten tenminste de ervaring met negers in leidende functies.

14 Sinds de oorlog is het percentage meisjes onder de studenten niet toegenomen; het schommelt rond de twintig procent.

* Eerste vrouwelijke hoogleraar in Nederland. Zij doceerde biologie. (red.)

veel belangrijker dat wij als groep een zelfgevoel leren opbouwen en onze hersens leren gebruiken. Tenslotte zijn vrouwen ooit wezens geweest die de door de aarde geboden mogelijkheden hebben leren ontdekken en benutten.

Dat zelfgevoel komt niet automatisch te voorschijn. We zitten immers met onze slechte reputatie en het negatieve beeld dat we hebben van onze eigen groep. Om daar van af te komen zullen we de waarheid moeten leren ontdekken. En die is niet vanzelf toegankelijk, want overdekt door een dikke laag stereotiepen. Wij beschikken praktisch niet over reële voorbeelden, de mythische die er wel zijn hebben bijna allemaal een negatieve of beknoptende betekenis. Want we moeten ons niet vergissen: de figuren zoals ze voor ons oprijzen uit legendes, uit bijbelverhalen, uit de anecdotische geschiedenis of uit de verschillende mythologieën hebben geen directe voorbeeldwaarde, maar ze laten de komende generatie wel zien hoe je als man of als vrouw hoort te wezen, welk soort gedrag je op een goede of een slechte reputatie komt te staan.

Het zou interessant zijn een aantal van deze figuren die voortleven in de collectieve verbeelding, die steeds weer terugkomen in schilderijen, films en zelfs in strips van het super-classic-type onder de loep te nemen en na te gaan welke betekenis zij nu nog uitstralen en of die iets te maken heeft met de historische werkelijkheid.

Daarvoor heb ik hier geen plaats. Om toch een aanduiding te geven van het soort dingen dat hier aan de orde komt heb ik twee vrouwenfiguren gekozen, die een zo slechte reputatie hebben dat geen meisje ooit meer hun naam heeft gekregen: Kenau en Xantippe.

Kenau is de pekwerpende aanvoerster van de Haarlemse furies. Zij is illustratief voor het moment waarop *Weiber zu Hyänen* worden en bewijst welk een hel de wereld zou zijn als vrouwen daarin de dienst uit zouden maken. Xantippe is de vrouw die niet onder de indruk is van haar belangrijke echtgenoot, die hem achtervolgt met haar kleinzielige beslommeringen. Xantippe laat zien welk een plaag het huwelijk kan wezen voor leden van het mannelijk geslacht.

Wat is nu de historische waarheid over Kenau en Xantippe? Kenau was een moedig burgeres van Haarlem, van goede fa-

milie, die als weduwe de kost verdiende voor haar vier kinderen in de houthandel en, verstand hebbend van hout, nuttige aanwijzingen gaf bij het versterken van de stadswallen. Misschien heeft zij daar de wacht gehouden, heel misschien heeft zij dat samen met enkele andere vrouwen gedaan. Maar zij is nooit de tierende aanvoerster geweest van een vrouwenle-gioen en met pek heeft zij nooit geworpen.

Xantippe was jonger dan Socrates en van hogere komaf dan hij. Zij is door bewonderende leerlingen van Socrates negatief geportretteerd om goed te laten uitkomen hoe tolerant hun leermeester wel was.

De boze verhalen over Kenau en Xantippe zijn dus uit de lucht gegrepen. Waarom circuleren ze dan nog altijd? In het geval van Xantippe kan men een 'psychologische' verklaring van stal halen, de behoefte aan contrastwerking. Als iemand eenmaal rijp is voor het pantheon worden zijn gebreken weg-gewerkt (wie van ons weet welke smeerlapperij Rembrandt in zijn leven heeft uitgehaald?) en die van omringende personen geaccentueerd, of, zoals in dit geval, te voorschijn getoverd uit het niets. In het geval van Kenau ontbreekt zelfs dit soort 'verklaring'.

Met Kenau en Xantippe is iets anders aan de hand. In hen worden mannelijke angsten geprojecteerd (geschiedschrij-vers zijn tot nog toe mannen geweest). In het geval van Xan-tippe de angst dat vrouwen wel eens zouden kunnen twifelen aan het belang van mannelijk denken of mannelijke bezighe-den,¹⁵ in Kenau de angst dat vrouwen onafhankelijke indivi-duen zouden kunnen zijn, met inzicht in mannelijke zaken en in staat tot het leveren van zinnige kritiek.

Met behulp van die projectie houden mannen vrouwen in het gareel en voorkomen zij aanslagen op hun ego: de kritische

15 Een vergrijp waar nog altijd zware sancties op staan. Toen me-vrouw Barnard (echtgenote van de Zuidafrikaanse chirurg die eind jaren zestig wereldberoemd werd door de eerste harttransplantatie – red.) zich in interviews niet aan de code hield kreeg zij eerst een soort schandaalwaarde, vervolgens werd zij vervangen door een jeugdig exemplaar dat, zo las ik in de krant, de grote man onlangs een kind heeft geschonken.

echtgenote houdt zich in want zij wil geen Xantippe zijn, de kritische vrouw die meedoet in de maatschappij zegt het voorzichtig of houdt haar mond, want ze wil niet doorgaan voor een Kenau.¹⁶

Wij plegen verbaasd te zijn over de manier waarop men in de Sovjet-Unie omspringt met geschiedenisboeken en encyclopedieën: wanneer daar politieke verschuivingen optreden wordt de verkoop geblokkeerd, worden pagina's uitgescheurd en door nieuwe vervangen. Geschiedschrijving heeft dan een politiek doel, namelijk de machthebbers van het moment in het gelijk stellen. De geschiedschrijving ten aanzien van ons heeft precies hetzelfde doel, alleen, aangezien de machthebbers sinds onheuglijke tijden de dienst uitmaken, hoeven ze niet meer met schaar en lijmpot te werken. In ons geval heeft de totalitaire staat zolang bestaan dat de normen en de waarheden van het regime niet langer beargumenteerd hoeven te worden; zij spreken vanzelf.

Er zijn andere methodes om vrouwelijke reputaties en dus het zelfgevoel van vrouwen te ondermijnen. Een van de meer doeltreffende is het buitenspel zetten van vrouwen die iets presteren. Er zijn twee varianten: het reduceren tot lichaam of het reduceren tot tweederangs geest. De eerste variant zinspeelt op de genoegens geleverd aan de penis. Barbara Castle schijnt haar positie te danken te hebben gehad aan de kwaliteit van haar *négligés*; Colette heeft het gemaakt door met iedereen in de koffer te duiken. Het is ook mogelijk iemand op een minder directe manier het stempel van hoer op te drukken. Als vrouwen een mooi lichaam hebben brengen ze het tot filmster, tot actrice brengen ze het niet. Marilyn Monroe heeft gedacht dat het aan haar lag, maar het patroon is

16 Kenau en Xantippe zijn bij mijn weten de enige historische vrouwen wier naam tot scheldwoord is geworden: een kenau, een xantippe. De twee mannelijke equivalenten zijn een judas en een bruuw. Net als Kenau en Xantippe zijn Judas en Brutus een angstprojectie en hebben zij een afschrikfunctie: leermeesters en vrienden verraden je niet, daar staan de zwaarste sancties op. Nu is het opvallende dat in alle vier de gevallen de *man* beveiligd wordt: het verraad van Don Juan jegens Elvira, het afslachten van echtgenotes (Hendrik VIII) brengt geen doem, maar een prikkelend soort prestige. Over dit soort asymmetrie zou meer te zeggen zijn.

algemeen. Richard Burton kan acteren, Liz Taylor is mooi. Opgemerkt moet worden dat bij het koppel Burton-Taylor enigszins het Socrates-Xantippe-effect meespeelt: naarmate Taylor meer een ding is komen de verdiensten van Burton des te beter uit. Bij de variant 'tweederangs geest' kan hetzelfde effect zich voordoen: in dat geval worden de verdiensten van de echtgenote overgeheveld naar de echtgenoot: hij was het brein, zij de trouwe helpster die een graantje meepikte van zijn grootheid.

Dit verschijnsel schijnt zich bij meerdere historische paren te hebben voorgedaan, ik heb het alleen vastgesteld in het geval van Mme Curie, die niets anders gedaan zou hebben dan de ideeën van haar man rondbazuinen.

Als er geen echtgenoot in de buurt is of als deze zich op andere terreinen bewoog zijn er altijd nog andere mannen genoeg, collega's die hoger, dieper, breder waren. Jane Austen, de gezusters Brontë en George Eliot, hoe verdienstelijk ook, bezitten niet het kaliber van een Tolstoj, Dostojewski of Shakespeare.

Zo krijgen we de paradoxale situatie dat door vrouwen geleverde prestaties gebruikt worden om de minderwaardigheid van vrouwen te onderstrepen. Daarmee wordt de vrouw in kwestie ondermijnd, maar ook de anderen. Want de vrouw die iets presteert wordt tegelijkertijd uitgespeeld tegen de rest: als zij het wel kan, zijn jullie blijkbaar te lamelendig om je best te doen. Zo wordt ze, althans bij haar leven, door die rest nog gehaat ook – een doeltreffend gebruik van de isoleer-en-heerstactiek.

Hoe een vrouw zich legt, ze legt zich verkeerd en dat heeft gevolgen voor het vrouwelijk zelfrespect. Het is dus niet zo verwonderlijk dat de artikelen van John McKay gunstiger werden beoordeeld dan die van Joan McKay.

Als wij die ongelovigheid bij onszelf en bij mannen jegens door ons geleverde prestaties willen opheffen zullen we de geschiedenis dus moeten herschrijven en zorgen dat de gecorrigeerde versie verspreiding vindt. Zoiets gaat niet vanzelf. Want de geschiedwetenschap is evenmin waardenvrij als welke andere menswetenschap. Dat maakt bijvoorbeeld dat onjuiste beelden over het verleden niet verbeterd worden als

men dat niet de moeite waard vindt. Wij zijn irrelevant, dus zal niemand actie ondernemen om de sjablonen over ons de wereld uit te krijgen. De gegevens over Kenau en Xantippe heb ik gevonden in de zesde druk van de *Winkler Prins* (1951 resp. 1954), maar in 1971 waren ze nog niet doorgedrongen tot enig academisch gevormd persoon mijner kennis, zelfs niet wanneer die geschiedenis had gestudeerd.

Aan alle universiteiten in de Verenigde Staten worden op 't ogenblik colleges gegeven over vrouwen als aparte groep in onze samenleving. In New York bestaat zelfs een Institute for Women's Studies, waar, zoals ik in *Le Monde* las, honderdvijfenzeventig onderzoekers werken. In Nederland zullen we tot iets dergelijks moeten komen, al was het maar om te vermijden dat de volgende generatie klakkeloos alle stereotiepen overneemt en niet beseft dat die vast zitten aan een bepaald wereldbeeld.

Het is niet genoeg als wij de bezem door de geschiedenisboekjes halen. Wij zullen ook in onszelf moeten leren graven naar de waarheid. En dat is een pijnlijke ervaring. Honderdvijftig jaar geleden schreeft Stendhal dat vrouwen (althans de vrouwen van zijn tijd) geen goede romanschrijvers konden zijn omdat ze het zich niet konden permitteren eerlijk te zijn jegens zichzelf – er zou een gruwelijk soort waarheid te voorschijn komen. En omstreeks 1928 schrijft Virginia Woolf dat het haar enigszins gelukt is de in haar huizende engel uit te drijven, maar dat het niet door de cultuur gesanctioneerde deel van haar gevoelens nog achter slot en grendel zat – zij mochten niet in woorden op papier.

Ik geloof niet dat er sindsdien veel veranderd is, want de kans op nog meer beschadigingen is groot. Wij hebben sinds oude tijden ons lichaam tentoongesteld en dat heeft al genoeg vernederingen opgeleverd, de rest hielden we liever buiten schot. Want iedere openhartigheid kan onmiddellijk door mannen met de zorgelijke etiketten van hun wetenschap worden beplakt of gebruikt om ons door het slijk te halen, als individu of als soort. Onder het minderheidsregime is iedere uitlating immers onthullend voor de soort.

Toch zullen we het van elkaar moeten leren. Wij zullen erachter moeten komen hoe vrouwen van vroeger die zich hebben vrijgevochten dat hebben gedaan. Wij hebben dringend iden-

tificatiemodellen nodig. Het is niet gemakkelijk die te vinden want degenen bij wie het gelukt is hebben zelden een dagboek bijgehouden of iets dat daarop lijkt.¹⁷ Maar we zullen het vooral zelf moeten doen. Virginia Woolf was zover gekomen dat zij de woorden al (bijna?) toeliet tot haar bewustzijn. Wij zijn daartoe vaak nog niet eens in staat. Toch is dat de enige methode om door onze conditionering heen te breken. Daarom zullen we elkaar onze moeizame tocht naar de vrijheid moeten beschrijven, ieder monster dat een vogelverschrikker bleek te zijn en iedere kuil waar we weer ingetuimeld zijn. Wij zijn niet verantwoordelijk voor wat er vroeger met ons is gebeurd. Wij zijn wel verantwoordelijk voor wat er tijdens ons leven zou kunnen veranderen.

17 Een van de weinigen is Belle van Zuylen, die in haar correspondentie zeer openhartig was.

Vergelijking van Vrouwen en Negers als Minderheidsgroep*

1. Duidelijk zichtbaar als anders

Negers

- a Huidskleur en andere 'ras'-kenmerken
- b (Soms) andere kleding: hoofd-
tooi, opzichtige kleuren

Vrouwen

- a Secundaire geslachtskenmerken
- b Andere kleding: rokken enzo-
voort

2. Kenmerken die aan de groep worden toegedicht

Negers

- a Geringere intelligentie
- Minder hersenvolume en -win-
dingen
- Weinig genieën
- b Vrijer in het bevredigen van
instinctieve behoeften
- Emotioneler
- 'Primitief'
- Kinderlijk
- Grotere seksuele potentie
- c Algemeen stereotiep: Inferieur

Vrouwen

- a Idem
- b Geen verantwoordelijkheids-
gevoel
- Inconsequent
- Emotioneel onevenwichtig
- Zwak geweten
- Vrouwen als 'verleidsters'
- c 'Zwakker'

3. Rationalisaties van bestaande toestand

Negers

- a Zit goed op de plaats waar hij
zit
- b Mythe van de tevreden neger

Vrouwen

- a Vrouw hoort thuis
- b Mythe van de tevreden
vrouw: een 'vrouwelijke' vrouw
is tevreden in een ondergeschik-
te rol

* Dit schema is ontleend aan een artikel van Helen Mayer Hacker, 'Women as a Minority Group', dat oorspronkelijk verscheen in *Social Forces*, oktober 1951, pp. 60-69, en onder andere werd herdrukt in Jo Freeman (ed.), *Women, a Feminist Perspective*, Palo Alto

4. Aanpassingsgedrag

Negers

a Spreken op smekende, klagerige toon

b Onderdanig gedrag

c Verbergen van ware gevoelens

d Slimmigheidsjes tegenover blanken

e Zorgvuldig nagaan op welke punten dominerende groep beïnvloedbaar is

f Behoefte aan leiding voorwenden, onwetendheid voorwenden

Vrouwen

a Aarzelende intonatie, glimlachen, lachen, naar de grond kijken

b Zich aardig voordoen

c 'Vrouwenstreken'

d Idem tegenover mannen

e Idem

f Hulpeloosheid voorwenden

5. Discriminatie

Negers

a Beperking wat betreft opleiding

Horen zich aan te passen aan hun plaats in de maatschappij

b Beperkt tot traditionele baantjes

Geweerd uit leidinggevende functies

Als concurrenten gevreesd

Geen precedents in de familie voor hogere aspiraties

c Geen politieke invloed

d Sociale en beroepsmatige apartheid

e Meer blootgesteld aan kritiek

Vrouwen

a Idem

b Idem

c Idem

d Idem

e Idem

Calif.: Mayfield Publishing Company, 1979, pp. 505-520. De hier gegeven vertaling is nauwkeuriger dan de versie die was afgedrukt bij de oorspronkelijke publikatie van 'Waar zijn de vrouwelijke genen'. Punt 7 is een toevoeging van Joke Smit. (red.)

6. Soortgelijke problemen

Rollen niet duidelijk afgebakend, maar verschuivend ten gevolge van sociale veranderingen. Conflict tussen bereikte status en status die hun wordt toegeschreven.

7. Enkele psychologische gevolgen

Negers

a Gebrek aan zelfvertrouwen

b Tendens tot zelfvernietiging

c Tendens tot onderlinge vernietiging

Vrouwen

a Machteloos protest

Ondoeltreffend optreden

Gebaren maken

b Niet bewuste individuele sabotage

c Elkaar haten

Gebrek aan autonomie

Speciaal voor vrouwen:
exogamie, isolement

Over spot en zelfspot in het feminisme*

Vroeger, in de begintijd van de tweede emancipatiegolf, reageerden welwillende mensen ongelovig en verbijsterd op feministische ideeën. En voorzover ze niet gingen uitleggen dat alles in feite prima geregeld was – moeder zijn is immers een Belangrijke Bezigheid; als een vrouw wat wil staan toch alle mogelijkheden voor haar open – zwegen ze stil: jouw ideeën pasten niet in hun verlichte denkpatronen, de aansluiting ontbrak.

Sindsdien hebben diezelfde welwillende mensen wel eens iets gelezen. Ze zijn met jou van mening dat het beter zou zijn als vaders en moeders allebei een part-time baan hadden. Ze zijn ook tot de conclusie gekomen dat er nodig een ander soort kinderboeken moet worden geschreven. Maar dat betekent niet dat ze nu werkelijk begrijpen waar je over praat. 'Je hebt natuurlijk wel gelijk,' zeggen ze, 'maar jullie zijn zo bloedserieus. 't Lijkt wel een kerkgenootschap. Kan er niet wat humor bij?'

Het lijkt mij nuttig die vraag eens wat nader te bekijken. Hebben wij humor nodig? Is er niet genoeg humor over vrouwen en/of feministen? Als we om ons heen kijken lijkt daaraan niet zo'n gebrek te bestaan. In het Nederlandse toneel en cabaret wemelt het van de humor over vrouwen. Bij Wim Sonneveld en Barend Servet vind je de geijkte grappen, al zit er, wie weet, bij Barend een dubbele bodem in. Wanneer Hugo Claus in zijn jongste stuk borduurt op het thema 'iedere vrouw is een hoer' raakt de zaal niet uitgelachen en wanneer Sieto Hoving in zijn laatste programma een liedje heeft over Schele Nelie, goede leerlinge, goede juriste, door geen man ooit begeerd, die nu op het ministerie (?) uitmaakt welke mensen kinderen mogen adopteren en welke niet, wordt dat nummer door de recensent van *NRC Handelsblad* met waar-

* Geschreven voorjaar 1973. Gepubliceerd in *Opzij*, 2de jaargang, juni 1973, pp. 1-6. (red.)

dering genoemd.

Het kenmerkende van dit soort humor is ten eerste dat het door mannen op de markt wordt gebracht, ten tweede dat het sinds tweeduizend jaar onveranderd is gebleven: de vrouwen-grollen van de oude Romeinen hebben nog altijd een daverend succes. We zouden ons dus vergissen als we dachten dat voor het fabriceren van dit soort humor een creatieve geest nodig is. Het enige wat een tekstschrijver hoeft te doen is stereotiepen die al eeuwenlang bestaan een beetje aankleden. De culturele erfenis ligt klaar, de lachreflexen zitten ingebakken. Er is een prima samenspel tussen acteurs en publiek, ze hebben het allemaal eerder gehoord.

Aan humor over vrouwen bestaat voorshands geen gebrek. En zelfs humor over feminisme begint er al te komen: in Jasperina's ego-trip genieten wij de eer door Guus Vleugel op de hak te worden genomen. Waarmee is aangegeven dat ik de term humor tot nog toe ten onrechte heb gebruikt. Het juiste woord is spot. En spot is onderdeel van een psychologische wijze van oorlogvoering. Denk maar aan de schimpkanonnades waarmee de homerische helden elkaar te lijf gaan alvorens aan het vechten te slaan. Spot is een gestileerde uiting van agressie.

Wat doen wij met die agressie? Kanonneren wij terug, zoals de homerische helden? Bestaat er een vrouwelijke vrolijkheid over mannen, zoals er een mannelijke vrolijkheid over vrouwen bestaat? Het antwoord luidt nee. Er zijn geen door vrouwen geschreven cabaretliedjes waarin mannen aan de kaak worden gesteld. Er zijn zelfs geen rechtstreekse agressie-uitingen gericht tegen de mannengroep. Wij worden alleen venijnig in echtelijke ruzies, maar ook dan draait het vaak uit op een huilpartij. Moeten we hieruit afleiden dat wij maar zelden agressiegevoelens hebben? Het lijkt mij dat er iets anders aan de hand is: onze agressie mag niet naar buiten, die is geblokkeerd. En als die toch naar buiten komt gebeurt het met de overslaande stem van de machteloze woede.

Jongens huilen niet, meisjes vloeken niet. In dat patroon worden wij opgevoed. Ik had eens een Belgische journaliste op bezoek die zich verbaasde omdat mijn dochter van acht onbekommerd het woord godverdomme gebruikte. In België, zei

ze, zou iedere moeder blozen als haar dochter zich van dergelijke taal bediende.

Ik bloosde dan niet, maar dat wil geenszins zeggen dat ik het probleem nu heb opgelost. Wanneer ik op straat versierderig word aangesproken – en aangezien ik in de binnenstad werk gebeurt dat geregeld – is mijn eerste reflex nog altijd: laat maar. En dat is niet omdat ik straatversierderij als complimenteus beschouw, want meestal is het een vorm van agressie. De straatversierder is geen bewonderaar, hij speelt een spelletje. Kijk maar naar zijn gezicht. Als je opschrikt lacht hij voldaan, als je reageert wordt hij lastig en komt er – minstens – een stortvloed van gore taal.

Het zou onjuist zijn te denken dat mannen dit spel ‘van nature’ spelen: ze leren het tijdens het socialisatieproces.

Ik was eens in het circus toen naast mij het bekende geroep en gefluit losbarstte: er waren wat mooie bikinimeisjes binnengekomen. Ik keek opzij en constateerde twee dingen; ten eerste dat het gejoel afkomstig was van jongetjes van een jaar of elf, ten tweede dat ze erg zenuwachtig waren: ze verkeerden nog in het oefenstadium.

Bij volwassen mannen komt die gore taal gemakkelijk te voorschijn, want zij hoeven net zo min als bij de vrouwen grollen inventief te zijn als ze hun agressie verbaal willen uiten. De Nederlandse taal – en niet alleen de Nederlandse – beschikt over een uitgebreide terminologie om vrouwen mee te kleineren. De Franse feministen hebben eens een lijst gemaakt die vele bladzijden besloeg, en wie de meesterwerken van Jan Cremer doorwerkt krijgt een aardige collectie in het Nederlands.

Bij ons ligt de situatie anders. Zomin als wij beschikken over standaardgrappen over mannen, zomin hebben wij standaardtermen om mannen mee te kleineren. We kunnen het proberen met de scheldwoorden van mannen onder elkaar: klootzak, schoft, lul, maar het bezwaar is dat die termen de man in kwestie een soort kracht-in-het-slechte toekennen en dat vinden straatversierders eigenlijk wel mooi. Ik probeer het nu met slijmbal, zijkerd, aardwurm, varken, flapdrol, en augurk op poten hou je waffel. Maar de collectie is nog altijd mager, en ik hoop dat het resultaat van dit artikel zal zijn dat binnenkort in *Opzij* een uitgebreide lijst kan worden afge-

drukt, plus een discussie over de voor- en nadelen van de verschillende termen.

Samenvattend: ik geloof dat wij hier te maken hebben met twee elementen die elkaar versterken: (a) bij jongens wordt het gebruik van geladen taal aangemoedigd (zij het niet speciaal door opvoeders); bij meisjes wordt er een taboe op gelegd; (b) de taalschat is de ene groep behulpzaam, de andere niet.¹

Waarom bloosde die Belgische moeder? Omdat zij als opvoedster in haar hemd stond, het was haar niet gelukt onbeschaafd gedrag bij haar dochter weg te socialiseren. Het kind bediende zich van termen die voorbehouden zijn aan mannen. Een meisje hoort een dame te worden en dat betekent niet alleen dat ze zich netjes toont. Onder de fatsoenseis van het netjes zijn ligt een andere opgave verborgen, de eis een geweldloos wezen te worden, niet in staat zich krachtdadig te gedragen.

Mannen en vrouwen hebben een verschillend lichaamsgewicht, maar tijdens het socialisatieproces worden die verschillen psychologisch versterkt: een man hoort zwaargewicht te zijn, een vrouw lichtgewicht.

Wanneer een man of een vrouw zich niet aan die eis aanpassen stelt de cultuur daarop een zware sanctie. Als een man er niet in slaagt met zijn volle gewicht op de situatie te drukken 'verlaagt hij zich tot vrouwenniveau' (de uitdrukking is van een welmenend opbeller). De taal zegt het welsprekend genoeg: hij wordt een Jan Hen, een jongejuffrouw, een oud wijf. Wanneer een vrouw met haar volle gewicht op de situatie drukt, een weerbare figuur is die zo nodig alle agressieregisters open kan trekken, wordt zij een ka, een haaibaai, een mens met haar op de tanden, of, om onverbloemd te formuleren wat de cultuur in feite bedoelt: een manwijf.

Een manwijf en een Jan Hen conformeren zich niet aan de rol die aan hun sekse is voorgeschreven. De sanctie die daarop staat is dat zij hun seksuele aantrekkingskracht verliezen. Carmiggelt formuleert het in alle onschuld nog wat duidelijk-

1 Deze analyse vereenvoudigt de werkelijkheid. Er zijn milieus waar meisjes zich tot op zekere hoogte van krachttermen mogen bedienen, er zijn ook milieus waarin jongens niet mogen vloeken.

ker. In een van zijn cursiefjes vertelt hij dat hij in het bos een fotootje gevonden heeft. Het is het portret van een meisje. 'Ze had,' schrijft hij, 'wat men in signalementen gelijkmatige ge-laastrekken noemt. Maar ze was niet mooi, doch vervaarlijk. Ze miste dat vleugje weerloosheid.'

Ik geloof dat wij nu zijn aangeland bij de kern van de zaak. Wat mannen aantrekkelijk vinden in vrouwen is hun weerloosheid. Er zijn mannen die een grote dosis nodig hebben, andere hebben genoeg aan dat vleugje. Sommigen wisselen in de loop van hun leven. Wanneer ze zelf nog niet zo stevig zijn zoeken ze iets broos, als ze wat sterker zijn geworden proberen ze hun krachten op iets pittigers. Weer anderen doen het andersom: als hun eerste vrouw haar weerloosheid heeft afgelegd, nemen ze een jeugdiger exemplaar dat de meisjesachtige schrikkerigheid nog bezit.

Ten behoeve van de slechte verstaanders wil ik nu even nadrukkelijk stellen dat ik de gemiddelde man niet van duivelse bedoelingen verdenk en evenmin de mannengroep van samenzweersneigingen. Het enige wat ik heb willen zeggen is dat de cultuur aan vrouwen en mannen verschillende normen oplegt en dat het socialisatieproces erop is gericht individuen te produceren die aan die normen voldoen. Mannen horen aanwezig te zijn als groot, vrouwen als klein.

Dat plaatst mannen wie het niet lukt een stevig ego op te bouwen voor grote problemen; *wij* komen terecht in een uitzichtloze positie. Wanneer we ons conformeren aan onze lichtgewichtrol zijn we ongevaarlijk geworden en hoeven we dus niet meer serieus te worden genomen; wanneer we ons niet conformeren worden we uitgestoten: we zijn geen vrouw meer.

Als we ons conformeren veroordelen we onszelf tot futiliteit. Die futiliteit vormt dan ook de kern van de meeste grappen over vrouwen: we worden geschilderd als dom, beperkt, kinderlijk, irrelevant, leeghoofdig en ga zo maar door. Dus laveren we heen en weer tussen Scylla en Charybdis. We zijn bang onvrouwelijk te worden gevonden en dus gedragen we ons pretentieloos: als mannen over hun baan spreken hebben wij het over ons baantje. Als mannen ons niet op onze juiste waarde taxeren helpen we ze niet uit de droom; het is voor

een vrouw een doodzonde gewichtig te doen. Aan de andere kant zijn we doodsbenuwd futiel te worden gevonden. Daarom geven we zelden onze mening, en als het toch gebeurt doen we het zachtjes. Maar meestal beperken we ons tot glimlachend luisteren.

Gordon W. Allport wijdt in zijn studie over vooroordelen² een hoofdstuk aan de karaktertrekken die leden van minderheidsgroepen geneigd zijn te ontwikkelen. Daar zijn negatieve bij, zegt hij, maar ook positieve, en één van die positieve is aangenaam sociaal gedrag. Wat Allport zich niet afvroeg is of dat gedrag nu wel zo heilzaam is voor de groep in kwestie, en wat wij ons tot nog toe maar zelden hebben afgevraagd is of we met dat gedrag niet een situatie bestendigen die nodig doorbroken moet worden.

Jessie Bernard, een nestor onder de Amerikaanse sociologen, schrijft in één van haar laatste boeken dat vrouwelijke sociale wetenschappers allang het onthullend materiaal hadden opgegraven waar de feministen vervolgens mee zijn gaan werken. Er kwam niet zoveel nieuws te voorschijn, zegt ze, maar wat veranderde was de toon. Wat wij voorzichtig en neutraal vertelden, schrijft ze, werd nu met woede naar buiten geslingerd – het geknepen stemmetje van de ‘objectiviteit’ werd plotseling een stem die zwol, die geselde en striemde. En, voeg ik eraan toe, dingen die vroeger door de weinigen die het snapten zuchtend als wel ellendige maar onwrikbare gegevens werden beschouwd kwamen daardoor in een ander daglicht te staan. Ze werden eindelijk als veranderbaar ervaren.

Wanneer een emancipatiebeweging in de eerste fase verkeert moet je de boodschap constructief brengen, met een sluitende argumentatie en een stapel geheid bewijsmateriaal.³ De eerste boeken van het herleefde feminisme, die van Betty Friedan, Caroline Bird en Evelyne Sullerot,* legden dan ook de nadruk op de zegeningen waar de mensheid van zou profiteren wanneer vrouwelijk talent eindelijk eens zou worden benut. Natuurlijk waren de auteurs van deze boeken boos, maar zij

2 *The Nature of Prejudice*, New York: Anchor Books, 1954.

3 Een stevig betoog is de eerste stap naar zwaargewicht, woede vanuit zelfbewustzijn de tweede.

verpakten hun verontwaardiging in een wat afstandelijke analyse en hun toon was die van het goede humeur.

Wie hun dat achteraf kwalijk wil nemen maakt een verkeerde taxatie. Het was de enige methode om de boodschap over te brengen, zelfs bij een eigen groep. Het was de enige manier om een bres te schieten in het patriarchale systeem. Hadden zij hun woede niet verpakt in redelijk klinkende volzinnen, dan had men hun ideeën onmiddellijk bestempeld als emotioneel. En wie beseftte toen, dat dat stempel één wapen was uit een groot arsenaal aan onderdrukkingstechnieken?

Dat allereerste stadium is nu gelukkig voorbij. Er is een begin van groepsgevoel ontstaan en wij hebben twee dingen leren inzien: dat onze grieven gerechtvaardigd zijn en dat ze niet marginaal zijn, zoals men ons altijd heeft gesuggereerd, maar fundamenteel.

Met ons verstand staan wij achter het feminisme. Wat wij nu nog moeten leren is ons gedrag en onze gevoelens daarbij aanpassen. Zodat wij niet alleen onze denkbeelden serieus nemen, maar ook onszelf.

Dat is minder eenvoudig dan het lijkt. Tijdens het socialisatieproces hebben wij ons laten ontwapenen,⁴ het resultaat is dat wij ons gedeisd houden. Evelyne Sullerot heeft eens gezegd: 'Vrouwen zijn liever dood dan belachelijk.' Wij proberen aan die belachelijkheid te ontkomen door ontwijkgedrag. Als mannen grapjes over ons maken doen we of onze neus bloedt of we vluchten in het afweermechanisme 'het zijn nu eenmaal mannen'.

Dat verklaart waarom we omgevingen mijden waarin het seksisme hoogtij viert (bijvoorbeeld de politiek). En waarom

* Betty Friedan, *The Feminine Mystique*, New York: Dell Publishing Co., 1963. Nederlandse vertaling door Jan Hardenberg en Eva Melior: *Het misverstand vrouw*, Utrecht: Bijleveld, 1971.

Caroline Bird and Sara Welles Briller, *Born Female. The High Cost of Keeping Women Down*, New York: Pocket Books, 1968.

Evelyne Sullerot, zie noot 12 op p. 162. (red.)

4 Ik geloof dat hier de reden ligt van onze voorkeur voor geweldloosheid. Aangezien bij ons de vechtreflexen zijn uitgeroeid willen wij graag, dat de anderen ze ook maar afschaffen. Wij maken van de nood een deugd; onze principes zijn in werkelijkheid een wensdroom.

we, als we daar vertoeven, er het zwijgen toe doen. En waarom we, als we opstaan om het woord te nemen, pleiten voor dingen die iedereen al belangrijk vindt – dat behoedt ons voor spot. En tenslotte waarom we daar niet praten over onze eigen grieven – dan voorkomen we het hooghartige lachje. Maar dit ontwijkgedrag bevestigt mannen in hun superioriteitsgevoelens. Een Franse feministe met uitgebreide ervaring in de politiek formuleerde het zo: 'Ik geloof dat vrouwen nog niet in een situatie zijn om in het parlement doeltreffend te vechten. Uit angst voor het spottende gezicht van hun mannelijke collega's houden ze zich op de achtergrond, daarmee onbewust het beeld acceptierend dat mannen van hen wensen te hebben.'

Anders gezegd: wij durven onze nek niet uit te steken. Als wij de status-quo willen veranderen is dus het eerste wat wij moeten leren: het ontwijkgedrag afschaffen. Hetgeen impliceert dat we als het mannetjes-vrouwtjesspel begint niet langer doen of onze neus bloedt. Dat we de strakke-gezichtenactie voeren waar Shulamith Firestone van droomde. Dat we in gezelschap pseudo-hoffelijkheid en pseudo-hofmakerij nemen voor wat ze zijn: verkapte beledigingen die een oorveeg verdienen. Die oorveeg – mentaal of materieel – moet snel, anders houden ze zich van den domme: ze waren toch galant?

Want seksisten zijn te kwader trouw. Zij willen niets liever dan ons in een discussie verstrikken, waarin wij opnieuw de futiele rol spelen omdat wij boos worden over iets 'onschuldigs'.

Wij moeten tegenspel leren bieden in een psychologische oorlog. Als we het feminisme verder willen krijgen kunnen we niet volstaan met het opstellen en aan de man brengen van een actieprogramma. Wij moeten ons mentaal voorbereiden op de strijd. Want mannelijke machthebbers maken niet alleen uit of wij toegang krijgen tot een functie of niet, of er een verzorgersloon komt of niet, of abortus gelegaliseerd wordt of niet, of huishoudscholen worden afgeschaft of niet. *Zij maken ook uit wat belangrijk is en wat niet.* De ontdekkingen over de positie van de vrouw waren, zoals Jessie Bernard zei, al gedaan voor het nieuwe feminisme doorbrak. Maar er gebeurde niets mee, omdat mannen gewend zijn vrouwen, dus ook vrouwenproblemen, als marginaal te beschouwen.

Wanneer ik van mening ben dat wij ons op vrouwen moeten concentreren, dan is dat niet omdat ik andere groepen die in het verdomhoekje zitten als onbelangrijk zie. Dan is dat omdat ik vind, dat wij eindelijk eens moeten leren onszelf en onze problemen ernstig te nemen, ons zelfbeeld moeten veranderen en onszelf moeten omvormen van lichtgewicht tot zwaargewicht. *En* omdat wij de mannelijke machthebbers moeten dwingen ons en onze eisen serieus te nemen.

Wij hebben dus niet alleen een inhoudelijke strijd te voeren, maar ook en vooral een mentale. En daarop zullen wij ons moeten voorbereiden. Want als wij ons los willen vechten uit onze minderheidsstatus zullen wij ons toegang moeten verschaffen tot de door mannen beheerste instellingen. En daar wemelt het van de seksisten.

Seksisten nu stellen er een eer in vrouwen omver te blazen, en voor wij het weten spelen wij de ons toebedachte rol in het komische nummer 'protesterend vrouwtje'. Wanneer een vrouw in een vergadering pleit voor uitbreiding van scholingsmogelijkheden voor werkende meisjes, en de voorzitter reageert daarop met de woorden 'onze feministe heeft haar zegje weer gezegd, laten we nu aan het werk gaan', wordt haar inbreng gekenschetst als niet ter zake. En wanneer Biesheuvel,* een groep feministen ontvangend, over hun hoofd heen grappes gaat maken tegen de aanwezige journalisten vindt hij het niet nodig te voldoen aan de regels van het demonstratieritueel, volgens welke de gezagdrager de demonstranten zijn waardering betuigt en meedeelt dat zij een belangrijk probleem aan de orde stellen dat zeker aandacht verdient. Hij hoefde de schijn niet op te houden, het waren immers maar vrouwen.

Wie in seksistische gezelschappen feministische ideeën verkondigt kan erop rekenen, dat een grappenmaker het woord neemt en de lachers op zijn hand krijgt. In de congresverslagen van de oude SPD en SDAP vindt men tal van voorbeelden.⁵ De grappen hoeven niet geestig te zijn, ze hoeven geen verband te houden met wat de spreekster zei, het enige wat

* Op dat moment minister-president. (red.)

⁵ Ik wil niet zeggen dat het daar alleen gebeurde, integendeel. Alleen, daarover bestaan recente publikaties.

nodig is is dat ze appelleren aan de lachreflexen van de cultuur. De feministe die serieus argumenteerde was als de mier die nijver sleepte met haar vracht, maar niet zag dat een man klaarstond met een stokje om haar de weg te versperren.

De mier moet vier dingen leren. Ten eerste dat ze niet alle aandacht bij haar betoog kan bepalen maar moet letten op de man met het stokje. Ten tweede dat het niet aan haar ligt als hij met zijn stokje gaat porren, hij is een figuur die van een geintje houdt. Ten derde dat ze hem van repliek kan dienen als de lachsalvo's zijn bedaard. En bijgevolg, ten vierde, dat ze helemaal geen mier hoeft te wezen.

Als we dat geleerd hebben, hebben we vers één onder de knie: we weten ons te verweren. In het defensief gedrongen hebben we ons niet geconformeerd aan het stereotiep 'weerloos'.

Een andere mogelijkheid is dat we ons niet conformeren aan het stereotiep lichtgewicht/ladylike. Een voorbeeld daarvan leverde het optreden van Margaret Sloan en Jane Lewis, het zwarte duo dat Gloria Steinem* in Nederland vergezelde. In een seksistische omgeving gingen zij luidruchtig te keer. Zij vulden de ruimte met hun volume, zij hadden geen boodschap aan damesachtig gedrag. Het resultaat was dat de aanwezige mannen hun paternalistische reflexen moesten afleggen. Zij konden niet langer beschermend of neerbuigend doen, zij reageerden met walging.

Uit de vrouwenrol stappen doen we pas werkelijk wanneer we in het offensief gaan, wanneer we onze tegenstanders in de verdediging dringen. Tactisch gezien is het belangrijk daarbij onderscheid te maken tussen de open en de gesloten situatie. In een open situatie krijgen we een eerlijke kans ons publiek mee te krijgen, bijvoorbeeld kijkers te overtuigen van ons gelijk. Dan moeten wij overredingstechnieken toepassen, weliswaar onze tegenstanders dwingen het achterste van hun tong te laten zien, maar op een niet-agressieve manier. Dan bestaat de mogelijkheid de mensen te laten ontdekken dat onze argumenten beter zijn dan die van de andere partij.

Gans anders wordt de situatie wanneer je moet optreden tegen een gesloten blok, dat van plan is jou voor spek en bonen

* Amerikaans feministe. (red.)

te laten meedoen. De Amerikaanse, eveneens zwarte feministe Florynce Kennedy zegt hierover: 'Ik heb, toen ik nog maar net in de wereld kwam kijken, al geleerd dat het laatste wat een onderdrukt persoon zich kan permitteren is redelijk te zijn. Zolang je redelijk bent kan men het zich veroorloven je te onderdrukken. Maar zodra ze je niet meer in de hand hebben moeten ze wel naar je luisteren, omdat je het systeem belet geruisloos te functioneren.'

Dit wordt gezegd door iemand die verschillende boycotpiketten heeft georganiseerd en als advocaat is opgetreden in tal van discriminatieprocessen. Zij kan dus niet bedoelen dat het verstand nu maar overboord moet worden gezet. Dat zegt ze dan ook niet. Wat Florynce Kennedy bedoelt is dat redelijk zijn betekent, dat je je houdt aan spelregels die door anderen zijn vastgesteld. Niet wij maar de cultuur heeft besloten, dat wij ons waardig, beschaafd, vriendelijk, luisterend, begripvol horen te gedragen. Als wij dat niet meer doen zaaien wij onrust: het gedrag van de vrouwtjes is niet langer voorspelbaar, wie weet wat ze straks weer ondernemen. Die guerrillatactiek heeft Florynce Kennedy zelf voortdurend met succes gehanteerd. Een interessant onderdeel van haar strategie is haar kleding.

Wanneer wij in het feminisme over ons uiterlijk praten gebeurt dat meestal in het perspectief van de zelfbevrijding. Dat daar een welles-nietesdiscussie van gemaakt wordt lijkt mij onzinnig. Wanneer het afschaffen van make-up en jurken iemand opluchting verschaft – tot die club hoor ikzelf – moet ze het vooral doen, dat is dan een van haar methoden om aan te geven dat ze het spel niet langer meespeelt. Maar wanneer make-up en jurken niet als last werden ervaren heeft het afschaffen geen zin. Dan zijn er tal van andere gedragsveranderingen mogelijk om kenbaar te maken dat je niet meer aan de eisen van het systeem wenst te voldoen.

Het dilemma van de afschaffers heeft Andreas Burnier al heel lang geleden onder woorden gebracht: 'Kijken de mensen naar mij omdat ik iemand ben of omdat ik zo'n mooi jasje aan heb?' De afschaffers geven te kennen dat zij iemand wensen te zijn zonder de hulp van het mooie jasje. De lading doet het voortaan zonder de vlag.

Florynce Kennedy gaat een stap verder. Zij gebruikt de attri-

buten van het uiterlijk opnieuw, *maar om tegeneffecten mee te sorteren*. Zij heeft een uniform uitgevonden voor zichzelf, als ze in actie komt rust ze zich toe met vliegende vaandels en slaande trom. De andere partij verwacht een onopvallende dame, hier komt iemand binnen die in volle wapenrusting het strijdperk betreedt.

Ik geloof dat hier een nuttige aanwijzing ligt voor ons optreden in de toekomst. De theaterspecialisten onder ons moeten maar vast eens nadenken over middelen waarmee we van het nietige meisje een imponerende vrouw kunnen maken. Flamboyante hoeden? Wapperende sjaals? Luid rinkelende armbanden? Een grote sleutelbos aan ons middel? Kragen die ons breed maken? Een vlammeende make-up?

De vraag die verlichte mensen ons stellen: 'kan er niet wat humor bij', heb ik nog steeds niet beantwoord. Ik verdenk die mensen van verkeerde bedoelingen. Ik vrees dat ze ons terug willen hebben in het hoekje. Dat ze van ons verlangen dat we onszelf met een korreltje zout nemen. Dat we weer de lichtgewicht personen worden die we altijd zijn geweest.

Voor dat soort humor voel ik niets. Het zou vloeken met het zelfbewustzijn dat wij bezig zijn te veroveren. Als wij zingen dat we aan een nieuwe toekomst breien kleineren we onszelf. Als we ludieke acties voeren bevestigen die het onserieuze beeld dat men van ons heeft.⁶ Ik ben een groot voorstander van humor, maar dan als opvoedingsinstrument in ónze handen. Tenslotte zijn wij bezig de andere helft van de werkelijkheid te ontdekken. Wij denken na, zij herkauwen. We leggen een systeem bloot met tal van lachwekkende praktijken waarmee wij de spot kunnen drijven. Maar zo ver zijn we pas als onze visie vanzelfsprekender is geworden dan die van de cultuur. Wanneer we de macht van het systeem niet langer ervaren als een schrikwekkende onbekende maar als een bolwerk waarvan de zwakke plekken op te sporen zijn. Dan zijn we zover gekomen als Florynce Kennedy, een van de weinige feministen die een uitgebreide reeks boutades heeft geprodu-

⁶ Ik ben niet tegen ludieke acties op zich. In sommige gevallen werken ze uitstekend: het onschuldige gebaar dat het krachtsvertoon van de machthebbers tot een aanfluiting maakt.

ceerd waarin ze de door mannen vastgestelde spelregels aan de kaak stelt als absurd. Twee voorbeelden:

‘Wanneer het de mannen waren die kinderen baarden zou abortus een sacrament zijn.’

‘Er zijn maar weinig functies waar je een penis of een vagina bij hoeft te gebruiken. Alle andere horen open te staan voor iedereen.’

Feministische humor is er nog nauwelijks, maar die komt wel. Daarvoor is nodig dat we over ons geweeklaag heen zijn, dat we onze razernij hebben verwerkt, dat we het seksistisch vertoon van een afstand kunnen bekijken. Bovendien moeten we een gehoor hebben gekweekt dat de boodschap kan begrijpen. Want we hebben het minder makkelijk dan Wim Sonneveld of Hugo Claus: hun gelijk ligt in de cultuur verankerd, het onze moet bevochten worden. Maar dat is geen ramp – maatschappijkritisch cabaret kan ook niet in een zwarte-kousendorp beginnen.

In een verre, verre toekomst kunnen we wel weer aan zelfspot gaan doen. Zelfspot is tenslotte een aangename vorm van sociaal gedrag. Maar nu spreek ik van de tijd waarin wij karate als verplicht schoolvak voor meisjes alweer hebben afgeschaft.

Vijf jaar MVM*

Vrouwen en mannen, ik heet u allen hartelijk welkom op dit strijdvaardig festival ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan van MVM. Ik weet dat het bij zo'n gelegenheid gebruikelijk is terug te kijken op het verleden. Journalisten vragen altijd: Wat hebben jullie in die vijf jaar bereikt? Als ze dat vragen is mijn antwoord: Weet je iets van de geschiedenis van de slavernij? Weet je dat er honderd jaar lag tussen het moment waarop men in verlichte kringen de slavernij als een mensonteerende zaak begon te beschouwen en het tijdstip waarop die slavernij dan ook werkelijk op grote schaal werd afgeschaft? Weet je waarom dat zolang geduurd heeft? Omdat die afschaffing betekende dat een maatschappelijk systeem compleet moest worden omgevormd – en daarvoor is tijd nodig. Ik geloof dat de emancipatiebeweging in een soortgelijk perspectief moet worden gezien. Wat wij nastreven vereist zo'n ingrijpende verandering in levenshouding en in maatschappijstructuren, dat het wel enige generaties zal duren voor we een samenleving hebben die enigszins strookt met onze idealen.

Aan de ene kant zijn we betrekkelijk bescheiden: we willen voor vrouwen slechts de helft van de macht. Aan de andere kant hebben wij zeer veel pretenties: wij willen dat de mensen anders gaan denken, anders gaan reageren, anders gaan voelen, wij willen kortom dat men onze normen overneemt. Eerlijk delen, ook in de vrouw-man-verhouding, daar zit nogal wat aan vast. Wij willen dat kinderen niet worden opgevoed tot wezens van een hogere orde: mannen, en van een lagere orde: vrouwen, maar tot mensen van gelijke orde. Wij willen dat jongens de goede eigenschappen die meisjes ingeprent krijgen tijdens hun opvoeding overnemen, en omgekeerd. Wij willen af van een mentaliteit die mannen ziet als vanzelfsprekend beschikbaar voor de maatschappij en vrouwen als vanzelfsprekend – en gratis – beschikbaar voor het gezin.

* Openingsrede van het MVM-festival op 27 oktober 1973. Gepubliceerd in *Vijf jaar MVM*, Den Haag: MVM, 1973. (red.)

Wie deze veranderingen wil botst op een maatschappelijk bestel dat helemaal op die oude verhoudingen gebaseerd is. Je vindt het terug in het arbeidsproces: de PvdA vraagt per advertentie een secretaresse voor de secretaris van de partij; je vindt het terug in de sociale wetgeving, in de organisatie van de maatschappelijke dienstverlening. En als deskundigen je dan nog vertellen dat de Nederlandse grondwet veranderd moet worden om zoiets simpels voor elkaar te krijgen als het gelijktrekken van schoolvakanties en schooltijden, dan krijg je een flauwe notie van wat er allemaal aan vast zit.

De tweede vraag die altijd gesteld wordt is: Wat hebben jullie dan gedaan in die vijf jaar? Ook op die vraag wil ik maar zijdelings ingaan: de geschiedenis van MVM is door Hanneke van Buuren voortreffelijk beschreven in de festival-brochure *Eronderuit*.*

Wanneer we als actiegroep niet zoveel gedaan hebben als we wel zouden willen – en dat lijkt me eigen aan een actiegroep – dan geloof ik dat dat komt doordat MVM onder andere een *doorstromingsorganisatie* is. Vrouwen die geen vrede hebben met hun beperkte rol vinden in het feminisme hun eigen onlust verwoord. Ze sluiten zich aan bij de beweging, worden daarin actief en krijgen zo de duw die naar een eigen leven leidt. En dat eigen leven past zó slecht in de opzet van deze maatschappij dat er geen tijd meer overblijft voor feministische activiteiten. Ik geloof dat we daarover maar niet moeten treuren, al is het lastig voor de organisatie: iedere vrouw die iets onderneemt wat ze voorheen niet durfde verdient onze vreugde.

Dan zijn er veel MVM-leden die ergens anders in de maatschappij hun werkterrein hebben. Die mensen verschijnen niet op vergaderingen, ze draaien niet of nauwelijks mee in acties, maar wanneer feministische activiteiten losbreken op plaatsen waar je die niet zou verwachten, constateer je later dat er weer een MVM-lid achter zit.

Een vraag die wij wel moeten stellen, geloof ik, luidt: Wat is er in die vijf jaar nu eigenlijk met ons gebeurd? Het lijkt me

* Zie noot ** op p. 132. (red.)

dat we die vraag in tweeën moeten splitsen. De eerste is dan: Hoe heeft onze verhouding tot mannen zich ontwikkeld, de tweede: Hoe zijn wij vrouwen zelf veranderd?

In het begin beschouwden we mannen, ietwat aarzelend, als onze bondgenoten. We voelden onszelf als uitermate redelijk, want wat zagen we voor ons: allemaal korter werken, pa en moe zorgen samen voor de kinderen, was dat geen gezellig toekomstperspectief? En aangezien de mannen binnen mvm er net zo over dachten als wij, meenden we dat slechts de maatschappij veranderd hoefde te worden om deze voor iedereen aantrekkelijke en niet zo moeilijk in te voeren toekomst te verwezenlijken.

Bij nader inzien bleek het allemaal wat ingewikkelder te liggen. Bij nader inzien bleken de meeste mannen, ook in onze eigen omgeving, toch wel erg gesteld te zijn op hun belangrijke rol, in het arbeidsproces en in de samenleving. Wij hebben dus geleerd mannen wat meer genuanceerd te bekijken. Wat ontdekten we?

Dat er mannen zijn – en dat is de grote meerderheid – die de emancipatie geen zier interesseert. Met die mannen valt pas iets te beginnen als hun eigen vrouw onrustig is geworden. Een tweede groep, waaraan we in het begin nogal wat energie hebben verspild, zijn de mannen die altijd weer nieuwe bewijzen vragen voor ons gelijk. Met die mannen discussiëren we nu niet meer, want ze zijn te kwader trouw. We zeggen hoogstens: Jongen, lees er eens een boekje over – materiaal genoeg. Vervolgens zijn er mannen die de boodschap van het feminisme menen te hebben begrepen en die vervolgens opbergen in hun koffertje met verlichte ideeën, naast de bevrijding van Angola en het mondig maken van de werkende jongeren. Helaas, feminisme is minder in tel dan andere vormen van verlichtheid, op vergaderingen kun je er maar zelden een goede beurt mee maken, dus blijft de emancipatie in het koffertje zitten.

Dan is er een groep mannen die wij aanvankelijk zagen als onze geestverwanten. Dat waren de maatschappijveranderaars, wie onrecht en ongelijkheid een doorn in het oog zijn, die ach en wee roepen over alle misdeelde groepen ter wereld. Wij ontdekten echter al snel dat veel van die mannen wel een andere maatschappij willen of zelfs de revolutie, op voor-

waarde dat hun secretaresse hun secretaresse blijft en hun echtgenote moeder de vrouw. Door die mannen voelden wij ons in het begin diep gegriefd, want ons beschouwen zij als een soort menselijke onderkruipsels, wier problemen worden afgedaan als vrouwelijk gezeur. Nu hebben wij geleerd onze houding jegens hen te bepalen: wij vinden ze als maatschappijveranderaars niet geloofwaardig meer.

Al deze mannen zijn onze bondgenoten niet. Want ze zijn tegen, of halfhartig voor. Wat er dan overblijft is een kleine groep die het oprecht probeert. Die mannen hebben het bij ons vrouwen niet makkelijk. Want hoe goedwillend ze ook zijn, ze zijn toch opgevoed in de mannenrol, met als gevolg de neiging ons uit te leggen hoe we het moeten doen. Tegen die mannen zeggen wij: Hou op met voor ons te denken. Dat hebben de vaders, de ooms, de vroede vaderen, de kerkvaders en de aartsvaders altijd al gedaan. Onze bevrijding is een zaak die wij zelf moeten regelen. Maar wij rekenen wel op jullie steun bij het veranderen van de maatschappij. Want jullie zijn te goeder trouw. Van jullie verwachten we dat je in je eigen omgeving ernst maakt met de gedachten van het feminisme. Dat jullie persoonlijke risico's nemen, met name het risico belachelijk te worden gevonden. Dat jullie, net als wij, de onveiligheid aandurven.

De tweede vraag luidde: Wat is er met ons vrouwen binnen het feminisme gebeurd?

Ik geloof dat velen van ons in de afgelopen vijf jaar de schok van de bevrijding hebben gevoeld. Er was een vrouw die zei: Sinds het feminisme kan ik eindelijk de waarheid spreken. Zij bedoelde: sinds enkele vrouwen de moed hebben gehad openlijk te zeggen, hoe, waar en wanneer zij vernederd waren, ben ik in staat anders aan te kijken tegen mijn eigen verleden. Bij andere vrouwen is het de vreugde van de ontdekking: de hemel zij dank, ik ben niet gek, al mijn bezwaren, al mijn onlust, al mijn reacties vind ik terug bij andere vrouwen. Ik zie nu dat wij mensen zijn die tot in ons diepste wezen worden gekrenkt, ik weet nu dat ik het recht heb boos te zijn.

Maar daarna komt de terugslag. De ontdekking 'ik ben niet gek' wordt gevolgd door de reactie 'maar ik mag wel oppassen dat ik het niet word'. Want het is wat anders vaag te beseffen dat er iets mis zit, dan met open ogen te zien hoe vrouwen

dagelijks worden beledigd en miskend.

Een bewuste feministe loopt voortdurend rond met een gevoel van machteloosheid. Zij wordt niet alleen bevangen door de somberheid waar iedere hervormer last van krijgt wanneer die eens goed naar de werkelijkheid gaat kijken.

Er is meer aan de hand. Zij staat ook nog bloot aan een dagelijks bombardement vanuit de samenleving. Zij kan geen boek openslaan, geen tijdschrift lezen, geen televisie kijken, geen film zien of daar heb je ze weer, de beelden van de domme, weerloze, onderdanige, huichelende vrouwen. En als ze de lectuur ter hand neemt waarmee haar kinderen worden overspoeld voelt ze zich helemaal wanhopig: hoe lang zal dit alles nog doorgaan?

Er zijn subtieler mechanismen die ons ontmoedigen dan het dagelijks bombardement van beledigingen en pressie. Tegen onrecht, discriminatie en vooroordelen kun je nog protesteren, zij zijn zichtbaar te maken, je hebt er greep op. Veel moeilijker te bestrijden is datgene wat onzichtbaar is. Een bepaalde manier van denken kan zo ingeslepen zijn dat de realiteit niet meer wordt waargenomen. Over de situatie zoals die is ligt dan een rookgordijn.

Een voorbeeld van zo'n rookgordijn is wat ik de 'algemeenheidsmythe' pleeg te noemen. Het kernbegrip in deze mythe is het woord *mens*. Deze mythe ontkent de sociale verschillen tussen mannen en vrouwen. De Nederlandse bevolking bestaat uit mensen, zo zegt men, de Grondwet maakt geen onderscheid. Dus hoeft je vrouwen en mannen niet apart te bekijken, dat zou zelfs discriminatie wezen. De mythe suggereert dat gelijke rechten hetzelfde is als gelijke kansen. De extra struikelblokken die vrouwen op hun weg ontmoeten worden weggewuifd – ze passen niet in de ideologie. Het bestaan van een algemeenheidsmythe heeft nog een ander gevolg. Namelijk dat in de praktijk alleen rekening wordt gehouden met diegenen die maatschappelijk van belang zijn: de kostwinners, de aanstaande kostwinners, of, algemener gezegd, de mannen. Het denken vanuit een mannenperspectief zit zo diep in onze cultuur verankerd, het is zo vanzelfsprekend en werkt op zoveel terreinen door, dat een feministe voortdurend het gevoel heeft dat zij een roepende is in de woestijn. En iedere keer als zij denkt dat haar woorden nu eindelijk weer-

klank hebben gevonden, dat men ten langen leste begrepen heeft wat zij bedoelde, blijkt dat ze tegen een elastieken muur geduwd heeft die wel even terugweek, maar daar vijf minuten, vijf dagen of vijf weken later weer staat als vanouds. Toch is het nodig ieder brokje maatschappij, ieder stukje beleid onder de loep te nemen en te vragen: hoe werkt het in op vrouwen, hoe werkt het in op mannen, en daaraan consequenties te verbinden. Want anders blijft alles bij het oude. Maar u zult begrijpen dat het in zo'n situatie uiterst moeilijk is een bewust feministe te zijn.

Daar bovenop komt dan nog een andere ontdekking: door onze rol zijn wij vrouwen uitermate slecht toegerust om samenlevingsstructuren te veranderen. We hebben niet geleerd een visie op de maatschappij te ontwikkelen, het ontbreekt ons aan kennis en maatschappelijke vaardigheden, we weten niet hoe het bestel in elkaar zit en zelfs als we een baan hebben zitten we in de randberoepen.

Daarom kan ik zo goed begrijpen dat er vrouwen zijn die niet naar de boodschap van het feminisme willen luisteren. De beschermende muren vallen weg, je komt op de tocht te staan en daarvoor is moed nodig. En vervolgens begrijp ik de feministen zo goed die het voorshands maar zoeken in een veilige vrouwelijke subcultuur. Niet dat ik het met ze eens ben: als wij de wereld willen veranderen zullen wij de maatschappij in moeten, daar helpt geen lieve moeder of zuster aan. Want als wij dat nalaten blijven wij in onze binnenhuisrol, dan staat onze dochters een even grievend leven te wachten als onszelf.

Het persoonlijke is politiek bepaald, zeggen de Amerikaanse feministen, en daarmee bedoelen zij dat de machtsstructuren uit de samenleving doorwerken in de persoonlijke verhoudingen tussen mensen. Maar je kunt het ook omdraaien en zeggen: het politieke gaat ons persoonlijk aan. Want wij hebben niet alleen last van een mentaliteit die ons dagelijks beledigt en onze grieven reduceert tot persoonlijke tekorten, wij hebben ook last van een maatschappij die ons steeds weer terugdrukt in onze rol, van een arbeidsbestel dat ons als laatsten binnenhaalt en ons als eersten weer afdankt, van een onderwijssysteem waarin meisjes de grote verliezers zijn. Sterker, er is een wisselwerking tussen mentaliteit en bestel.

Wanneer mensen niet anders gaan denken verandert het bestel niet, wanneer het bestel niet verandert kan slechts een kleine groep anders gaan denken. Daarom moeten wij zeker doorgaan met het uitzaaien van onze feministische ideeën, want aller ogen moeten open. Maar daarnaast moeten wij ons ook een weg banen naar een nieuwe maatschappij.

Vanmiddag proberen wij dat op vier manieren. Door onze eisenmarkt waar u de MVM-werkgroepen in actie ziet, door vijf nieuwe publikaties, ter gelegenheid van het festival maakt, door te discussiëren met mensen die straks gaan vertellen wat zij zich voorstellen bij een geëmancipeerde samenleving en tenslotte door een duidelijke boodschap te zenden aan de Nederlandse regering. Het lijkt me nuttig bij dat laatste even stil te staan.

Niet alleen in ons land is zo'n jaar of vijf geleden de tweede emancipatiegolf losgebroken, dat is elders ook gebeurd. In tal van landen is de overheid daarop ingesprongen. Er zijn commissies gevormd die zich moesten bezighouden met de positie van de vrouw, voorzien van een behoorlijk bureau, met vertakkingen in allerlei plaatsen. Deze commissies hebben reeksen voorstellen gedaan die vervolgens in het algemeen overheidsbeleid worden verwerkt.

Deze bemoeienis van overheidswege heeft twee gevolgen gehad. De bevolking is gaan inzien dat het scheef zat met vrouwen, en mensen uit de beleidssfeer zijn veel emancipatiegevoeliger geworden.

Als voorbeeld van een overheid die het is gaan snappen wil ik de Canadese regering noemen die de afgelopen zomer een subsidie van vijftientigduizend dollar beschikbaar stelde voor een conferentie, waar campagnes werden uitgedacht om meer feministen in de politiek te krijgen – wat nog iets anders is dan vrouwen.

Mijn tweede voorbeeld komt uit de Verenigde Staten, waar men een anti-discriminatiewetgeving heeft opgebouwd die vérstrekkende gevolgen begint te krijgen.

Ten eerste omdat die wetgeving meer behelst dan een hoeveelheid goede wil en idealistische uitspraken op papier. Wie de wetten niet naleeft krijgt nog wat anders te verduren dan een boete en een vermanende toespraak van de rechter. Het is een wetgeving met sancties; statistische gegevens worden als

bewijsmateriaal aanvaard, en wanneer blijkt dat vrouwen of andere minderheden ondervertegenwoordigd zijn, krijgen ondernemingen de opdracht in hun personeelsbeleid de voorkeur te geven aan leden van die groepen.

Vervolgens omdat die wetgeving de publieke opinie heeft wakker geschud. Niet alleen doordat er grote stukken in de krant verschenen, maar ook omdat ze ingrijpt in het dagelijks leven van mensen. Het bedrijfsleven bijvoorbeeld kan het zich niet langer veroorloven de emancipatie in het koffertje met verlichte ideeën te laten zitten.

Tenslotte, en dat lijkt mij voor ons als emancipatiebeweging erg belangrijk, omdat die wetgeving de feministische bewustwording op gang heeft gebracht bij een groep vrouwen die niet behoorden tot de voorhoede van het feminisme. Toen de wet hun eindelijk aanknopingspunten bood zijn veel meer vrouwen op de barricaden geklommen dan daarvoor. En dat betekent dat ze uit de vrouwenrol gestapt zijn en beginnen aan de zo broodnodige zelfopvoeding.

Hoe is nu de situatie in Nederland? Droevig, mogen we wel zeggen. Er zijn weliswaar enkele commissies aan het werk die doen wat ze kunnen. Helaas kunnen ze bitter weinig, want:

1 Ze houden zich vrijwel uitsluitend bezig met de vrouw in het arbeidsproces, en dat is maar een klein stuk van de emancipatie.

2 Ze bestaan uit overbelaste ambtenaren en deskundigen van buiten die eens per maand een ochtend uit hun werk worden weggeplukt, zodat er geen beleid gemaakt kan worden.

3 Hun positie is onduidelijk, zodat de kans groot is dat hun adviezen in een la verdwijnen.

4 Ze hebben geen behoorlijk apparaat, hoogstens een secretaris die ook nog tal van andere klussen op moet knappen.

In de praktijk komt het er dus op neer dat de helft van de Nederlandse bevolking het letterlijk moet hebben van anderhalve ambtenaar. Het is dan ook geen wonder dat Nederland ver achter ligt bij andere landen.

Wij vinden, dat het zo niet langer kan. Daarom heeft mvm vandaag een brief gestuurd aan de regering, waarvan afschriften op de eisenmarkt verkrijgbaar zijn. Daarin doen wij drie voorstellen.

– Wij willen een nationale stuurgroep, bestaande uit vrouwen en mannen die hun tijd kunnen geven aan het plannen van een emancipatiebeleid.

– Wij willen dat die stuurgroep op een breed terrein kan werken, dat ze voorzien wordt van een behoorlijk apparaat en dat ze een zodanige positie krijgt dat er naar haar geluisterd wordt.

– Wij willen vervolgens een instituut voor emancipatievraagstukken dat voor statistische gegevens kan zorgen – want die zijn er vaak niet eens –, dat onderzoek kan doen – want onderzoek op dit terrein wordt er in Nederland niet verricht –, kortom: wij willen een instituut dat de emancipatie op zo breed mogelijke wijze kan ondersteunen.

Tenslotte willen wij dat de overheid eindelijk eens een bewuste anti-discriminatiepolitiek gaat voeren.

We hebben in Nederland weliswaar een anti-discriminatiewet, maar dat is een ding zonder handen en voeten dat er bovendien nog van uitgaat dat vrouwen niet worden gediscrimineerd. Wij willen daarom dat er een wetgeving komt met sancties en duidelijke maatstaven, die, rekening houdend met het Nederlandse rechtstelsel, inspiratie put uit Angelsaksische voorbeelden.

Deze voorstellen aan het kabinet gaan gepaard met een briefkaartenactie. Iedereen die aan deze voorstellen adhesie wil betuigen kan een kaart invullen, er liggen hier in Artis grote stapels klaar. Ik hoop dat vandaag al een kistvol kaarten naar Den Haag kan worden getransporteerd.*

Wat ons betreft, wij gaan verder, rustig, woedend, vrolijk. Er

* De (door Joke Smit geredigeerde) brief van MVM aan de minister-raad werd begeleid door honderden briefkaarten. Minister-president Den Uyl deelde in april 1974 mee dat was besloten tot de instelling van een 'nationale adviescommissie voor het emancipatiebeleid ter bevordering van de gelijkstelling van mannen en vrouwen en de volledige integratie van vrouwen in alle sectoren van de samenleving'. Deze 'Emancipatie Commissie' (EK) werd in december 1974 door Den Uyl zelf geïnstalleerd en bestond tot mei 1981, toen ze werd opgevolgd door de Emancipatie Raad. Joke Smit was gedurende de hele bestaansperiode van de EK lid van deze commissie. (red.)

Den Uyl, het is nu tijd voor een emancipatie-beleid

Den Uyl, het is nu tijd voor
een emancipatiebeleid.

Begin U maar eens met:

(1) een bewuste politiek om vrouwen
gelijke rechten te geven (want die zijn
er nog steeds niet), maar vooral gelijke
kansen. Vrouwen worden (on)bewust
tegenovergesteld, dat moet veranderen!

(2) de vorming van een "stuurgroep"
om voor Nederland een emancipatie-
beleid te ontwikkelen en van een Staats-
commissie voor een anti-discriminatie
wetgeving.

(3) een (wetenschappelijk) Instituut
voor Emancipatie-vraagstukken.

Afzender

Adres

Plaats

Uitgever: stuurgroep MYM, Postbus 746, Den Haag

30
cent

**Drs. J.M. den Uyl,
Minister-President,
Plein 1813, no.4
Den Haag.**

is geen weg terug. In het begin zeiden we tegen iedereen die het maar horen wilde dat we onszelf met spoed overbodig wensten te maken. Nu weten we dat we bezig zijn met een karwei van lange adem. Ik vrees dus dat onze nazaten het vijftigjarig bestaan van MVM nog zullen moeten vieren. Ik hoop dat zij dan niet bezadigd zijn geworden.

Wat willen wij nu van onszelf? Het lijkt mij dat wij een voorhoedebeweging willen blijven. Dat betekent dat we geen massa's leden hoeven te hebben, maar wel steeds proberen onze ideeën ingang te doen vinden bij grotere groepen. Zodra dat gelukt is gaan wij weer een stap verder. Wij willen voorts een actiegroep blijven. En dat betekent dat wij in woord en geschrift, via acties en demonstraties, door samenwerking met anderen waar dat mogelijk is de samenleving zullen blijven toeroepen, dat het waanzin is mensen in iedere situatie van het leven op te splitsen in mannen en vrouwen.

Wij weten, tenslotte, dat we soms omwegen moeten gebruiken. Eén van die omwegen is het overheidsbeleid. Want er zijn grote groepen vrouwen die op het ogenblik niets met onze ideeën kunnen beginnen. Zolang veel meisjes van de rotschool in het rotbaantje belanden, zegt de maatschappij hun niets en zien zij voor zichzelf alleen een zinvolle toekomst als moeder. Pas wanneer de overheid er systematisch naar toe werkt dat alle meisjes een goede basisvorming krijgen en een vak leren, pas wanneer het arbeidsbestel zo is omgevormd dat de grote massa van vrouwen en meisjes niet meer terechtkomt in het routinewerk, kunnen vrouwen mensen worden die meedenken over de koers die onze samenleving moet volgen. Daarom zeggen wij vandaag: *Den Uyl, het is hoog tijd voor een emancipatie-beleid!*

Mannen en vrouwen, met dank aan de velen die bij de voorbereidingen hebben geholpen, wens ik u een stimulerend festival.

Toekomst van de vrouw*

Onlangs zaten twee vrouwen in een kamer, die elkaar in een grijs verleden wel eens tegen waren gekomen, maar in de ouderwetse situatie: als sociale wezens rond een mannengebeurtenis. Nu ontmoetten zij elkaar als feministen; de muren vielen weg en de gezichten straalden.

In *Women and Madness*** stelt Phyllis Chesler, dat vrouwen worden opgevoed tot heterofilie; mannen tot homofilie. Natuurlijk bedoelt zij dat niet letterlijk. Wat zij wil zeggen is, dat mannen leren zich in te stellen op hun eigen soort en vrouwen geleerd wordt hun eigen soort te wantrouwen.

Dat kristalliseert zich uit in maatschappelijke rollen: de echtgenote, de secretaresse, de collega van de man, alle drie van hem afhankelijk, alle drie met een boog om elkaar heen lopend. Maar het kwaad zit dieper: 'Vroeger,' zo zei een andere feministe, 'toen wou je immers niets te maken hebben met die meiden.'

De meesten van ons hebben twintig of dertig jaar verprutst, maar gelukkig mogen we het nog beleven: voor de eerste maal zoeken vrouwen elkaars gezelschap met zichzelf als doel, dat is een nieuw experiment in menselijk contact waar we bezig zijn ons aan te laven.

Maar een nieuw groepsgevoel is nog niet hetzelfde als een nieuw groepsgedrag. Kort geleden was ergens een vergadering waar een feministisch getinte nota werd besproken. De twee mannen in het gezelschap leverden kritiek – en alle vrouwen zwegen stil. Pas toen de vergadering gesloten was en het manvolk vertrokken, kwamen de tongen en de teleurstelling los. Dat was traditioneel vrouwengedrag: wij hebben niet ge-

* Geschreven najaar 1973. Gepubliceerd in *Opzij*, 3de jaargang, nr. 1, januari 1974, p. 24. (red.)

** New York: Doubleday & Comp., 1972. Nederlandse vertaling door Drs C.E. van Amerongen-van Straten: *Vrouwen en waanzin*, Amsterdam: De Arbeiderspers, 1974. Joke Smit besprak dit boek in *Lover*, 1974-3, pp. 10-11. (red.)

leerd van ons af te bijten als we worden aangevallen, wij zijn niet gewend voor elkaar in de bres te springen, we zitten vastgebakken aan onze binnenhuisrol: alleen onder elkaar durven we onze mond open te doen.

Er zijn feministen, die het niet zo nodig vinden voor maatschappelijke veroveringen te strijden – het psychische is immers belangrijker. Ik geloof dat zij zich vergissen. Want er zijn vrouwen die worden fijn gemalen door het patriarchale systeem en die kunnen we niet laten barsten. Maar dat is niet het enige. Strijden in de maatschappij heeft ook een psychische dimensie. Het is een vorm van gedragstherapie, die aan de beurt moet komen zodra de bewustwording en het saamhorigheidsgevoel er zijn. Wat wij moeten leren is feministisch voelen uitbouwen tot feministisch optreden. En dat houdt twee dingen in: dat wij de confrontatie met mannelijke autoriteiten aandurven, *en dat wij die ook aankunnen*.

De vrouwen van de commissie hadden de eerste stap al gezet: hun eisen gingen verder dan wat de mannen bereid waren toe te staan. Maar ze waren nog niet toegekomen aan het tweede stadium: dat waarin ze voorbereidingen hadden getroffen om te kunnen winnen.

Dit lijkt mij kenmerkend voor de houding van vrouwen als minderheidsgroep: of we vermijden de confrontatie, of we volstaan met het maken van gebaren. Daarmee bevestigen we ons eigen oordeel over onszelf: zie je wel, we hebben ons best gedaan, maar tegen het mannensysteem kun je toch niet op. Daarmee bevredigen we onze groepsneurose: het is dan wel niet gelukt, maar we kunnen weer gezamenlijk klagen.

Ik geloof dat een heleboel geklungel, tentoongespreid door vrouwen wanneer zij iets ondernemen in de maatschappij, niet alleen berust op onwetendheid, maar ook op dit masochisme dat we van moeder hebben afgekeken.

Wil het feminisme niet wegzakken in het moeras van de oude reflexen, dan moeten wij onze houding leren veranderen. Dan moeten wij ons verliesgedrag omzetten in potentieel wingedrag. Daarvoor is nodig dat wij de binnenwereld verwisselen voor de buitenwereld, maar dat is niet genoeg. We kunnen er niet mee volstaan één stap buiten de deur te doen en dan maar af te wachten wat er gebeurt. Er moeten nog drie

dingen bij: leren ons voor te stellen hoe de strijd zou kunnen verlopen, een constellatie opbouwen waarin we kans hebben te slagen, samenspel bedrijven met andere vrouwen.

Dat laatste spreekt helaas allerm minst vanzelf – zie het voorbeeld van de commissie – maar vanuit het verleden gezien is dat geen wonder. Want tot nog toe waren maatschappelijk succesvolle vrouwen eenlingen, vervreemd van de rest, omdat de anderen zich niet in hen konden herkennen. Het is dus niet zo verbazingwekkend dat ze geen feministen waren. Van andere vrouwen hoefden ze niets te verwachten, om zich te kunnen handhaven waren ze aangewezen op mannen.

Nu er dan enkele feministen op maatschappelijke voorposten beginnen te komen is het van vitaal belang, dat wij hen helpen niet te sneuvelen. Dat zij zich feministisch opstellen is een revolutionaire daad: zij durven hun prioriteiten anders te leggen dan de mannen in hun buurt en die prioriteiten zijn gericht op de eigen groep. Dat verzwakt hun positie binnen de mannenwerelden, daarom kunnen wij het ons niet veroorloven te volharden in onze oude houding van 'ze zoeken het maar uit'. Naar een concrete situatie vertaald betekent dit: niet het vrouwelijk Kamerlid opbellen en verwachten dat zij het dan verder wel opknapt, maar haar vragen welk soort hulp zij nodig heeft, vervolgens de mannen rond en tenslotte haar melden hoe we de akker voor haar hebben bewerkt.

Als het ons lukt in dit eerste stadium, waarin wij nog kampen met al onze oude angsten, dit steunende gedrag op te brengen, dan zijn we bezig de eerste bres te schieten in het patriarchale systeem. Want dan doorbreken wij een stelsel waarin vrouwen het enkel en alleen van mannen moeten hebben en wij zijn bezig onze geneigdheid te verliezen om te zetten in de wil te winnen.

Als wij nu dat feministisch gedrag aanleren kunnen wij onze dochters met een gerust hart de wereld insturen, omdat zij elkaar meer te bieden zullen hebben dan een luisterend oor en instanties. Dan vinden zij bondgenoten, niet alleen in hun persoonlijk leven, maar ook in de maatschappij. Dan ontstaat de situatie waarin vrouwen de moed en de gelegenheid hebben ruimte te scheppen voor elkaars succes. Dan zal er een netwerk zijn van feministen, die in hun eigen sector opkomen voor de belangen van vrouwen en dwarsverbindingen leggen

met de rest, dan zal de oudere vrouw haar jongere collega met vreugde binnenhalen omdat zij versterking krijgt en de jongere zal niet bang hoeven te zijn omdat zij rekenen kan op een leidsvrouw. Dan zullen vrouwen fier en zelfbewust zijn omdat zij met eigen ogen hebben gezien dat vrouwen de strijd met het leven kunnen winnen. Dan is de geschiedenis van de andere helft begonnen.

Een week als feministe*

woensdag 13 februari

De zon scheen en ik heb vandaag vergaderd. Als god bestond zou zij zich nu gelasterd weten. Sinds tweeëneenhalf jaar ben ik geen volksvertegenwoordiger meer, desondanks blijft de ellende binnenstromen, en ik heb er geen aanleg voor. Wanneer krijgen we ellendologen die psychisch, politiek, juridisch, journalistiek, politieel en instantioneel de weg weten, met een ingebouwde vasthoudendheid jegens gevallen tussen wal en schip?

Bij de post een uitnodiging om samen met anderen wier naam verbonden is met 't een of 't ander door Amsterdam te wandelen. Op het lijstje staan twee vrouwen – ook in het alternatieve houden ze het op de symbolische vertegenwoordiging. De mijne staat onder het kopje: sex en emancipatie. Zelfs de schriftelijke versprekingen van de cultuur zijn aandoenlijk.

donderdag 14 februari

Alweer vergaderd, maar de zon scheen niet, dus vraag ik mij af welk soort vergaderingen het vervelendst zijn. Die van een politieke partij met elleboogmoties? Die van een universitair orgaan waar het fluweel van de handschoenen zo dik is, dat de studenten niets meer zeggen uit angst het niveau van understatement verkeerd te taxeren, of wie weet betekende 't latijn wat anders? De vergaderingen van het punt-en-komma-vlooien? Of de warboelvergaderingen waar iedereen wat anders bedoelt of misschien toch hetzelfde? De vergaderingen waar de verlichte kreten uitkomst moeten bieden – oppassen denk ik dan – of die waar de voorzitter uit zijn rijke ervaring put om andersdenkenden terug te krijgen in het ga-reel? Of het politieke hogeschoolwerk waar de routinier iedere spreker een compliment maakt maar ondertussen zijn

* Geschreven voor 'Hollands Dagboek', *NRC/Handelsblad*, 23 februari 1974. (red.)

eigen ideeën doordrukt?

Aardig zijn de vergaderingen waar mensen nog niet vast in hun rol zitten of daar plotseling uitstappen, zoals de man die zich meestal beperkt tot summier sarcasme, maar onlangs met trillende handen een motie plus getikte toelichting ging voorlezen. Wat een schat, hij heeft het ook moeilijk met de spelregels van het formalisme.

Het zou leuk zijn een verhandeling te schrijven over het commissie-wezen, met als onderdeel welke rol je daar wacht als vrouw, al ben ik inmiddels zo berucht dat een man opspringt zodra er koffie moet worden ingeschonken. Een mooi idee voor als 't feminisme gelukt is, dus het zal er wel nooit van komen.

vrijdag 15 februari

Eindelijk het persbericht binnen met de plannen van de regering op emancipatiegebied. Het is rijkelijk vaag: een nationaal comité voor het Jaar van de Vrouw, een adviescommissie om plannen te maken op lange termijn (welke status zou die commissie krijgen?) en het Sociaal en Cultureel Planbureau gaat aandacht besteden. Om meer te weten sla ik deze krant op, tenslotte is de emancipatie voorshands opgehangen aan de minister van CRM, en diens begroting werd deze week in de Kamer behandeld. Geen woord – merkwaardig dat de kranten van confessionele oorsprong veel alerter en uitvoeriger zijn in hun berichtgeving over emancipatie dan dit blad, dat op pagina 1 rechtsonder dagelijks opschept over eigen breed- en grondigheid.

Het Kamerdebat, zo verneem ik uit andere bron, heeft niet zoveel opgeleverd: in plaats van een stuurgroep of women's bureau van – om te beginnen – vijftien full-time personen krijgen we een clubje dat à raison van dertig gulden per maand een beleid moet uitdenken. En een instituut voor emancipatievraagstukken wil men ook niet, want van dat soort instellingen zijn er al zoveel. De helft van de bevolking wordt weer eens met een fooi het bos ingestuurd, minister Vorrink* zit er helaas op haar eentje.

Men schijnt trouwens niet goed te snappen wat zo'n instituut zou kunnen doen. Het Kamerlid Kosto wou er een ombuds-

groep van maken, die de overheid als werkgever en wetgever op de nek zit; op zich een prima idee. Mij zweeft iets anders voor ogen: een instituut dat onderzoek doet met verbindingslijnen naar het beleid, anders krijg je de situatie dat er op vrouwen gestudeerd wordt zonder dat er verder iets gebeurt. Op 't ogenblik zijn wij al scriptiemateriaal, binnenkort zullen we dus wel dissertatievee geworden zijn. En zoals de Amerikaanse negers zeggen: wanneer het proefschrift gepubliceerd is verandert er niets, behalve de maatschappelijke status van de onderzoeker.

Wat zou zo'n instituut kunnen doen? Zorgen voor cijfermateriaal, want zonder cijfers word je niet geloofd en met valt het te proberen. Verder: grensverleggend onderzoek doen, waartoe overigens alleen diegenen in staat zijn die de mythen al hebben doorzien en hun vraagstelling daarop afstemmen. C. noemt Kinsey, ik denk aan Adorno c.s. en het begin van de verkenning van de autoritaire persoonlijkheid, aan Sophie Meilof-Oonk, die de pseudo-verdraagzaamheid van het Nederlandse volk jegens homofilie blootlegde (laat ze, als wij er maar niets van merken), en wat vrouwen betreft aan professor In 't Veld-Langevelds analyse van de premaritale rol; aan het artikel van Naomi Weisstein *Psychology Constructs the Female*, aan het al oude onderzoek uit Scandinavië, met als conclusie: hoe jonger kinderen zijn, hoe minder rolvast hun seksegedrag, en aan Matina Horner's onderzoek onder meisjesstudenten: hun angst voor intellectueel succes is in feite een cultureel bepaalde angst om als vrouw te falen.

zaterdag 16 februari

E. wordt tien jaar vandaag en na ampel beraad is het Anne Frank-huis als doel van de excursie uitgekozen. Loevestein stond op het programma omdat 't Muiderslot vorig jaar zo'n succes was; de jonkvrouw met een goedendag in haar wijde mouwen werd een geliefd persoon in spelletjes. Wie zei ook alweer dat meisjes geen rolvoorbeelden nodig hebben? E. dweept, net als ik vroeger, met dappere heldinnen, en over

* Op dat moment minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne in het kabinet-Den Uyl. (red.)

Anne Frank praten ze al maanden. Achteraf begrijp ik waarom ik *De rode Pimpernel* wel ademloos uitlas en *De Drie Muskietiers* niet. Sir Percy werd geflankeerd door een echtgenote die ook van wanten wist; bij d'Artagnan en consorten zijn vrouwen slechts weerloze onschuld of zo zwart als de nacht, en het lot van Milady wordt dan ook bezegeld met een rituele moord.

Veelbetekenend is dat een massa kinderboeken door vrouwen worden geschreven. Zij denken de avonturen uit, maar gehersenspoeld als ze zijn laten ze die door een jongetje beleven. Wat een onzin, Abeltje had best een liftmeisje kunnen wezen. Peinzend over Pipi, helaas door stereotiepe volwassenen omringd, herinner ik me Ria, die het best kon vechten van de hele klas. Zou ze veehandelaar geworden zijn? Het zat er toen dik in, maar de puberteit moest nog komen. Vermoedelijk is ze, als zovelen, zwanger gemaakt tijdens de paardenmarkt en werd ze huismoeder, een leven waar ze duidelijk niet voor deugde.

Het feestje suddert nog even door, ze kijken tv. Ik loop weg omdat ik de belabberde tekst en het slecht acteren niet langer kan verdragen, zoals zovaak bij Nederlandstalige kinderprogramma's. Zouden acteurs en tekstschrijvers het als een schnabbel zien, net als de *STER*? Minzaamheid en lolbroekerie, in het kindertoneel waart de geest van Pieter Langendijk nog altijd rond. Of acteren ze zo slecht wanneer ze zich niet met de thematiek kunnen identificeren? Als dat zo is moet mijn oude plan een feministische 'All in the Family' op het scherm te krijgen nog maar even wachten.

zondag 17 februari

Een dag in afzondering doorgebracht, wat een verkwikking. Bevat de verklaring van de rechten van de mens een passage over alleen zijn?

maandag 18 februari

Als Nederlandse word je geacht de wet te kennen, maar hoor je ook dagelijks de krant te hebben gelezen? Tot mijn schrik hoorde ik van de week iets over een maximumsnelheid van 80

km. De krantenberg dus aangevat. In een Europabijlage van *Le Monde* – ze blijven daar roerend hun best doen – staat een interview met Den Uyl. Tot nog toe was ik diep onder de indruk van de door dit blad ondervraagde personen: zo puntig en zo logisch. Nu begrijp ik dat het een truc is; ondenkbaar dat Den Uyl zich uit zou drukken als een Frans opstel.

Verder het magistrale stuk van Karel van het Reve over Solzjenytsin. Hij ergert mij altijd als hij zijn verachting uitstort over groepen die het stencilstadium nog niet te boven zijn – dit jaar en misschien al langer hoort hooghartigheid voor mij tot de hoofdzonden – maar als verontwaardiging en verstand samengaan vibreer ik mee.

Moorden vanuit een ideologie heeft ernstiger gevolgen dan moorden zonder. Conclusie: laat je niet op sleeptouw nemen door je ideologie. Mijn vertaling naar minder grimmige situaties zou zijn: zodra de ideologie fronsst naar het domweg gelukkig, wordt ze gevaarlijk ook al blijft de guillotine buiten gebruik. Dat heeft gevolgen voor het feminisme: zusters, blijft de aarde trouw, zij is doordrenkt met opstand en vreugde.

Ik weet nu waarom ik zo woedend werd toen in een PvdA-gezelschap gesuggereerd werd iemand een stuk te laten schrijven met als strekking dat het genieten van kunst verwerpelijk was – het smoorde de lust tot actie voeren. Socialisme is voor mij deuren open in plaats van dicht. Als de fanaten in mijn partij zich ooit verenigen met de kleinburgers, stap ik eruit, hopelijk in gezelschap van de Amsterdamse wethouder, die, in de tijd dat hij nog wel eens vermoeid op een stoeprand ternederzat, van plan was een studie te schrijven over de verderfelijke invloed van vader Drees op het Nederlandse socialisme.

dinsdag 19 februari

Studenten zijn gekomen met een tekst over Laos en in het kader van het ‘verworpenen der aarde steunt elkander’ heb ik ja gezegd. Vertalen is altijd weer anders verschrikkelijk, en ditmaal gaat het erom geen sympathie te verspelen. Vraag: wat doe je met *Waarheid*-jargon, aangelengd met Franse retoriek en Oosters bloemrijk. Les voor feministen: houd je taal

schoon; zodra de eens gesmede formules het denken definitief vervangen gaat het mis; de werkelijkheid is een oord om steeds opnieuw te verkennen.

Feminisme en socialisme*¹

Wie in het oude beginselprogramma van de PvdA** zoekt naar een passage over de verhouding tussen de seksen komt bedrogen uit. Wat er wél in voorkomt is een uitspraak over de betekenis van het gezin: 'De partij erkent de fundamentele waarde van huwelijk en gezin, zowel voor de groei van de persoonlijkheid van alle gezinsleden als voor de samenleving. Sociale, fiscale, culturele en volkshuisvestingspolitiek dienen mede op de bescherming en verheffing van het gezin te zijn gericht.'

Achteraf lijkt die passage naïef, onverdraagzaam en nietszeggend. Naïef omdat men de laatste jaren het gezin veel meer als producent van starre karakters en voortplanter van neuroses dan als groeifactor is gaan zien; onverdraagzaam omdat degenen die niet leven volgens het vader-moeder-kindertjespatroon worden achtergesteld; nietszeggend omdat geen enkele uitspraak wordt gedaan over de wijze waarop het gezin en bijgevolg de samenleving moeten worden ingericht.

Kennelijk zagen degenen die toen deze tekst formuleerden het gezin functioneren zoals het reilde en zeilde in de jaren vijftig, met een vader die de rol van kostwinner vervult en een moeder die het lichamelijk en geestelijk welzijn van alle gezinsleden voor haar rekening neemt. Vijftien jaar later lijkt het onbegrijpelijk dat door vrouwen en socialisten toentertijd geen protest werd aangetekend tegen deze stand van zaken. Want

* Geschreven zomer 1974. Gepubliceerd in *Socialisme en Democratie*, 31ste jaargang, nr. 8/9, augustus/september 1974, pp. 380-390. (red.)

1 Door ervaring wijs geworden wens ik hierbij te verklaren dat dit artikel niet al mijn gedachten over feminisme of socialisme bevat; het heeft een beperkt doel: een discussie op gang brengen over deze zaken in verband met de herziening van het beginselprogramma van de PvdA.

** Het 'oude' beginselprogramma van de Partij van de Arbeid dateerde van 1959. Vanaf 1974 werd gediscussieerd over een nieuw beginselprogramma, dat uiteindelijk in 1979 werd vastgesteld. (red.)

het gezin zoals wij dat kennen is het laatste stuk geïnstitutionaliseerd feodalisme dat nog bestaat, en wie gelijke ont-plooiingskansen predikt (dat gebeurde in 1959 ook al) zou toch moeten beginnen met middeleeuwse restanten uit het maatschappelijk bestel te verwijderen.

Waarom is het gezin feodaal? Omdat het geen werkgemeenschap is waar volwassenen als individu een gelijke inbreng hebben en dezelfde mogelijkheden, maar een instelling waar één gezinslid, de moeder, haar arbeidskracht gratis in dienst stelt van de anderen, in ruil voor onderdak, voedsel, kleding en een zekere mate van bescherming. Zij leeft onder een regime van uitbuiting en genadebrood.

In de periode dat gezinnen meer generaties herbergden leefden meer familieleden onder dit regime: bejaarden, ongetrouwde tantes, opgroeiende kinderen. Bij sommigen lag het accent meer op het genadebrood (grootouders, de negentiende-eeuwse tante die liefderijk werd opgenomen in het gezin van broer of zuster); bij anderen meer op de uitbuiting (grote-re of volwassen kinderen die gratis meewerkten in het familiebedrijf, de tante die thuis bleef om voor haar ouders te zorgen).

Wat die andere categorieën betreft is men gaan inzien dat zij recht hebben op zelfstandigheid. Ongetrouwde tantes hebben tegenwoordig een baan, ook al verzorgen zij soms hun ouders nog. Bejaarden krijgen hun AOW en wonen meestal niet meer bij hun kinderen in. Opgroeiende kinderen hebben recht op een eigen toekomst, en als de jeugdlonen worden opgetrokken zullen zij niet langer genoodzaakt zijn in het ouderlijk huis te blijven. De enige wier positie niet veranderd is is de getrouwde vrouw.

Hoe kan men verklaren dat hiertegen in 1959 niet werd geprotesteerd? Het antwoord ligt vermoedelijk besloten in een drietal factoren. De eerste is dat in Nederland een consensus gegroeid was over wat vrouwen hoorden te doen: het jonge meisje werkte, de getrouwde vrouw was thuis, de ongehuwde oudere vrouw had weliswaar haar bestemming gemist, maar als maatschappelijk wezen mocht zij meedoen. De tweede factor is dat de scherpe kantjes van het feodalisme wat afgesleten waren; juridisch had de getrouwde vrouw haar status

van horigheid min of meer verloren: er was, om het met een modieuze term te zeggen, wat aan symptoombestrijding gedaan en men had zich genesteld in de mythe van het 'partnerschap', waarbij de één de 'buitendienst' vervulde en de ander de 'binnendienst'. En tenslotte was er een compensatie voor de afhankelijke positie van de vrouw; moeder zijn was het hoogste wat zij kon bereiken; de vrouw die vele kinderen grootbracht was een respectabele figuur.

Nu is zij hoogstens nog een mens dat ook niet beter wist. Anders gezegd: het voetstuk dat vrouwen op hun plaats hield is aan stukken gevallen. Vrouwen baren nog altijd kinderen, maar het gebeurt niet langer onder het goedkeurend oog van de gemeenschap. In het kraambed worden zij voorgelicht over anti-conceptie en de staatscommissie voor het bevolkingsvraagstuk roept bezorgd dat Marie haar levensdoel niet langer moet zoeken in het moederschap. De moeders van weleer zijn hun status kwijt en hun dochters bevinden zich in een vacuüm. Want op een volwaardig bestaan in de maatschappij hebben zij niet gerekend en de maatschappij evenmin; vrouwen vervullen daar de 'uitgeholde' functies en er zijn weinig tekenen te bespeuren die erop wijzen dat men een andere koers gaat varen.

Honderd jaar eerder stond de positie van de vrouw in socialistische kringen wél ter discussie, en de remedie die toen werd aanbevolen om haar van haar horigheid te verlossen was afschaffing van het gezin. Dat was een kortzichtige oplossing, want daarmee werd geen recht gedaan aan de verschillende elementen die haar positie bepalen: haar plaats in en buiten de produktie, de voortplanting, de seksualiteit², de socialisatie van kinderen.

Maar de oude socialisten zaten wel dicht bij de kern van het probleem, want zolang de functies die de vrouw binnen het gezin vervult vanzelfsprekend als haar domein worden gezien, verandert haar positie niet, worden haar taken alleen anders gegroepeerd. Een van die functies – die voortplanting

2 De seksualiteit blijft hier verder buiten beschouwing, omdat er via 'beleid' weinig aan te veranderen valt. Voortplanting hopelijk ook (behalve anticonceptiebeleid uiteraard!).

– is haar toebedeeld door de natuur; de andere – het grootbrengen van kinderen en het verzorgen van gezinsleden – worden haar opgelegd door de maatschappij.

Wat wij de afgelopen honderd (?) jaar hebben gezien is een verschuiving van die functies.

Zo heeft de overgang die het gezin lang geleden doormaakte van produktie- naar consumptie-eenheid de vrouw niet de vrijheid bezorgd om zelfstandig buiten het gezin te opereren. De leegte die was ontstaan werd opgevuld met de ideologie van de verzorgende moeder, en voor zover getrouwde vrouwen toch buitenshuis werkten zag men dat als een noodoplossing: de hongerlonen van de mannen moesten zo snel mogelijk omhoog.

Een latere ontwikkeling, die ook meer ruimte had kunnen scheppen, de daling van het geboortecijfer, werd eveneens ontkracht door een nieuwe ideologie: toen vrouwen niet meer uitgeleverd waren aan de voortplanting bleken zij te leven in de eeuw van het kind. Aan de opvoeding werden steeds hogere eisen gesteld, en tegen de tijd dat dochters en zoons het ouderlijk huis verlieten werd de moeder beschouwd als te oud om maatschappelijk nog iets te kunnen.

Een derde verschuiving bracht de toenemende welvaart. Meestal wordt die gezien als eenduidig gunstig voor de vrouw: met alle apparatuur waarover zij beschikt is haar werk een stuk eenvoudiger geworden. In zijn jongste boek *Economics and the Public Purpose*³ wijst Galbraith erop dat dat helemaal niet zo is. Vroeger, zegt hij, hadden de rijken hun personeel en de armen bezaten zo weinig dat er niet veel te verzorgen viel. Nu hebben de rijken geen personeel meer en ook de armen van vroeger bezitten een reeks van goederen die allemaal beheerd, verzorgd en voortdurend vervangen moeten worden. Degene die hiervoor opdraait is de huisvrouw, door Galbraith tot 'cryptoservant' bestempeld, ik noem haar liever de dienstmaagd van het aangeklede bestaan. Want zij heeft niet alleen meer te verzorgen, zij neemt ook de negatieve gevolgen van de welvaart voor haar rekening. Zij springt in waar de ouderwetse dienstverlening onbetaalbaar is geworden; zij moet haar kinderen steeds vergezellen vanwege het

3 London: Andre Deutsch Ltd., 1974.

verkeer. En haar dienstverlening breidt zich uit naar andere opvoedingsinstituten: een school die zichzelf respecteert roept moeders voortdurend op te komen helpen met iets nuttigs of iets leuks.

Nieuwe ontwikkelingen hebben vrouwen dus niet bevrijd van het gezin, ze brachten alleen een verschuiving teweeg. Bedenklijker is dat ze wèl gevolgen hadden voor hun positie in het arbeidsbestel: het werk binnenshuis pleegt een verlengstuk te hebben naar buiten.

Lang geleden al kwamen zij in de industrieën terecht die eerder tot het produktieterrein van het gezin hadden behoord: voedsel, textiel, leerverwerking. In de Zweedse lucifersindustrie werd eens onderzocht waar de opsplitsing in vrouwen- en mannenfuncties vandaan kwam; het bleek dat de taakverdeling in de huisindustrie model had gestaan voor de toewijzing van functies in de fabriek.

De nieuwe vrouwenberoepen die in de negentiende eeuw ontstonden weerspiegelden de rol van de verzorgende en opvoedende moeder; meisjes uit de betere stand mochten onderwijzeres of verpleegster worden.

Dit alles is bekend, maar waar men, geloof ik, niet zoveel oog voor heeft gehad is een andere ontwikkeling: de persoonlijke dienstverlening die de moeder geacht wordt haar man en kinderen te bieden heeft ook haar weerslag gevonden in het arbeidsproces. Er kwam een reeks van nieuwe beroepen waarin de vrouw de man van kleine zorgen en domme werkjes ontlast. *Dat betekende een hiërarchische verschuiving van klasse naar sekse.* Vroeger werden de meeste persoonlijke diensten verleend door mensen van hetzelfde geslacht: de dame had haar dienstbode, de meester zijn knecht, die – lees oude toneelstukken – allerlei akkevietjes voor hem opknapte. Nú heeft de meester zijn dienaar die zorgt dat hij zich ongestoord aan belangrijke zaken kan wijden, de privé-secretaresse is de verpersoonlijking daarvan.

Deze materiële verschuiving had ook gevolgen in het mentale vlak: het werd gewoon van een vrouw dingen te verlangen die je een man niet kunt vragen. Dus is men er huiverig voor mannen toe te laten tot dit type assistentenberoepen. De Nederlandse Vereniging van Tandartsen had ernstige bezwaren tegen mannen in de rol van mondhygiënist: persoonlijke

dienstverlening van een man is g nant.

Op hun beurt produceren deze beroepen weer echtgenotes met een dienstvaardige instelling: een *assistente* kan dan ook trouwen met haar baas, terwijl een *assistent* zijn chef alleen maar op mag volgen. Het griezelige is dat deze beroepen vaak worden uitgeoefend door vrouwen met een redelijke tot goede opleiding. Een aardig staaltje daarvan is te vinden in de volgende, uit België stammende advertentie.

Welke jonge vrouw durft op volgende vragen ja antwoorden

- ik ben volkomen tweetalig
- ik beheers steno-daktylo in beide landstalen
- ik ben jong, heb een prettig uitzicht en een opgeruimd karakter
- ik kan volkomen zelfstandig werken en initiatief nemen
- ik vergeet noch de koffie van mijn baas noch de belangrijke zakenbrief
- ik ben daarbij nog binnenhuisarchitecte
- kortom ik ben de ideale *secretaresse* die ook de dagen dat onze verkoopdirecteur ‘ge nerveerd’ is (om ’t zacht uit te drukken) de ideale public relations woman blijft

Meer onderwijs op zich vormt dus geen garantie voor verbetering van de positie van de vrouw, te meer waar het assistentenmodel de neiging heeft zich naar boven uit te breiden. Zelfs met een hogere beroepsopleiding of een universitaire graad is de vrouw niet gevrijwaard tegen het secretaresseschap.

Uit het voorgaande vallen twee conclusies te trekken:

- 1 Deelverbeteringen brengen geen verandering in de positie van de vrouw: meer onderwijs, kiesrecht, de pil en huishoudmachines hebben alleen geleid tot verschuivingen.
- 2 ‘Binnenshuis’ heeft de neiging ‘buitenshuis’ te besmetten; de taken en functies die de vrouw thuis vervult werken door buiten het gezin; zij be nvloeden de inhoud van de taken die haar in de maatschappij worden toebedeeld.

De positie van de vrouw kan dus alleen maar veranderen wanneer zijzelf en de anderen haar zien als iemand die niet wordt bepaald door het gezin. Wanneer dat niet gebeurt blijft

zij in haar jonge jaren degene die werkt om thuis te kunnen zijn en eenmaal getrouwd, degene die werkt om tijdelijk van thuis verlost te zijn.

Dat betekent dat de slagzin, ergens in een programma van de PvdA geformuleerd, 'vrouw en man nemen op voet van gelijkheid deel aan het maatschappelijk leven', een holle frase blijft zolang daaraan niet wordt toegevoegd: 'man en vrouw nemen op voet van gelijkheid deel aan het gezin'. Pas wanneer de PvdA beide uitspraken tot richtsnoer neemt van haar handelen krijgt het streven naar gelijkheid tussen de seksen werkelijk inhoud.

Als de PvdA haar eigen belangen en idealen respecteert – in dit geval vallen die samen – maakt zij daar snel een begin mee. Anders loopt ze het risico twee soorten vrouwen als struikelblok op haar weg te vinden. De groep die het meest actief dwars zal gaan liggen zal bestaan uit feministen. Nu al voelen velen van hen zich door links verraden en verkocht: door de marxistische die-hards die alleen de klassenstrijd in hun vaandel hebben geschreven en in hun maatschappij-analyse geen plaats hebben ingeruimd voor de helft; door links in het algemeen dat zich inzet om alle soorten ongelijkheid psychisch en materieel te verkleinen, maar in woorden, daden en levenshouding laat merken geen oog te hebben voor de meest ernstige vorm van ongelijkheid die in onze samenleving bestaat, en protesten daartegen hooghartig afdoet als het gezeur van een elitaire groep.

Op dit moment vormt deze groep nog geen politieke factor van betekenis, maar naarmate het feminisme verder om zich heen grijpt – en dat gebeurt in hoog tempo – neemt het risico van afscheiding toe. Want als de oogjes eenmaal open zijn gegaan en de discriminatie blijft voortduren, worden de slachtoffers daarvan steeds radicaler.

Het andere struikelblok vormen de vrouwen die traditioneel zijn opgevoed. In de periode voorafgaand aan de presidentsverkiezingen is in de Franse pers veel aandacht besteed aan de positie van de vrouw. De opkomst van het feminisme was niet vreemd aan deze belangstelling, maar er waren ook direct-politieke redenen voor: men vreesde dat de groep oudere vrouwen de balans ten gunste van Giscard* zou doen doorslaan. Toen ik las dat Mitterand** inderdaad verloren had

reageerde ik met gemengde gevoelens: 'jammer' dacht ik, maar ook: 'jongens, dat komt er nou van'. Want wat links op zijn brood kreeg was niet alleen dat het de belangen van vrouwen niet of nauwelijks had behartigd. Het kwaad zit veel dieper: links heeft er nooit bij stilgestaan dat de feodale positie van de vrouw psychische consequenties had. Wie zich geminacht weet en geen zelfvertrouwen heeft zoekt bescherming, en die bescherming lijkt geboden te worden door vaderfiguren die alles bij het oude willen laten, die orde en stabiliteit lijken te garanderen. Op deze wijze speelt de afhankelijkheid van vrouwen de behoudende krachten in de kaart. De ene keer zal dat tot uiting komen bij een staking, de volgende keer bij een verkiezing. Vaak manifesteert het verschijnsel zich op minder spectaculaire wijze of blijft het onder de oppervlakte, maar dat betekent niet dat het zijn uitwerking mist; zolang vrouwen in de traditionele patronen blijven, remmen zij broodnodige maatschappelijke veranderingen af.

Wat zich dan wrekt is dat socialisten vrouwen zijn blijven zien door de bril van de patriarchale cultuur; in feite hadden zij er niet zo'n bezwaar tegen dat vrouwen buitenspel bleven en beschouwden zij hen hoogstens als wezens voor wie goed moest worden gezorgd. Als één ding dan ook nodig is is het heropvoeding van linkse mannen – een zaak die, gezien de uitspraken van sommigen en de houding van velen in de PvdA met voortvarendheid moet worden aangepakt – en het scheppen van kaders waarin vrouwen kunnen ontdekken dat zij niet de afhankelijke, van zelfvertrouwen gespeende wezens hoeven te blijven die zij altijd dachten te wezen (vorming.)

Feministen en socialisten hebben elkaar dus nodig; daarom is het hoog tijd met het gelijkstellen van de seksen te beginnen. Dat is geen geringe klus. Want dat houdt niet alleen in dat vrouwen maatschappelijk op alle fronten een voorkeursbehandeling krijgen om hun achterstand in kennis, macht en inkomsten op te heffen, maar ook dat het arbeidsbestel en de

* Valérie Giscard d'Estaing, republikeins kandidaat die gesteund werd door Gaullisten en centrumpartijen. (red.)

** François Mitterand, socialistisch kandidaat. (red.)

eisen die daarin aan de man worden gesteld zodanig worden herzien, dat hij aan het gezinsleven zijn gelijke portie kan bijdragen, en voorts dat een systeem van collectieve voorzieningen wordt gecreëerd waar in Nederland nog geen spoor van te bekennen is. Ik noem een aantal voorbeelden:

1 De arbeidsdag wordt ingekort, mannen als groep besteden minder tijd aan betaald werk, vrouwen meer.

2 Werktijden en schooltijden worden gelijkgetrokken; ouders krijgen recht op verlof bij ziekte van de kinderen.

3 Er komt een netwerk van kinderopvang, niet alleen voor kleine kinderen, maar ook voor schoolgaande.

4 Beleidslichamen krijgen als opdracht zich bij iedere beslissing af te vragen hoe deze inwerkt op de positie van vrouwen en mannen.

5 De getrouwde of met een man samenwonende vrouw wordt in alle soorten wetten behandeld als een individu, niet als een aanhangsel.

6 In het streven naar democratisering wordt de vrijheid tijdelijk opgeofferd aan de gelijkheid, want als ze het ter plekke mogen uitzoeken zetten de oude lijnen zich voort.

7 Er komt een arbeidsmarktbeleid waarin verborgen werkloosheid even serieus wordt bestreden als officieel geregistreerde.

8 Iedere met gemeenschapsgeld werkende instantie krijgt de opdracht, bij promotie en sollicitatie naar hogere functies vrouwen voorrang te geven.

9 Vrouwen als groep krijgen prioriteit waar ze een achterstand hebben, bijvoorbeeld bij open school, toelating tot universiteit, andere vormen van onderwijs, vorming.

10 Er komen wettelijke regels die voorschrijven dat alle gekozen lichamen voor de helft uit vrouwen bestaan.

11 Er worden andere recruteringsmethoden bedacht voor commissies en dergelijke die de overheid adviseren, zodat vrouwen daarin hun rechtmatig aandeel hebben.

12 Er worden campagnes gestart om alle functies gemengd te maken. Daarbij worden educatieve methoden gebruikt en 'aanmoedigende' of 'belastende' maatregelen.

Ik zeg niet dat dit allemaal eenvoudig is, integendeel, vergeleken hierbij is het nivelleren van inkomens kinderspelen. Het

lijstje hierboven bevat slechts enkele elementen van een beleid gericht op gelijkstelling van de seksen. Een samenhangend geheel van ideeën over wat zou moeten gebeuren ontbreekt nog, en hoe die ideeën verwezenlijkt zouden moeten worden, daarover moeten alle gedachten nog worden gedacht.

De feministen verwijten de socialisten niet alleen dat zij de helft van de bevolking hebben verwaarloosd; zij maken hun nog een ander verwijt, namelijk dat zij in feite de waarden van het kapitalisme hebben overgenomen, daarop alleen correcties hebben aangebracht. Zowel het kapitalisme als het socialisme stelden de produktie centraal, het kapitalisme om meer winst te kunnen maken, het socialisme om de massa meer welvaart te kunnen bezorgen. Op die manier werd de mens ondergeschikt gemaakt aan de machine waarmee hij werkt. Een onschuldig voorbeeld: de computer bepaalt welke temperatuur er in een werkomgeving moet heersen, mensen dienen zich daarbij aan te passen. Een veel schadelijker voorbeeld: mensen zijn uitgeleverd aan ploegendienst omdat het economisch onverantwoord zou zijn de machines niet continu te laten draaien.

Nu is dit een probleem dat algemeen wordt onderkend. Maar waar men veel minder oog voor heeft is dat het produktiviteitsmodel ook op andere terreinen des levens zijn verwoestende invloed doet gelden: het aanzien en het zelfrespect van mensen wordt bepaald door wat zij kunnen.

Vergeleken bij een vroegere periode betekende dat vooruitgang. Vóór de Franse (of moet ik zeggen de industriële) revolutie werd de plaats van mensen bepaald door het milieu waarin zij waren geboren; de sociale hiërarchie lag vast. Enkelen waren voorbestemd om te regeren, de grote massa mocht gehoorzamen. In de uit 1830 stammende roman van Stendhal *Rood en Zwart* had de hoofdpersoon slechts het leger en de kerk als mogelijkheden om sociaal te klimmen, en als hij honderd jaar eerder was geboren had hij ook van de maarschalkstaf niet kunnen dromen. Vijftig jaar later komen in de romans van Zola al ingenieurs voor die via het schoolstelsel hun intrede hebben gedaan in een hogere sociale laag; een statische maatschappij was veranderd in een dynamische. De prestaties die iemand leverde waren bezig belang-

rijker te worden dan zijn afkomst; de meritocratie – wie verdienstelijk is mag meebesturen – had haar intrede gedaan. Maar in hun houding daartegenover verschilden socialisme en kapitalisme niet wezenlijk van elkaar. Het kapitalisme was voorstander van de meritocratie uit praktische overwegingen – waarom talent verspillen; de socialisten brachten alleen correcties aan, zij probeerden de economische of sociale factoren die de doorstroming belemmerden uit de weg te ruimen.

Op die manier kregen wij een maatschappij die niet alleen economisch, maar ook mentaal beheerst werd door concurrentie en prestatie: iemands waarde wordt bepaald door wat hij kan. Kinderen leren dat al vroeg op school; in feite draait alles om hun capaciteiten; de rapportcijfers zijn er om het te bewijzen. Op die manier gaan mensen hun geest, en in sommige gevallen hun lichaam beschouwen als de instrumenten waarvan zij het moeten hebben: de bekwaamheid van de manager is het enige dat telt; de benen van de voetballer zijn belangrijker dan hijzelf.

Deze levensstijl heeft ernstige gevolgen voor de psychische gezondheid van mensen. Michael Young* heeft daar al lang geleden op gewezen. Wie vroeger niet slaagde in het leven kon dat wijten aan het feit dat hij de kans niet had gehad; wie nu geen succes heeft haalt zichzelf een brevet van onvermogen op de hals. De meritocratie produceert mensen die beheerst worden door gevoelens van onmacht, rancune en minderwaardigheid, want zelfs als zij succes hebben zijn er altijd nog anderen die het beter doen.

Mensen raakten zo vervreemd van de anderen en van zichzelf. Van de anderen, want zij werden mededingers, of werktuigen die functioneel benaderd werden als er gezamenlijk

* Michael Dunlop Young, Engels econoom en socioloog, schreef onder meer *The Rise of the Meritocracy 1870-2033. An Essay on Education and Equality* (London: Penguin Books, 1958). Nederlandse vertaling en bewerking door Sj. Groenman en P. Valkenburgh: *De opkomst van de meritocratie, 1870-2033*, Amsterdam: Meulenhoff, tweede druk 1976, eerste druk 1959 onder de titel *De juiste man op de juiste plaats*. (red.)

iets geproduceerd moest worden; van zichzelf omdat het enige wat telde de geestelijke of lichamelijke prestatie was. Het gezin kon men dus minder missen dan ooit; het werd de plaats waar men zijn wonden kon likken of de emoties afreageren die men elders in het leven moest verkroppen.

Het gevoelsleven was buitenspel gezet, en ook als zij niet werkten gingen mensen als gepantserde wezens met elkaar om; zij speelden rituele spelletjes met elkaar (zie het boekje *Mens erger je niet**); zij wisselden oppervlakte-informatie uit (auto's, voetbal, recepten, adresjes) of plantten de omgangsstijl vanuit het arbeidsproces over naar hun vrije tijd – ook in verenigingen, actiegroepen en de politiek springen de mensen functioneel met elkaar om.

De weg naar de anderen was versperd en er moesten speciale situaties worden geschapen om mensen de mogelijkheid te bieden elkaar weer te leren 'ontmoeten': sensitivity-trainingen, encountergroepen en aanverwant.

Ook maatschappelijk had deze blokkering van het gevoelsleven gevolgen. Mensen leven onder de druk van de technocratie, maar op gezette tijden breken de irrationele krachten zich baan in collectieve hysterie – gelukkig hebben wij daar momenteel het voetbal voor.

Nu is men de laatste tijd gaan inzien dat het produktiviteitsmodel zo zijn nadelen heeft: de aarde is geplunderd, de lucht en het water zijn vervuild en in het gras groeien alleen nog wat armetierige paardebloemen. De socialisten zijn dan ook gaan begrijpen dat men van welvaart moet overschakelen op welzijn. Alleen, zij zijn zozeer door het technocratisch denken besmet dat zij ook van het welzijn een buitenkant-artikel maken: beter onderwijs, betere huisvesting, niet vervuilde landschappen, enzovoort. Mensen worden nog altijd beschouwd als machines, alleen moet er wat meer olie in.

De feministen zijn van mening dat men daarmee niet tot de wortel gaat; ook de emotionele roofbouw op mensen moet worden stopgezet. Het feminisme is daarmee de enige linkse

* Eric Berne, *Games People Play*, New York: Grove Press, 1967. Nederlandse vertaling door J.J.G. Muller-Van Santen: *Mens, erger je niet*, Amsterdam: Bert Bakker, 1978. (red.)

beweging die behalve een sociale ook een culturele revolutie nastreeft. Het wil een samenleving met andere waarden, het verlangt dat het gevoelsleven wordt gerehabiliteerd en dat mensen bijgevolg anders met elkaar kunnen omgaan.

Het lijkt mij niet zo'n wonder dat juist vrouwen afstand nemen van de produktiviteitsmoraal. Het meritocratisch model heeft immers voor vrouwen nooit gewerkt, enkele uitzonderingen daargelaten. In een maatschappij beheerst door concurrentie en prestatie hadden zij een randpositie. Vrouwen vereenzelvigen zich meestal niet met hun werk. Bij mannen is er een rechtstreeks verband tussen tevredenheid met het leven en arbeidsvoldoening; bij vrouwen is dat er niet. Voor zover vrouwen opgesloten zitten in een concurrentiesysteem is dat niet het concurrentiesysteem van de maatschappij – hun waarde wordt bepaald door de buitenkant, hun uiterlijk of de status van hun man. Daarom is het voor vrouwen gemakkelijker hun schijnidentiteit af te leggen dan voor mannen.

Het belangrijke is nu dat de feministen deze nieuwe waarden hebben ontdekt in de omgang met elkaar. In bewustwordingsgroepen, in het Nederlands meestal praatgroepen geheten, hebben zij geleerd gevoelens en ervaringen te delen zonder stand op te houden; sindsdien zijn zij als maatschappijveranderaars andere eisen gaan stellen. Zij willen niet alleen praktische resultaten (acties, projecten, infiltratie); zij vinden de kwaliteit van ieders zelfgevoelen in de onderlinge omgang even belangrijk als hun 'produktie'.

Het feminisme is dan ook de enige linkse beweging die systematisch probeert gebruik te maken van psychotherapeutische technieken, die overigens door anderen zijn ontwikkeld, maar door hen vrijwel uitsluitend in de privésfeer worden toegepast. Via deze technieken, op één hoop te vegen onder de noemer 'radicale therapie', wordt geprobeerd een brug te slaan tussen persoonlijke en collectieve bevrijding. Een van de methoden is de drie personages die in iedereen huizen – kind, ouder, volwassene – met elkaar in het reine te brengen, zodat de volwassene emotioneel het roer over kan nemen. Aangezien dit allemaal wat summier is uitgedrukt zal ik een praktisch voorbeeld als illustratie nemen. Den Uyl* ci-

* Op dat moment minister-president. (red.)

teerde eens in een tv-uitzending een uitspraak van Franz Werfel: 'Afgunst valt om te zetten in bewondering.' Vertaald in radicale therapie wil dat zeggen: het is mogelijk de protesten van het jengelende kind (hij heeft iets wat ik niet heb) en van de vermanende ouder (jij zou dat ook moeten kunnen) te laten oplossen en vast te stellen: ik ben goed zoals ik ben en de ander is dat ook. Zoiets gaat niet vanzelf; er moet aan gewerkt worden. Maar als het goed gebeurt kan de volwassene vrij omgaan met haar/zijn emoties en is de weg naar de ander vrij. De psychische arbeid maakt mensen zowel meer open als meer weerbaar. Wie geleerd heeft de drie personages in zichzelf te onderkennen neemt ze ook waar bij de anderen en kan zich richten tot de volwassene in de ander.

Het feminisme wil dus dat werk in een minder beperkte betekenis wordt opgevat dan in onze cultuur gebruikelijk. Het sanneren en gezond houden van menselijke relaties is even belangrijk als het te leveren produkt. Dat betekent niet meer dat 'meer kunnen' uit den boze is, integendeel, veel vrouwen beginnen dank zij het feminisme hun eigen capaciteiten te ontdekken. Het betekent alleen dat 'kunnen' een onderdeel wordt van 'zijn'.

De feministen zijn van mening dat de gelijkheid door het socialisme nagestreefd alleen kan worden bereikt, wanneer daaraan ook van binnenuit wordt gewerkt: economische en sociale structuren kunnen alleen werkelijk veranderen wanneer psychische structuren worden omgevormd. Pas wanneer mensen ontdekt hebben dat er in het leven andere beloningen bestaan dan status, macht en geld kunnen zij samenwerken in plaats van met elkaar te concurreren. Daarmee daalt het paradijs niet neer op aarde, want verdriet, pijn, woede en conflicten zullen blijven. Maar pijn en verdriet kunnen worden verwerkt, conflicten en woede kunnen worden gereguleerd omdat het niet meer nodig is anderen te ondermijnen.

Met vallen, opstaan en veel intern gerommel zijn feministen bezig zichzelf deze levensstijl te leren. Een probleem dat zij nog niet hebben opgelost is hoe deze over te planten van de eigen groep naar het openbare leven, zodat de scheiding tussen de 'vijandige' maatschappij en het 'veilige' thuis kan verdwijnen (en bijgevolg het gezin minder onmisbaar wordt). Maar naarmate meer feministen zich deze houding eigen heb-

ben gemaakt en naarmate de maatschappelijke gelijkstelling tussen de seksen vordert zullen er meer vrouwen in het maatschappelijk bestel komen die de stijl van instituties kunnen omvormen.

Socialisten zouden dankbaar moeten zijn dat het feminisme bestaat.

Feministisch dagboek*

woensdag

A. vertelde een jaar geleden dat ze bezig was met een onderzoek naar onderwijsbehoeften bij moeders van schoolgaande kinderen. Nu meldt ze, dat ze klaar is en mij het resultaat zal sturen. Op het onderzoek volgt actie: ze starten met een informatiecentrum voor vrouwen, die wat willen. MVM blijkt ter plekke met iets soortgelijks bezig te zijn. Kan het niet samen? dring ik aan. Nee, zegt ze, want MVM doet het met NVSH en COC, dan durven 'ze' niet meer te komen. Vaar dan onder een andere vlag, zeg ik, zoek een mooie naam en zeg, dat het een initiatief is van... (= instelling waar zij aan verbonden is) plus samenwerkende emancipatie-groepen.

Achteraf denk ik mismoedig: waar ligt de grens? Sommigen worden kopschuw als ergens lesbische vrouwen bij betrokken zijn, voor anderen is het woord feminisme taboe, dan is er nog een groep bij wie de term emancipatie de deur al dicht doet vallen. Wat hebben we aan hulpverlening en projecten als we onze identiteit verborgen moeten houden? Is dat geen inkapseling in de helpende vrouwenrol, ook al richt die zich nu op zusters? Dilemma niet opgelost.

donderdag

B. aan de telefoon, die nuttig commentaar geeft op gedachten van mij over emancipatie en overheidsbeleid. Ik moet je zeggen, dat het mij een beetje irriteerde, zegt hij. Waarom dan? Eerst komt het woord bureaucratie, vervolgens regelzucht, daarna: wat jij voorstelt is zo ingrijpend, mottatnou? Tja, ik ben natuurlijk een man, zucht hij. En een goeie, denk ik erachteraan, een principiële parttimer, die altijd met klussen heeft geholpen. Dan schiet mij een gesprek met C. te binnen, ook sinds lang een medestander. Hij had dezelfde reactie: je

* Geschreven oktober 1974. Gepubliceerd in *Opzij*, 3de jaargang, nr. 12, december 1974. (red.)

wilt zovéél. Vraag: is er een afstand tussen zinnig en redelijk? Krijgen mannen die onze ideeën zinnig vinden, toch last van het gevoel 't moet binnen redelijke grenzen blijven' zodra wij onze eisen in concreet beleid vertalen?

vrijdag

Vandaag is mij de dag van een tevreden poes beschoren. D. schrijft, dat de werkgroep sekse-stereotiepen in kinderprogramma's bijna klaar is, of ik nuttige adressen kan leveren. E. vertelt, dat ook in Twente vos-cursussen beginnen; van F. hoor ik, dat het gelukt is twee feministische uitgaven naar elkaar te laten verwijzen. Hoera, het netwerk groeit, er komen steeds meer vrouwen, die solidair zijn en hartelijk. Iedere vrouw, die er werkelijk induikt, raakt ervan bezeten, aldus F.

zaterdag

Weer eens de boer op geweest voor prevelement met discussie. De zaal was erg actief, maar bedroevend is, dat dezelfde clichés altijd weer warm applaus oogsten, – de snaar van de conditionering is geraakt.

cliché 1: Niet alleen vrouwen zijn tekort gekomen, anderen ook. Conclusie: er mag alleen iets voor ons worden gedaan als er minstens zoveel voor anderen wordt gedaan.

cliché 2: Als huishoudelijk werk niet gewaardeerd wordt, dan ligt het aan onszelf. Conclusie: laten wij het goede voorbeeld geven, dan volgt de rest vanzelf.

cliché 3: Er is nu eenmaal niet genoeg werk in het arbeidsproces, laten wij ons met andere nuttige taken bezighouden.

cliché 4: Wanneer vrouwen onrustig beginnen te worden dan is dat de schuld van de feministen.

Het vierde cliché noem ik altijd het Macchiavelli-effect: niet degenen, die het kwaad bedrijven zijn schuldig, maar degenen, die het kwaad blootleggen.

Over de andere drie valt op te merken, dat vrouwen hun eigen positie niet toetsen aan bestaande feiten (cliché 1 en 2) of voor alles geldende rechten (cliché 3).

Het opvallende is nu, dat de cliché's evenveel succes hebben na een betoog, waarin je ze uitvoerig hebt ontzenuwd. Wan-

neer je daarop teruggrijpt in de discussie en heel praktische actiemethoden noemt om de situatie te verbeteren, valt er een stilte. Na afloop pleeg ik mij te troosten met Gunnar Myrdals sneeuwbaltheorie: het hindert niet waar je begint, ergens werkt het dòòr.

zondag

Twee feministische eenlingen uit de wetenschap op bezoek, die onderzoek deden naar gezinsrelaties. Probleem: als ze hun resultaten 'objectief' brengen denkt iedereen: tja, zo zijn die dingen nu eenmaal; als ze het feministisch doen zegt men: dat is geen wetenschap. Zelfde moeilijkheid in het literaire: als je tekst en uitleg geeft bedrijf je tendensliteratuur, een minderwaardig genre; wanneer je de feiten geeft worden ze alleen 'herkend' door mensen wier feministisch zintuig al ontwikkeld is.

Ik kan er niet eens boos over worden, want vroeger zag ik het ook niet: door een huiselijk toeval kwam onlangs een stapel chansonplaten te voorschijn, die ik lang geleden op school gebruikte. Het schaamrood steeg mij naar de kaken: had ik deze seksistische rotzooi aan opgroeiende meisjes voorgezet? Opnieuw vraag ik me af: hoe breekt bewustwording eigenlijk door? Wie maakt een handleiding?

maandag

Vrouw ontmoet, die op haar eentje probeert cultuurpatronen om te buigen. Ze heeft een huwelijksbureau en weigert mannen in te schrijven, die een vrouw zoeken jonger dan zijzelf.

H. en I. hebben als feministen de maatschappelijke vuurdoop ondergaan. Ze ontdekken, als zovelen voor hen: 'men' denkt, dat er niets aan de hand is. H. is gevraagd voor een emancipatieproject en moet nu samenwerken met mensen, die alleen maar over 'dramsters' spreken; I. begon een talencursus met een moedige lerares, die als eerste gespreksthema voorstelde: de emancipatie van de vrouw. 'Volgende week ben ik de enige in de klas' is I's bittere conclusie.

Na de VPRO-uitzending over de oorlogsjaren komt J. nog even langs.

Boos merk ik op, dat vrouwen daar weer alleen in de traditionele rollen werden gepresenteerd: als moffenmeid, als slachtoffer, als toeschouwster. Alsof ze tijdens de bezetting niet veel meer hebben gedaan. J. valt me bij en noemt zijn eigen moeder: tot '41 de dienstvaardige dienaar; daarna, toen zijn vader ontslagen en ontredderd was de leeuwin, die mensen door versperringen sleepte; na '45 terug in haar rol, die ze niet meer aankon. Je zou de oorlogsjaren eens moeten verfilmen vanuit de vrouw, zegt J. Godverdomme nee, roep ik: wanneer wordt de vrouwelijke werkelijkheid nu eens een vanzelfsprekend deel van het geheel?

Het gesprek gaat verder over Margu rite Duras, die hij zeer bewondert: de belangrijkste filmer van Frankrijk, vindt hij. Ik herinner me de Nederlandse voorstelling van 'Les viaducs de Seine et Oise', met het protest van de vrouw, die alles kapot wou maken (door de critici werd het verband met de vrouwenrol uiteraard niet gelegd).

Geweld en vernietiging zijn dan ook thema's, die als een rode draad door haar jongste werk lopen: 'D truire, dit-elle'. Het lijkt mij een van de thema's, die binnenkort, wanneer vrouwen artistiek de toon aangeven, centraal zullen staan. Want iedere feministe met wie ik openhartig praatte, heeft last van   n van de volgende drie angsten: in wezen ben ik gek, in wezen ben ik een hoer, in wezen ben ik een gefrustreerd wijf. De drie thema's zijn dus: woede, geblokkeerdheid, schaamte met razernij als bevrijdende kracht. Wanneer gaan we eraan staan? Wanneer hebben we de moed uit te drukken hoe het voelt? Wanneer gaan we verder dan Virginia Woolf, die, zoals ze zelf zegt, allerlei deuren op slot heeft gelaten?

Onlangs met K. daarover gepraat: we wilden allebei iets met erotische beelden, maar 'onder pseudoniem' of 'opbergen tot na je dood' zeiden we nog.

Lijd ik aan feministische zelfoverschatting als ik zeg, dat vrouwen binnenkort in de kunst de toon aan zullen geven? Ik geloof het niet. Bij het ontwaken van een minderheidsgroep breken nieuwe stemmen zich baan. Dat bedoel ik heel letter-

lijk: wanneer je gevoelens toelaat die tot dan toe niet mochten, kost het geweldig veel inspanning ze de kracht van je stem mee te geven, maar als het lukt is een nieuwe rivier geboren. Ik hoor de stemmen al; ze zijn nog half gesmoord en spreken in flarden, maar de storm is in aantocht. En als de heren recensenten het niet kunnen vatten is dat jammer voor ze. Moed houden, zusters, feminisme = steeds een stap verder gaan dan je eigenlijk durft.

Gemengd emanciperen: kan dat?*

'Wanneer je als vrouw maar goed je best doet, lukt het je wel in de maatschappij.' Onlangs was ik op een vergadering waar die uitspraak weer eens bevestigd leek te worden. Het was een bijeenkomst over onderwijs aan volwassenen, een zaak die alle aanwezigen na aan het hart lag. In het gezelschap bevonden zich drie vrouwen: de notuliste, die zoals gebruikelijk geen mond opendeed, een vrouw die ik niet kende en ikzelf. Op het zwijgen van de notuliste na leek alles in orde te zijn: ons commentaar werd met aandacht beluisterd. Wij hadden zelfs gelegenheid voor vrouwen te pleiten en allerwege werd instemmend geknikt. Zeker, vrouwen waren achtergesteld; zeker, bij het uitstippelen van een nieuw beleid moesten vrouwen worden betrokken. Kortom, een verlichte vergadering: niemand durfde meer te stellen dat de meeste vrouwen het toch niet anders wilden. Het zag er naar uit dat wij aan het maatschappelijk spel als volwaardige wezens mochten meedoen.

Maar na afloop, toen er iets bezichtigd moest worden en het sociale gekeuvel losbrak, ging het weer mis. De ene man na de andere maakte zich meester van mijn aandacht. De eerste legde mij omstandig uit hoe het overdag toeging op de Amerikaanse tv, nummer twee stortte zijn personeelsproblemen over mij uit, nummer drie beschikte door zijn levenservaring over de ware aanpak van de werkende jongeren, nummer vier was gefascineerd door een nieuw video-technisch apparaat, 'de uitvinding van deze eeuw,' zei hij. Alles wat ik kon doen was aan mijn sapje nippen en een vermoeid gezicht zetten, dat overigens door geen der praters werd opgemerkt. Met veel moeite scheurde ik mij los en stapte naar de mij onbekende vrouw. Het was een verademing, wij hadden iets *uit te wisselen*.

* Geschreven najaar 1974. Gepubliceerd in *Keesings Reflector*, 16de jaargang, nr. 5 en 5a, januari 1975, pp. 109-110. (red.)

Mannencomplimenten

Op weg naar huis moest ik denken aan de argeloze opmerking van een vriend: 'Ik praat veel liever met vrouwen,' zei hij, 'kerels beginnen altijd over hun eigen dingen te zeuren.' Vervolgens kwamen twee citaten uit Carmiggelt bovendrijven: 'Echte vrouwen (...) kunnen zo goed luisteren.' En: 'Als er geen vrouwen bestonden, waar zouden mannen dan met hun sores naar toe moeten?' En tenslotte herinnerde ik mij de feestjes van vroeger, wanneer je opgetogen of verontwaardigd vertelde wat je bezighield. De man met wie je praatte kreeg een wat verre blik in zijn ogen en dan sprak hij: 'Je bent zó lief als je in vuur en vlam raakt,' of woorden van gelijke strekking. Wèg enthousiasme, alleen snapte ik destijds niet waarom. Je hoorde immers blij te zijn als je een compliment kreeg van een mán.

Thuisgekomen begreep ik weer waarom er feministen zijn die zeggen: dank je, we doen het liever alleen. Als we onder elkaar zijn kunnen we tenminste ademen. Als we het zonder mannen doen hebben we tenminste de ruimte om onze eigen gedachten te formuleren. Feministen hebben het met veel van hun mannelijke medestanders moeilijk. Want mannen hebben van jongsafaan geleerd zichzelf als norm te nemen. Dus vinden zij, bewust of onbewust: emancipatie is best, mits wij daaraan onze zegen kunnen geven. En dat is nu precies wat feministen niet meer willen.

Mannenvoorwaarden

Zo zijn er mannen die voorstander zijn van emancipatie, op voorwaarde dat alles bij het oude blijft. Vrouwen mogen best buitenshuis werken (a) als de kinderen groter zijn, (b) als zij het huishouden voor hun rekening blijven nemen, (c) als zij genoeg nemen met de baantjes waar niemand anders voor te krijgen is. Hetzelfde soort mannen pleegt te zeggen: het doet er niet toe of het een vrouw is of een man; bekwaamheid is het enige dat telt. Wat deze mannen in feite verlangen is dat vrouwen meedoen op de condities van een systeem dat niet door hen is ingericht en wordt beheerst.

Anderen doen het subtieler. Zij beseffen wel dat er in de

maatschappij het een en ander moet veranderen, maar verlangen toch - vaak zonder het zelf te beseffen – dat vrouwen zich gedragen op een manier die hun welgevalig is. Het ene type mannen wenst dan dat vrouwen eindelijk ‘volwassen’ optreden (dat wil zeggen op dezelfde manier als zichzelf); anderen daarentegen vinden dat de charme veiliggesteld moet worden: laat vrouwen s.v.p. vrouw blijven, leve het kleine verschil.

Dan zijn er mannen die zeggen: emancipatie? Natuurlijk, maar waarom moet het allemaal zo bloedserieus? Is lachen voortaan uit den boze? Wat deze mannen in feite eisen is dat vrouwen doorgaan met zichzelf niet zo belangrijk te vinden, iets wat hun van jongsaft is bijgebracht. Rechtse (en linkse!) mannen behouden het recht grapjes te maken over ‘de vrouwtjes’; de vrouwtjes zelf dienen die met een glimlach in ontvangst te nemen.

Zo zou ik kunnen doorgaan, want er zijn nog meer categorieën; een uitputtende lijst zou vele bladzijden beslaan. De kern van het probleem is deze: mannen denken dat zij hun goedkeuring horen te hechten aan wat vrouwen van plan zijn. Maar er komt nog een moeilijkheid bij: niet alleen mannen vinden dat, de meeste vrouwen vinden het eigenlijk ook. Ik herinner mij een conferentie uit de begintijd van Man Vrouw Maatschappij. Toen de discussie wat woelig werd stond er een man op en zei: ‘Ik wil een zelfstandige vrouw.’ De zaal reageerde met donderend applaus. De vrouwen voelden zich veilig, want een man had aan het streven naar emancipatie zijn fiat gegeven.

Op eigen kompas

Wat de meeste mannen niet begrijpen – ook de verlichte niet – is dat wij ons psychisch bevinden in de positie van een minderheidsgroep. Het eerste dat wij moeten leren is onszelf serieus te nemen en niet meer te varen op andermans kompas.

Je zou het kunnen vergelijken met wat er in de puberteit gebeurt tussen ouders en kinderen. Tot dan toe zijn ouders de sterkeren geweest, degenen die het beter wisten. Maar er komt een periode waarin jongeren hun eigen weg moeten zoeken. Daarbij is het soms nodig dat ze zich tegen hun

ouders afzetten, hen kwetsen en hun goede raad in de wind slaan. Ze moeten mensen worden die leven op eigen kracht en niet wezens die blijven voldoen aan het ideaalbeeld dat ouders voor hen hebben ontworpen. Als die ontwikkeling goed verloopt, kunnen beide partijen na verloop van tijd als gelijken met elkaar omgaan. De jongeren hebben hun eigen verantwoordelijkheid ontdekt, bij ouders is de neiging tot betuttelen verdwenen.

Iets soortgelijks is er aan de hand met vrouwen; van wezens die niet voor vol worden aangezien en bijgevolg de grootste moeite hebben zichzelf voor vol aan te zien, moeten zij mensen worden die weten waar zij staan en wat zij zelf willen, als individu en als groep.

Strijd op twee fronten

Feministen hebben dus een strijd te voeren op twee fronten: tégen mannen die er geen zin in hebben en mèt mannen die wel voor zijn maar de oude Adam in zichzelf nog niet hebben uitgeroeid. In het eerste geval is er sprake van een machtsstrijd: hard tegen hard en voorlopig nog klein tegen groot. De tweede strijd is een gevecht om bevrijding, waar beide partijen uiteindelijk baat bij hebben: de verhoudingen worden erdoor gesaneerd.

Onze mannelijke medestanders bevinden zich in een niet-gemakkelijke positie. Ze moeten af van het idee dat ze het beter weten, ze moeten leren luisteren, ook tussen de regels door. Maar als ze hun paternalistische houding laten varen krijgen ze er iets voor terug: vrouwen als mondige mensen, met wie je hartelijk bevriend kunt zijn.

Vrouwenbeweging en vakbeweging – pleidooi voor een nieuwe aanpak*

Voor ik lid was van het NVV** had ik al een paar keer contact gehad met het Vrouwensecretariaat, dat toen nog bestond uit Nel Tegelaar en Tiny Veenstra. Omdat ik respect had voor de inzet waarmee zij werkten was ik gevoelig voor hun argumenten: het NVV spande zich in voor vrouwen, wanneer je méér wilde op dat terrein moest je je aansluiten.

Ik meldde mij dus aan en in mijn geval werd het de ABVA. De eerste envelop die arriveerde maakte ik nieuwsgierig open. Aanvankelijk knikte ik instemmend: een visie op de maatschappij die mij aansprak, extra aandacht voor groepen die in het verdomhoekje zitten zoals werkende jongeren. Prima, dacht ik, zo meteen komen de vrouwen. Maar nee, het enige wat daarvoor in de folder te lezen stond was dat de bond ze een cadeau in geld gaf als ze in het huwelijksbootje stapten. Het was of ik een dreun op mijn hoofd kreeg. Daar had je de rolverdeling weer ten voeten uit: mannen zijn het soort mensen waarvoor gebokst moet worden; vrouwen geef je een attentie als ze hun ‘bestemming’ hebben bereikt.

De lust was groot mijn lidmaatschap onmiddellijk weer op te zeggen. Maar ik besloot niet bij de pakken neer te zitten. Dus stapte ik naar een districtsbestuurder met een hele lijst van punten: kon de ABVA daarop geen actie ondernemen? Helaas, ik kreeg nul op het rekest, alleen bij het woord ‘wedwnaarspensioen’ veerde hij even op. Voor de rest was bij de overheid alles prima geregeld: mannen en vrouwen werden immers gelijk betaald? Alle andere zaken die de positie van de

* Geschreven januari 1975. Gepubliceerd in *De Ambtenaar*, weekblad van de Algemene Bond van Ambtenaren (ABVA), 29ste jaargang, nr. 9, 7 maart 1975. pp. 10-11. (red.)

** Nederlands Verbond van Vakverenigingen, centrale van de algemene vakorganisaties. Verenigde zich in 1976 met het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) tot de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV). Later verenigden de aangesloten ambtenarenbonden ABVA en KABO zich tot AbvaKabo. (red.)

vrouw in het arbeidsproces bemoeilijkten lagen buiten het werkterrein van het nvv, die moesten beide echtelieden maar sámen oplossen, en voor de rest moest je aankloppen bij politieke partijen.

Omdat ik in die tijd raadslid was probeerde ik het vervolgens bij personeelsfunctionarissen van de gemeente. Daar kreeg ik dezelfde reactie. Het was allemaal misschien wel waar wat ik zei: maar bij de overheid hadden vrouwen alle kansen en als ze in de lagere functies geconcentreerd bleven dan wilden ze blijkbaar niet anders. Trouwens, ooit was er een vrouwelijk diensthoofd geweest.

Daarna leek het beter te gaan. Ik toog naar een nvv-bijeenkomst, waar ik een paar moties indiende over de positie van de vrouw. De zaal leverde de klassieke aanblik: lange rijen mannen, twee verdwaalde vrouwen plus een notuliste die zwijgend opschreef wat iedereen te berde bracht. Niettemin werden de moties met hartelijk applaus aangenomen en er was maar één man die op weg naar de eetzaal mompelde, dat vrouwen niet zoveel praatjes moesten hebben. Maar toen we achter de koffie zaten vroegen verschillende mannen oprecht verbaasd: 'Heb je nou werkelijk ooit iets van discriminatie gemerkt?' Het verhaal dat ik toen vertelde was afkomstig van weer een andere nvv-bijeenkomst. Aan een mannelijk bestuurder werd daar gevraagd: als u de keus hebt tussen een vrouw en een man die allebei even goed zijn, wie zou u dan nemen? 'De man,' zei hij na lang nadenken, 'anders krijg ik moeilijkheden met het personeel.'

Ik heb deze belevenissen opgeschreven omdat ze duidelijk laten zien welke afweermechanismen in werking treden als het onderwerp vrouwen ter tafel komt. Men loopt met oogkleppen, men schuift af, of de linkerhand weet niet wat de rechter doet.

Oogkleppen. Mensen hebben zo vaak gehoord dat de dingen goed geregeld zijn – op een paar kleinigheden na uiteraard – dat ze zich niet meer kunnen voorstellen dat het in werkelijkheid anders zou zijn: juridisch is vrijwel alles toch in orde, bij de overheid bestaat geen discriminatie.

Afschuiven. Je hebt misschien wel gelijk, zegt men, maar het ligt niet op ónze weg daar iets aan te doen: dat is een zaak voor beide echtelieden samen; als vrouwen niet doorstromen

naar hogere functies dan willen ze blijkbaar niet; daarvoor moet je bij politieke partijen wezen. Slachtoffers stuurt men van het kastje naar de muur, onder het mompelen van de toverspreuk 'mentaliteitsverandering' – als die er eenmaal is komt alles wel in orde.

Linkerhand-rechterhand. In theorie is men voor verandering, maar als de werkelijkheid in het vizier komt gaat men door op de oude voet: geen vrouw benoemen als je denkt dat je daardoor moeilijkheden krijgt, geen gelijke beloning voor Optilon-vrouwen als het consequenties heeft voor de rest van de CAO.

Door deze afweermechanismen zijn vrouwen die zich niet houden aan het klassieke patroon – de getrouwde vrouw blijft thuis – onderworpen aan een dubbele moraal: zij mogen wel meedoen aan het arbeidsproces, maar de gevolgen zijn voor eigen rekening. De samenleving 'neemt' wel, maar 'geeft' niet; zij mogen helpen de lasten van de anderen te verlichten, maar met hun lasten houdt niemand rekening.

Een paar voorbeelden: Ons belastingstelsel is zo ingericht dat de gehuwde man een hoge belastingvrije voet heeft en de gehuwde vrouw een lage: een verkapte vorm van ongelijke betaling. Als je ervan uitgaat dat inkomens genivelleerd moeten worden zou het precies andersom moeten zijn, want de meeste vrouwen verdienen veel minder dan hun man.

Nu weet ik ook wel waarom die regel bestaat: de meeste mannen hebben een echtgenote die niet verdient, dus worden wetten en regels afgestemd op de maatschappelijke realiteit.

Maar die realiteit wordt niet met regelingen te lijf gegaan om de zaken voor vrouwen eerlijker te maken: schooltijden en werktijden zijn nog altijd niet gelijkgetrokken; kinderen hebben veel meer vakantie dan hun ouders, doeltreffende kinderopvangregelingen zijn in de verste verte nog niet te bekennen. Van maatschappelijke dienstverlening in de avonduren is evenmin sprake; onlangs werd in Amsterdam zelfs de koopavond opgeheven.* Daardoor worden vrouwen in de positie gedrukt van lastige werkneemsters, die altijd weer om gunsten moeten vragen.

* Enige tijd daarna werd de koopavond weer ingevoerd. (red.)

Er is nog een vierde mechanisme: vergaderende mannen ple-
gen te vergeten dat er ook nog vrouwen zijn. Iedere vrouw die
in mannencommissies meedraait kan daarover aardige anec-
dotes vertellen. Maar aangezien de meeste mensen daar niet
bij zijn neem ik een controleerbaar voorbeeld uit de krant.
Onlangs viel daar te lezen dat wij een volksverzekering krij-
gen voor arbeidsongeschikten. 'Dit wordt eindelijk een wet
die geldt voor àlle Nederlanders,' meldde de staatssecretaris
met ontroering in zijn stem. Maar wat blijkt? Gehuwde vrou-
wen vallen daar niet onder, die horen blijkbaar niet bij het
Nederlandse volk.

Dit voorbeeld laat zien dat niet alleen gehuwde vrouwen met
een baan in feite buitenspel staan, maar ook getrouwde vrou-
wen zónder: met hun arbeid binnen het gezin wordt geen re-
kening gehouden.

Wat men bij het NVV – en elders – nog altijd niet gezien heeft,
is dat de positie van vrouwen definitief veranderd is: door de
overbevolking kan het moederschap niet langer een levens-
vullende bezigheid zijn; door de ontwikkeling van redelijke
anti-conceptiemiddelen hoeft dat ook niet meer.

Dat is een nieuw gegeven waar de samenleving zich op moet
instellen. Er moeten dus ingrijpende structurele veranderin-
gen komen: wanneer het aan de ene kant nodig is de economi-
sche groei af te remmen en wanneer aan de andere kant een
nieuwe groep bij het economisch leven betrokken wil wor-
den, is het enige wat erop zit dat de beschikbare hoeveelheid
betaalde arbeid anders wordt verdeeld. Anders gezegd: wil-
len we de geregistreerde of verborgen werkloosheid bestrij-
den, dan moeten degenen die in het arbeidsproces zijn opge-
nomen een veer laten en korter werken, opdat anderen ook
mee kunnen doen. En wanneer dat in de richting van het
emancipatiestreven wordt uitgewerkt kan het een hefboom
zijn naar een andere taakverdeling tussen vrouwen en man-
nen: als de arbeidsdag wordt ingekort krijgen vaders meer
tijd om zich met huishoudelijke en gezinsactiviteiten bezig te
houden.

Onrecht is altijd een moreel probleem; een maatschappelijk
probleem wordt het pas als er protesten rijzen. Hoe ver we
ook in de geschiedenis teruggaan, vrouwen zijn altijd een ach-

tergestelde groep geweest. Nu waren er altijd wel losse individuen die daartegen bezwaar maakten, maar na een eerste protestgolf, die begon aan het eind van de negentiende eeuw en beperkte resultaten boekte, is het lange tijd stil geweest; men dacht dat verder alles vanzelf wel in orde zou komen. Pas de laatste jaren is een nieuwe groep vrouwen opgestaan die de gelijke-kansenideologie van onze samenleving ook voor vrouwen in praktijk wil brengen. De vraag is nu: kunnen die vrouwen iets binnen het nvv?

Ik vrees van niet. Want zoals de zaken nu zijn ingericht blijven de mannen daar de dienst uitmaken. Dat heeft drie gevolgen:

- Zodra er beslissingen moeten worden genomen worden vrouwenbelangen opgeofferd aan ‘algemene’ belangen.
- Over de positie van de vrouw worden alleen vaagheden gedebiteerd waarop mensen uitgekeken raken: dat hebben we al zo vaak gehoord, kun je ons niet wat nieuws vertellen.
- Vrouwen die het anders willen gaan zich gefrustreerd voelen en denken: van het nvv hoeven we óók niets te verwachten.

De slagzin ‘Vrouwen, wordt lid van het nvv, dan kun je iets bij ons, dan doen we iets voor jullie’ is op ’t ogenblik een loze kreet. Dat ligt aan de organisatiestructuur. Het nvv is een organisatie met een getrapte democratie. Besluiten van een lager orgaan moeten ingebracht worden in een hoger orgaan, waardoor dingen pas aandacht krijgen als veel mensen dezelfde prioriteiten hebben. Bovendien is het nvv een soort federatie van bonden die allemaal nogal zelfstandig opereren. Daardoor heeft het eenvoudige lid aan de basis geen notie van wat zich afspeelt in overkoepelende regionen. Voor vrouwen is dat een ramp, want in ‘hogerhand’ zijn de vrouwen schaars. Concreet gezegd: een vrouw die binnen het nvv aan seksegeleijkheid wil werken staat voor een onmogelijke opgave, want ze moet zich opsplitsen in vele personen. Ze zou actief moeten zijn binnen vakgroep, afdeling, afdelingsbestuur, ledenraad, hoofdbestuur, verbondsraad, nvv-werkgroepen, overlegorganen waarin het nvv vertegenwoordigd is en ga zo maar door. Dat betekent zes volledige banen naast haar gewone werk.

Binnen het huidige organisatiemodel kan een NVV-vrouw dus weinig beginnen, maar dat is niet het enige probleem. Het andere is dat er binnen het NVV geen verzamelpunt bestaat van waaruit zij gericht kunnen werken. Er is geen groep die initiatieven bundelt, plannen opstelt, verlanglijstjes uitwerkt tot beleid, vrouwen beschikbaar heeft om in alle bovengenoemde lichamen zitting te nemen en daar vrouwenzaken aanhangig te maken. Er is geen centraal kaartstelsel van vrouwelijke leden, de vrouwen van de ABVA weten niet wat hun medevrouwen bij Mercurius* kunnen en doen.

Mijn voorstel is daarom: richt de zaken anders in. Zet het zo op dat vrouwen niet alleen lid zijn van de bond waar ze door hun werk bij horen, maar maak óók binnen het NVV een vrouwenorganisatie, bediend door een stevig secretariaat.

Maar dat bestaat toch al, zegt u nu misschien. Jazeker, en ik heb bewondering voor wat daar wordt gedaan. Maar ik vind het wel een aanfluiting dat binnen een enorme organisatie als het NVV de belangen van een groep die maatschappelijk klem zit behartigd moeten worden door tweeënehalf persoon. Want het resultaat van die onderbezetting is dat er een kloof ontstaat: terwijl op andere terreinen deugdelijk werk wordt afgeleverd, wordt op dit terrein alleen te hooi en te gras iets gedaan. Laat ik maar weer eens een voorbeeld geven.

Het geval wil dat ik lid ben van een commissie waarin ook de vakbeweging vertegenwoordigd is; meestal zit er een vier mannen sterke delegatie. Wát daar ook ter tafel komt, de zaken zijn grondig voorbereid; herhaaldelijk gebeurt het dat over één zin een half uur wordt gevochten. Vergelijk daarmee nu eens de wijze waarop de Kamerbehandeling van zoiets belangrijks als de Wet Gelijk Loon voor Vrouwen en Mannen werd voorbereid: toen het wetsontwerp gepubliceerd was stonden in de krant instemmende artikelen; vijfentwintig jaar na de ondertekening van het Verdrag van Rome** zouden de zaken dan eindelijk geregeld worden. Niemand nam de moeite het ontwerp eens goed op zijn merites te bekijken. En dat

* Vakbond van mensen die werkzaam zijn in kantoren, banken en verzekeringsmaatschappijen; aangesloten bij het NVV. In 1976 opgegaan in de Dienstenbonden FNV. (red.)

** Verdrag waarbij de EEG tot stand kwam in 1957. (red.)

terwijl het een juridisch slecht doortimmerd ontwerp was, zonder goede garanties, zonder sancties, zonder verplichte voorlichting, dat alle initiatieven verwacht van de zwakste groep: de onderbetaalde vrouwen. Wie de Kamerhandelinnen erop naleest* ontdekt dat achter de regeringstafel een partijtje paniekvoetbal werd gespeeld: een minister die verklaart niet te weten hoe deze materie in het buitenland is aangepakt, waardoor de wet en de uitvoering daarvan alle gebreken vertonen die elders allang zijn weggewerkt.

Van dit soort voorbeelden zou een hele collectie te maken zijn. De 'normale' regel is: als het om 'algemene' zaken gaat komt men goed beslagen ten ijs, als het om vrouwenzaken gaat denkt men met flodderwerk te kunnen volstaan.

Vrouwen hebben er recht op dat hun belangen doeltreffend worden behartigd. Daarom herhaal ik: geef vrouwen uit alle bonden gelegenheid zich als groep te organiseren en bezorg ze een secretariaat van minstens vijftien mensen.

Terwijl ik dit schrijf zie ik de verontwaardigde gezichten al. De officiële opvatting is immers: wij beschouwen vrouwen als gelijken; binnen het nvv strijden vrouwen en mannen zij aan zij. Mijn antwoord is: als je een goed doel wilt bereiken moet je soms een omweg maken. Anders gezegd: wil je het 'zij aan zij' en de 'voet van gelijkheid', dan moet je eerst een situatie scheppen waarin dat kan.

Een vrouwenorganisatie binnen de vakbeweging. Zou dat een nieuwigheid zijn? Nee, elders is men ook gaan inzien dat zoiets nodig was: in de Verenigde Staten werd enige tijd geleden de coalitie van vakbondsvrouwen opgericht, die in maart 1974 haar eerste congres hield. Eenendertighonderd afgevaardigden uit achteenvijftig bonden waren daarbij aanwezig. Trouwens, ook dichterbij huis zijn aanknopingspunten te vinden. Het nvv heeft wel een stevig jongerensecretariaat.

* Het ontwerp van Wet Gelijk Loon voor Vrouwen en Mannen werd op 21 augustus 1974 aan de Tweede Kamer gezonden: zitting 1973/1974, 13031. De mondelinge behandeling in de Tweede Kamer vond plaats op 3-5 en 10 december 1974; die in de Eerste Kamer op 11 en 18 maart 1975. De wet kwam tot stand op 20 maart 1975 (*Staatsblad* 129) en trad in werking op 2 april 1975. (red.)

Het resultaat is dat werkende jongeren binnen het nvv (en elders) zelfbewuster zijn geworden en met de vuist op tafel durven slaan als met hun belangen wordt gesold, dat concrete plannen worden uitgewerkt om hun positie te verbeteren. Een ander aanknopingspunt vinden we bij de PvdA. Daar bestaat een Vrouwencontact dat de laatste jaren veel meer doet dan hulpkrachten leveren voor de partij. En sinds de Rooie Vrouwen emancipatieacties voeren is de belangstelling van vrouwen voor de PvdA toegenomen. Daarmee is meteen het bezwaar ontzenuwd dat een aparte organisatie zo duur zou zijn: wanneer vrouwen merken dat je binnen het nvv wel degelijk iets kunt, wordt het zinvol nvv-lid te zijn. Dan hoeft de getrapte democratie, die onvermijdelijk is bij zo'n groot lichaam, geen beletsel te zijn om ideeën door te laten stromen naar boven. Want iedereen weet dan dat je een boodschap mee kunt geven aan vrouwen die zitting hebben in hogere regionen.

Wat zou zo'n vrouwenorganisatie kunnen doen?

- 1 Vormingswerk opzetten voor vrouwen, door vrouwen bedreven, met als doel: bewustwording van de eigen situatie, aankweken van zelfvertrouwen en weerbaarheid. (De meeste vrouwen zijn immers in het maatschappelijk leven nogal schichtig.) Binnen de emancipatiebeweging en het 'gewone' vormingswerk is men daarmee al begonnen: de zogenaamde praatgroepen schieten als paddestoelen uit de grond, op allerlei plaatsen worden 'drempelcursussen' en 'oefengroepen' opgezet.
- 2 Een actieprogramma opstellen en dat inpassen in de algemene beleidsvisies van het nvv.
- 3 Werkgroepen moeten die plannen uitwerken. Want een verlanglijst opstellen alleen is niet genoeg; je moet ook uitdenken hoe dingen in het vat gegoten kunnen worden.
- 4 Een talentenregister aanleggen van vrouwelijke nvv-leden; daaruit putten voor organen en commissies.
- 5 Dwarsverbindingen maken tussen vrouwen uit verschillende bonden.
- 6 Verbindingslijnen trekken naar de Vrouwenbond van het nvv. Wat men dáár onderneemt is voor het gemiddelde nvv-lid helemaal onduidelijk.

7 Een krantje uitgeven dat vrouwen op de hoogte houdt. Welke vormingsmogelijkheden zijn er; wat doen 'ze' in Groningen of Arnhem; wat bereiken nvv-vertegenwoordigsters in overlegorganen; bij wie moet je zijn als je in je eigen omgeving actie zou willen voeren.

8 Vormingswerk opzetten voor het mannelijk nvv-kader, dat vaak nog langs de oude lijnen voelt en denkt.

9 Een vergader- en omgangsstijl ontwikkelen die niet een kopie is van de mannenmethoden. Ook daarmee wordt in de emancipatiebeweging en het vormingswerk druk geëxperimenteerd.

Gesteld dat men voor mijn ideeën zou voelen – en ik hoop dat daarover een discussie komt – dan zal het nog wel even duren voordat een deugdelijke vrouwenorganisatie er is. Daarom eindig ik met twee praktische voorstellen waar de ABVA onmiddellijk mee zou kunnen beginnen.

1 Maak een werkgroep die de kwestie van de ongelijke schooltijden en schoolvakanties eens gaat uitspitten. Zoals die nu geregeld zijn vormen ze voor ouders (in de praktijk moeders) een enorme en nodeloze last. Bij de ABVA zit genoeg ambtelijke deskundigheid, juridische know-how en kennis van verzuilingsproblemen om daarvoor concrete oplossingen te bedenken.

2 Maak een werkgroep die voorstellen formuleert om de vrouw binnen het overheidsapparaat betere kansen te geven. Weinig vrouwen stromen door naar hogere functies, ga na welke knelpunten er zitten bij aanstellings- en promotiebeleid, hoe je een voorkeursbehandeling gestalte zou kunnen geven. Tenslotte is de overheid Nederlands grootste werkgever, en wanneer daar modellen ontwikkeld worden, kunnen die op den duur ook in het bedrijfsleven worden gebruikt. In de Verenigde Staten bestaat zo langzamerhand een schat aan materiaal, die als basis voor een goede aanpak zou kunnen dienen.

Tot nog toe ben ik een wat halfhartig nvv-lid geweest, en vele vrouwen met mij. Ik hoop dat wij binnenkort toegewijde pleitbezorgers van de vakbeweging kunnen worden.

De glazen muur*

De hier gebundelde artikelen vormen de neerslag van een ontwikkelingsproces, bij mijzelf en binnen de beweging. Terwijl ik me in *Hé zus*** uitdrukkelijk wendde tot vrouwen en oudere meisjes, bevat dit boekje twee soorten stukken. Sommige zijn meer op de eigen groep gericht; in andere probeer ik de buitenwereld duidelijk te maken dat het heus wel anders kan dan men pleegt te denken.

Wat is er de afgelopen jaren veranderd? In concreto: weinig. Van de verlangens neergelegd in het actieprogramma van MVM uit 1969 is er nog vrijwel niet één gerealiseerd.

Toch ben ik optimistischer dan een paar jaar geleden. Want ondertussen is de beweging gegroeid. Vrouwen roeren overal hun mond; in politieke partijen, in het vormingswerk, in vrouwenorganisaties, thuis en op hun werk. Bovendien: ze doen veel meer samen. De telefoon blijkt een nuttige tamtam; de solidariteit is groeiende.

Het resultaat is dat de accenten beginnen te verschuiven. In plaats van uit te denken wat er mis is met de positie van de vrouw, beginnen wij plannen te maken, initiatieven te nemen en uit te dragen wat we willen.

Wat overigens niet betekent dat men ons ook hoort. In het beleid is van feministische ideeën niets te merken; in de voorstadia daarvan – mensen die gedachten lanceren over hoe het zou moeten – ontbreken ze eveneens: emancipatiegedachten worden nog niet ingebed in algemene visies op de maatschappij.

Het is of er twee kampen bestaan, gescheiden door een glazen muur. In het ene zitten de feministen; in het andere de rest van de mensheid. Niet dat zij elkaar bestrijden. Wat in het ene kamp gezegd wordt dringt alleen gefilterd, dit wil zeggen als

* Geschreven maart 1975 als 'Inleiding' van de bundel *De moeder van Marie kan méér*, zie noot * van p. 136. (red.)

** *Hé zus, ze houden ons eronder*, zie noot * van p. 132. (red.)

abstractie, tot het andere door; met de werkelijkheid van alledag wordt geen verbinding gemaakt.

Laat ik als voorbeeld nemen de problemen rond de economische stagnatie respectievelijk de twijfels rond de economische groei. Nu de arbeidsmarkt slechter wordt vinden veel vrouwen de deur gesloten. Op zich is dat niets nieuws; vrouwen zijn altijd als een arbeidsreserve gebruikt. Wanneer de zaken goed gingen mochten ze meedoen; als men hun diensten niet meer nodig had werden ze weer naar huis gestuurd.

Vroeger werd dat normaal gevonden, of triest maar onvermijdelijk. Maar na zes jaar hernieuwd feminisme had je gehoopt dat er verband gelegd zou worden tussen de Verklaring van de rechten van de mens – waarin het recht op arbeid is vastgelegd – en de maatschappelijke praktijk, die uitwijst dat steeds meer vrouwen dat recht gehonoreerd willen zien. Tot nog toe zijn mij echter geen uitspraken van enig gezaghebbend beleidspersoon of econoom onder ogen gekomen waaruit blijkt dat ze rekening houden met dit gegeven.

Dit is een aanwijzing dat het feminisme nog niet de overstap gemaakt heeft van de subcultuur naar de grotere cultuur. Wanneer een nieuwe groep in opkomst is moeten niet alleen de leden zich invechten in het systeem; het duurt ook een hele tijd voor men beseft dat hun ideeën consequenties hebben voor de inrichting van het maatschappelijk bestel.

Het beeld van de glazen wand is in dit geval dus niet adequaat; we hebben hier te maken met een normaal verschijnsel. Het behoeft dan ook geen verwondering te wekken, dat, nu het Jaar van de Vrouw* is losgebroken, alle clichés over vrouwen weer worden opgelepeld. Maar één ding blijft merkwaardig: zelfs de professionals van de informatieverbreiding – journalisten en aanverwant – blijken slecht op de hoogte te zijn. Kennelijk achten zij het niet nodig zich te documenteren alvorens aan het werk te gaan.

Hoe zou dat komen? Gedeeltelijk, lijkt mij, doordat zij nog altijd de houding aannemen van de sekse die zich superieur waant: als vrouwen iets beweren hoeft je je daarin niet te verdiepen.

* Het jaar 1975 werd door de Verenigde Naties uitgeroepen tot het Jaar van de Vrouw. (red.)

Maar er is meer aan de hand. Mensen horen niet wat je zegt, ze horen wat ze horen. Dat gebeurt al wanneer denkgewoonten ter discussie worden gesteld. De doofheid verergert wanneer afgegrensde emoties dreigen te worden geraakt.

Het feminisme bedreigt de veiligheden waarop mensen hun leven hebben gebouwd. Mannen krijgen het dan moeilijk, ook al wordt hun eigen levenshouding nog nauwelijks aangevochten. Dat vrouwen zich anders zouden kunnen gedragen is al griezelig genoeg.

Voor vrouwen zijn de gevaren nog directer. Want als zij zich openstellen lopen zij risico's. Bij voorbeeld het risico niet meer 'gewoon' te kunnen meedraaien. Wie zich tot het feminisme bekent kan erop rekenen bij de gekken te worden ingedeeld: ze is seksueel gefrustreerd, lesbisch of gewoon iemand met een afwijking: jammer, verder was het best een aardige meid.

Tot nog toe zagen veel vrouwen kans buiten schot te blijven. Maar het Jaar van de Vrouw biedt aanknopingspunten voor allerlei varianten van 'zusje pesten'. Dat dwingt vrouwen hun houding te bepalen. Geen wonder dat velen het gezeur van zich afduwen en denken: met die troep wens ik niets te maken te hebben.

Andere risico's zijn nog bedreigender. Bijvoorbeeld het risico, te ontdekken dat je offers hebt gebracht die achteraf overbodig blijken, of het risico, te merken dat je het misschien wel anders wilt maar vreest daartoe niet in staat te zijn.

Mensen zijn dus geneigd zich af te schermen en daar staat dan de glazen muur. Het gevolg is dat zij de emancipatie reduceren tot een buitenkantartikel: natuurlijk, er moet iets veranderen, maar kom niet te dicht in mijn buurt. Getrouw aan hun rol maken mannen er dan een maatschappelijk vraagstuk van: aangepaste wetgeving, beter onderwijs voor meisjes, gelijke kansen. Getrouw aan de hunne begeven vrouwen zich op het helperspad: ik ben allang geëmancipeerd, waar zijn de stakkers, wat kan ik voor ze doen.

Die afweerhouding plaatst de beweging voor een dilemma. Wat is belangrijker: het veranderen van de maatschappij of het veranderen van mensen. In het licht van de eeuwigheid bestaat die tegenstelling natuurlijk niet: het één kan niet zon-

der het ander. Maar in de praktijk van het nu blijkt het niet eenvoudig te zijn.

Iedere feministe heeft gaandeweg ontdekt dat de positie van de vrouw vergroeid is met de wortels van het menselijk bestaan. Is het dan niet beter in de diepte te werken dan energie te steken in maatschappelijke veranderingen die millimeter voor millimeter bevochten moeten worden? Aangezien de revolutie niet staat te wenken moet ze immers de lange weg door de instituties afleggen. En die weg is niet alleen afmattend; ze is ook genoodzaakt spelregels te hanteren die ze niet heeft gekozen. Dat ze compromissen moet sluiten is niet het ergste; waar ze voor terugschrikt is zich in een uitputtingsslag te begeven die haar innerlijk uitholt. En als feministe wil ze dat niet. Want tijdens haar bewustwording heeft ze niet alleen inzicht gekregen in de onderdrukking van de vrouw, ze heeft ook een glimp opgevangen van wat menselijke bevrijding zou kunnen zijn. Ze heeft de angsten gevoeld, ze is door de benauwdheid heengegaan, de glazen muur heeft ze gedeeltelijk stukgeslagen. Maar ze weet dat ze nog niet klaar is en ze wil daarmee bezig blijven; de behoefte een vrijer mens te worden gaat haar boven alles. Kortom, de oude Eva stond buitenspel; de nieuwe aarzelt op de drempel.

Ik kan me haar dilemma heel goed voorstellen. Toch zeg ik: innerlijke groei moet getest worden in de maatschappelijke praktijk; wie vrijer is geworden is ook steviger. Ik geloof dus dat we op beide fronten moeten werken. Maar natuurlijk: we zitten nog in de pioniersfase, dus mogen we onze energie niet versnipperen. Laten we ons daarom voorlopig concentreren op het omvormen van die stukjes maatschappij die de mogelijkheden van vrouwen kunnen vergroten. En laten we gebundeld optreden: beter drie vrouwen op één plek dan die vrouwen geïsoleerd op verschillende plaatsen; te veel frustraties zijn niet te verstouwen.

Als we het zo aanpakken houden we de ruimte ons terug te trekken op onszelf, en dat is nodig. De obstakels van binnen zijn minstens zo belangrijk als die in de buitenwereld.

Sterker worden is ons eerste doel. Daarom heb ik ook geen last van de bezorgdheid die sommige feministen bevangt als ze om zich heen kijken: mag je het verlangen naar méér wakker roepen zolang de maatschappij niet op dat meer is inge-

steld?

Als we dat denken verloochenen we onszelf. De ergste fout die we kunnen maken is dat we vrouwen onderschatten. Wij knappen het niet voor ze op; elke vrouw heeft haar eigen gevechten te leveren.

De vrouw die de moed heeft bij zichzelf barrières op te ruimen wordt een mens met een open toekomst, of ze nu twintig is of zestig. Een grootmoeder uit Canada formuleerde het zo: Als we eenmaal A hebben gezegd moeten we ook B zeggen. Maar waar ik zal zijn aangeland als ik tenslotte bij de Z ben... daar heb ik geen notie van.

De politieke beperkingen van het goede hart*

Enige tijd geleden bracht het NOS-tv-programma 'Ot en Sien' een documentaire over de door vrouwen opgerichte vredesbeweging in Ierland. Gedeeltelijk was het een indrukwekkende uitzending. De vrouwen die aan het woord kwamen toonden zich moedig; zij beschikten zelfs over het moeilijkste soort moed dat mensen kunnen veroveren: zij namen het risico dat hun kinderen het slachtoffer werden van represailles.

Toch was ik achteraf teleurgesteld; noch de interviewster noch de vertegenwoordigsters van de vredesbeweging hadden met één woord gerept over een politieke oplossing voor de strijd in Ierland: het 'hoe' van de vrede bleef buiten beschouwing. Later praatte ik over de uitzending met een paar feministische vriendinnen. Tot mijn droeve verbazing hadden zij dezelfde instelling als de vrouwen op het scherm, die avond: zij konden zich voorstellen dat ze in een gruwelsituatie als de Ierse in actie zouden komen; maar als de impasse was doorbroken beschouwden ze hun taak als volbracht, dan werden de kinderen en het dagelijks werk weer dringender zaken.

In het klein speelde zich hier af wat zich bij vrouwen eerder heeft voorgedaan: in bevrijdingsbewegingen en in tijden van oorlog werden zij actief: de nood was aan de vrouw gekomen. Maar als de wapens waren neergelegd trokken zij weer naar huis: het regelen van de vrede en het bestieren van de wereld lieten zij aan de mannen over. 'Moeders willen vrede' bleef een humanitair verlangen; het mondde nooit uit in een politiek programma.

* Geschreven voorjaar 1977. Gepubliceerd in *MVM-nieuws*, 2 mei 1977, pp. 6-10. In enigszins gewijzigde vorm werd het geplaatst in *Vrij Nederland* van 8 oktober 1977 onder de titel 'Feministen, en nu weer met beide benen op de grond', ondertitel: 'Een vermanend woord van Joke Smit tot haar medestrijdsters' – titels waarmee Joke niet erg gelukkig was. In de zomer van 1981 zijn beide versies op haar verzoek door Marijke Harberts tot één artikel omgewerkt. (red.)

Wij vrouwen zijn geneigd pas in actie te komen als het werkelijk de spuigaten uitloopt. In Nederland hebben we dat gezien tijdens de Bloemenhove-affaire.* Toen kon plotseling vrouwelijke energie worden gemobiliseerd; toen bleven vrouwen dag en nacht op hun post. Maar het politieke lobby-werk dat had moeten volgen bleef vrijwel achterwege; het resultaat is dat we nu nog jaren in de zorgen zullen zitten over de abortus. Hoe valt deze manier van optreden nu te verklaren?

Mijn stelling is dat vrouwen door de patriarchale cultuur worden gemodelleerd tot een bepaalde vorm: *de mensensoort met het goede hart*. Dat type mens komt pas in actie als het recht tot handelen al bijna een zedelijke plicht is geworden. Het houdt zich niet bezig met het *voorkómen* of saneren van maatschappelijke misstanden; het beperkt zich tot menslievendheid: als de oorlog is uitgebroken snellen de vrouwen naar de ambulances.

De opsplitsing in binnenhuis- en buitenwereld-functies is dus niet de enige terreinverdeling die tussen de seksen bestaat; er is een andere: *mannen nemen de wereld voor hun rekening, vrouwen het wereldleed*.

Het goede hart doemt vrouwen tot politieke machteloosheid; hoe komt het dan dat zij niet zeggen: weg ermee? Het antwoord lijkt mij eenvoudig: reactiepatronen raak je niet zomaar kwijt en bovendien: het goede hart biedt mensen zonder macht belangrijke voordelen:

- het is veilig: je bent ontbaatzuchtig, je handen blijven schoon
- het is makkelijk: je hoeft niet na te denken, je doet wat je hand vindt om te doen
- het geeft moreel overwicht: wie schone handen heeft mag hoofdschuddend oordelen over andermans misstappen.

* In 1976 probeerde KVP-minister Van Agt van Justitie de Bloemenhove-kliniek te sluiten, een van de weinige klinieken waar vrouwen die meer dan dertien weken zwanger waren, terecht konden voor een abortus. Door een snelle actie van vrouwen uit alle hoeken van het land, die de kliniek bezetten, kon sluiting voorkomen worden. (red.)

Bij mijn weten is de 'radicale therapie', voor zover voortgevloeid uit de transactionele analyse, de eerste psychologische school geweest die pogingen heeft gedaan om de neurotiserende tendensen, eigen aan de vrouwen- en mannenrol, in kaart te brengen. Deze worden beschreven in een aantal 'levensscenario's' waarop ik hier niet verder in ga.¹

Simplistisch gesteld komt het hierop neer: een evenwichtig mens is iemand bij wie ouder, kind en volwassene in goede harmonie met elkaar omgaan. *Jammer genoeg maakt de conditionering tot vrouw of man dat mensen scheef groeien; mannen leren alleen de rationele volwassene te gebruiken, vrouwen alleen het spontane kind en de koesterende ouder.* Bij mannen als groep leidt dat tot misvorming: ze ontleen aan hun bezigheden hun identiteit; zonder hun rol zijn ze niets. En aangezien ze zichzelf niet kunnen koesteren en niet kinderlijk spontaan kunnen zijn zoeken ze compensaties: status en macht zijn daarvan voorbeelden.

Vrouwen worden ook misvormd: het zijn afwisselend ouder en kind die de dienst uitmaken; het is niet de rationele volwassene, gesteund door de andere twee, die de teugels in handen heeft. *Moraliseren is de schaduwzijde van de ouder; anarchie, afkeer van spelregels, de schaduwzijde van het kind.*

Sociologisch gezien bestendigt de rolconditionering de machtsverhoudingen tussen de seksen: mannen besturen de wereld, helaas vanuit hun misvormingen; vrouwen oefenen indirect macht uit over mensen, vooral via de vermanende wijsvinger van het fatsoen.

Scheefgroei

Mijn volgende stelling is dat die scheefgroei terug te vinden is in het feminisme; dat het bondgenootschap tussen moeder en kind zonder het verstand als roerganger een aantal kwalijke gevolgen heeft gehad.

1 Belangstellenden verwijs ik naar de studie van Claude M. Steiner, *Scripts People Live*, New York: Grove Press, 1974. Nederlandse vertaling door Martien Janssen: *Op dood spoor*, Amsterdam: Bert Bakker, 1975.

1 De vermanende moeder vinden we terug in *de strijd om het kampioenschap schone handen*, in de Verenigde Staten 'I am holier than thou'-feminisme geheten. Een groepje zuiveren in de leer roept zichzelf uit tot voorhoede; wie niet aan de norm voldoet is verdacht. De verdachten wisselen: wie een sterke vrouw is, onderdrukt andere vrouwen; wie gezond verstand en kwaliteit wenst is 'masculinistisch'; wie met feminisme geld verdient, verraaft de goede zaak.

Nu heeft iedere sociale beweging natuurlijk haar scherp-slijpers die een deel van de problematiek tot kern bestempelen en van daaruit anderen verketteren. Mannen zijn daar door hun opvoeding echter beter tegen bestand dan vrouwen. Ook als vrouwen feministes worden, blijven ze nog een tijd gevoelig voor morele druk. Het resultaat is schuldgevoel en verlamming binnen de beweging; wat volgens de ideologische meetlat niet honderd procent is, mag niet.

2 Het anarchistische kind vinden we terug in *de tirannie van de structuurloosheid*. Het uitgangspunt is: wij zijn tegen macht. Dus is iedereen welkom op onze volksvergadering; we praten tot we het eens zijn.

Deze werkwijze heeft een aantal gevolgen:

- vergaderen wordt een uitputtingsslag; wie kinderen heeft en/of een baan kan niet meedoen
- er is geen continuïteit: steeds weer anderen komen een keertje langs
- de duidelijkheid raakt zoek: niemand weet wie verantwoordelijk is voor wat en voor hoe lang
- maar vooral: *de macht is niet weg, maar onder de tafel werkt*; de dienst wordt uitgemaakt door een klein clubje, in vaktaal *in-group* geheten.

Het lijkt me zaak een aantal spelregels van de ouderwetse democratie in ere te herstellen; die zijn tenslotte niet voor niets bedacht. Ik noem er een paar: er worden afspraken gemaakt over wie bij de groep hoort en wie niet; als er geen overeenstemming te bereiken valt kunnen besluiten genomen worden bij meerderheid van stemmen; zaken worden voor een bepaalde tijd gedelegeerd aan bepaalde personen; die krijgen een opdracht en een verantwoordingsplicht. Dit alles doen wij op feministische basis: we willen samenwerken, dus houden we de menselijke betrekkingen schoon.²

3 De onderontwikkelde volwassene vinden we terug in de *'leve-het-gevoel'-beweging*. In het feminisme komt die vooral tot uiting in het taboe op analytisch denken en de roep om 'vrouwelijke' vormen van wetenschapsbeoefening.

Ik ben daar vierkant tegen. Natuurlijk wemelt het in de wetenschap van allerlei soorten seksisme; daarvan moet nodig een typologie worden gemaakt. En natuurlijk zijn er in dat bedrijf hogepriesters die hun bedoening omgeven met gewichtigheidsrituelen; ook die moeten nodig worden geïnventariseerd. En natuurlijk ben ik voor vrouwenstudies, mits kwalitatief van hoog niveau, en op voorwaarde dat ze zo snel mogelijk als verplicht onderdeel worden opgenomen in het studiepakket van iedereen. Maar wanneer wetenschap seksistisch is of malle spelregels hanteert deugt die wetenschap niet, de remedie is dan: saneren, niet: nog verder opsplitsen.

De drie genoemde schaduwzijden van de vrouwenrol vinden we terug in de *vlucht in de utopie*. De leus uit de begintijd van de tweede golf, 'de helft van de macht', werd vervangen door de slagzin 'afschaffing van de macht'. Het streven naar gelijkheid werd gebrandmerkt als 'belangenbehartigingsfeminisme', want voor het goede hart is meer rechtvaardigheid niet nobel genoeg. En in plaats van de samenleving te veranderen riepen we onszelf uit tot de 'betere' mensensoort die zich tot vrouwelijke waarden diende te bekennen.

Dit alles was vermoedelijk onvermijdelijk en zelfs noodzakelijk: iedere sociale beweging die zichzelf respecteert dient het paradijs op aard in haar vaandel te voeren (verderop doe ik daar ook aan mee). Iedere minderheidsgroep-in-opstand kent een fase van op-de-borst-klopperij, vertoont afscheidingsneigingen en valt bij de onderlinge omgang terug in minderheidsgedrag. Tenslotte wil iedere revolutionaire beweging nieuwe vormen van democratie, omdat zij de bestaande – gedeeltelijk terecht – als verstard en onderdrukkend be-

2 Een prima handleiding daarvoor biedt het helaas nog weinig bekende boekje van Gracie Lyons, *Constructive Criticism* (Issues in Radical Therapy, P.O. Box 23544, Oakland, California 94623). Het ideologisch gedeelte lijdt wat aan verering van Mao en het proletariaat; het handboekgedeelte is heel concreet en hanteerbaar.

schouwt.

Maar al die verschijnselen samen maakten dat we niet onder ogen hoefden te zien hoe schrikbarend groot de maatschappelijke machteloosheid van vrouwen wel is, laat staan dat we daarvoor oplossingen hoefden te bedenken.

Een van mijn Amerikaanse vriendinnen zegt dat wij bezig zijn feminisme te smoren in zusterschap. Ikzelf denk in mijn sombere uren dat wij de grondslag aan het leggen zijn voor de vrouwenorganisaties van de eenentwintigste eeuw.

Het lijkt me nu tijd de benen weer op de grond te zetten. Want het feminisme begint trekken te vertonen van een nieuwe subcultuur, waar de activiteiten van de vrouwenrol in een nieuwe gedaante hoogtij vieren. Die activiteiten zijn: hulpverlening, studie, werken aan je relatie, gezelligheid scheppen.

Men begrijpe mij goed: ik ben niet tegen feministische hulpverlening, maar de samenleving moet ook niet de kans krijgen, het wereldleed als vanzelf bij vrouwelijke vrijwilligers te stallen.

Ik ben alleen tegen studeren als het vrouwen in de leerlingstatus houdt. Wanneer studie roldoorbraak betekent, zoals bij de meeste vrouwen die een moedermavo bezoeken, is het een goede zaak.³ *Maar helaas heb ik nog geen politicus hardop horen denken over het scheppen van werkgelegenheid voor deze vrouwen.*

Evenmin ben ik tegen het gezondmaken van relaties of tegen gezelligheid. Integendeel, een van de goede dingen in het feminisme is, dat er zoveel plezier wordt gemaakt; het grote succes van vrouwenfestivals bewijst wel dat vrouwen met vreugde hun creatieve energie aan het ontdekken zijn.

En natuurlijk ben ik niet tegen vrouwelijke waarden; het spontane kind en de koesterende moeder hebben goede kanten: ze zijn concreet, bondig en zorgzaam voor mensen; ze hebben weinig last van ponteneur, ze willen hun intuïtie goed gebruiken, ze wensen samenwerking in plaats van concurrentie.

Waar ik wel tegen ben is dat onder feministische vlag *besteding* van de vrouwenrol en van het vrouwelijk isolement

3 Roldoorbraak verschilt gedeeltelijk per sociale laag; dit inzicht heb ik onder meer te danken aan Anneke Rooselaar.

wordt gepredikt: aan een subcultuur van verongelijken hebben wij niets. Ik ben ook tegen idealisme zonder werkelijkheidszin; kerstboodschapsfeminisme noem ik dat.

De grondwet van de patriarchale cultuur luidt dat vrouwen en mannen complementair zijn, met als correlaat: vrouwen zijn minder, mannen meer. Hoe patriarchaler de cultuur, hoe verder de vrouwen- en de mannenrol uiteenliggen; de negentiende eeuw vormde een treurig dieptepunt.

Psychologisch leidt dat tot scheefgroei van mensen; economisch tot gescheiden arbeidsmarkten voor vrouwen en mannen; sociologisch gezien tot de wet van Sullerot: er bestaan vrouwenbezigheden en mannenbezigheden, wier inhoud wisselt, afhankelijk van tijd en plaats. In Senegal bijvoorbeeld is borduren mannenwerk, te moeilijk voor vrouwen immers. Wanneer nu vrouwenbezigheden in aanzien stijgen, nemen mannen ze over (voorbeeld: het technologisch werk in de verpleegkunde); wanneer mannenbezigheden in aanzien dalen mogen vrouwen ze doen (voorbeeld: dominee of wethouder zijn in een klein plaatsje).

Daarom zullen wij de patriarchale cultuur pas geliquideerd hebben wanneer vrouwen en mannen niet meer een deel van hun persoonlijkheid buiten spel hoeven te zetten; wanneer kinderen worden opgevoed tot gynandrische (of androgyne) mensen.* En wanneer de wet van Sullerot niet meer opgaat: als taken, rollen, functies niet meer besmet raken als ze door vrouwen worden vervuld, en met prestige worden omgeven als ze door mannen worden vervuld. Dat gebeurt alleen *als vrouwen beschikken over de helft van de macht*. Pas dan zullen vrouwelijke waarden hoog genoteerd staan of liever, dan zullen ze niet meer vrouwelijk zijn maar gewoon.

Ik ben dus voorstander van gelijkheid. En daarmee bedoel ik niet dat we allemaal eender moeten worden of net zoals mannen; wel dat er gelijke rechten, kansen, mogelijkheden komen en, als die er dan tenslotte zijn, ook gelijke plichten. Ieder individu kan dan naar eigen aanleg functioneren, ongehinderd

* gynè (Grieks)=vrouw, anèr=man; gynandrische of androgyne mensen zijn mensen in wie het 'vrouwelijke' en het 'mannelijke' samengaan. (red.)

door de vrouwen- of de mannenrol van nu; het resultaat is: méér verscheidenheid in plaats van minder.

Vrouwen zijn geconditioneerd tot maatschappelijke machteloosheid. Die machteloosheid is geen natuurgegeven, die komt voort uit het socialisatieproces dat vrouwen doormaken en dat heeft weer te maken met de identificatiemodellen die meisjes worden aangeboden.

Er zijn vrouwen geweest die een uitzondering vormden op traditioneel vrouwengedrag. Vermoedelijk waren dat vrouwen voor wie de mannenrol niet geblokkeerd was: ze hadden geen vader, of ze groeiden op als meisje tussen broers, ze waren dochters in wie de vader zijn toekomstverwachting belegde, de oudste, de enige of kind zonder broers. Het lijkt me de moeite lonen om een studie te maken van de levensgeschiedenis van dit type vrouwen, om te weten hoe het socialisatieproces van meisjes in de toekomst aangepakt moet worden: welke boodschappen werden meegegeven aan die vrouwen, die een volwaardige rol in de samenleving hebben aangedurfd. Maar doorgaans identificeren meisjes zich niet met die enkele uitzonderingen. Ze kijken naar het voorbeeld van hun eigen moeder. Op het ogenblik kunnen moeders voor hun dochters nauwelijks een model zijn: òf ze staan buiten de maatschappij, òf ze zijn randfiguren die part-time en/of ondergeschikt werk doen. Daarom is een van de eerste dingen die het feminisme moet bewerkstelligen het verdelen van de binnen- en buitendienst.

Als gevolg van de opsplitsing in een vrouwen- en mannenwereld is het arbeidsproces zo ingericht dat moeders, en bijgevolg vrouwen in het algemeen, er niet echt bijhoren. Zij hebben geen baan, of zij doen het slechtere werk dat minder betaalt, minder prestige geniet en minder invloed garandeert. Dat is een *structureel* gegeven: het arbeidsproces is er niet op berekend dat mensen zowel kinderen grootbrengen als meedoen in de maatschappij. Wat wij dus nodig hebben is een ander organisatie-model, met behulp waarvan beide levenstaken kunnen worden gecombineerd.

Laten we het *de vijf-urige werkdag* noemen. Wanneer de moeders en vaders ieder vijf uur werken, hoeven vrouwen niet langer maatschappelijk marginaal te zijn. Niemand heeft

nog nagedacht over de vraag hoe die er komen moet, dus het zal wel even duren voor we zover zijn. Tenslotte heeft ook de arbeidersbeweging enkele generaties lang moeten vechten voor de acht-urige werkdag.

Wat kan de overheid doen?

In afwachting van de vijf-urige werkdag hebben wij *overbruggingsmaatregelen* nodig waardoor vrouwen greep kunnen krijgen op het beleid. Want het gebrek aan invloed van vrouwen is ook weer *structureel* bepaald: de meeste vrouwen staan in de maatschappij aan de kant: zij hebben geen geld, en/of geen kennis, en/of geen bestuurlijke ervaring. En de weinige vrouwen die maatschappelijk wel van wanten weten zijn bijna altijd overbelast: zij hebben de binnendienst ook nog. Vandaar dat vrouwen niet of nauwelijks gereageerd hebben op voor hen belangrijke zaken als de Knelpuntennota, de VAD, de Contourennota.* Zelfs de ontwerp-Wet Gelijk Loon voor Vrouwen en Mannen kreeg vrijwel geen commentaar van vrouwelijke zijde. Vrouwengroepen bezitten geen studie-bureaus die beleidskritiek kunnen leveren en alternatieven bedenken.

Er is dus dringend behoefte aan *verbindingslijnen* tussen vrouwen en beleid. En om verdere overbelasting te voorkomen moet in *werktijd* emancipatiebeleid ontwikkeld kunnen worden, hetgeen betekent dat er *op grote schaal* – het gaat tenslotte om de helft van de bevolking – emancipatiebanen worden gecreëerd.

Daarvan zie ik op dit moment drie vormen:

- 1 Er komen instellingen en clubs in de omgeving van het beleid, die regeringsplannen doorlichten op emancipatiegerichtheid en die zelf voorstellen voorbereiden.
- 2 Er komt een goede ambtelijke structuur, binnen departementen en tussen departementen. Op ministeries worden

* De Knelpuntennota ging over de toekomst van het welzijnswerk; de VAD (Vermogens Aanwas Deling) was een plan voor een wettelijke regeling waarbij de vermogensaanwas van bedrijven althans gedeeltelijk aan de werknemers ten goede zou komen; de Contourennota ging over de toekomst van het onderwijs. (red.)

‘stoelen’ geplaatst, bezet door personen met gerijpt emancipatie-inzicht. Zij letten erop dat vooroordelen verdwijnen, dat belangen van vrouwen en meisjes worden behartigd, dat goede wetten en andere instrumenten worden gemaakt.

3 Eén en twee hebben pas invloed als er tegelijkertijd iets anders gebeurt: er wordt geld vrijgemaakt voor betaalde ‘verbindingswerkers’ die pendelen tussen de basis en het beleid, die een mobilisatieproces op gang brengen. Als dat wordt vergeten krijgen we een herhaling van wat in Zweden is gebeurd: aan de emancipatie wordt lippendienst bewezen, maar ze blijft een dode letter.

Emancipatie-ontwikkelingen zetten het beste door wanneer er een wisselwerking is tussen beleid en het optreden van activisten. Wanneer hier straks bijvoorbeeld antidiscriminatie-wetten komen, hebben die alleen invloed op het gedrag en de houding van grotere groepen uit de bevolking wanneer mensen gereed staan die eisen dat wetten worden uitgevoerd, die protesteren als dat niet gebeurt, die zorgen dat de consequenties van zulke wetten overal voelbaar worden: in het onderwijs, in het arbeidsproces, in de media.

Verbindingswerkers – je kunt ze ook emancipatieconsulenten noemen – krijgen een vertaalfunctie: ze geven aan twee kanten tekst en uitleg: ze vertellen hogerhand wat de basis nodig heeft; ze leggen vrouwen uit hoe het toegaat in Haagse kringen, hoe je dingen in het vat kunt gieten opdat ze, met behulp van enig politiek duwen, voor elkaar komen.

Nu heeft de Emancipatie Kommissie over dit soort zaken een aantal voorstellen gedaan, neergelegd in een nota aan de kabinetsformateur. Wat is daarvan terug te vinden in het formatie-ackoord?*

‘Het kabinet,’ zeggen Den Uyl en Veringa, ‘zal een bewust emancipatiebeleid voeren als geïntegreerd onderdeel van het algemeen beleid.’

* Dit was een accoord, tot stand gebracht door de informateurs Den Uyl en Veringa in oktober 1977. Het beoogde PvdA-CDA-D’66-kabinet kwam uiteindelijk *niet* tot stand omdat men het niet eens kon worden over de zetelverdeling. (red.)

Verder wordt een aantal praktische punten genoemd:

- waar nodig antidiscriminatiewetgeving, plus ombudsvrouw
- studie over individualisering van belasting- en sociale wetgeving
- de overheid als werkgever geeft het goede voorbeeld bij gelijke kansen, met deeltijdarbeid op alle niveaus
- steun voor emancipatieprojecten, vrouwengroepen, vorming en scholing
- bevordering van emancipatie-inzicht bij mensen voor de klas
- meer rechtvaardigheid jegens andere samenlevingsvormen dan het huwelijk.

Nu is de eerste zin uit het emancipatie-hoofdstuk natuurlijk de mooiste en de moeilijkste. Die heeft pas inhoud als er een stevige ambtelijke organisatie komt en als er gewerkt kan worden aan een mobilisatiestructuur.

Daarom is het nodig dat in de regeringsverklaring aan 'bewust' en 'geïntegreerd' wordt toegevoegd: 'daarvoor zullen de nodige bestuurlijke en financiële middelen beschikbaar gesteld worden.'

Wat kunnen vrouwen zelf doen?

Van het nieuwe kabinet verwachten wij dus het een en ander. Maar binnen het feminisme moet er ook iets gebeuren.

1 Wij moeten onze krachten bundelen, wij dienen samenwerkingsverbanden te maken.

Natuurlijk bestaan er binnen het feminisme ideologische verschillen: wel of geen mannen, wel of niet per se socialistisch, wel of niet per se lesbisch, wel of niet per se klassenstrijd. Maar als we ons niet door de scherpstijpers laten verlammen, kunnen die ideologische scheidslijnen met wederzijdse hoogachting worden geaccepteerd. Want alle feministes zijn het eens over een aantal langs politieke weg te verwezenlijken hoofdzaken, zoals:

- discriminatie van vrouwen moet de wereld uit
- betaald en onbetaald werk moet eerlijk over de seksen worden verdeeld

— media, onderwijs en wetenschap moeten gezuiverd worden van vooroordelen inzake vrouwen.

Waar wij naar toe moeten is zoiets als een vakbeweging. Ook de FNV bestaat uit bonden en bondjes die het ideologisch en materieel niet altijd met elkaar eens zijn, maar ook daar is het devies: wat ons bindt is belangrijker dan wat ons scheidt. Binnen het feminisme moet dat ook mogelijk zijn: een eerste stap is al gezet in het comité 'Wij Vrouwen Eisen'; daar werken feministen van allerlei richting samen.*

2 Wij moeten afscheid nemen van de verkeerde kanten van onze vrouwenrol: schuldgevoel, afhankelijkheid, machteloze woede, morele chantage, kortom het afleren van de reflexen van het goede hart.⁴ Binnen het feminisme is daarvoor gelukkig al een instrument ontwikkeld: wij hebben de FORT-groepen (Feministische Oefengroepen Radicale Therapie), waar vrouwen leren eerlijk en stevig met zichzelf en anderen om te gaan, waarna ze hun vaardigheden overdragen aan een nieuwe groep: de FORT-beweging breidt zich gelukkig in snel tempo uit.

3 We moeten de goede elementen van de mannenrol aanleren. We moeten ons gaan bemoeien met de buitenwereld en met het beleid, we moeten maatschappij-beïnvloedend gedrag aanleren. Wat daarvoor naar mijn mening onder andere nodig is, zijn *nieuwe vormen van politieke scholing*.

Op het ogenblik bestaan er bij mijn weten twee vormen van politieke scholing voor vrouwen: de inhoudelijke (wat komt er aan de orde in een gemeenteraad, welke gang volgt een wetsontwerp) en de psychologische: drempelcursussen, gericht op doeltreffend functioneren in een beleidscollege. Beide proberen vrouwen voor te bereiden op functies in politieke lichamen.

Nu heb ik uiteraard respect voor vrouwen die daarin zitting nemen, maar vanuit de emancipatie gezien is het nadeel dat ze bedolven worden onder de lasten van de algemeenheid. En uiteraard is het zaak dat ook vrouwen op den duur de wereld mee besturen, maar eerst moet de samenleving zo worden

* In de abortusstrijd. (red.)

4 Voor mannen is dat natuurlijk ook nodig; een pril begin zien we bij 'Willem word wijzer' en de groep rond het mannenhuis.

veranderd dat ze dat niet onder moordende condities hoeven te doen.

Politieke pressie in feministische richting kan het best worden uitgeoefend door vrouwen die niet worden opgeslokt door het politieke bedrijf op zich, al is samenspel natuurlijk mogelijk; wanneer een Kamerlid een goed doordacht voorstel in handen krijgt, zal zij uiteraard proberen daarmee iets te doen. Wat mij voor ogen staat is iets anders: scholing in *strategisch denken en handelen*. Facetten daarvan zijn:

- structuren leren zien en verbanden daartussen
- lijnen trekken tussen dichtbij en verder weg
- gaan begrijpen dat je op de lange baan kunt werken, als je maar in etappes denkt
- uitvinden welke rechten en mogelijkheden je hebt en welke middelen in een gegeven situatie het best gebruikt kunnen worden
- *maar vooral*: ontdekken dat beleid niet vervelend is zoals de meeste vrouwen nu denken, en beleid maken een boeiende bezigheid.

Wanneer er emancipatie-instituties komen, wanneer vrouwen aan de basis ontdekken dat zij zeer wel in staat zijn het beleid te beïnvloeden, wanneer bovendien in de Tweede Kamer – in afwachting van het moment dat ook daar de vijfjarige werkdag zal zijn ingevoerd – tweelingbanen worden gemaakt voor al diegenen die de binnendienst niet wensen te verwaarlozen, kan goed samenspel groeien tussen feminisme en beleid.

En op den duur kan er hopelijk meer. Wij hebben de politiek nodig, maar de politiek heeft ons evenzeer nodig. Want het goede hart heeft ook positieve kanten; het heeft een afkeer van geweld, die heel gezond is voor de soort; het hoeft niet te vluchten in haantjesgedoe en formalisme. Als het goede hart en de rationele volwassene samenwerken ontstaat een prima combinatie voor politiek leiderschap.

Wanneer de emancipatie doorzet wordt het misschien mogelijk beide idealen van het feminisme – de helft van de macht en afschaffing van de macht – te doen versmelten. Niet in de zin dat leiderschap niet meer bestaat, maar in de zin dat mensen daaraan niet verslaafd hoeven te raken, omdat zij weten

dat er betere beloningen in het leven zijn dan macht. Daarom is het belangrijk dat binnen de feministische beweging – en elders – andere modellen worden ontwikkeld voor de menselijke omgang dan die welke berusten op macht: overtuigings- en samenwerkingsmodellen. Wanneer kinderen daarin worden opgevoed en leren machtsmanipulaties te herkennen en te weerstaan, hebben de vrouwelijke waarden een kans gekregen.

De minderheidsgroep met de thuiswaarde*

Wanneer leden van een onderdrukte groep in opstand komen, hebben zij behoefte aan versterking van hun zelfgevoel. Daartoe staan twee wegen voor hen open: zij gaan het eigene verheerlijken of zoeken in het verleden naar tijden dat het beter was.

De slagzin 'Black is beautiful' is een voorbeeld van de eerste methode; de tweede is dichter bij huis aanwijsbaar: de flaminganten zochten heil bij Artevelde en de gouden periode uit Vlaanderens geschiedenis; de kleine luyden lieten zich bevoedigen door de Tachtigjarige oorlog.

Het is dus niet zo'n wonder dat beide neigingen binnen het feminisme aanhang vinden: sommigen verdiepen zich in heksen en matriarchaten; anderen prediken vrouwelijke waarden en feminisering van de cultuur en om hun boodschap kracht bij te zetten noemen ze dat existentieel feminisme.

Deze aanpak heeft tot op zekere hoogte een nuttige functie. Want wat vrouwen o.a. ontbreekt is een culturele identiteit. Het gevoel bij de geschiedenis te horen komt alleen te voorschijn als de merklap van een grootmoeder wordt teruggevonden en wie slechts gedefinieerd wordt door wat zij niet heeft, maakt van de nood een deugd: liever een heks dan een holte, – een scheldnaam wordt een geuzennaam.

In andere opzichten is deze aanpak problematisch. Van heksen kan men zeggen dat zij ten onrechte vervolgd zijn; in elk geval hebben van hekserij betichte vrouwen bestaan. Van matriarchaten is dat twijfelachtig en als ze er ooit geweest zijn was dat in de prehistorie, dus zekerheid valt niet te verwachten. Bovendien bieden zij weinig inspiratie voor de toekomst;

* Geschreven voorjaar 1978 voor het themanummer 'Naar een vijf-urige werkdag; herverdeling van de arbeid over de seksen' van *Socialisme en Democratie*, het maandblad van de Wiardi Beckman Stichting (het wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid) waarvan Joke Smit redactrice was. *Socialisme en Democratie*, 35ste jaargang, nr. 10, oktober 1978, pp. 461-476. (red.)

de samenlevingen uit de oertijd zagen er immers anders uit dan de onze. Hooguit kan men verzuchten dat het goed zou zijn te weten hoe moeders vroeger hun kinderen grootbrachten zonder vader in de buurt; dat is immers een situatie die steeds gewoner wordt in Nederland.

De andere benadering, in de wandeling opwaarderen van vrouwelijke waarden geheten, heeft als nadeel dat ze maatschappelijk gesproken weinig rendabel is: als vrouwen zichzelf het zout der aarde vinden maar de samenleving neemt dat voor kennisgeving aan, is er aan de positie van vrouwen niets veranderd. De waarden van een onderliggende groep worden pas overgenomen als de macht verschuift. Daarom moet ik, als ik een existentieel feministe hoor die emancipatie verwerpt, altijd denken aan de vrouw die 'beroep: huisvrouw' in haar paspoort wilde. Zelfbewust stapte zij naar het loket, maar de ambtenaar keek haar meewarig aan: voor de samenleving was zij immers 'zonder'.

Wanneer ik voor een andere aanpak kies dan is dat niet omdat ik 'vrouwen tot mannenniveau wil opkrikken'; ik heb wel degelijk achting voor positieve eigenschappen die op 't ogenblik bij vrouwen gemiddeld beter ontwikkeld lijken dan bij mannen. Ik ben van mening dat de 'mannelijke persoonlijkheid' en de 'vrouwelijke persoonlijkheid' van nu goede kanten hebben en slechte; aan opvoeders de taak evenwichtiger mensen te maken.¹ Mijn argument is dat ik een andere benadering dringend noodzakelijk vind, wil de strijd voor emancipatie niet verzanden.

Vrouwen als minderheidsgroep

De invalshoek waarvoor ik kies is een sociologische: vrouwen als minderheidsgroep. De *Encyclopedia of the Social Sciences*² geeft daarvan de volgende omschrijving:

1 Ik heb geprobeerd dat verschijnsel te analyseren in een artikel dat onder de wat ongelukkige titel 'Feministen, en nu weer met beide benen op de grond' in *Vrij Nederland* is geplaatst (8 oktober 1977). (In deze bundel opgenomen als 'De politieke beperkingen van het goede hart', zie p. 247-260 – red.)

2 Editie van 1972; mijn vertaling is expres wat huiselijk.

‘Een minderheidsgroep is een groep binnen een samenleving met andere kenmerken dan de rest (ras, godsdienst, nationaliteit, taal); de groepsleden beschouwen zichzelf als anders; zij worden door de rest ook als anders gezien en in sommige opzichten negatief beoordeeld; zij hebben minder macht en worden op bepaalde terreinen buitengesloten, gediscrimineerd of anderszins anders behandeld.’

Over minderheidsgroepen valt natuurlijk veel meer te zeggen; het artikel in bovengenoemde encyclopedie neemt vele kolommen in beslag. Ik laat het bij deze wat summiere omschrijving; voor de rest van mijn betoog zijn namelijk de volgende kernpunten van belang:

- worden anders/negatiever bekeken en behandeld;
- zien zichzelf als anders;
- hebben als groep minder macht;
- worden gediscrimineerd.

Deze kenmerken zijn stuk voor stuk van toepassing op vrouwen; het opvallende aan de definitie is dat in het rijtje voorbeelden sekse ontbreekt. Evenmin wordt de positie van vrouwen geanalyseerd in de rest van de klassieke literatuur over dit onderwerp. Hoe valt deze lacune te verklaren? Ik zie twee mogelijkheden:

1 Wij hebben te maken met de onzichtbaarheidsvariant van seksisme: mannen zien over 't hoofd dat vrouwen bestaan.

2 Vrouwen zijn – denkt men – zo anders dan anderen dat niemand op het idee gekomen is ze erbij te betrekken.³

Nu heeft het ‘anders zijn’ bij andere minderheden ook lang de rechtvaardigingsgrond geleverd voor een andere behandeling. Maar onder invloed van maatschappijkritiek en wetenschap zijn die rechtvaardigingen gesneuveld. Kinderen leren tegenwoordig op school dat iemand met kroeshaar geen andersoortig mens is. Daarmee is racisme niet weg, maar het betere ik van de samenleving weet dat het verwerpelijk is. Mensen blijven echter ongelovig. Hun verstand zegt wel dat iemands huidskleur er niet toe doet, maar in de diepte ligt het anders.

Die ongelovigheid kan verdwijnen met de tijd. Wanneer Franse antisemieten uit het begin van deze eeuw beweren dat joodse kinderen, in Frankrijk grootgebracht, niet in staat zijn het eigene van de Franse cultuur te begrijpen (en dus geen

recht hebben op een studiebeurs) dan vinden wij dat niet alleen verwerpelijk, maar ook onzinnig. Niet alleen het verlichte ik tekent protest aan, het gewone ik doet ook al mee.

In andere gevallen is het nog niet zover. Immigranten uit een ander werelddeel tonen zich beleefd; zij aarzelen, lachen, vragen, ook als de taal geen barrière vormt; de anderen zien hen als kinderlijk. Zo blijft de ongelovigheid bestaan. Wat mensen zien is dat minderheden zich anders gedragen en dat er samenhang in hun gedrag zit; om op een ander spoor te komen is meer nodig. Voor mijzelf zijn twee momenten onthullend geweest. Het eerste kwam toen ik las over een onderzoek in Canada. Proefpersonen telefoneerden òf in het Engels òf in het Frans met iemand anders. Was de voertaal Frans, dan stelden zij zich die iemand voor als sjofel gekleed en niet zo snugger. Was de voertaal Engels, dan zagen zij die iemand als welvarend en intelligent. Maar de iemand was in beide gevallen dezelfde persoon; het andere beeld werd louter bepaald door *de taal*.

De tweede verschuiving kwam toen ik in de Sowjet-Unie was.

3 Er zijn uitzonderingen. Enige aandacht aan vrouwen wordt besteed in: Gunnar Myrdal, R. Sterner and A. Rose, *An American Dilemma*, New York: Harper & Brothers Publishers, 1944, pp. 1073-1078; Gordon W. Allport, *The Nature of Prejudice*, New York: Anchor Books, 1958, pp. 31-33. J. Hendriks, *De emancipatie der gereformeerden*, Alphen aan den Rijn: Samsom, 1971 pleegt wat citaten (pp. 13 e.v.). Hilda Verwey-Jonker geeft een analyse van ontwikkelingen in Nederland in 'De emancipatiebewegingen', opgenomen in A.N.J. den Hollander e.a., *Drift en koers, Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, Assen: Van Gorcum en Comp., 1962, pp. 105-126. Verderop maak ik dankbaar gebruik van elementen uit haar betoog, waarin zij overigens genoeg lijkt te nemen met de randpositie van vrouwen; haar artikel werd dan ook geschreven voor de storm opnieuw losbrak. De enige die in 1951 al een scherpe analyse maakte was Helen Mayer Hacker in 'Women as a Minority Group', zie noot * op p. 172. In een terugblik schrijft zij later dat haar artikel door de *American Journal of Sociology* werd afgewezen als 'te polemisch en journalistiek', terwijl het later gekwalificeerd werd als 'academisch en onpersoonlijk'. (in: Florence Denmark (ed.), *Who Discriminates Against Women*, Beverly Hills/London: Sage Contemporary Social Sciences Issues 15, 1974, p. 134.)

Bij de verplichte bezienswaardigheden ontmoette ik voortdurend negers en daarmee was iets aan de hand. Na een paar dagen piekeren had ik het te pakken: zij liepen gezaghebbend door het leven, net als de meeste mannen uit het westen. Zij waren dan ook niet als aankomende bijstandtrekkers dat land binnengereisd, maar als personen met politiek gewicht. Mijn ongelovigheid was verdwenen: het andere gedrag was maatschappelijk bepaald, het andere beeld eveneens.

Verschillen tussen seksen

Bij vrouwen ligt het nog moeilijker. Zij gedragen zich niet alleen anders; tussen beide seksen bestaan onmiskenbaar lichamelijke verschillen. Vrouwen zijn dan ook de meest permanente minderheidsgroep uit de geschiedenis; niemand kan zich op dit moment voorstellen hoe zij zullen zijn wanneer hun minderheidspositie is verdwenen.

Sterker: de ongelijkheid is uitgekristalliseerd in wat wij geslachtsrollen plegen te noemen en die zijn al zo oud, dat voor grensoverschrijders de straf gereed ligt in de taal: een manwif en Jan Hen worden zij genoemd.

De straf houdt in dat mensen aseksueel worden gemaakt; een manwif is geen vrouw meer, een Jan Hen niet langer een man, – een krachtige rem op ander gedrag. Maar interessanter is vast te stellen waarom de straf wordt gegeven: grensoverschrijders respecteren de machtsverhouding niet: een manwif neemt teveel macht, een Jan Hen te weinig.

Zo is er, althans in dit stadium van de geschiedenis, nog een verschil tussen vrouwen en andere minderheden: wanneer bijvoorbeeld gastarbeiders hun bijzondere gedrag opgeven, is dat ongewoon, maar niet *onrustbarend*. Wanneer vrouwen of mannen dat doen, voelen mensen zich bedreigd: hun eigen identiteit lijkt in gevaar. Daarom is homofilie voor velen zo moeilijk te verteren: de geslachtsrol wordt aangetast tot in de kern. Het Nederlandse volk houdt het dan ook op schijnverdraagzaamheid; laat ze hun gang gaan, als wij maar niets hoeven te merken.

Discriminatie van vrouwen en van homofielen heeft dus dezelfde wortels. En wanneer er straks een wet tegen seksdiscriminatie komt, zoals voorgesteld door de Emancipatie

Kommissie, dan dient die voor beide groepen te gelden.

De geslachtsrol, door 'de natuur' gerechtvaardigd, is bepaald door machtsverhoudingen; het gevolg is dat men niet alleen de rol als natuurlijk ervaart, *maar ook de machtsverhoudingen zelf*.

In zijn studie over menselijke agressie geeft Anthony Storr⁴ onbedoeld een illustratie. Hij beschrijft twee klassieke cartoons: op het ene een Neanderthaler met een knots die een vrouw aan de haren wegsleept; op het andere een vrouw van forse afmetingen die een klein mannetje uitfoert. Zijn commentaar luidt dat het ene plaatje iets 'rechtvaardigs' heeft, of althans, dat wij ons niet generen als wij het zien, terwijl op het tweede beide partijen voor ons gevoel zichzelf omlaag halen. Mijn commentaar is dan weer dat het ook zielevorsers kennelijk moeite kost hun eigen ziel schoon te maken.

De conclusie die uit het voorgaande te trekken valt is dat de verhouding tussen de seksen bepaald is door ongelijkheid in macht. De rechtvaardiging daarvoor is helaas emotioneel zo diep verankerd, dat voor verandering meer nodig is dan wat verderop in dit nummer wordt betoogd. En wanneer feministen op 't ogenblik menen, dat een maatschappelijke verklaring van ongelijkheid tussen de seksen werkbaarder is, meer rendement oplevert dan een biologische, dan is dat niet omdat zij de natuur ontkennen maar omdat andere minderheden in sommige situaties 'vrouwelijk' optreden; 'vrouwelijk' gedrag is een reactie van mensen zonder macht.⁵

Buitendienst en binnendienst

Zijn vrouwen nu anders dan mannen? De tijd zal het leren, of

4 *Human Aggression*, London: Allen Lane The Penguin Press, 1968, p. 59 e.v.

5 Wat ik hier buiten beschouwing laat is het onderscheid tussen lijdzame en roerige minderheden; in de vakliteratuur 'long suffering' en 'hot-blooded' genoemd. In de meeste samenlevingen horen mannelijke bejaarden bij het eerste type; mannelijke adolescenten bij het tweede. De agressie van de puberteit, zegt men dan.

niet. Voor een politieke partij als de PvdA hoort zoiets volstrekt onbelangrijk te zijn: het ideaal van gelijkheid – o Nederlandse taal! – betekent niet dat de mensen eender moeten worden, maar dat zij dezelfde rechten, plichten en mogelijkheden krijgen.

Sterker: als de PvdA glashelder wil aantonen dat gelijkheid niet tot eenvormigheid leidt maar tot grotere verscheidenheid – anders gezegd dat gelijkheid vrijheid kan versterken – moet zij bij het feminisme te rade gaan: wanneer vrouwen en mannen verlost worden van hun geslachtsrol, kan het eigene van ieder mens beter aan bod komen dan nu.

Nu is de situatie van vrouwen niet altijd eender geweest. Wat simplistisch gesteld leefden zij tot het eind van de achttiende eeuw onder een *patriarchaal* bewind: de vrouw was minder, zij hoorde ondergeschikt te zijn. De vrouw is de man gehoorzaamheid verschuldigd, predikte de kerk. En volgens Rousseau moesten vrouwen zo worden opgevoed, dat zij mannen in alles van dienst zouden zijn.

In de loop van de negentiende eeuw, toen een vleugje gelijkheidsdenken over het westen had gewaaid, kwam er een ander regiem dat ik het liefst *paternalistisch* noem⁶: vrouwen waren alleen nog maar anders. De door god verordeneerde ongelijkheid werd vervangen door de mythe van de gelijkwaardigheid. Daarop werd een romantisch ideaalbeeld opgebouwd: de man trok het vijandige leven in: de vrouw zorgde voor de hemelse rozen. De vrouw werd het dier met de thuiswaarde, zoals Konrad Lorenz het later zou formuleren.

Voortaan werd de onderdrukking in stand gehouden via complimenten en blaam: de vrouw als opvoedster van de komende generatie werd op de troon gezet: aanvankelijk hét argument voor onderwijs aan meisjes – helaas voor de werkende stand later uitgebouwd tot de huishoudschool.

De leus 'het woord te voeren past den man' werd vervangen door 'echte vrouwen kunnen zo goed luisteren'. Wie zich niet aanpaste, werd onvrouwelijk en weer wat later neurotisch

6 De harde lijn bleef ook bestaan: vrouwenmishandeling blijkt ook in Nederland in alle sociale lagen voor te komen en volgens de Nederlandse wet is verkrachting binnen het huwelijk niet strafbaar.

bevonden.

Het romantisch ideaalbeeld miste zijn uitwerking niet. De man was er voor 'de buitendienst', de vrouw voor 'de binnendienst'. Dit in Nederland al eerder gebruikelijke patroon werd nu tot norm verheven en ging gelden voor alle bevolkingslagen. Ook de arbeidersbeweging nam het over: de overbelaste arbeidersvrouw moest terug naar haar gezin; de man hoorde zoveel te verdienen dat hij kostwinner kon zijn. Het systeem dat zo gegroeid is, heeft een aantal nadelen:

1 Alle vrouwen werden geschikt geacht voor hetzelfde soort werk.

2 Als het huwelijk voortijdig aan een eind kwam konden vrouwen niet op eigen benen staan.

3 Meisjes hielden een halfslachtige relatie tot hun eigen toekomst: leren voor een beroep of niet? Gevolg: de onderwijsdeelname van meisjes bleef gering en twee soorten vrouwen werden de dupe:

a vrouwen zonder opleiding die niet trouwden en vaak vijftig jaar slechtbetaald rotwerk deden, zonder dat iemand voor hen zorgde;

b vrouwen met een goede opleiding die voor het dilemma 'kiezen of delen' werden geplaatst: of partnerloos en kuis, of geschamper over geldverspilling.

4 Jaloezie tussen vrouwen werd maatschappelijk vastgelegd. Gehuwde vrouwen waren immers 'geborgen', ongehuwde 'vrij'.

Het wezenlijke bezwaar tegen deze situatie was echter, dat de verhouding tussen de seksen bestendig werd volgens een ongelijkheidsmodel: mannen waren economisch zelfstandig, vrouwen niet. Zij dienden hun werkkraft gratis beschikbaar te stellen in ruil voor voeding, kleding, onderdak en een zekere mate van bescherming. Daardoor bleef huishoudelijk werk laag aangeschreven staan (ook financieel); veelal werd het niet beschouwd als werk.

Daarmee was ook de rechtvaardiging gevonden voor ongelijke betaling van vrouwen en mannen, met als volgende consequenties: de vrouw als goedkope onderkruipster op de arbeidsmarkt en opsplitsing van het arbeidsproces in vrouwen-

sectoren (laag betaald) en mannensectoren (hoger betaald).⁷ Uiteraard had deze onzelfstandigheid gevolgen in de menselijke ziel; vrouwen werden afhankelijke, kwetsbare wezens. Sterker: kwetsbaarheid maakte vrouwen aantrekkelijk. Carmiggelt bracht dat fraai onder woorden:

*'Zij had, wat men noemt, regelmatige gelaatstrekken. Toch was zij niet mooi, maar vervaarlijk. Zij miste dat vleugje weerloosheid.'*⁸

Verderop in zijn column mijmert hij over haar toekomst en u had het al geraden: zij huwt een sukkel, waarmee we terug zijn bij het tweede cartoon van Anthony Storr.

Het thema van de weerloze vrouw heeft tal van kunstenaars aan stof geholpen en de consumenten van hun produkten tot tranen toe geroerd: wat is het leven toch tragisch. Maar dat dit soort tragiek wel eens maatschappelijk bepaald kon zijn komt nog altijd niet in de hoofden van critici op.⁹

En al komen wij vrouwen die vluchten in dood of waanzin niet dagelijks tegen: de mildere gevolgen van kwetsbaarheid, valium en depressies, zijn ons allen welbekend.

Samenvattend: *Wanneer vrouwen tegenwoordig een andere positie hebben dan mannen dan komt dat niet doordat zij anders zijn maar, net als bij andere minderheden, door verschillen in macht, die worden goedgepraat met een beroep op de natuur. En wanneer een samenleving zo is ingericht, dat een bevolkingsgroep materieel van haar macht beroofd wordt en mentaal van haar kracht, dan is dat onrecht.*

Nu is onrecht altijd een zedelijk probleem; een maatschappelijk probleem wordt het pas als er protesten rijzen. De geschiedenis kortsluitend wil ik stellen, dat daarvoor in de jaren zestig de materiële basis aanwezig was. De volgende criteria lijken mij van belang:

7 Dit is meer logisch bedoeld dan chronologisch: er zit samenhang in het geheel. Bovendien zijn er andere redenen voor die opsplitsing: de uitstraling van 'thuiswerk', zowel materieel (voedingsindustrie, confectie) als qua norm: dienende en verzorgende taken.

8 Helaas moet ik uit mijn hoofd citeren.

9 Zie bijvoorbeeld recensies van Claude Goretta's 'La dentellière' en van Ton Vorstenbosch' 'Scheiden'.

- Door de dreigende overbevolking, de uitvinding van de pil en het aanvaarden van anticonceptie stonden moederschap en de mythe dooromheen op de helling.
 - Door de economische hoogconjunctuur was er vraag naar vrouwelijke arbeidskrachten; doordat mensen steeds jonger trouwden had de arbeidsmarkt niet meer genoeg aan ongehuwde vrouwen.
 - Door het schaarser en duurder worden van vrouwelijke arbeidskrachten was een onvrede-kanaliserend mechanisme (dat in ontwikkelingslanden nog bestaat) uitgevallen: vrouwen met een goede opleiding, die in de gelijkheidsidealen van het onderwijs hadden geloofd, konden geen dienstmeisje meer krijgen en zaten met kleine kinderen opgesloten in gehorige flatjes.
- Dit leidde in 1968 tot de oprichting van de actiegroep Man Vrouw Maatschappij – in Nederland het startsein voor de tweede feministische golf.

Kortstondige veranderingen

Voor het protest van de pioniers was, om het in vaktaal te zeggen, een referentiekader aanwezig: op school of aan de universiteit hadden zij zich beschouwd als de gelijken van mannen (allerlei onderhuids seksisme werd toen nog niet als zodanig herkend) en plotseling bleek de ene helft wel verder te mogen, de andere niet.

Met opzet noemde ik de dienstmeisjes, teneinde op het verwijt te kunnen ingaan dat het feminisme elitair zou zijn. Meestal zijn het de beter opgeleiden uit een minderheidsgroep die als eersten vorm geven aan protest. Voorzover dat mannen waren, heeft niemand daar ooit bezwaar tegen gemaakt. Bij vrouwen mag dat kennelijk niet. Voor dit merkwaardige verschijnsel heb ik nog geen verklaring gevonden – tenzij het gewoon weer seksisme zou zijn.¹⁰

10 Vrouwen die huishoudelijke hulp zoeken wordt altijd verweten, dat zij andere vrouwen uitbuiten. Ons antwoord is: dienstmeisjes worden althans betaald. Wanneer mannen huishoudelijke hulp zoeken doen zij dat op de condities van de middeleeuwen: zij huwen een vazal.

De sector waar even wat veranderde was de arbeidsmarkt. Vrouwen werden daar enthousiast binnengehaald: deeltijdarbeid, tweelingbanen, crèches – alles wat nooit gekund had kon plotseling wel. ‘Doe de vrouw de deur uit’ riepen krantenkoppen en voor de goegemeente werd emancipatie synoniem met het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw. Wat achteraf opvalt is dat daarmee niets ter discussie werd gesteld: iedereen bleef de binnendienst beschouwen als het domein van de vrouw. Titels van studies uit die tijd zijn veelzeggend: *‘De niet-aanwezige huisvrouw’*, *‘De dubbele rol van de vrouw’*.¹¹ Sterker: vrouwen die ‘werkten’ gingen uit schuldgevoel hun man ontlasten: uit tijdsbestedingsonderzoek blijkt, dat vrouwen met een baan minder hulp krijgen van hun echtgenoot dan vrouwen zonder baan. *‘Als je zo nodig moet zijn de gevolgen voor jouw rekening’* werd kennelijk het devies van beide partijen.¹²

De negentiende-eeuwse arbeidersvrouwen hadden zich kapot gewerkt; de nieuwe vrouwen op de arbeidsmarkt raakten opnieuw overbelast; alleen was dat nu een *recht* geworden in plaats van een noodzaak.

Inmiddels – wij schrijven tien jaar later – wordt ook dat recht weer aangevochten, zelfs binnen de PvdA. Sommigen formuleren het schijnheilig en spreken van één baan per gezin; anderen zeggen opnieuw hardop dat vrouwen kostwinners het brood niet uit de mond mogen stoten; hier en daar worden al weer regelingen getroffen waardoor gehuwde vrouwen het eerst de laan uitvliegen.

Ondertussen gieren de geregistreerde werkloosheidscijfers van vrouwen omhoog; de verborgen werkloosheid is nog veel groter. Als vanouds bleken vrouwen het elastiek in het arbeidsbestel. En nu het tij gekeerd is, verwacht men het op-

11 *De niet-aanwezige huisvrouw; beschouwingen over de buitenshuis werkende gehuwde vrouw*. Uitgegeven t.g.v. het tienjarig bestaan van het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg, Hilversum: Paul Brand, 1962; Alva Myrdal en Viola Klein: *Women's Two Roles*, zie noot 2 op p. 47.

12 J.L. Meyer, *Sociale atlas van de vrouw*, Den Haag: Staatsuitgeverij, 1977. Zie bijlage 1, p. 115.

nieuw van vrijwilligerswerk; ditmaal mag het ook op feministische grondslag.

Vrouwen mochten meedoen op de condities van het bestel – dat was wat de feministen ontdekten. Eerdere generaties hadden dat, soms morrend, geaccepteerd; zo lagen de zaken nu eenmaal. Het kon ook moeilijk anders: zij waren nog druk bezig te bewijzen dat vrouwen het net zo goed konden als mannen.

Dat had geleid tot het systeem van symbolische vertegenwoordiging: één persoon, het vrouwelijk element geheten, werd geacht te spreken namens de helft van de bevolking, waarvan zij al snel vervreemde.

Nieuwere lichten kwamen tot de conclusie, dat het op die manier nooit zou lukken. Wat zij ontdekten was dat vrouwen een minderheidsgroep zijn in een bijzondere situatie: de geslachtsrol heeft namelijk consequenties voor alle terreinen van het leven.

Materieel komt dat tot uiting in een complementaire verdeling van arbeid: er bestaat vrouwenwerk en mannenwerk; dat onderscheid reikt verder dan binnendienst en buitendienst. *Sociologisch* in de wet van Sullerot: binnen de samenleving bestaat vrouwelijk grondgebied en mannelijk. Onafhankelijk van wat mensen daar doen genieten mannelijke grondgebieden meer aanzien dan vrouwelijke (resultaat: meer macht en inkomen); wanneer een vrouwengebied een mannengebied wordt stijgt het in aanzien; andersom daalt het in aanzien.

Vrouwen zijn dus een minderheidsgroep die niet louter langs de gewone weg in de samenleving geïntegreerd raakt, dat wil zeggen op voet van gelijkheid kan gaan meedoen. Bij de 'gewone weg' – in Nederland bewandeld door de arbeidersbeweging, katholieken, kleine luyden – horen: het opbouwen van eigen instituties (v.u.; confessioneel onderwijs); sterk leiderschap; deelname aan hogere vormen van onderwijs plus stijging op de maatschappelijke ladder; eigen politieke partij(en) en andere hecht gestructureerde organisatievormen, zoals vakbonden.

Sommige van deze zaken moeten voor vrouwen ook; maar maatschappelijke integratie vereist in de eerste plaats dat vrouwen door de samenleving als gelijken worden gezien en

behandeld. In de praktijk zijn daarvoor drie soorten *structuur*veranderingen nodig:

- arbeid en soorten arbeid herverdelen over de seksen;
- alle taken, rollen, functies enzovoort gemengd maken;
- zorgen dat vrouwen gaan beschikken over de helft van de politieke en maatschappelijke macht.

Hier beperken wij ons tot één van de ‘Grote Drie’: herverdeling van buitendienst en binnendienst, met als uitvloeisel de invoering van een vijf-urige werkdag. Wij achten dat een noodzakelijke, maar niet voldoende voorwaarde voor de gelijkheid tussen de seksen.

Toen wij onze eerste ideeën hierover op papier hadden gezet, stuurden wij ze aan een aantal partijgenoten. Hun commentaren waren voor ons uiterst leerzaam. Het lijkt dan ook zinvol daarbij stil te staan.

‘Jullie gedachten ademen een geest van dwang’ was een veelgehoorde reactie. Wij werden daar wat treurig van. PvdA-ers die overhoop plegen te liggen met de regelzucht die in het vrije spel der maatschappelijke krachten besloten ligt, begaven zich nu in de rol van vvd-ers die ‘vrijheid’ mompelen zonder verder na te denken en die maatschappelijke problemen terugverwijzen naar het individu.

‘Het gaat om keuzevrijheid,’ zo vermaande men ons, de term die in de jaren zestig het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen begeleidde. Ons antwoord is: die keuzevrijheid is een mythe; ze bestaat alleen voor een beperkte groep: sommige soorten gehuwde vrouwen, en in beperkte mate: zij mogen meedoen als de economie zulks toelaat.

Waar wij naar toe willen is een zodanige inrichting van het arbeidsbestel, dat iedereen – tenzij oud, jong of ziek – daar in mee doet. Op de lange duur betekent dat een arbeidsplicht, ook voor gehuwde vrouwen. Niet in de zin dat die wettelijk wordt voorgeschreven, maar op de manier waarop die nu ook voor anderen geldt: van mannen en niet-gehuwde vrouwen wordt verwacht dat zij hun eigen brood verdienen. Wij menen dat daarmee gelijkheid bevorderd wordt.¹³

‘Invoering van een vijf-urige werkdag, is dat wel eerlijk tegenover de rest?’ vroegen anderen ons. Het hangt er van af wie je de rest noemt, zeggen wij. Twee soorten mensen profiteren in

elk geval¹⁴: vaders van kinderen onder de achttien en vrouwen. Bij elkaar zijn dat achtereenhalf miljoen Nederlanders.¹⁵ Vaders hoeven niet meer alleen de kost te verdienen; zij kunnen hun kinderen helpen opgroeien. Vrouwen worden gelijk:

1 Huishouden en kinderen grootbrengen is niet langer hun natuurlijke taak.

2 Zij hoeven niet langer een arbeidsreserve te zijn, als laatste ingehuurd, als eerste weggestuurd.

3 Werkgevers hebben geen materiële gronden voor discriminatie meer; vrouwen zijn permanente arbeidskrachten.

4 Gehuwde vrouwen worden financieel zelfstandig.

5 Meisjes weten waar ze aan toe zijn; het kiezen van een beroep wordt een serieuze zaak.

Een plan van de macht

De PvdA is veel meer erfgenaam van Marx dan zijzelf beseft, zei een bevriend partijgenoot eens tegen mij. Aan die uitspraak moet ik denken als ik de standaard-tegenwerping tegen onze plannen hoor: de inkomensongelijkheid wordt groter.¹⁶

Waar mijn vriend op doelde was dat de PvdA nog altijd leeft bij het primaat van de economie. Niet in de zin dat economische gegevens ons de wet voorschrijven; dat is helaas vaak het geval. Maar in de zin dat alleen de verdeling van het geld se-

13 Over een andere benadering van het begrip 'dwang' heb ik geschreven in mijn artikel 'Gelijkheid vertaald naar de helft' in de bundel over de beginselen van de Partij van de Arbeid: *Democratisch Socialisme in Nederland*, Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1977, pp. 134-135.

14 Sommige anderen ook; zie het artikel van Helena Berends, 'Ongelijkheid tussen mannen en vrouwen' in ditzelfde nummer van *Socialisme en Democratie*, pp. 477-489.

15 Bron: volkstelling 1971, tabel 32.

16 Bovendien kan dit soort herverdeling op zich al een nivellerend effect hebben, tenzij zich spectaculaire veranderingen voordoen in de beloning van vrouwen. Verreweg de meeste vrouwen werken immers onder hun niveau en/of zijn geconcentreerd in de lager betaalde beroepen.

rieuze aandacht krijgt: spreiding van inkomen, kennis en macht verschrompelt tot de arbeider met zijn auto, plus wat welzijn.

Is dat moedeloosheid omdat alleen de inkomensnivellering een beetje is gelukt? Naar mijn mening ligt het anders: de PvdA weet geen raad met het politieke probleem van iedere samenleving: de psychologische en materiële verdeling van macht.

Hoe heeft zij anders kunnen dulden, dat in Nederland een elite is ontstaan – universitair gevormden van het mannelijk geslacht – die van alles meer heeft: macht, inkomen, kennis plus prestige? Hoe komt het anders dat in de hogere regionen van de partij alleen die elite serieus genomen wordt – behalve als het om de centen gaat? Hoe valt anders te verklaren dat alle posities in de partij – congres, partijraad, vertegenwoordigende lichamen, partijbestuur – worden bezet door één soort mensen: bovenmodale werknemers, blank, goed opgeleid, van één sekse, geconcentreerd in een bepaalde leeftijdsgroep – met wat symbolische vertegenwoordiging van de rest?

Wat ik zojuist betoogd heb is ongenueanceerd en onrechtvaardig, ik weet het. Maatschappelijke ontwikkelingen voltrekken zich vaak zonder dat een politieke partij daar greep op heeft en wie zich inlaat met beleid komt snel tot de conclusie, dat het betere de vijand is van het goede. Mensen kunnen niet meer dan zich bezighouden met brokjes en het valt niet mee die tot een geheel te maken. Bovendien heeft men wel geprobeerd te bedenken hoe macht beter te verdelen valt; een opsomming van verspreide pogingen laat ik achterwege.¹⁷ En ik neem het parlementariërs niet kwalijk als zij knokken voor de laagstbetaalden, integendeel; zij zijn veroordeeld tot de actualiteit, zoals beleidsmakers vaak veroordeeld zijn tot rampenbestrijding. Maar elders in de partij zou men denkwerk kunnen doen; *The Rise of the Meritocracy*¹⁸ is al in 1958 verschenen. Zoals in de jaren dertig een plan van de arbeid is gemaakt, zo zou in de jaren tachtig een plan van de macht

17 Dan nog blijft het onbegrijpelijk, dat in Van Kemenades Contourennota niet werd nagedacht over de positie van meisjes; zie mijn artikel vermeld onder noot 13, pp. 130 e.v.

18 Van Michael Young, zie noot * van p. 219.

gemaakt kunnen worden.

Zodra armoede is uitgebannen¹⁹, zijn andere vormen van ongelijkheid ernstiger dan economische, dat is ons uitgangspunt. En van daaruit zeggen wij dat de financiële zelfstandigheid van de vrouwen voorrang verdient, ook al zou dat de economische ongelijkheid tussen gezinnen tijdelijk groter maken. Immers: alleen een structurele omvorming van het arbeidsbestel kan vrouwen – voor een deel – van hun minderheidsstatus afhelpen.²⁰

Tegen huishoudloon

Er is nog een reden waarom wij voor een vijf-urige werkdag kiezen: de kans op een evenwichtiger bevolkingsopbouw wordt groter. Op het ogenblik is er een voorshands kleine

19 Toen ik dit stuk aan het schrijven was, las ik in de *New York Review of Books* van 29 juni 1978 een artikel over Marx van Robert Heilbroner: 'Inescapable Marx', pp. 33-37. Ook hij komt tot de conclusie dat Marx geen oog had voor het verschijnsel macht, los van het economische.

20 Als gelijker maken van inkomens daarmee onmiddellijk gepaard kan gaan, dan is dat ons uiteraard welkom. En verder zijn wij natuurlijk voor overbruggingsmaatregelen: zolang niet beide partners kunnen werken en met name zolang oudere nieuwkomers uit het arbeidsproces worden geweerd, zal compensatie nodig zijn, in het bijzonder voor de laagstbetaalden. Permanent zullen maatregelen getroffen moeten worden voor alleenstaanden en voor ouders zonder partner – zoals gezegd een groeiende groep. Voor alleenstaande ouders valt te denken aan een opvoederstoelage, als erkenning voor het werk dat zij ten bate van de gemeenschap op hun eentje doen: het grootbrengen van de komende generatie. Voor andere alleenstaanden aan maatregelen in de sfeer van de inkomensoverdracht, zoals bepleit in het artikel van L. Kootstra en B. Akkerboom in dit zelfde nummer van *Socialisme en Democratie*, pp. 492-512. Voor beide categorieën – en wellicht ook voor de rest – aan uitbreiding en eventueel socialisering van dienstverlening: dienstencentra met een uitgebreid pakket aan voorzieningen, goedkoop of naar draagkracht en voor ouders: veel meer en veel betere opvang van kinderen. Daarbij is het zaak een goed evenwicht te vinden: welk deel knappen mensen zelf op; welke taken kunnen/moeten worden uitbesteed aan de gemeenschap?

groep jonge mensen, die het zonder kinderen doen omdat beide partners zich maatschappelijk willen ontplooien en zij niet zien hoe dat met ouderschap te combineren valt.

Die keus kost strijd, ze plaatst mensen voor dilemma's die in een beter ingerichte samenleving onnodig zijn. Op zich al een gegeven dat aandacht van beleidsmakers verdient. Zoals de zaken nu staan wordt die groep in de verdediging gedrongen. Wie geen kinderen wil wordt van egoïsme beticht, mist haar bestemming of brengt mogelijke grootouders verslagenheid. Maar als de sociale druk vermindert of wegvalt lopen wij het risico te zijner tijd in een land te wonen met relatief veel bejaarden en relatief weinig jongeren. De oplossing die men elders voor dat probleem gezocht heeft: terugdringen van anti-conceptie, abortusverbod, aanprijzen van de moeder van het jaar, achten wij uit den boze. De andere oplossing lijkt ons meer in overeenstemming met het recht op zelfbeschikking: bij een vijf-urige werkdag zijn binnendienst en buitendienst te combineren zonder dat vrouwen maatschappelijke randfiguren hoeven te blijven.

Daarmee verwerpen wij twee andere voorstellen om de positie van vrouwen te verbeteren. De ene is invoering van een huishoudloon, ook wel ooievaarsregeling genoemd. Weliswaar wordt daarmee het tot nu toe economisch onzichtbare werk thuis erkend – wat een stap voorwaarts zou zijn, maar de gevaren zijn groter: zelfs als men mannen formeel de mogelijkheid biedt het dier met de thuiswaarde te worden, is de kans op rolbestending groot; meisjes weten nog steeds niet wat de toekomst brengen zal, vrouwen blijven tweederangskrachten in het arbeidsproces.

Het andere voorstel omvat, net als het onze, op den duur een arbeidsplicht voor iedereen, maar wil één van de ouders van jonge kinderen (in de praktijk dus moeders) daarvan vrijstellen. Naar onze mening wordt daarmee het grootbrengen van kinderen schromelijk onderschat. Mensen zijn de enige diersoort met een lange leeftijd: onderwijs en aanverwant kunnen maar een stuk daarvan verstandig vullen. Weliswaar hebben jongere kinderen meer verzorging nodig dan oudere, maar het verantwoord grootbrengen van kinderen neemt twintig jaar in beslag, en die twintig jaren vallen samen met wat in het leven van mensen als de meest produktieve periode wordt be-

schouwd. Het lijkt ons zinnig beide zaken, meer gelijkheid voor vrouwen en het goed opvoeden van kinderen, te combineren. Het lijkt ons ook zinnig als vaders daarbij niet langer de grote afwezigen zijn.

Wanneer wij huishoudloon verwerpen, dan is dat dus niet omdat wij de binnendienst onbelangrijk vinden. Integendeel, het beleid heeft de binnendienst schromelijk verwaarloosd. Uit tijdbestedingsonderzoek blijkt, dat Nederlandse vrouwen nog steeds veel tijd aan de binnendienst besteden, minstens vijftiendertig uur per week. Gedeeltelijk komt dat doordat de meeste huishoudapparaten meer arbeid verplaatsen dan besparen, gedeeltelijk doordat de standaarden hoger zijn geworden, maar voor een groot deel ook – en daar lijkt niemand oog voor te hebben – doordat ontwikkelingen in de samenleving op de binnendienst worden verhaald. Ik noem er een paar:

- *de uitbreiding van het verkeer*. Het is tegenwoordig onverantwoord kleine kinderen zonder toezicht te laten buitenspeelen; ook grotere kunnen niet meer zelfstandig naar school;
- *de achteruitgang van de dienstverlening*. Minder bezorging thuis, geen afspraak over het tijdstip van aflevering/reparatie, weinig gewone winkels, geen fiets- en schoenmakers in de buurt;
- *de uitbreiding van de gezondheidszorg*, met als stelregel: de klanten kunnen wachten; alleen de tijd van werkers is kostbaar;
- *veranderingen/vernieuwingen in het onderwijs*. Wat vroeger een intellectueel, maar samenhangend systeem was is veranderd in fragmenten kennis zonder ordening, met teveel wel of niet onder woorden gebrachte leerdoelen tegelijk. Niet alleen onrechtvaardig jegens moeders (die immers een groot stuk van de schoolbegeleiding voor hun rekening nemen), maar ook jegens kinderen, in het bijzonder uit 'lagere' milieus;
- *de vakantiespreiding*, die een chaos heeft veroorzaakt in de kleinere schoolvakanties.

Van de factoren die de binnendienst bedreigen, heeft alleen het verschijnsel van de groene weduwen, veel te laat, enige

aandacht gekregen. En voorzover er inspraak van vrouwen bestond, beperkte die zich tot het meebepalen van de hoogte van het aanrecht.

Al deze ontwikkelingen hebben zich buiten vrouwen om voltrokken en als ik de jammerklachten over de verzorgingsstaat hoor die momenteel zo in de mode zijn, denk ik: binnenkort worden er weer nieuwe taken op onbetaalde vrouwen afgeschoven, dat is immers goedkoper.

Kortom: de binnendienst is vergelijkbaar met milieu en energie: ten behoeve van welvaart, verbeteringen, sanering en rendement elders wordt op deze terreinen een prijs betaald, die niet tot uiting komt in het bruto nationaal produkt. En zoals vrouwen tot nog toe het elastiek zijn geweest op de arbeidsmarkt, zo wordt de binnendienst behandeld als het elastiek in de samenleving.

Ons uitgangspunt is dat meer efficiency elders niet mag leiden tot minder efficiency thuis. Daarom vinden wij dat alle beleidsplannen en alle maatschappelijke trends getoetst moeten worden op hun gevolgen voor de binnendienst. Aangezien beleidsmakers meestal vergeten dat er vrouwen bestaan, zal het nodig zijn feministen voor *dat doel* op te nemen in beslissingsstructuren.

De eerste wantoestand die uit de wereld moet is de verbrokkeling van de schooltijden. Ontstaan in een agrarische samenleving waar mensen tussen de middag een stevige hap nodig hadden, zijn ze sinds lang uit de tijd; in het buitenland bestaan dan ook al jaren schoolkantines, die de kindertijd niet lijken aan te tasten.

Tijd is geld

‘Als een vijf-urige werkdag bestaat, mag Den Uyl dan ook nog maar vijf uur werken?’ zo vroeg ons een hooggeleerde briefschrijver. Aan de oppervlakte was die vraag onzinnig: onder het regiem van de veertig uur zijn er velen die veel langer bezig zijn. Sterker: in de bovenlaag van de samenleving wordt dat als een morele plicht gezien.

Bij nader inzien was die vraag dus zo onzinnig niet: de weg naar invloed en prestige loopt via het investeren van tijd. ‘Tijd is geld’ zei men vroeger; tegenwoordig kan men beter zeggen

‘tijd is macht’. Daarom doet de PvdA aan schijndemocratisering wanneer ze enerzijds mensen de mogelijkheid geeft zichzelf kandidaat te stellen voor politieke functies; anderzijds van kandidaten verlangt dat ze tien uur per dag in touw zijn. Daarom is het ook kortzichtig te veronderstellen, dat vrouwen wel zullen doorstromen naar de top wanneer hogere functies voor hen worden opengesteld: wie thuis vijfendertig uur in de weer is, kan geen zeventig uur in een baan investeren.

Van spreiding van macht komt niets terecht als de binnendienst niet ook wordt herverdeeld. Tot nog toe is dat niet gebeurd, zoals wij al zagen.²¹ Wat wij dus nodig hebben zijn andere normen. Normen die de zwoegeer buitenshuis niet meer verdienstelijk achten; die iemands waarde niet afmeten aan de vraag of hij getrouwd is met zijn werk. Daarom stelt Michiel van Hasselt voor het in sommige kringen gebruikelijke patroon als veeltijdarbeid aan te duiden.²²

Psychologisch zetten mannen de eerste stap naar een vijf-urige werkdag als ze weigeren langer te werken dan de veertig uur waarvoor ze zijn ingehuurd. En, als ik wie dat proberen mag geloven, het is niet alleen een gevecht tegen collega’s en chefs, die zich bedreigd voelen, maar ook tegen de vijand van binnen, het werk als opium. In sommige kringen weet wie ’s avonds niet vergadert of achter zijn bureau zit, geen raad met zichzelf.

Materiële steun verdienen de mannen die een kortere werkweek willen dan de gangbare, in plaats van de tegenwerking die ze nu ontmoeten. Bij de overheid zou de regel ingevoerd kunnen worden, dat een geleidelijk op te voeren percentage functies, op alle niveaus, in deeltijdarbeid wordt vervuld, voor de helft door mannen.

Als dat gebeurt kan een voorhoede, die in emancipatiekringen de mannenbeweging heet, de helft van het werk thuis overnemen. Een voorwaarde is wel dat zij evenzeer door rechtvaardigheidsgevoel als door vrijheidsdrang wordt bewogen. Wanneer mannen alleen maar dromen van meer vrije

21 Zie noot 12.

22 Zie ‘Acht uur/te lange arbeidsduur’ in: *Socialisme en Democratie*, 35ste jaargang, nr. 9, september 1978, pp. 430-443.

tijd en een prettiger omgang met meer gevoel komt er van herverdeling niets terecht.

Thuis bezig zijn is niet louter vervelend. Het contact met de kinderen wordt gemakkelijker. Als ze thuiskomen vertellen ze wat ze op het hart hebben, ontdekte een werkloze vader. En toen hij weer aan de slag was, verzuchtte hij: 'De verhalen van kwart over vier zijn om half zeven opgedroogd.' Hij had even geproefd wat vaderschap zou kunnen worden.

Pa achter de theepot is één; kinderen de binnendienst leren is twee. Niet alleen opdat zij zich kunnen redden, zoals dat heet, maar opdat zij beseffen dat die deel uitmaakt van het menselijk leven.

Dat soort opvoeden moet doorwerken in het onderwijs. Dus: schoolboeken met andere inhouden: stofzuigende jongens bijvoorbeeld en vaders bij zuigelingenverzorg. Voorts: op de middenschool een goed doordacht pakket kinderverzorging en huishouden – vanuit gelijkheidsoogpunt even belangrijk als weerbaarder mensen maken. En misschien is het nodig jongeren bij het voortgezet onderwijs minder te belasten: pas als moeders niet meer hoeven te denken 'ze hebben het al zo druk', komt er van emancipatie-opvoeding iets terecht.

Die opvoeding omvat meer: mannen hebben de neiging dingen te doen op de tijd/de manier die hun schikt. 'Ik ben moe,' zegt een man, of 'Ik heb nu wat anders,' vergetend dat de binnendienst dag en nacht doorgaat. Mannen zijn immers de mensensoort die de tijd kan indelen; vrouwen de mensensoort die gestoord mag worden. Dat probleem is bij wijze van spreken pas opgelost wanneer vaders van een huilend kind even snel wakker worden als moeders.

Er is een nog diepere laag: de vanzelfsprekendheid waarmee vrouwen hun plannen afstemmen op anderen, de vanzelfsprekendheid waarmee mannen hun gang gaan in het leven. Dat veranderen vind ik het moeilijkste aan opvoeden: jongens inlevingsvermogen bijbrengen, meisjes leren daar niet aan toe te geven. Wanneer niet alleen ouders, maar ook beroepsopvoeders dat doen zijn we op weg.

Zoals gezegd: herverdeling van binnendienst en buitendienst achten wij een noodzakelijke, maar niet voldoende voorwaarde voor gelijkheid tussen de seksen. Het is namelijk denkbaar dat eerlijk delen van binnendienst en buitendienst

de norm en de praktijk wordt, terwijl vrouwen toch geconcentreerd blijven in de 'mindere' sectoren van het arbeidsproces en maatschappelijk geen macht bezitten. Daarom is een emancipatiestrategie noodzakelijk die de Grote Drie – herverdeling van arbeid, gemengd maken van alle bezigheden en herverdelen van macht – gelijktijdig aanpakt. Maar dat is stof voor een ander nummer.

**ACHT UREN ARBEID.
ACHT UREN RUST.
ACHT UREN ONTSPANNING, ONTWIKKELING ENZ.**

TIEN VOORDEELEN VAN DEN ACHTURIGEN ARBEIDSDAG.

Bij den achturigen arbeidsdag wordt het lichaam van den arbeider gespaard en zijn leven verlengd.

Bij den achturigen arbeidsdag zijn meer arbeiders noodig en dus het leger van werkloozen neemt af.

Bij den achturigen arbeidsdag **STIJGT HET LOON.**

Bij den achturigen arbeidsdag vermeerderd de koopkracht en dus grooter vraag naar waren en dus ook meer vraag naar arbeiders.

Bij den achturigen arbeidsdag zal de productie geen schade lijden, maar alleen de winst verminderen der kapitalisten.

Bij den achturigen arbeidsdag blijft den arbeider tijd om zich te ontwikkelen en zich te ontspannen.

Bij den achturigen arbeidsdag zal het politieke leven bloeien en groeien.

Bij den achturigen arbeidsdag zal een der grootste oorzaken van onmatigheid worden weggenomen.

Bij den achturigen arbeidsdag zal de eisch naar nog grootere vermindering van arbeidstijd wakker worden.

Bij den achturigen arbeidsdag zal het peil van de menschheid verhoogd worden ten algemeenen nutte.

TIEN VOORDELEN VAN DE 5-URIGE WERKDAG

- ★ Bij een 5-urige werkdag wordt de ongelijkheid tussen vrouwen en mannen minder
- ★ Bij een 5-urige werkdag kunnen meer mensen deelnemen aan het arbeidsproces
- ★ Bij een 5-urige werkdag wordt begonnen met herverdeling van prettig en onaangenaam werk
- ★ Bij een 5-urige werkdag kunnen vrouwen economisch onafhankelijk worden; mannen hoeven de last van het geld verdienen niet langer alleen te dragen
- ★ Bij een 5-urige werkdag hoeven alleenstaanden en ouders zonder partner niet langer overbelast te zijn
- ★ Bij een 5-urige werkdag kan het ziekteverzuim afnemen en hoeven minder mensen arbeidsongeschikt verklaard te worden
- ★ Bij een 5-urige werkdag kunnen kinderen evenwichtiger opgroeien; mannen hoeven in de opvoeding niet langer afwezig te zijn
- ★ Bij een 5-urige werkdag hebben mensen kans op een rijker leven; mannen hoeven niet langer getrouwd te zijn met hun werk, vrouwen niet langer met hun gezin
- ★ Bij een 5-urige werkdag kunnen verbintenissen tussen mensen hechter en gezonder worden; partners in een gelijke positie begrijpen elkaar beter
- ★ Bij een 5-urige werkdag worden vrijheid en gelijkheid eerlijker over mensen verdeeld

Tien jaar MVM. Vijf-urige werkdag*

In tien jaar tijd heeft MVM zich ontwikkeld tot de meest radicale groep die binnen het Nederlandse feminisme bestaat: zij gaat namelijk tot de wortels.

MVM is begonnen als een groep geschaard rond een hoeveelheid losse punten die geleidelijk aan uitkristalliseerden tot een verlanglijst, het actieprogramma.

Die verlanglijst straalde uit. MVM'ers gingen ermee aan de slag; anderen namen hem over. Bij het vijfjarig bestaan was het duidelijk dat er grotere instrumenten moesten komen: 'Den Uyl, het is tijd voor een emancipatiebeleid', was de boodschap die door de toen aanwezigen naar het kabinet werd gestuurd. Boersma, toen nog minister van Sociale Zaken, zei die avond dat hij zich bij dat begrip niets kon voorstellen. Vijf jaar later hebben wij een regeringsadviesorgaan: de Emancipatie Commissie; zelfs in het regeerakkoord van het kabinet-Van Agt stond een paragraaf over emancipatie, er kwam een staatssecretaris, de Tweede Kamer stelde een aparte commissie in, emancipatie is in de politiek een erkend specialisme geworden.

De eerste resultaten komen binnen: er staat wat geld op de begroting, een wet tegen seksdiscriminatie is onderweg, emancipatiewerk wordt gesubsidieerd, gehuwde vrouwen mogen niet meer als eersten worden ontslagen.

Intussen is MVM verder gegaan. Er ontstond behoefte aan een minder summiere visie op de sekserollen en de daarbij behorende waarden dan de vereniging tot dan toe had uitgedragen. Over die nieuwe visie is het laatste jaar veel en langdurig

* Rede, uitgesproken tijdens de viering van het tienjarig bestaan van MVM, Utrecht, 11 november 1978. Gepubliceerd in de brochure *Naar herverdeling van bezigheden*, Den Haag: MVM, 1978, pp. 11-18.

In afwijking van de werkwijze dat artikelen in deze bundel zijn geplaatst in de volgorde waarin ze zijn geschreven, volgt dit artikel op 'De minderheidsgroep met de thuiswaarde' vanwege de samenhang tussen beide teksten. (red.)

gepraat. En achteraf begrijp ik pas waarom dat vaak zo moeizaam ging. Als we het over feminisme hebben lopen namelijk twee problemen door elkaar. Het ene is dat vrouwen en mannen tot verschillende menstypen worden opgevoed; het andere is dat tussen beide seksen verschil in macht bestaat. Iedereen kan als individu proberen een ander mens te worden, maar machtsongelijkheid moet ook maatschappelijk worden aangepakt.

Een vernieuwingsbeweging die haar idealen verwezenlijkt wil zien streeft naar een evenwicht tussen mentaliteitsverandering en maatschappijhervorming. De afgelopen tijd heeft MVM zich bezig gehouden met de mentale kant, vandaag krijgt de maatschappelijke kant meer accent. Wij willen herverdeling van bezigheden en dat betekent: het inrichten van het arbeidsproces volgens een ander *model*, dat wij de vijfjarige werkdag noemen.

Wij doen dat omdat echt radicale mensen tevens uiterst praktisch zijn. Zij maken gebruik van de geschiedenis, zij benutten de aanknopingspunten, hun geboden door de periode waarin zij op de wereld zijn. In 1968 konden we met anderen, die ook hun verlanglijst hadden, in de rij gaan staan, er leek nog groei te zitten in de economie. Tien jaar later ligt het anders: wij leven nu in een tijd van werkloosheid die niet enkel door de conjunctuur bepaald is. Alleen het gezonde verstand concludeert dan al dat het betaalde werk moet worden herverdeeld; het is te dol dat sommigen lang moeten werken en anderen niet mogen werken. Dus stoten wij ditmaal door tot de fundamentele verhoudingen in de samenleving en zeggen wij: als het arbeidsbestel toch veranderd moet worden doe het dan goed: richt het zo in dat mensen zowel kinderen kunnen grootbrengen als kunnen meedoen in de maatschappij.

Op het ogenblik leven wij onder het systeem van de 'binnendienst' en de 'buitendienst': mannen werken betaald in de maatschappij, vrouwen onbetaald thuis. In die verdeling zitten opnieuw de twee elementen die kenmerkend zijn voor de verhouding tussen de seksen: vrouwen en mannen leiden een verschillend leven en de macht berust bij één sekse. De machtsuitoefening loopt hier via het geld. Het is de man die

de centen inbrengt. En volgens de Nederlandse wet heeft de vrouw wel recht op huishoudgeld, maar niet op de helft van het gezinsinkomen. Zoiets heeft consequenties. Ter illustratie noem ik een voorbeeld uit een recentelijk op de markt gebracht schoolboek van mijn dochter. Eerst staat daar een *dialog*: een echtpaar bevindt zich voor een etalage, de vrouw probeert de man een duurder kledingstuk af te zetten dan hij in zijn hoofd had. Vervolgens komt een *monoloog*: de man van net vraagt zich af of hij een dure auto zal kopen. Waar de school al niet voor dient, denkt een feministe dan. Terwijl zij slechts de plicht heeft kinderen een taal te leren (want het was een lesje Frans) leert zij kinderen tevens hoe het hoort tussen de seksen.

Economische afhankelijkheid leidt dus tot machtsverschillen en zodra mensen het anders doen dan gebruikelijk weet de Nederlandse taal daar raad mee: de vrouw heeft dan de broek aan. En zelfs als twee mensen het samen willen lijkt het onmogelijk: geen twee kapiteins op één schip, zegt de Nederlandse taal.

Huishoudelijk werk wordt niet betaald. Ook dat heeft consequenties. De eerste is dat tijd van vrouwen geen geld kost. Dus ruimt de monteur die langs komt zijn rotzooi niet op voor hij weggaat. Dus zegt de schade-expert van de verzekering: mevrouw, van dat half verbrande laken kunt U toch nog slopen maken. Dus vindt iedereen het gewoon dat vrouwen acht keer per dag kinderen van en naar school brengen. Dus zijn vrouwen de mensensoort die altijd wacht opdat anderen hun tijd efficiënt kunnen gebruiken. Dus leiden vrouwen een versnipperd leven. Dus kunnen ze slecht meedoen in het arbeidsproces en als ze meedoen zijn ze overbelast. Dus zijn ze geen lid van een vakbond. Dus doet de vakbeweging niets voor vrouwen. Dus draait alles in een kringetje rond: er zit systeem in het geheel.

Het werk dat thuis niet betaald wordt, wordt vervolgens in het arbeidsproces slecht betaald. Dus zitten werksters in salarisgroep 1. Dus verdienen verpleegsters veel minder dan artsen. Dus worden in de confectie- en de voedingsindustrie lage lonen betaald. Dus hoeft je vrouwen überhaupt niet goed te betalen. Dus zijn vrouwen tweederangs arbeidskrachten. Dus

zijn ze niet geschikt voor hogere functies. Dus hebben vrouwen geen zelfvertrouwen. Dus draaien wij in een kringetje rond; er zit systeem in het geheel.

Het is dan ook geen wonder dat de meeste vrouwen, zodra zij ontdekt hebben dat het kan, voorstander zijn van een vijf-urige werkdag. Voor vrouwen en hun dochters zijn de voordelen zonneklaar. Zij kunnen eindelijk volwaardig meedoen, zij worden permanente arbeidskrachten, werkgevers hebben geen argumenten meer voor discriminatie, hun dochters verkeren niet meer in onzekerheid over de toekomst: beroepskeuze van meisjes wordt een serieuze zaak.

De meeste vrouwen, zeg ik, niet: alle vrouwen. Want voor oudere vrouwen komt de vijf-urige werkdag te laat, zij zullen er niet meer van profiteren. En verder: mensen hebben het moeilijk met veranderingen. De Nederlandse taal heeft ook daar weer een uitdrukking voor: Je weet wat je hebt, je weet niet wat je krijgt.

Van die uitdrukking hebben mannen de meeste last. Het valt niet mee afstand te doen van macht; het valt niet mee de bezigheden van de andere sekse te leren verrichten. Dat er iets beters terugkomt blijkt pas op den duur. Daarom ben ik blij dat MVM open staat voor mannen en dat de MVM-mannen van nu niet enkel lid geworden zijn om ons te steunen in de strijd, maar ook omdat zij bezig zijn met de wortels van hun eigen rol. Zij zijn onze uitstralers in mannenland.

Over emancipatie en dus over de vijf-urige werkweek bestaan twee mythen. De ene is die van de keuzevrijheid. Daarvan zijn twee varianten. Ik noem eerst de oude. Volgens die variant is de verdeling van binnendienst en buitendienst een privézaak, op te lossen door beide echtelieden samen. Dus hoeft er in de maatschappij niets te veranderen, discriminatie gaat voort, vrouwen blijven een arbeidsreserve, als laatsten ingehuurd, als eersten weggestuurd. Aan die vorm van keuzevrijheid hebben wij dus niets.

De nieuwe variant luidt: als je gaat veranderen doe het dan goed, laat iedereen zelf uitmaken hoe lang zij of hij wil werken, maak het flexibel.

Mensen die dat zeggen zien één ding over het hoofd. Als je geen nieuwe norm maakt en geen nieuw patroon, gaan din-

gen door op de oude voet. De acht-urige werkdag blijft normaal, wie daaraan niet meedoet gedraagt zich afwijkend en is dus een tweederangs arbeidskracht. Daarom zeg ik, het kan pas flexibel als we eerst een nieuwe norm en een nieuw patroon hebben.

De mythe van de keuzevrijheid oude stijl leeft vooral bij de leiding van de vakbeweging. 'Dan moet je het huwelijk verbeteren,' zegt Arie Groenevelt, 'daar is de vakbond niet voor opgericht.' En zijn collega Jan de Jong voegt er aan toe: 'Ik vind het een privacy van het gezin. Ik doe in het huishoudelijk werk geen donder. In de vakantie was ik af, maar verder ben ik niet gestructureerd om af te wassen. Wij vinden niet dat ons CAO-beleid moet worden afgestemd op de emancipatie.' Wanneer hoge mannen uit de vakbeweging zo blijven redeneren nemen zij hun verantwoordelijkheid niet serieus. Als zij zo doorgaan dwingen zij vrouwen een eigen vakbeweging op te richten. Als dat moet is het niet *onze* schuld, maar de *hunnene*.

De leiding van het FNV kan ook iets anders doen. Ze kan zorgen dat er een vrouwenorganisatie komt, dwars door alle bonden heen, die invloed heeft op haar beleid. Als ze dat doet handelt ze verstandig, ze maakt de vakbeweging tot een club waar vrouwen iets mee kunnen.

De andere mythe is dat er een tegenstelling zou zijn tussen emancipatie en solidariteit. Emancipatie is dan iets wat vrouwen willen, solidariteit is iets wat nodig is jegens lager betaalden. Die mythe leeft vooral in de hogere regionen van de PvdA. Op zich is het al vreemd zo'n tegenstelling te maken: waarom zou je alleen solidair zijn met een groep die het financieel moeilijk heeft en niet met een groep die zowel economisch als in alle andere opzichten in het verdomhoekje zit? En waarom zou emancipatie, bevrijding uit de sekserol, niet van belang zijn voor lager betaalden?

De mythe is in de wereld gekomen doordat de meeste mannen niet goed plegen na te denken zodra het over vrouwen gaat. Als gevolg daarvan zijn in het Haagse de laatste jaren twee fouten gemaakt. De eerste is dat men niet tijdig heeft beseft in welke richting maatschappelijke ontwikkelingen zouden gaan; men heeft niet begrepen dat veel vrouwen een baan

zouden willen, en dat die tendens zou beginnen bij de jongeren en bij de beter opgeleiden. Daardoor zijn inkomensverschillen groter geworden: in sommige soorten huishoudens twee geldverdieners, in andere maar één.

De tweede fout is dat men in 1973 het belastingstelsel heeft veranderd: de gehuwde vrouw werd toen fiscaal gedeeltelijk zelfstandig. Maar qua inkomenspolitiek was het systeem niet goed doordacht: met het feit dat mensen, al of niet gehuwd, samenwonen en daardoor meer draagkracht hebben werd niet genoeg rekening gehouden.

Zo kregen we dus een dubbele versterking van de inkomensongelijkheid.

Nu verdwijnt de eerste op den duur vanzelf als meer vrouwen in het arbeidsproces zijn opgenomen. In de Verenigde Staten, waar de ontwikkeling naar buitenshuis werken door vrouwen al veel langer aan de gang is, blijkt dat nivellerend te werken: tussen huishoudens met één geldverdiener zijn grotere verschillen in inkomen dan tussen huishoudens met twee geldverdieners. Als we in Nederland hetzelfde willen bereiken moet er dus werk voor vrouwen komen, moet een op herverdeling gerichte arbeidsmarktpolitiek worden gevoerd.

De andere vorm van inkomensongelijkheid, veroorzaakt door een belastingstelsel dat eerst bevoogdend en onrechtvaardig was en sinds 1973 opnieuw onrechtvaardig is, kan ook opgeheven worden: het kan anders worden opgezet.

‘Emancipatie’ en ‘solidariteit’ zijn elkaars vijanden dus niet; ze zijn uitstekend combineerbaar als er maar gedegen denkwerk wordt verricht.

Gedegen denkwerk is nodig op meer terreinen. Ik noem er een paar.

1 Hoe behandel je mensen eerst als individu, in het arbeidsproces, in de belasting, in de sociale verzekering, en hoe voer je, na dat uitgedacht te hebben, het draagkrachtbeginsel weer in? Anders gezegd: hoe gebruik je inkomenspolitieke instrumenten eindelijk op een rechtvaardige manier?

2 Welke soorten dienstverlening zijn nodig in de toekomst, wat kunnen mensen zelf, waarvoor moeten voorzieningen komen?

3 Hoe regel je de zaken in een overgangssituatie waarin nog

niet alle vrouwen kunnen meedoen in het arbeidsproces. De oudere generatie met een laag inkomen mag niet de dupe worden van wat wij willen.

4 Hoe moet het met ploegendiensten, zijn die altijd nodig of maar in sommige gevallen?

5 Hoe zorg je dat alleenstaanden en alleenstaande ouders aan hun trekken komen?

6 Hoe voorkom je dat oude patronen terugkeren in een nieuwe vorm? Anders gezegd: hoe zorg je dat vrouwen niet alleen in het arbeidsproces terecht komen, maar ook op alle plaatsen in het arbeidsproces? Dus: hoe hef je geleidelijk aan het onderscheid op tussen vrouwenwerk en mannenwerk? En verder: hoe zorg je dat het ondergeschikte werk niet automatisch bij vrouwen terecht komt en het leidinggevende werk niet automatisch bij mannen?

7 Vanuit de arbeidsmarkt geredeneerd: hoe zorg je dat vraag en aanbod beter op elkaar worden afgestemd? Op het ogenblik zijn er immers veel werklozen, maar ook veel vacatures: als een nieuwe groep in het arbeidsproces komt is dat probleem niet vanzelf opgelost. Ik denk dat doorvoor overheveling van werk naar de quataire sector nodig is: vrouwen staan op het ogenblik, door hun voorgeschiedenis, niet te trappelen van ongeduld om in de industrie te gaan werken.

Wat mij betreft mag de vijf-urige werkdag pas worden ingevoerd als al die dingen goed zijn uitgedacht. Want emancipatie betekent voor mij: eerlijk delen, op alle terreinen van het leven. Als wij vanuit dat perspectief voor een vijf-urige werkdag gaan strijden blijven we wat mvm altijd probeerde te zijn: een elite die haar plichten ernstig opvat en haar voorrechten tot ieders recht wil maken. Zo'n elite is niet elitair, zij doet dienst als voorhoede. En aangezien haar denkbeelden gezond zijn vindt zij bij anderen gehoor.

Is het feminisme ten dode opgeschreven?*

voor WtB en voor mijn FORT-groep

Toen de andere vrouw en ik dan eindelijk een gynaecoloog hadden gevonden waren zijn afscheidswoord: Ga heen en zondig niet meer. Zondigen? dacht ik. Omdat er een condoom geknapt was? Want dit incident speelt in de prehistorie: de pil was er nog niet.

Het was een barre tocht geweest langs de medische stand. De psychiaters – toen als nu zonder maatschappelijk benul – hadden hun duiding gereed: als een vrouw zwanger werd wou haar onderbewuste een kind. Wij hadden dus geluk gehad, wij waren door de mazen van het net geglipt.

In mij begon iets te gisten. De jaren daarvoor had ik mij ingelaten met letterkunde. Maar het literaire wereldje – wederzijdse wierook of verguizing over bijna niets – begon mij te vervelen, al droeg ik de schrijversacties een warm hart toe: een kunstenaar heeft recht op centen; zonder kunst gaat een samenleving dood.

Ik ging lezen: sociale wetenschappen, boeken over vrouwen (vingervlugheid, verloop en verzuim), Zweden: het land waar ze wisten hoe het moest. Op aandringen van Hedy d'Ancona schreef ik mijn eerste feministische artikel. De dag dat ik het postte belde ik de Tesselschadestraat. Wie iets wil veranderen kan niet zonder de politiek. Wie meer wil dan geweten spelen heeft een grote partij nodig. Bij de PvdA moest ik wezen: die was tegen ongelijkheid en kwam op voor underdogs.

Toen mijn stuk uitkwam regende het brieven en telefoontjes, hoewel het in tijdschrifttribunes niet was genoemd. De eerste journaliste die mij interviewde meldde opgetogen dat mijn foto goed gevallen was bij de redactie: ik was jong. Toenter-

* Geschreven zomer 1978. Gepubliceerd in *Tien over tijd*, uitgave ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van MVM, Den Haag: MVM, 1978, pp. 50-76. (red.)

tijd stond een feministe bekend als een grijze zonderling met verwilderd haar.

Ik besloot dat er een club moest komen, met een diepe zucht. Want wat ik het liefste doe in het leven – achter een bureau zitten en denken – was nog maar zelden gelukt. Diploma's halen, geld verdienen, kinderen, daar ging de energie naar toe. En een club, dat betekende: telefoneren, vergaderen en nog meer lijstjes dan het vrouwenleven al behelsde. Mijn sombere vermoedens kwamen uit; hoewel ik in de wetenschap werk moet een dag achter het bureau nog steeds bevochten worden.

Toch moest die club er komen. Simone de Beauvoir had het bij een boek gelaten en dat was niet genoeg geweest. Ik belde Hedy, wij stuurden stencils rond met ons beider naam eronder. Ze hadden de beoogde sneeuwbalwerking. In Groningen en Leiden bleken ook feministische haarden te bestaan. Er kwamen hulptroepen: de mensen van het eerste uur. Ik wil ze hier in dankbaarheid gedenken.

Toen de ordner een paar honderd namen bevatte en het *Algemeen Handelsblad* een primeur rook en vervelend werd, begon de tijd te dringen; de club moest worden opgericht. De avond voor die zaterdag zaten wij benauwd rond de tafel. 'Vrouwen 2000' was geen goede naam; in die jaren was het al tweeduizend dat de klok sloeg. Het werd Man Vrouw Maatschappij; de juiste volgorde offerden wij op aan de alliteratie – niet de laatste maal dat een deadline verkeerde gevolgen had.

De reacties stroomden nu binnen: positieve, maar ook negatieve: stelletje lesbische wijven. Wij lachten. Wij waren blij dat er mannen bij waren. Vijftien procent, net zoveel als indertijd bij de clubs voor vrouwenkiesrecht. Het waren prima mannen; ze hadden verstand van boekhouden en van huishoudelijke reglementen. En bovendien: met de andere goede dingen uit Skandinavië waren de rolpatronen gekomen; als het met vrouwen scheef zat moest het met mannen ook zo wezen.

Maar ik bleef twijfelen. Ik ging boeken lezen over minderheidsgroepen; tot mijn verbazing kwamen vrouwen daar niet in voor. Deskundigen bij wie ik informeerde hadden geen verklaring. Zelf piekeren dus maar: het stuk dat ik in 1969

schreef ging over de asymmetrische verhouding tussen de seksen. Toch kwam ik er niet uit. Een uitspraak van Marx spookte voortdurend door mijn hoofd: de filosofen hebben lang genoeg bedacht wat er mis is met de wereld; de wereld moet nu maar eens veranderd worden. Voor ons klopte dat niet: over ons was nog niet nagedacht; wat veranderen moest was dus onduidelijk.

De volgende stap kwam in de zomer van 1970: toen reisde Jo Freeman* uit Amerika naar Amsterdam met een rugzak vol stencils. Daar stond een uitdrukking in waarbij ik gêne voelde: *the oppression of women*. Onderdrukking? Waren wij onderdrukt? Kort daarna verschenen de feministische analyses: *Sexual Politics* van Kate Millett**; *The Dialectic of Sex* van Shulamith Firestone; ** *Woman's Estate* van Juliet Mitchell*** – en alles viel op zijn plaats: onderdrukt tot op het bot. Niet alleen kregen kinderen de naam van hun vader en waren wij grootgebracht met een mannelijke god, *wij hadden dat niet eens vreemd gevonden*. Als het menselijk denken het feminisme dan ook ergens dankbaar voor mag zijn dan is het hiervoor: een nieuwe dimensie van de werkelijkheid was blootgelegd.

Ondertussen waren mijn literaire vrienden verdwenen. Jij bent te goed voor dat soort onzin, hadden ze gezegd. En Andreas Burnier schreef me: Maak toch carrière in je vak, laat emancipatie over aan de mantelpakkendames. Maar ik wou niet meer terug; terwille van het feminisme belandde ik in de politiek. Daar was het van hetzelfde laken een pak: feminisme was niet echt. Echt waren gemeentefinanciën, schooladviesdiensten, de bespeling van de Stadsschouwburg. Ik stapte dus op.

Maar ik werd er alleen maar hardnekkiger van: ditmaal zou het lukken de samenleving op onze voorwaarden in te rich-

* Zie 'Hoe moeten wij verder met de vrouwenbeweging? Een interview met Jo Freeman' in deze bundel, pp. 342-352. (red.)

** Zie noot 1 van p. 96. (red.)

*** Harmondsworth: Penguin Books, 1971. Nederlandse vertaling door Martien Beumer: *Vrouw en vrijheid*, Meppel: Boom, 1973. (red.)

ten; mijn dochter zou zich niet in bochten hoeven te wringen; mijn zoon zou een mens zijn en niet louter een man. En als ik een oude vrouw was zouden mijn of andere kleinkinderen doorgaan. Want dat het generaties zou duren, daarvan ben ik altijd overtuigd geweest.

Ik bleef dus bezig. Geleidelijk aan werd het beeld helder: wij wilden androgyne* mensen, zonder het verkeerde van hun rol en met het goede gedrag van de andere sekse; wij wilden een gynandrische samenleving: de manier waarop mannen het deden zou niet langer bepalend zijn; de aanpak van vrouwen zou even zwaar wegen. De cultuur zou veranderen: de strijd tussen de seksen werd overbodig, vrouwen en mannen zouden elkaar eindelijk begrijpen.

Om dat te bereiken moest de maatschappij structureel veranderd worden: vrouwen de helft van de macht; binnendienst en buitendienst herverdelen (dus een vijf-urige werkdag); bezigheden niet langer opsplitsen in vrouwen- en mannentaken. In tien jaar hadden wij Marx' filosofen ingehaald: wij wisten niet alleen wat er mis was; wij wisten ook hoe het moest worden.

Als ik terugkijk naar tien jaar geleden baadt de begintijd in een gouden glans. Het was toen anders. Ik had mijn stomiteiten nog niet uitgehaald; cliché's, schijnheiligheid en nieuwe taboes moesten nog komen. Maar zulke dingen horen bij het menselijk bedrijf; wie een massabeweging wil moet er mee leren leven. Het enige wat mij spijt is dat ik van de Gideonsbende niet genoeg heb genoten.

Hoe ik het als mens heb ervaren en gedaan is trouwens niet zo belangrijk. Belangrijker is een ander verschil tussen toen en nu: de toekomst lag destijds nog open. Wat de eerste golf was overkomen: alle inzicht reddeloos weggespoeld uit de cultuur; de oude mythes vervangen door nieuwe – de emancipatie is voltooid –; in de geschiedenisboekjes gereduceerd tot een naam: Aletta Jacobs; één begrip: kiesrecht; één spotprent: de vrouwelijke arts met haar koetsier – dat zou ons niet gebeuren. Nu ben ik daar niet meer zo zeker van.

* Zie noot * op p. 253. (red.)

Om dat duidelijk te maken heb ik een analyse nodig. Vanwege plaatsgebrek blijft die summier en ongenueanceerd.

1 Wij zijn een groep zonder macht. Niets bijzonders, er zijn er meer.

2 Wij zijn een machteloze groep van een bepaald type: een minderheidsgroep. Anders gezegd: wij zijn machteloos omdat we door anderen en door onszelf als anders en minder worden beschouwd. Op grond daarvan worden ons bepaalde taken toebedeeld en eigenschappen toegedacht, waardoor wij machteloos *blijven*.

3 Wij zijn een minderheidsgroep van een bepaald *type*; door onze opvoeding worden wij niet voorbereid op strijden in de maatschappij.

Dit laatste heeft consequenties: andere minderheden kunnen aan de slag zodra de ergste armoede en ongeletterdheid zijn uitgebannen. Bij ons helpt dat niet: opleiding en een zekere mate van welvaart zijn niet voldoende.

Dat verklaart waarom andere underdogs die in dezelfde tijd als onze voormoeders in opstand kwamen wel iets concreets bereikt hebben en wij alleen de schone schijn: de arbeidersbeweging bevocht de acht-urige werkdag en bouwde via politiek en vakbonden een onderhandelingspositie op waar geen kabinet omheen kan. Wij hebben geen onderhandelingspositie: als wij iets willen, zijn we afhankelijk van het fatsoen van machtingen.

Andere minderheden, althans de mannen daaruit, hadden hun opvoeding mee wanneer zij hun groep wilden emanciperen: het sprak vanzelf dat zij maatschappelijk iets dienden te veroveren en dat zij de manier waarop zij zich organiseerden dienden af te stemmen op dat doel. Wij hebben onze opvoeding tegen. Na tien jaar feminisme geloof ik dat daar de kern zit van onze vervreemding: in onze maatschappelijke passiviteit. Waar komt die vervreemding vandaan? Van onze opvoeding tot vrouw. Om dat te verhelderen lijkt het mij het beste de mannen- en vrouwenrol naast elkaar te zetten, alweer simplistisch en ongenueanceerd.

– Mannen worden opgevoed tot vechten, besturen en zich

richten op dingen; wij tot zorgen en ons richten op mensen.

– Mannen worden beoordeeld op hun prestaties, wij op aardig zijn.

– Mannen worden voorbereid op werken binnen organisatorische verbanden; wij op het runnen van een rommelig eenpersoonsbedrijfje: de huishouding.

Als ik mij nu in eerste instantie tot vrouwen beperk: dit heeft een aantal gevolgen. Doordat wij leren ons op mensen te richten, mogen wij onze gevoelens behouden. Dat is een rijkdom: wie bedroefd kan wezen kan ook gelukkig zijn. Wij praten ook graag over wat ons gevoelsmatig bezighoudt: daardoor is ons contact met andere mensen vaak echt. Bovendien kunnen wij goed meeleven: wie zelf voelt kan zich in een ander verplaatsen. Wij zijn ook graag bij andere mensen in de buurt; wij vertoeven het liefst in een kleine, informele groep: als het even kan maken we er een gezellige huiskamer van. Wij gaan dan ook bij voorkeur met mensen om volgens de normen van de privésfeer: lief zijn en uitpraten als het scheef zit.

Wat we niet of slecht leren is afstand houden. Wij halen het zakelijke en het persoonlijke vaak door elkaar: als iemand kritiek op ons heeft voelen we ons totaal veroordeeld, als we bezwaar hebben tegen iemands gedrag deugt er niets meer van die persoon.

Als het goed gaat zijn wij geneigd mensen volledig te vertrouwen; als het slecht gaat ze volledig te wantrouwen. Wij hebben het dan ook moeilijk met een van de grondregels van de democratie: de combinatie van georganiseerd vertrouwen en georganiseerd wantrouwen.

Ook hebben wij het moeilijk met de technieken van het afstand bewaren: spelregels, procedures, structuren. Wat een onzin denken wij, doe toch gewoon. En als we grotere verbanden moeten zien, begint het ons te schemeren. Met mensen hebben die niets meer te maken, vinden wij. Dat heeft consequenties voor onze beroepskeuze. Wat wij het liefste willen, is iets leuks doen met of voor mensen. Als het ons lukt een dergelijk beroep te vinden zijn we meestal in ons element. Als we terecht komen in een niet-mensgericht beroep, probe-

ren we het menselijk te maken, bijvoorbeeld door de baas goed te helpen. Als dat niet lukt ervaren we onze werkomgeving als koud en onpersoonlijk. We voeren dan braaf uit wat ons wordt opgedragen en denken verder niet na; het werkelijke leven speelt in de vrije tijd. Als we terecht komen tussen de strijdende mannen zijn we bang: op volwassen leeftijd moeten we ons eigen maken wat jongens met de paplepel is ingegoten. In strijdend mannenland werken dan ook weinig vrouwen.

Onze gerichtheid op mensen heeft andere gevolgen. We mogen dan niet maatschappelijk zijn, sociaal voelend zijn we wel. Als het verkeerd geregeld is voor mensen gaan we aan de slag. Als er geen stoplicht is en kinderen gevaar lopen, worden we actief in een buurtcomité: het stoplicht moet er komen. Maar zodra het stoplicht bevochten moet worden in een groter en officiëler verband, bijvoorbeeld omdat het plaatsen ervan samenhangt met andere verkeersingrepen, laten we verstek gaan: we vinden het vervelend, we voelen ons niet op ons gemak. En gezien de rolverdeling tussen de seksen staan mannen gereed het over te nemen: groter en officiëler levert meer prestige op.

In de maatschappelijke pyramide zijn we dus vreemd vertegenwoordigd: *veel vrouwen aan de basis, weinig vrouwen in het midden, geen vrouwen aan de top.*

Dat onze mensgerichtheid broodnodig is op een hoger niveau komt niet in ons op. Dat het terwille van kinderen elders bijvoorbeeld dringend gewenst zou zijn ons met een verkeerscirculatieplan te bemoeien zien we over het hoofd. We denken trouwens dat we zoiets niet kunnen.

We zijn dus geneigd te volstaan met *individuele* oplossingen, gericht op een *brokje* van het geheel; als ons stoplicht er is zijn we tevreden.

Doordat we slechts aan de basis opereren, zijn we eraan gewend geraakt alleen verlanglijstjes te maken: wij bedenken wel *wat* er moet, maar niet *hoe* het moet: operationeel denken laten we over aan anderen. Dus zijn we ook geneigd het nut van tussenstappen en instrumenten niet te zien: een beleidscommissie, wat heb je daar nou aan. Wij beperken ons

tot de *beginfase* en het *einddoel*, de verbinding tussen beide ontbreekt.

Door die houding zijn we ook geneigd problemen louter kleinschalig aan te pakken, waardoor resultaten onnodig lang op zich laten wachten. Ik geef een voorbeeld. Als we via het onderwijs stereotiepen willen opruimen, en kinderen zo opvoeden dat de sekserollen verdwijnen, is werk nodig op drie niveaus: per school docenten meekrijgen (basis); de onderwijsbonden, innovatiecommissies en schoolboekenschrijvers bewerken (midden); zorgen dat de Tweede Kamer zich niet meer achter de grondwet kan verschuilen om hervormingen tegen te houden, wat betekent: uitdenken waarom het begrip 'vrijheid van onderwijs' een andere inhoud moet krijgen en hoe dat kan (top).

De drie niveaus kunnen elkaar niet missen: wanneer alleen bovenaan de wet verandert, blijft ze dode letter; wanneer alleen het midden andere methodieken bedenkt, kunnen ze niet overal worden ingevoerd omdat de grondwet in de weg staat; wanneer alleen de basis bezig is, kan de daar opgedane ervaring niet *uitstralen* en *doorwerken*: ze wordt niet gebundeld en gesystematiseerd. Nodig is dus werken op drie niveaus en zorgen dat er verbindingslijnen bestaan tussen de drie.

Als we nu wel het einddoel zien: roldoorbrekend onderwijs, maar ons beperken tot beginnetjes maken – iedere school omturnen – duurt het allemaal veel te lang: als het eindelijk gelukt is ouders en docenten mee te krijgen, moet iedere juf of meester zelf bedenken hoe de boodschap aan de kinderen te brengen. Dat is verspilling van menselijke energie.

Onze geneigdheid alleen aan de basis te werken heeft een ander gevolg: wij formuleren de problemen, mannen lossen ze op. Wij zijn er dus aan gewend geraakt dat de sprookjesprins het wel voor ons opknapt, niet alleen in de privésfeer, maar ook in de maatschappij. In het verleden zijn maatschappelijke veroveringen ons dan ook altijd op een presenteerblaadje aangeboden. Daardoor bezitten wij de mentaliteit van *consumenten*: als anderen iets moois voor ons geregeld hebben zijn wij wel zo goed daar gebruik van te maken.

Onze gerichtheid op mensen heeft nog andere gevolgen. Wij

zijn boos (en terecht) dat huishoudelijk werk onzichtbaar is; mannen (en kinderen) plegen te denken dat het thuis vanzelf in orde komt. Dat is een vorm van magisch denken. Onze eigen houding is een spiegelbeeld daarvan: strijd in de maatschappij is voor vrouwen ook onzichtbaar. Dus zijn wij ook geneigd tot magisch denken: in de maatschappij gaat het vanzelf.

Met dat verschil heb ik het lang moeilijk gehad: wanneer ik samen met medevrouwen ergens een kleinigheid bevochten had (want verder dan kleinigheden zijn we in tien jaar niet gekomen) vonden andere vrouwen dat volstrekt natuurlijk; vaak dachten zij, bij wijze van spreken, dat het uit de hemel was neergedaald.

De vrouwelijke vorm van magisch denken verklaart waarom vrouwen die iets bereikt hebben in strijdend mannenland, zo weinig ophebben met andere vrouwen. Hun steun kregen zij niet; dat zij tegen de klippen op moesten vechten is andere vrouwen volstrekt ontgaan. Al vechtend waren ze bovendien wat minder lief geworden en zo iets wordt in vrouwenland niet gewaardeerd.

Het resultaat is dat ze het moeten hebben van de achting van mannen. Die is ook wel te vinden, want sommige mannen zijn sportief.

Wanneer die vrouwen het dan toch opbrengen te zeggen dat de positie van vrouwen niet deugt, wordt alles wat problematisch: mensen, ook mannen dus, denken het liefst dat ze alles zo eerlijk mogelijk geregeld hebben: 'tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles'.* Als iemand hun vertelt, dat dat niet klopt, voelen ze zich onbehaaglijk: weer een probleem erbij. En aangezien wat hier niet klopt, alles te maken heeft met hun eigen positie, willen ze er niet van weten: de vrouw in strijdend mannenland raakt haar kameraden kwijt. Soms krijgt ze omdat ze goodwill heeft gekweekt, toch iets voor elkaar. Maar vaak gebeurt dat op paternalistische wijze: we gunnen dat meisje ook wat. Zo verging het Françoise Giroud, die in Frankrijk even staatssecretaris voor vrouwenzaken was: 'Zijn we niet lief voor je geweest?' zeiden Kamerle-

* Vertaling (Van Dale): 'Alles is ten beste ingericht in de beste der mogelijke werelden.' – naar Voltaire. (red.)

den die voor haar plannen hadden gestemd. Voor een vrouw met zelfrespect is zo iets moeilijk te verdragen. Giroud stapte dan ook over op iets 'algemeens'.

Onze gerichtheid op mensen en ons gebrek aan zicht op strijdend mannenland hebben twee met elkaar samenhangende gevolgen. Enerzijds geloven wij in de *mythe van de organische groei*: als mensen veranderen verandert de maatschappij vanzelf. Anderzijds denken we dat er alleen iets veranderd is als mensen anders zijn geworden: hoewel we in het feminisme zeggen dat privé zaken politiek bepaald zijn, trekken we daaruit niet de conclusie dat politiek, dat wil zeggen maatschappij-beïnvloedend handelen, nodig is om het privéleven anders te krijgen. Wij zijn dus, marxistisch gesproken, idealisten: wij geloven slechts aan het geestelijke, wij richten ons op de binnenkant.

Naar maatschappelijke veranderingen streven we alleen als we problemen aan den lijve ervaren. Het lijkt me dan ook niet toevallig als het feminisme zich tot nu toe alleen systematisch heeft ingezet voor legalisatie van abortus: iedere vrouw is wel eens over tijd geweest.

Door onze gerichtheid op mensen, ons kleinschalig opereren, ons gebrek aan zicht op strijdend mannenland, ons magisch denken en onze vergeestelijkte instelling zijn we wat wereldvreemd. Onze verbeelding droomt de fraaiste dromen over het feministisch paradijs; in de praktijk bereiken we vrijwel niets. Wij gedragen ons dus als kinderen; wij zwenken tussen almacht en onmacht: de almacht in de fantasie; de onmacht in de werkelijkheid. Aan de ene kant is het feminisme 'een therapie voor een hele maatschappij'; aan de andere kant beperken we ons tot de kleinste kleinigheden: als het in de vrouwengevangenis slecht geregeld blijkt, begint het goede hart te kloppen en loopt heel vrouwenland te hoop. Dat er een middenweg is: wij kunnen best wat als we een planning maken, tegenslag incasseren en volhardend zijn, hebben wij nog niet bedacht.

Op die manier blijft het patriarchaat voortbestaan: mannen lossen de problemen op en nemen de beslissingen; vrouwen leven onder het regiem van 'bij u, over u, zonder u'.

De erfenis van de vrouwenrol is dus een eerste handicap. Er is een andere: Wij zijn kinderen van de jaren zestig. Wij plegen daar trots op te zijn: van alle vernieuwingsbewegingen uit die tijd is het feminisme de enige die nog leeft, zeggen wij. Maar zo simpel liggen de zaken niet.

Om dat te illustreren wil ik kort herhalen waar het in de jaren zestig over ging:

- De samenleving was hiërarchisch ingericht; de top (establishment) maakte de dienst uit, zij bespeelde apathische volgingen of werknemers. Mensen dienden zelf te beslissen: directe democratie, kleinschaligheid, decentralisatie: leve de basis.

- De mens was van zichzelf vervreemd, een prestatie­machine geworden. Hij moest zichzelf hervinden: leve het gevoel.

- De samenwerking deugde niet, er moest een tegencultuur komen. Wie binnen bestaande kaders werkte, raakte ingekapseld: het moest dus elders (alternatief). Verbeteringen werkten niet (reformisme); het moest radicaal anders: de verbeelding aan de macht.

Nu zijn er twee verschillen tussen vrouwen en andere proteste­r­ders uit de jaren zestig:

1 Vrouwen zijn een anders opgevoede groep, wat gevolgen heeft voor hun positie.

- Zij bewegen zich niet in de hiërarchie van organisaties: hun echte leven speelt zich elders af: de huishouding, een mensgericht beroep, vrije tijd.

- Van prestatie­moraal hebben vrouwen weinig last, integendeel; zij zijn niet van hun gevoel vervreemd, maar van de maatschappij.

- Als een groep zonder macht het anders doet dan de rest maakt ze geen tegencultuur maar een subcultuur; binnen bestaande kaders hebben vrouwen nauwelijks meegedraaid; vrouwen hebben geen radicale veranderingen nodig, maar *structurele*, die stapsgewijs moeten worden bereikt.

2 Vrouwen zijn een minderheidsgroep, hun handelen heeft dus *andere consequenties*.

Wanneer dus, om een voorbeeld te noemen, de Oranje-Vrijstaat van de Kabouters* destijds niet doorging, hetzij omdat men iets wilde dat niet kon, hetzij omdat men verkeerde me-

thoden gebruikte, dan was dat jammer: een menselijke droom vervloog in rook. *Maatschappelijk* had het falen van ondernemingen uit de jaren zestig voor de protesteerders weinig consequenties: zij waren aankomende leden van de elite, als hun plannen niet werden uitgevoerd kwamen zij elders wel op een mooi plekje terecht. Dat gebeurde dan ook: door de woelingen van de jaren zestig werd de wacht wat sneller afgelost dan daarvoor.

Als vrouwen dingen willen die niet kunnen, of verkeerde methoden gebruiken, zijn de gevolgen anders: niet alleen vervliegt een menselijke droom in rook, *zij blijven een minderheidsgroep*; die erfenis dragen zij over aan hun dochters en kleindochters.

Wanneer feministen die verschillen over het hoofd zien maken zij een fout die zij anderen plegen te verwijten; zij geloven in de algemeenheidsmythe. Deze fout heeft consequenties; het is, marxistisch gezegd, een *historische* fout: als de analyse niet deugt, kan de remedie ook niet deugen. Alle reden dus om zorgvuldig te zijn.

Helaas gebeurde dat niet; de beweging nam de idealen van de jaren zestig kritiekloos over. *Daardoor gingen de handicaps van de vrouwenrol en de erfenis van de jaren zestig elkaar in negatieve zin versterken*; wat de kinderziekten van de beweging hadden moeten zijn (maatschappelijk ondoeltreffend gedrag) werd nu tot feministische norm verheven.

Zo ontstond een normenstelsel dat ik op de volgende pagina probeer te schetsen.

Dat normenstelsel had gevolgen: wat vrouwen, bij MVM en Dolle Mina, net moeizaam begonnen te leren – de maatschappij intrekken en daar iets bevechten – werd weer afgeschaft.

Wie zich inzette voor kinderopvang of deeltijdarbeid werd meewarig bekeken – dat was sleutelen in de marge. Wie zich

* De Kabouters, voortgekomen uit de Provobeweging, richtten zich tegen de bestaande maatschappij met haar 'plastic cultuur', veelal door middel van ludieke acties. Als politieke partij deden ze mee aan de gemeenteraadsverkiezingen van 1970. (red.)

Handicap vrouwenrol + Erfenis jaren zestig → Feministische norm

aan de top zijn geen vrouwen wij hoeven niets te presteren	de top mag niet beslissen prestatiemoraal is verkeerd	wij willen geen leiders kwaliteit hoeft niet, wat een vrouw maakt is automatisch prachtig
wij staan buiten bestaande kaders	bestaande kaders deugen niet	een feministe blijft buiten bestaande kaders
wij zijn machteloos	machthebbers zijn vies	een feministe wil niets weten van macht
wij houden niet van grote verbanden	het moet kleinschalig	grote organisaties zijn verkeerd; alleen kleine groepjes mogen
onze positie is structureel verkeerd wij werken onderaan in de hiërarchie	het moet radicaal anders leve de basis	wie verbetering wil, is oppervlakkig een feministe werkt slechts aan de basis

tot hogerhand wendde om iets voor elkaar te krijgen werd wat achterlijk bevonden – allemaal symptoombestrijding. Het magisch denken kreeg nu een ander karakter; als ergens een splintertje feminisme werd geïnstalleerd, daalde dat niet langer uit de hemel; het was afkomstig van boosaardige machthebbers die vrouwen zoet wilden houden (repressieve tolerantie). Dat machthebbers veel te weinig benul hebben van feminisme om daarover ook maar één boosaardige gedachte te kunnen koesteren was in vrouwenland uiteraard onbekend.

De beweging concentreerde zich op de binnenkant: het was nu bewustwording geblazen. Daarbij werkten mannen als stoorzender; er kwam dus souvereiniteit in eigen kring; geen mannen meer, alleen in een hoekje van MVM mochten ze nog meedoen.

Er ging gewerkt worden aan een tegencultuur: in vrouwenland zou het warm zijn en saamhorig. De onderlinge betrekkingen werden dan ook geregeld volgens het binnenhuismodel: lief zijn en uitpraten.

Politiek schoof de beweging op naar uiterst links; de samenstelling veranderde: PvdA-vrouwen werden als rechts beschouwd; wie nog rechtser stemde kon helemaal geen feministe zijn. Politieke betrokkenheid werd dus ondoeltreffend gebruikt: de meeste feministen stapten naar partijen die slechts indirecte invloed hebben: PSP en PPR.

Intern werd het anarchisme ingevoerd: leiders mochten er niet meer zijn; alles moest anoniem en collectief; structuren, spelregels, organisatorische kaders werden afgeschaft; alles moest in kleine groepen en gericht zijn op de basis. En uiteraard kwam er een strikte gelijkheidsnorm: iedereen dezelfde rechten en plichten.

Nu was deze ontwikkeling deels nuttig, deels begrijpelijk:

- In de beginfase was de beweging aan de oppervlakte gebleven. Het inzicht van de eerste golf was weggespoeld; het terrein moest dus opnieuw in kaart gebracht. Bewustwording was bitter nodig; wil een veranderingsbeweging resultaten boeken, dan moet zij zowel mentaal als maatschappelijk aan het werk.

- Aangezien wij een minderheidsgroep zijn heeft iedere vrouw het nodig af en toe of voor een poosje zonder mannen bezig te zijn.

- Mensen die terecht heel boos geworden zijn en overal onbegrip ontmoeten van het meest afzichtelijke soort schieten licht door naar extremisme.

- Een vernieuwingsbeweging heeft de neiging het 'sterft gij oude vormen en gedachten' wat drastisch op te vatten en het paradijs in eigen kring meteen te installeren.

De beweging volgde dan ook een andere koers, en aanvankelijk werkte dat nog uitstekend ook. Want het feminisme had een instrument ontwikkeld dat prima functioneerde *omdat het zo goed aansloot bij de vrouwenrol*: de praatgroep – ervaringen uitwisselen in huiskamerverband. Na de vrouwenweekends (1972) schoten de praatgroepen dan ook als pad-

destoelen uit de grond. De droom leek in vervulling te gaan: warmte en solidariteit waren overal voelbaar.

Tegelijkertijd kwam een nieuw type lectuur tot bloei: het bekentenis-geschrift. Het was – en is – daarom zo succesvol, omdat het voorzag in een behoefte: de werkelijkheid van vrouwen was tot dan toe onzichtbaar geweest, en omdat het geënt was op de ‘human interest’ rubrieken van de media: mensen konden met rode oortjes lezen en herkennen.

Daarna werden de instituties van de bewustwording in het leven geroepen: vrouwenhuizen, vrouwencafé's, feministische bladen, vrouwenuitgeverijen, vrouwenboekhandels; feministische vormen van hulpverlening. Op de praatgroepen werd een vervolg gemaakt: de FORT-groepen. Herkenning en solidariteit waren niet genoeg; steviger gedrag moest ook. Tegelijkertijd begonnen feministen in die sectoren waar veel vrouwen werken gebruik te maken van de daar aanwezige kaders: een goed functionerende organisatie, werktijd, financiële middelen zoals subsidieregelingen, kantoorruimten, telefoon, stencilmachines, allemaal gratis beschikbaar, na enige strijd. Dat kon waar ruimte is voor nieuwe soorten werk: de welzijnssector en de universiteiten.

Een belangrijk kader was het vormings- en opbouwwerk. Dankzij VOS-cursussen en aanverwant drong het feminisme door tot andere sociale lagen: ook vrouwen met weinig opleiding werden feministisch; de beweging vergrootte en verbreedde haar aanhang.

De nieuwe werkstijl sloeg zo in dat naar ik schat nu vijftien procent van het feminisme werkzaam is in de bewustwordingsnijverheid. En inmiddels zijn we zover dat de democratiserders uit de jaren zestig – agogen en aanverwant – ontdekkingsreizigers naar vrouwenland sturen om het paradijs in ogenschouw te nemen. Wat nergens gelukt was, lukte daar: de basis was in beweging gekomen.

Maar met de opkomst van de praatgroep begon ook de neergang van de beweging. Daar waren verschillende redenen voor.

De gelijkheidsnorm werd niet goed gehanteerd. In plaats van naar gelijkheid toe te werken deed men of de gelijkheid al was aangebroken: aan iedereen werden dus dezelfde eisen gesteld.

Dat was onpraktisch, want sommigen hebben meer verplichtingen elders dan anderen. Als dus een organisatie-model gemaakt werd waarin alle gebruiksters van het vrouwenhuis met schoonmaken dienden te helpen liepen de zaken uit de hand: het werk kwam terecht op de schouders van een paar vrouwen die daar niet op gerekend hadden. Die werden uiteraard wanhopig en toen hun noodkreten niet hielpen stopten zij met hun werk: de enige plaats in Nederland waar door vrouwen gestaakt werd was het vrouwenhuis.

Niet alleen de plichten werden onpraktisch gehanteerd maar ook de rechten: sinds de invoering van de gelijkheid mocht de een het niet beter weten of kunnen dan de ander. Vrouwen met meer inzicht of vaardigheden dienden hun mond te houden, anders werd het elitair. En terwijl elders in het leven iemand die zich uitslooft nog wel eens een schouderklopje krijgt viel daar in vrouwenland niet op te rekenen: wie ergens energie in stopte werd van machtsdrift beticht of verdacht. Kortom, de gelijkheid werd opgevat volgens oud-vrouwelijk rancunemodel: als ik klein ben mag jij niet groter wezen.

De gevolgen lieten uiteraard niet op zich wachten: de elite van de beweging werd uitgestoten of stapte op. De kwaliteit daalde dus aanzienlijk. Maar dat was niet het enige. Want de elite, de eeuwige verwijten zat, beriep zich nu op de normen van het anarchisme. Onder het motto 'wij zijn een groepje vrouwen' ging zij zich meester maken van de meningsvorming. Kleine groepen, die geen rekenschap en verantwoording hoeven af te leggen, gingen bepalen wat gepubliceerd wordt en wat niet, wat aandacht zal krijgen en wat niet. Er kwam dus minder democratie in plaats van meer.

Totnogtoe zijn daar bij mijn weten weinig ongelukken mee gebeurd, maar de gevaren zijn groot: binnenkort kan het afgelopen zijn met de vrijheid van meningsuiting in het feminisme.

Het gebrek aan democratie weerspiegelde zich ook in de nieuwe organisatievormen: zodra de kleine groep formeler moest, bijvoorbeeld omdat de drukker garanties wilde, werd een stichting opgericht. En zoals wij allen weten: stichtingsbesturen kunnen zelf uitmaken wie ze erbij willen en wie niet. Alleen de oudere feministische groepen zoals MVM werkten nog met het verenigingsmodel, waarin ledenvergaderingen

lasting kunnen zijn en koersverandering eisen.

Doordat het anarchisme was ingevoerd liepen de zaken uit de hand: spelregels mochten niet meer; lief zijn en uitpraten was genoeg. Nu werkt dat model eigenlijk alleen in een goed huwelijk van het ouderwetse type: zolang de man de kost verdient en de vrouw het huishouden regelt hebben zij allebei hun eigen terrein. Maar zodra mensen het binnenshuis anders willen wordt het al moeilijk: dan moet er werk worden verdeeld en het normenstelsel van de een op dat van de ander worden afgestemd: hoe vaak wordt er afgewassen, hoe grondig wordt de trap gedaan. Nog moeilijker wordt het als er in een groep gewerkt moet worden. Mensen die een tijdje samenleven weten zo ongeveer wat ze aan elkaar hebben, maar mensen in een groep kennen elkaar veel minder: allicht koesteren ze verschillende verwachtingen over elkaars gedrag. Lief zijn en uitpraten is dan niet *duidelijk* genoeg. Als er geen spelregels zijn ontstaan er gemakkelijk conflicten: jij had dit horen te doen/jij had dat niet mogen doen.

Daarvan heb ik er nu een aantal gezien en meestal liepen ze erger af dan in mannenland: uitstoting, ontslag, depressies. Want tijdens die conflicten kwamen oud-vrouwelijke reflexen weer te voorschijn: van mensen die eerst prima waren deugde nu niets meer; volstrekt vertrouwen sloeg om in volledig wantrouwen.

Het anarchisme was dus niet bruikbaar in een kleine groep waar gewerkt moest worden; zodra het groter werd – en dat is in het feminisme wel geprobeerd – kwamen er evenzeer problemen. Doordat structuren, organisatorische kaders en leiders niet meer mochten, moest de beweging het voortaan hebben van de toevallige aanwezigheid van kleine groepjes enthousiastelingen die naar voren stapten en zeiden: wij doen het wel. Aller ogen werden dan op hen gericht; zij moesten iedereen met raad en daad terzijde staan en werden dus overspoeld. Om dat te verhelpen werd de postbus ingevoerd. Maar een postbus kan niet worden opgebeld; snel reageren werd onmogelijk; alleen ingewijden wisten bij wie ze moesten zijn.

Maar hoewel van de enthousiastelingen alles werd verwacht mochten ze daar geen rechten aan ontleen: ze kregen niet het

gezag van een bestuur. Daardoor konden ze niet groeien met behulp van hun rol en straks vertrekken als mensen die goede ervaringen met zichzelf hadden opgedaan en nu iets moeilijkers wilden proberen. Ze kregen bijvoorbeeld geen impuls tot plichtsbetrachting: ik ben nu penningmeester voor een jaar, ik doe dat zorgvuldig, als ik wegga draag ik de centen netjes over. Ze kregen ook niet de taak van mensen die dingen kunnen overzien omdat ze werken op het hoofdkwartier: aangezien iedere vrouw zelf moest uitmaken wat ze wilde mochten de enthousiastelingen geen trekpaard zijn, dat was immers autoritair. Zij mochten ook geen structuur maken waardoor het werk over meer mensen kon worden gespreid. Denken en plannen maken werd hun ontzegd, zij hadden alleen materiële taken: de kaartenbak beheren, adressen schrijven. Vanwege de gelijkheid dienden zij zich voorts nederig te gedragen: tijdens bijeenkomsten smeerden zij dus de broodjes en schonken de koffie in. Het resultaat was: veel werk, het leuke werk verboden, dus weinig plezier. Geen wonder dus dat zij er snel de brui aan gaven. Op dat moment gebeurde één van de twee volgende dingen: òf de groep zakte in en een poging in de beweging iets groters te maken ging de mist in, òf er kwamen nieuwelingen. Maar doordat er geen organisatie-structuur was moesten die vanaf het nulpunt beginnen: ze werden niet ingewerkt, maakten de beginnersfouten opnieuw en nokten na een poosje teleurgesteld af.

Doordat alles op de schouders werd gelegd van enkelingen waren andere vrouwen al wat passief geworden; door de manier waarop het toeging tijdens grotere bijeenkomsten werd dat nog erger. Want doordat structuren niet meer mochten worden zaken niet meer voorbereid. Niemand ordende wat er besproken moest worden; niemand bedacht hoe de bijeenkomst geleid moest worden. Op het laatste moment werd iemand gevraagd die zich dus niet kon prepareren en het alleen moest opknappen met een hele zaal. Agenda's en stukken werden niet rondgestuurd zodat vrouwen met verschillende verwachtingen naar de bijeenkomst kwamen: de een vond dit belangrijk, de ander dat. Zo hadden massavergaderingen soms een halve dag nodig om uit te maken waar ze over zouden praten. En aangezien de andere aanwezigen ook niets hadden voorbereid was de tijd die dan nog restte te kort om

plannen uit te werken. Deelnemers gingen teleurgesteld naar huis.

Dat had weer twee gevolgen. Het ene was dat vrouwen nu definitief dachten dat in het groot niet gewerkt kon worden. Dus kwamen er meer kleine groepen zonder onderlinge verbinding; de beweging werd een archipel, een verzameling eilandjes zonder een geregelde veerdienst. Het andere was dat tijdens grotere bijeenkomsten niet meer gewerkt werd, alleen nog maar gediscussieerd. Het consumptiefeminisme was geboren: vrouwen wilden het weer op een presenteerblaadje. De beweging van nu vertoont dan ook opmerkelijke overeenkomsten met de vrouwenorganisaties van vroeger, er wordt geconsumeerd. Alleen de artikelen zijn anders: geen zilverfabrieken, bejaardenproblemen of natuurschoon, maar trainingen, weekends en onderdrukkingsboekjes.

De mode werd dan ook in ere hersteld. Niet als iets *bereikt* was verslapte de aandacht, maar als het was *doodgepraat*. Kinderopvang, gelijke beloning en discriminatie waren al lang niet opwindend meer. Er kwamen tragischer onderwerpen: heksenvervolging, clitoridectomie, verkrachting. De interesses wisselden per seizoen, net als de juiste kleren voor Het Schaartje*: eerst Doris Lessing, toen Virginia Woolf, op 't ogenblik lesbische werken.

Andere ziektesymptomen kondigden zich aan: doordat alle energie geconcentreerd werd op de basis kwam er geen middenkader meer dat ervaring samenhangend maakte voor gebruik door anderen: iedereen moest dus opnieuw het wiel uitvinden.

Doordat voorts vrijwel iedereen bezig was in de bewustwordingsnijverheid en bijbehorende hulpverlening werd de beweging zeer eenzijdig: als een vrouw bekeerd was kon zij andere vrouwen gaan bekeren. Niemand hield er rekening mee dat bewustgeworden vrouwen ooit iets zouden kunnen *doen*. En het ergste was dat de basis slecht werd geholpen. Politiek werd er niet voor haar gestreden, wat moet zij met tweede-kansonderwijs zonder tweede-kansmaatschappij?

Gelegenheid om zelf te strijden kreeg ze evenmin. Terwijl een

* Een van de eerste vrouwencafé's in Amsterdam. (red.)

hele reeks activiteiten zou moeten klaarliggen, opgezet volgens het kleine-stapjes-model, zijn alleen uit de begintijd nog twee initiatieven over met een uitstralingskarakter: 'Marie, word wijzer' en 'Tijd voor school'* hadden papieren en begeleiding gereed voor wie iets wilde ondernemen.

Het feminisme dreigde dus volstrekt onmaatschappelijk te worden. Alleen MVM en Rooie Vrouwen streden nog voor structuurveranderingen: drastische verkorting van de werkdag, vijftientig procent vrouwen in gekozen lichamen. De rest van de beweging stelde geen eisen meer aan de samenleving, of hoogst onderdanige: geef ons wat geld voor postzegels. Men snapte niet langer dat voor vrouwen meer geld geëist kan worden dan het beginnetje van de paar miljoen dat nu op 's lands begroting staat. Dus slikte men de gang van zaken in Den Haag voor zoete koek: als in het parlement gezegd werd dat er meer geld moest komen voor Blijf van m'n Lijf vond iedereen dat prachtig. Maar niemand wees erop dat het geld niet uit de emancipatiepot moest komen, maar elders vandaan. Anders wordt het: hoe meer mannelijk geweld, des te minder VOS-cursussen.

Nu zijn er de laatste jaren wel pogingen gedaan het feminisme maatschappelijker te maken. Ik noem er twee, beide sympathiek bedoeld: de Strijdijzers en het Femsoc-platform.**

De Strijdijzers geven mooie affiches uit met misstanden erop. Vrouwen, let op uw zaak, zeggen zij. Maar wie binnenstapt bij een ambtenaar, een wethouder of een personeelschef moet weten hoe hem tot iets te bewegen, want hij heeft meer te doen. Daar is kennis van zaken voor nodig en techniek; die

* 'Marie, word wijzer' richtte zich op beroepskeuze en betere opleiding voor meisjes, 'Tijd voor School' op het aanpassen van schooltijden aan het levensritme van werkende ouders (dus ook moeders). (red.)

** De Strijdijzers: een groep vrouwen van het Amsterdamse vrouwenhuis die zich vooral richtte tegen wat zij als 'inkapseling' van de vrouwenbeweging zag (emancipatiebeleid, VOS-cursussen en dergelijke). In augustus 1979 gaf ze de brochure *Feminisme in de mediamangel* uit. Het Femsoc-platform ontstond in 1975 als een ontmoetingsmogelijkheid voor vrouwen uit diverse linkse vrouwen-groepen (in vakbonden, aan universiteiten, in politieke partijen, femsoc-groepen). Het gaf de *Femsoc Nieuwsbrief* uit. (red.)

worden door de Strijdijsers niet bijgeleverd. Let op je zaak is dus te moeilijk en te vaag. De affiches versterken dan ook alleen de bozigheid: zie je wel, mannenland is slecht.

In het Femsoc-platform zijn vrouwen verenigd die het feminisme in een socialistisch perspectief zien: niet alleen het patriarchaat maar ook het kapitalisme zit de mensheid dwars; hoe liggen de verbanden tussen beide. Vandaaruit wordt een toekomstvisie ontworpen, op zich een goede gedachte: wie iets wil veranderen moet een visie voor ogen hebben waaraan handelingen uit het heden te toetsen zijn.

Helaas ontbreekt iedere verbindingslijn tussen nu en de toekomst, zowel inhoudelijk als structureel: er is geen actieprogramma; er zijn geen leden die besluiten kunnen nemen en een kerngroep machtigen knopen door te hakken. Het resultaat is dat alleen in het vage gepraat kan worden en details veel gewetensonderzoek vereisen.

Ondanks oppervlakteverschillen lijkt het Femsoc-platform van nu dan ook sterk op de Nederlandse Vrouwenraad: machteloos omdat een gemeenschappelijk programma en een goede structuur ontbreken.

Als gevolg van dit alles brengt de beweging het werkelijk niet verder dan symptoombestrijding. De naam van een bloemencorso wordt veranderd; in het beginselprogramma van de PvdA worden wat nobele, maar onderling tegenstrijdige krenten geslaakt. Bij de media hebben ze inmiddels de klok horen luiden: op het scherm verschijnen inhoudelijk slecht door-dachte series met merkwaardige heldinnen; de VPRO levert ons weer een zondagavond verwarring en broddelwerk, nu dan over het feminisme.

Tien jaar na de opkomst van de tweede golf verkeren we dus in een impasse: er komen geen nieuwe initiatieven meer. En terwijl enerzijds de bewustwordingsinstituties zich nog verbreiden – overal vrouwenhuizen en vrouwencafé's – en de hulpverleningsinstituties zich verder specialiseren – Vrouwen Tegen Verkrachting – brokkelen ze elders al weer af: internationaal gezien staat de staking in het Amsterdamse vrouwenhuis niet op zichzelf; in de Verenigde Staten is al heel wat weer verdwenen en zijn feministes de beweging moe geworden omdat alles door het anarchisme is verziekt. Maatschap-

pelijk heeft dat consequenties: het Equal Rights Amendment (de grondwettelijke gelijkheid voor vrouwen en mannen) dreigt niet door te gaan omdat de beweging niet systematisch en doeltreffend heeft gelobbyd. En Gloria Steinem spreekt in een recent artikel alleen nog maar van overlevingsstrategieën.*

In Nederland zijn de kansen, hoop ik, nog niet verkeken, maar in wandelgangen en aan telefoons wordt veel gezocht: het feminisme is op de verkeerde weg. In zo'n situatie vertonen mensen vluchtreacties waarvan ik er een paar wil noemen:

— *de vlucht in het krakelen*, met als inzet de vraag: wie mag erbij horen en wie niet. Oorspronkelijk was een feministe iemand die streed voor ontvoogding van vrouwen. Geleidelijk aan werd het toelatingsexamen verzwaard: een echte feministe werkte niet samen met mannen; zij verdiende geen geld aan de beweging; zij nam deel aan de feminiene cultus: ik voel mij vrouw tot in de wortels van mijn wezen. De jongste exameneis die mij onder ogen kwam was dat een feministe tegen emancipatie hoort te wezen.

— *de vlucht in de mannenhaat*. Zand in de machine, zegt *De Feminist***, lach de mannen uit. Hoe mensen die geen organisatie hebben en dus niet tot staken in staat zijn, hun onderdrukkers kunnen uitlachen is mij niet duidelijk; maar mannenhaat kan ik heel goed begrijpen: iedere keer dat ik mijn fiets onttakeld aantref of last heb van andere vormen van mannelijk vernielgedrag golft hij weer even door mij heen. Het probleem is alleen dat haat niet werkt, tenzij je al je tegenstanders uitroeit. Wie dat niet kan of wil, heeft van haten alleen neurotisch rendement: ik ben lekker boos en heb gelijk. Maar gelijk *krijgen* doet ze niet; ze maakt de praktijk moeilijker: de andere partij luistert nu helemaal niet meer; menselijke energie wordt dus verspild.

— *de vlucht in de privé-oplossing*. Ook daarbij had het feminisme last van de tijdgeest. Want in de loop van de twintigste

* In 'Far from the Opposite Shore or: How to Survive though a Feminist?' in: *Ms*, juli 1978, pp. 65-67. (red.)

** Uitgave van Feministische Uitgeverij De Bonte Was, het eerste nummer verscheen in 1977. (red.)

eeuw was het economisch individualisme van vroeger vervangen door psychologisch individualisme: ik kom op voor mezelf, wie voor ons allen opkomt blijft in het duister. Het verantwoordelijkheidsgevoel kwam daarbij wat in het gedrang, want sommigen maakten een fijn holletje voor zichzelf: leuk met de relatie, leuk met het baantje, leuk met plantjes en *lieten het daarbij*. Het kwam zelfs voor dat zij minder bevoorrechte anderen voor wie het holletje niet klaar lag vermanend toespraken: jij zorgt niet goed voor jezelf. Anderen hielden het abstracter en predikten zelfontplooiing: de mens tot de hoogste trap van Maslow gestegen. Dat de man – afgezien van zichzelf, neem ik aan – in de loop van zijn leven maar één echte zelfontplooiër had ontmoet mocht de pret niet drukken.

– *de vlucht in het geestelijke*, in de wandeling vrouwelijke waarden genoemd. Ook daar werd weer een verderfelijke combinatie gemaakt van vrouwenrol en jaren zestig, ditmaal met behulp van wetenschapskritiek. Eén vorm daarvan, die voor wetenschap en feminisme heilzaam kan zijn, werd helaas weinig gebruikt: het ontmaskeren van de wetenschapper die zich waardevrij waant; aan bestrijden van seksisme en opvoeden van onderzoekers werd weinig gedaan.

Andere vormen, die aansluiten bij de mensgerichtheid van vrouwen werden gretig ingehaald: de roep om kwalitatief in plaats van kwantitatief, kritiek op de studeerpersoon die buiten spel blijft (subject) en wie of wat hij onderzoekt tot ding reduceert (object).

In het feminisme werd daar een vreemde hutspot van gemaakt: er gingen geschriften circuleren waarin op uiterst warrige wijze werd omgesprongen met begrippen als androgynie en het koppel verstand-gevoel. Op grond daarvan was vrouwelijke intuïtie weer voldoende: het voelt helder, maar het denkt vaag. Maar mooi was het wel. Dus ontstond een religieuze secte, die zich existentieel feministisch noemt. De secte heeft twee goeroes.

De ene is Andreas Burnier. En zoals dat vaker gaat met goeroes: ze wuiven machtsverhoudingen en maatschappijstructuren weg; ze zoeken het in hoger sferen: het menselijk denken en de cultuur. Burnier deed dat op oorspronkelijke wijze; ze voerde een nieuwe vorm van logica in: het simul ergo prop-

ter*-model. Dat gaat als volgt: toen een paar mannen in Griekenland rationeel begonnen te denken ging het bergafwaarts met de positie van de vrouw. En aangezien dat gelijktijdig gebeurde moest er wel een verband zijn tussen beide. Op grond van simul ergo propter bleven vrouwen in een oudere bewustzijnsfase (de pre-rationele) en dat ging meer dan tweeduizend jaar zo door. Waar onze cultuur nu last van heeft (en wij dus ook) is dat er geen verbinding bestaat tussen prerationeel en rationeel. Onder het aanroepen van Plato, Goethe, Jung en Rudolf Steiner komt de goeroe dan bij de oplossing: kunst en wetenschap moeten versmelten; de cultuur moet beeldend leren denken. Ongetwijfeld een mooi droombeeld voor een geleerde die zich ook bezighoudt met letterkunde, maar met ontvoogding van vrouwen heeft het weinig van doen. De tweede goeroe is Hanneke van Buuren. Zij denkt vanuit het onmachtmodel: als een vrouw het goede van de mannenrol aanleert raakt zij automatisch het goede van de vrouwenrol kwijt. Dat een vrouw die zaakgerichte vaardigheden leert haar mensgerichtheid beter kan gebruiken komt niet bij haar op. Terwille van het menselijk heil predikt zij dus de zelfopoffering: wij moeten doorgaan op de oude voet, alleen gevoelig, zorgzaam, mensgericht. Wij blijven dan een minderheid. Geen wonder dus dat conservatieve mannen met de sekte zeer ingenomen zijn.¹

Is het feminisme dan ten dode opgeschreven? Als we anarchistisch opererende consumenten blijven die alleen aan de basis praten over onderdrukking en het mooie van de vrou-

* Vertaling: 'gelijktijdig dus wegens'. (red.)

1 Het zal de lezer duidelijk zijn dat ik de huidige ideeën van Burnier en Van Buuren gevaarlijk vind: vrouwen vluchten ermee weg uit de werkelijkheid. Ik meende dan ook te moeten analyseren waar ze scheef gaan. Maar mijn kritiek is zakelijk; voor de personen heb ik waardering: beiden zijn toegewijde feministen en hebben in het verleden iets gedáán: Andreas Burnier hekelde als eerste de absurditeit van het huisvrouwenbestaan en maakte al in 1968 een verkenning van vrouwen als minderheidsgroep; Hanneke van Buuren deed wat ook Joke Swiebel had gedaan: zij kwam op voor lesbische vrouwen zonder een schuilnaam te gebruiken. Indertijd was dat een daad van moed.

wenrol; als de protestfase alleen gevolgd wordt door een vluchtfase en niet door een bouwfase, vrees ik van wel. Daarmee bedoel ik niet dat de beweging morgen verdwijnt. De bewustwordingsnijverheid wordt groter. De aanhang van de beweging zal wel verder groeien. De boodschap dat het niet je eigen schuld is getuigt immers van gezond verstand: privé-zaken zijn politiek bepaald. De damesroman gaat dan waarschijnlijk ook een nieuwe bloeiperiode tegemoet: er is veel vrouwenleed op de wereld.

Maar als alle vrouwen in Nederland elkaar aan het verstand hebben gebracht dat zij onderdrukt zijn en *wij ondernemen verder niets* is het afgelopen. Er breekt een moment aan waarop alle misstanden zijn doodgepraat.

Ook in de maatschappij werkt het feminisme nog wel even door. Het stelsel van symbolische vertegenwoordiging zal vermoedelijk wat worden uitgebreid: er komen wat meer vrouwelijke burgemeesters; kabinetsformatoren gaan zuchtend op zoek naar vrouwelijke staatssecretarissen: ze zijn niet zo goed, maar ik moet wel.

Verder veranderen er, denk ik, wat kleinigheden met symboolwaarde: bij personeelsadvertenties staat voortaan mnl/vrl; wie weet komt een goedwillende machthebber op het idee de kinderbijslag voortaan aan vrouwen uit te keren. En tegen de tijd dat de geneeskunde ontdekt hoe slecht de vrouwenrol van nu inwerkt op de geestelijke volksgezondheid gaat zij bezorgd verkondigen dat het anders moet. Op het scherm zien wij dan het volgende tafereel. Aan de tafel een groepje mannelijke gezagsdragers. Als het feminisme nog bestaat zitten er ook twee vrouwen bij. De medische hoogleraar spreekt zijn verontrusting uit: hoe vullen wij de leegte van het vrouwenleven? Hij wendt zich tot een vertegenwoordiger van het VNO: kunnen bedrijven geen vrouwen in dienst nemen als hun kinderen de deur uit zijn? Afhankelijk van het stadium waarin de economische golfbeweging zich dan bevindt zal de man instemmend knikken of de bal doorspelen naar de aanwezige minister en zeggen dat volwasseneducatie toch zo belangrijk is. De minister heeft daar alle begrip voor, maar helaas: er zit weinig rek in de begroting. En aangezien de vrouwen (als zij er zijn) geen tegenbegroting hebben gemaakt blijft het bij goe-

de voornemens: wellicht over een aantal jaren en verder: in de vrijwilligerssector is een schreeuwend gebrek aan mensen. De vrouwenrol wordt dus wat gemoderniseerd; vrouwen hoeven niet meer altijd thuis te zitten. Als het goed gaat met de economie mogen ze meedoen, als het slecht gaat zal iedereen ons uitleggen nadat leren en helpen, op de keper beschouwd, veel belangrijker zijn.

Vóór vrouwen worden misschien nog wat aardige dingen geregeld; dóór vrouwen wordt geen andere maatschappij gemaakt. Het patriarchaat blijft: bij u, over u, zonder u.

De vraag is nu: hoe willen wij de geschiedenis in? Als de beweging die alleen de legalisatie van abortus min of meer geregeld heeft gekregen? Of als de beweging die een gynandrische samenleving heeft gebouwd? Als wij het tweede willen zullen wij een andere koers moeten varen: wij zullen de androgynie serieus moeten nemen.

Voor mij begint dat met een analyse van de rollen. Eerder in dit stuk heb ik getracht de vrouwenrol en de handicaps daarvan in kaart te brengen. Nu wil ik hetzelfde proberen voor de mannenrol. Dat gebeurt weer simplistisch en ongenueanceerd. Mannen worden niet mensgericht opgevoed, maar dinggericht. Dingen kunnen van alles zijn: materialen, structuren, bouwwerken, wiskunde. Dat heeft voordelen: zij leren iets maken en zakelijk zijn; afstand houden kost hun weinig moeite. Dat heeft ook nadelen: zij hoeven hun gevoelens niet te ontwikkelen. Daardoor hebben zij vaak een armetierig gevoelsleven: wie niet bedroefd kan wezen kan evenmin gelukkig zijn. Als mannen contact hebben met elkaar praten zij meestal alleen zaakgericht over hun werk of hun hobby's. Vriendschap tussen mannen is dan ook een moeilijk artikel, dat vaak alleen woordloos kan worden benut. Verder hebben mannen het moeilijk met gevoelens van anderen: zij generen zich, gaan stuntelen, lopen weg, klappen dicht, worden agressief of doen of zij er niets van merken. Mannen worden niet mensgericht opgevoed. Daardoor zijn zij geneigd bij het maken van dingen de mensen over het hoofd te zien of daaraan slechts summier aandacht te besteden. Zo worden verkeerscirculatieplannen gemaakt waarin de dingen zorgvuldig geanalyseerd zijn: de verspringtijd van stoplichten, de frequen-

tie van het openbaar vervoer, de dichtheid van autostromen. Wat die dingen voor mensen betekenen wordt veel minder zorgvuldig geanalyseerd, met als gevolg: van alles wordt slechter geregeld dan mogelijk zou zijn.

Aangezien mannen de dienst uitmaken bepalen zij ook de norm: wat als goed gezien wordt, wat als normaal wordt beschouwd. Mannen geven zichzelf dus het positieve etiket, vrouwen het negatieve etiket: mannen zijn stabiel, vrouwen labiel. Wat mannen goed kunnen wordt overgewaardeerd, wat vrouwen goed kunnen wordt ondergewaardeerd, wat mannen slecht doen telt niet mee: de arts die geen raad weet met de gevoelens van patiënten wordt goed betaald en geniet veel prestige; de verpleegster die daarmee om kan gaan wordt slecht betaald en geniet weinig prestige. Hoogstens wordt zij een aardige zuster gevonden.

Maar met de mannenrol is nog iets anders aan de hand: mannen worden opgevoed tot vechten. Gedeeltelijk is dat goed: wie iets tot stand wil brengen in het leven moet daarvoor kunnen strijden.

Maar in het vechten zit een verkeerd element: dat is wat Thorstein Veblen* de roofzucht noemt. Vechten wordt dan niet gebruikt om iets te bereiken maar om anderen te overtroeven of een kopje kleiner te maken.

Ook daarbij hoort een bepaalde omgang met gevoelens. Gevoelens die in verband worden gebracht met verliezen worden weggedrukt: jongens huilen niet. Gevoelens die in verband worden gebracht met overwinnen worden gestimuleerd. Bij gebrek aan beter vat ik die laatste samen onder de naam agressie.

Nu begrijpen mannen zelf dat die agressie gevaarlijk is. Mede om die in toom te houden hebben zij afstandstechnieken ontworpen, spelregels gemaakt, juridische systemen uitgedacht en internationale verdragen gesloten. Maar ook binnen de spelregels blijft de agressie bestaan. Mannen gaan daar concurreren met elkaar: zij proberen de ander beentje te lichten,

* Amerikaans econoom en socioloog (1857-1929), die zich onder meer bezighield met de invloed van economische belangen op de maatschappij. (red.)

hun eigen territorium het koste wat het kost te vergroten. Als dat tot in het extreme gebeurt leven mensen in de ban van de rivaliteit: toen Duitse atoomgeleerden in gevangenschap het nieuws van Hiroshima hoorden was hun eerste reactie dat Amerikaanse collega's hun de loef hadden afgestoken. Die rivaliteit is zo sterk dat zelfs het *spelen* van mannen er vaak door wordt beheerst: de spelvormen die bij hen centraal staan zijn die van winnen of verliezen. En zelfs als andere elementen belangrijk zijn, de vreugde van meer behendigheid (voor de speler), de vreugde van een fraai gestyleerd schouwspel (voor de kijker), wordt het winnen toch weer tot de kern gemaakt: een schaakgrootmeester dient een killer te zijn.

Om anderen buiten spel te zetten gebruiken mannen in het maatschappelijk verkeer bepaalde technieken, samen te vatten onder de noemer: hanegedrag. Debatteren is er één van: hoe krijg ik de ander in de hoek. Die technieken zijn even weinig rendabel als onze mannenhaat; ze werken alleen op de korte baan. Wie het onderspit heeft gedolven is tot samenwerken niet meer bereid; hij wenst zich te wreken. Aangezien de ene hanedaad de andere uitlokt zijn sommige mannen in een voortdurende oorlog verwickeld, die meer of minder beleefd wordt gevoerd.

Voor wie binnen de spelregels werken is hanegedrag dus al problematisch; riskanter wordt het bij buitenstaanders met lichaamskracht: zij vallen terug op primitievere vormen van roofzuchtigheid. In een land als het onze zijn dat drie soorten groepen:

- de aankomende mannen, jongens in de puberteit dus. Meestal draaien ze bij zodra ze mogen meedoen;
- mannen uit de onderste regionen van de samenleving. Normaal worden ze met structureel geweld in bedwang gehouden; in een crisis slaan ze er op los;
- groepen nieuwkomers die niet goed in de samenleving worden opgenomen. Als de gedweeheid over is – meestal in de tweede generatie – maken ze amok. Gevaarlijk zijn speciaal de nieuwkomers die een haneverleden meebrengen naar het nieuwe land: Molukkers nu, de zoons van sommige groepen gastarbeiders, vrees ik, straks.

Met roofzuchtig gedrag is nog meer aan de hand. Mannen hebben een levensperiode achter de rug waarin de spelregels maar gedeeltelijk vat op hen hadden: hun jeugd. Enerzijds moesten zij thuis en op school gehoorzamen; anderzijds regelden zij hun onderlinge betrekkingen vaak via geweld en leefden zij hun onvrede uit in vernielzucht. Aan die periode behouden zij een herinnering: het koelen van je woede is verrukkelijk.

Volwassen geworden gedragen zij zich meestal volgens het spelregelmodel, maar de herinnering blijft. Daardoor hebben zij een ambivalente verhouding tot geweld, die wordt vertaald in een dubbele boodschap: enerzijds verderfelijk, anderzijds heerlijk.

Dat heeft gevolgen. Als bepaalde grenzen worden overschreden zijn mannen geneigd terug te vallen op de ontlading van hun jeugd. Dat kan gebeuren bij een individu: in het café ontstaat een vechtpartij. Het kan ook collectief gebeuren. Het geweld breekt los; er wordt vernield, verkracht, gemoord. De roofzucht heeft het weer gewonnen.

Aangezien mannen in de samenleving de dienst uitmaken bepalen zij ook de norm. Ook dat heeft weer gevolgen:

- De dubbele boodschap wordt als een natuurgegeven beschouwd, waartegen beschaving nooit iets zal vermogen. Geweld is kwalijk, maar helaas onvermijdelijk.

- Jongens worden er dus mee opgevoed, daar helpt geen lieve moeder aan. De signalen uit de taal gaan zelfs een bepaalde kant uit: een jongen moet stoer zijn; op een brave Hendrik wordt neergekeken.

- Via de buis wordt de dubbele boodschap, dus ook het flirten met geweld, bij bakken vol over ons uitgestort. Niet alleen registreert men de roofzucht uit de realiteit, die wordt nu eenmaal als nieuws beschouwd, waarschijnlijk terecht. Maar ook in de fantasie wordt uitgebreid geofferd aan de norm: geweld hoort bij het leven. Wie zou uitrekenen hoeveel in tv-series via barbarij en hanegedrag wordt afgehandeld en hoeveel via spelregels komt vermoedelijk op een zeer onevenwichtige verdeling.

Op die manier blijft de roofzucht bestaan.

De mannenrol heeft dus gevaarlijke kanten.

Stel nu, vrouwen willen die kwijt, geen dubbele boodschap meer, geen roofzucht, geen hanegedrag. Zij willen het goede van hun rol overbrengen, de vrouwelijke waarden. Twee methoden werken dan *niet*:

- die waarden in vrouwenland houden: praten over vrede en daarvoor collecteren (traditioneel vrouwelijke methode) of er in eigen kring de lof van zingen (huidige feministische methode). Ze moeten elders naar toe: naar mannenland;
- die waarden naar mannenland brengen op de manier waarop dat vroeger gebeurde. Verpleegsters blijven dan onderbetaald, moeders kunnen hun zoons niet verlossen van de dubbele boodschap.

Er zijn andere methoden die *wel* werken:

- met meer vrouwen tegelijk mannenland betreden; daar goede vaardigheden en kennis van zaken leren; niet schrikken van hanegedrag; schouders ophalen en het zorgvuldig analyseren;
- vervolgens: hanegedrag *kortsluiten* en uitleggen waarom het belangrijk is dat te doen. Dat kan, want in een gezelschap zijn bondgenoten te vinden die liever een oplossing zoeken dan tijd te verliezen aan andermans hanegedrag. In een vergadering is de voorzitter meestal een structurele bondgenoot;
- kennis en vaardigheden aldus opgedaan doorgeven aan andere vrouwen die nog bang zijn;
- verder geleerd hebbend doorstromen naar moeilijker posities, dan idem;
- geleidelijk aan belanden op knooppunten. Niet alleen die waar beslissingen vallen, maar ook die waar nieuwe normen worden geformuleerd en vervolgens uitgedragen. Dan volgt nog een lange weg: de dubbele boodschap in het onderwijs en de media afschaffen, andere vormen van spel ontwikkelen, mogelijkheden tot meedoen scheppen voor jongeren in de puberteit, gewelddadig gedrag van underdogs overbodig maken, minder riskante constellaties scheppen voor het ontlasten van agressie, zorgen dat meisjes en jongens anders worden opgevoed.

Als we die weg hebben afgelegd en vrede willen zitten we vervolgens met dezelfde problemen als mannelijke beslissers nu: pacifisme werkt alleen als iedereen meedoet; pacifisme kan

alleen als nationalisme niet meer nodig is en niet meer bestaat.

Als wij meer willen dan de zojuist geschetste infiltratie, als wij androgyne mensen willen moeten beide seksen vier dingen doen:

- het goede gedrag van de eigen sekse behouden;
- het verkeerde gedrag van de andere sekse niet overnemen;
- het verkeerde gedrag van de eigen sekse afschaffen;
- het goede gedrag van de andere sekse overnemen.

Als ik dat nu verder naar vrouwen toe vertaal komt het volgende:

- Wij blijven mensgericht, ook als we met dingen bezig zijn of werken in het groot.
- Wij doen niet mee met roofzucht en hanegedrag; wij leren ons er wel tegen verweren. Wij beantwoorden agressie niet met mannenhaat, wij vervangen die door iets beters: woede die niet *ons* beheerst maar die *wij* beheersen; we maken er een kracht van. Zo kunnen we onze energie doeltreffend gebruiken: ik wil het anders, hoe krijg ik dat voor elkaar.
- We schaffen onze maatschappelijke passiviteit af: we gaan in mannenland dingen veranderen.
- We nemen het goede van de mannenrol over: we leren vechten en omgaan met dingen.

Vechten hebben we al voor een belangrijk stuk geleerd als we onze woede tot een krachtbron maken. Dan krijgen we tijd vrij om kennis van zaken op te doen, onjuiste argumenten te ontzenuwen, naar de goede te luisteren en aldus anderen te overtuigen.

Leren omgaan met dingen kost vermoedelijk meer tijd. Want we moeten dan onze gewoontes veranderen; operationeel gaan denken, niet alleen uitmaken wát er moet maar vooral hóe het moet. Op die manier overbruggen we de grote leegte tussen de onmacht (het beginnetje aan de basis) en de almacht (onze visie op de ideale samenleving).

Verder moeten we leren afstand bewaren, zowel gevoelsmatig (als we kritiek hebben op iemand betreft die een deel van haar gedrag; als iemand kritiek op ons heeft hoeven we niet verpletterd te zijn) als materieel (we leren de *technieken* van het afstand houden beheersen).

We kunnen dan weer werken met spelregels, structuren, organisatorische kaders, we kunnen elkaar helpen leiders te worden.

Spelregels en aanverwant zijn nodig om:

- dingen te ordenen, voor iedereen duidelijk te maken waar zij aan toe is, tijd en energie te sparen, te zorgen dat ervaring en kennis worden overgedragen, kunnen worden gebundeld en gesystematiseerd;
- mensen een steuntje in de rug te geven;
- conflicten te vermijden en op te lossen;
- macht eerlijker over mensen te verdelen, want anders is de sterkste altijd de baas.

Kortom, om mensen het gevoel te geven dat ze hun tijd goed besteden, dat hun werk resultaat heeft en door anderen kan worden benut.

Dat organisatorische kaders nuttig zijn hebben we kunnen merken waar het feminisme ze heeft kunnen gebruiken om te groeien: in het vormingswerk, op de universiteiten.

Dat structuur, spelregels en leren van leiderschap nuttig zijn zien we aan FORT (Feministische Oefengroepen op basis van Radikale Therapie):

- Er wordt een volgorde vastgesteld en daar houdt iedereen zich aan; wat nu buiten de 'agenda' valt komt straks (structuur).
- We spreken af hoe we dingen doen, boosheid bijvoorbeeld wordt op bepaalde manieren geuit (spelregels).
- We zijn om de beurt verantwoordelijk, om dat minder zwaar te maken doen we het met ons tweeën, zo oefenen we allemaal; we krijgen steun en feed-back (leiderschap).

Ordelijk is niet hetzelfde als onpersoonlijk; spelregels zijn niet synoniem met formalisme en manipulatie, dat mannen er vaak een karikatuur van maken hoeft ons niet te deren. Binnen een structuur kan best worden gelachen, concreet en bondig worden erdoor versterkt.

Dát er spelregels zijn is belangrijker dan welke dat zijn. In elk geval moeten ze van te voren worden afgesproken, want iedereen kan dan nog eerlijk denken, zich inleven in de rol van topdog en underdog. Als het conflict er eenmaal is kan dat niet meer.

We hoeven de 'ordering' uit mannenland niet over te nemen; we kunnen daar kijken wat voor ons bruikbaar is en wat niet; we kunnen ook een eigen ordering maken. En wie bezwaar heeft tegen de uit mannenland afkomstige terminologie mag die best afschaffen. We kunnen een huishoudelijk reglement een spelregelboekje noemen en een bestuur een kerngroep.

De mannenrol heeft meer goede kanten. Groot denken is er één. Als we dat overnemen boeken we een dubbel resultaat:

– *Materieel* kunnen we onze ondernemingen uitbouwen, grootschalig worden, het feminisme maken tot een beweging die grote verbanden overziet, die werkt op grond-, midden-, en topniveau, die denkt op korte, middellange en lange termijn. Dat kan in kleine teams waartussen goede verbindingen bestaan: de archipel krijgt een geregelde veerdienst.

– *Psychologisch* kunnen we beter omgaan met de gelijkheid en 'ik ben klein, dus jij mag niet groter wezen' vervangen door 'iedere vrouw wordt groter'. FORT is daarbij belangrijk: ik leer kleinheid af, ik zet afgunst om in bewondering, als een ander groter is gebruik ik die als inspiratiebron: hoe pakt zij dingen aan. Aangezien wij allen in sommige opzichten groot en in andere klein zijn kunnen we van elkaar leren.

Voor het overdragen van *kennis en vaardigheden* kunnen we kaders maken. Vrouwen die maatschappelijk meer weten of kunnen, dragen hun bekwaamheden over aan andere vrouwen. Op die manier heeft de beweging iets aan haar elite: *noblesse oblige*, wie meer geleerd heeft helpt andere vrouwen groeien. In werktijd, anders raakt ze overbelast. Zo leveren we betere prestaties en gaat de kwaliteit omhoog; we kunnen goed toegerust vechten.

Als we dat allemaal doen hebben we een belangrijke stap gezet naar de androgynie; we hebben mannelijke waarden in vrouwenland geïmporteerd. Als we een *gynandrische samenleving* willen moet er meer: vrouwelijke waarden dienen naar mannenland geëxporteerd te worden. Dat gaat niet zomaar; zolang één sekse de dienst uitmaakt lukt het niet. Dus hebben wij emancipatie nodig, ontvoogding eerst, vervolgens de helft van de macht.

Als we in mannenland infiltreren en groot leren omgaan met

De eerste helft is h.o. weggelaten ^{spoor} omdat zij voor iedereen
leken; ook zij gelanct in de laatste en de openbare
ruimte; dat het hier recht er eenmaal was, want het moet komen
van de natuur wel in orde komen. Op 115 Tweede jor 4000
wij kunnen zien waar het te gelijk heeft. En tussen
1900 en 1920 alle wegen heeft verdwenen weer; tussen
1920 en 1960 waren feministische rechten als hiërarchie
rechter uit de cultuur; wij waren overgegaan op de
met orden van de orde om de orde te krijgen. Het is nu
dat het ditmaal anders gaat, dat wij het feminisme willen
cultiveren. Soort ~~et~~ ^{een} ~~overgang~~ ^{aan} het niveau van de
een verschijnsel dat het in de mode is, en verspreiden wordt
vermen door de andere interesseant die wij aan het
te trekken uit de geschiedenis om onze ^{de} ^{wij} ^{we} ^{we}
bij mochten twee andere goede dingen uitbreiden
overvullen; veel te veel organisaties worden in het gebied
verkeert. Het is dat het wordt het feminisme een
eigen type, en inder tijd, voor een malting wordt
gehuist. Maar daarvoor is nog meer.

mensen en dingen, zijn we op weg. Maar als we willen dat vrouwelijke waarden in mannenland *ingang* vinden moet er meer.

De eerste golf is namelijk weggeëbd omdat zij voor dat 'meer' is blijven steken. Ook zij geloofde in de mythe van de organische groei: als het kiesrecht er eenmaal was, zou het met de positie van de vrouw wel in orde komen. Als tweede golf hebben wij kunnen zien waar dat toe geleid heeft: wat tussen 1900 en 1920 allerwegen leefde verdween weer; tussen 1920 en 1960 werden feministische gedachten opnieuw weggedrukt uit de cultuur; wij werden weer grootgebracht met andere variaties van de oude mythen.

Als wij willen dat het ditmaal anders gaat, als wij het feminisme willen uittillen boven het niveau van een verschijnsel dat nu even in de mode is en vervolgens wordt vervangen door iets anders interessants, dan dienen wij lering te trekken uit de geschiedenis van onze voormoeders. Dus moeten wij twee andere goede dingen uit mannenland overnemen: doeltreffende organisatievormen en strategisch denken. Als wij dat doen wordt het feminisme een eilandenrijk, een stevige staat, waarnaar met ontzag wordt geluisterd.

Maar daarover een andere keer.

De legitimatie van de sluier*

Boechara is, zegt men, de enige stad in de Sovjet-Unie met een opleidingsinstituut voor Islamitische geestelijken. Het is gevestigd in een vervallen monument, er lopen sjofel geklede mannen in en uit. De gids, een vief meisje, zag het graag verdwijnen. De Nederlandse groep protesteert: vrijheid van godsdienst s.v.p. De gids reageert verontwaardigd: zestig jaar na de revolutie gebeurt het nog dat meisjes worden uitgehuwelijkt, al is dat bij de wet verboden. Een auto voor haar familie wordt als een passende bruidsschat beschouwd. En met instemming citeert zij Voltaire, wiens borstbeeld in menig Russisch museum prijkt.

Er zijn situaties waarin het 'Écrasez l'infâme' weer wakker wordt. Bij mij gebeurt dat wanneer religieuze leiders hun gezag misbruiken om de onderdrukking van mensen te prediken. Dus wanneer ik uitspraken lees van de huidige paus over rechten en plichten van vrouwen, wanneer – zoals nu in Iran – de jacht op homofielen wordt geopend, wanneer de sluier weer een verplicht kledingstuk dreigt te worden.

De wederinvoering van de sluier, met allerlei rationalisaties omringd die een feministe uiterst bekend in de oren klinken, is op zich al niet onbelangrijk: een symbool heeft invloed op mensen. Daarom is het betreurenswaardig en kortzichtig dat vrouwen in verschillende Mohammedaanse landen de sluier of het tentgewaad met oogspleet benutten om te protesteren tegen misstanden. Het is voor vrouwen altijd riskant zich onvoorwaardelijk in dienst te stellen van 'grotere' idealen. Dat is elders wel gebleken: trouwe medestrijdsters ontdekten dan bijvoorbeeld dat de arbeidersklasse bij nader inzien enkel uit mannen bestond.

In dit geval is de kortzichtigheid groter. Want de sluier staat voor veel meer: voor het recht op verstoting, voor geïnstitutionaliseerde jaloezie tussen vrouwen, voor het wegsnijden

* Geschreven voorjaar 1979 onder deze titel. Onder de titel 'Nieuwe klantenkring voor mensenrechten' gepubliceerd in *Nieuwsnet*, 7 april 1979, p. 85. (red.)

van erotische verlangens, voor vormen van apartheid die hopelijk minder gewelddadig zijn dan in Zuid-Afrika, maar vermoedelijk nog dieper ingrijpen in het leven van mensen, voor een stelsel van onderhorigheid dat vervolgens benoemd wordt als de waardigheid van de vrouw.

Wie de krant leest krijgt de indruk dat het proces van dekolonisatie in een nieuwe fase is gekomen: niet alleen het westen wordt verworpen, maar ook ideaalbeelden uit het westen. Tot voor kort proclameerden nieuwe of vernieuwde staten hun eigen versie van democratie en/of socialisme; nationalisme werd verbonden met vrijheids- of gelijkheidsidealen, althans op papier.

In het Islamitische deel van de wereld lijkt het nu anders te worden: aankomende opstandelingen spoeden zich niet langer naar Moskou of naar westerse universiteiten; studenten putten hun inspiratie uit de Koran. Noch Marx, noch het kapitalisme, maar de theocratie.

Wanneer nationalisme gekoppeld wordt aan een terugkeer naar het erfgoed der vaders voorspelt dat voor vrouwen weinig goeds. Wanneer dat in Moslimlanden gebeurt is het erger. Want de Islam is een religie met werfkracht, vooral in Afrika. Dat zou kunnen betekenen dat clitoridectomie niet af- maar toeneemt. En hoewel ook de Islam veel sekten en richtingen telt is het een godsdienst met een sterke samenbindende werking; wat vandaag in Iran dreigt te gebeuren kan morgen overslaan naar elders.

De volgende etappe is namelijk bereikt wanneer theocratische ideeën in rechtssystemen worden vastgelegd. Want men moet zich niet vergissen: de feministische beweging in het Westen heeft terrein kunnen winnen omdat haar idealen in de samenleving al juridisch verankerd waren. 'Iedere burger gelijk voor de wet' betekende dat zij gezagsdragers lastige vragen kon stellen. Zij kon eisen dat wetten en praktijk aan die norm werden aangepast. Voor haar optreden is de legitimatie aanwezig; het gaat altijd om gelijkheid vertaald naar de helft van de bevolking.

Waar theocratische rechtsbeginselen zegevieren is dat niet langer het geval. Ongelijkheid van de seksen is dan niet alleen van god verordeneerd, maar ook vastgelegd in de wet. En hoe-

wel de landen die in theocratische richting bezig zijn het handvest van de Verenigde Naties hebben getekend en een wereldactieplan voor de vrouw mee tot stand hebben gebracht, zal internationaal vermoedelijk weinig tegengas worden gegeven. Men bemoeit zich nu eenmaal niet met de binnenlandse aangelegenheden van een land, zeker niet als men olie nodig heeft.

De strijd om de legitimatie van de theocratie te verhinderen zal dus van vrouwen ter plekke moeten komen, en van verlichte mannen. Daarbij blijkt dan weer hoe belangrijk het bestaan is van een vrouwelijke intelligentsia en van onderwijs aan meisjes. Niet in de zin van traditioneel Moslim-onderwijs, kennis van heilige teksten. En evenmin onderricht dat vrouwen voorbereidt op taken in het binnenhuis, – dat levert slechts beter toegeruste slavinnen op. Maar onderwijs dat meisjes kansen geeft in het arbeidsproces en materiaal aanreikt voor zelfstandig denken. Daarmee lijkt in Iran een begin te zijn gemaakt. Er zijn vrouwen die protesteren, bij hun betogingen is bloed gevloeid.

De voortuitzichten zijn dus somber. Het ziet ernaar uit dat internationale groepen die strijden voor mensenrechten er een nieuwe klantenkring bij krijgen: vrouwen en homofielen. Het is te hopen dat hun inspanning door regeringen wordt gesteund.

'Ik heb een heilig geloof in goede argumenten'

Een interview door Anet Bleich*

'Is het feminisme nu ten dode opgeschreven?' vroeg Joke Smit, feministe-van-het-eerste-uur zich enkele maanden geleden publiekelijk af. *'Als we anarchistisch opererende consumenten blijven, die alleen aan de basis praten over onderdrukking en het mooie van de vrouwenrol, als de protestfase alleen gevolgd wordt door een vluchtfase en niet door een bouwfase, vrees ik van wel.'* Een provocerende stelling voor het feministische wereldje, waar men niet gewend is elkaar met schokkende uitspraken om de oren te slaan.

Joke Smit blijkt graag bereid er meer over te zeggen. 'Mens, ik wil zo graag dat we van het idee afkomen van enerzijds: we willen iets heel moois, bijvoorbeeld gelijkheid, terwijl we anderzijds denken: het kan toch niet. Dat vind ik zonde.'

*In De Groene van vorige week** verwijten Joyce Outhoorn, Selma Sevenhuijsen en Petra de Vries je, dat je alles op één kaart wilt zetten, dat je de oplossing voor de impasse in de vrouwenbeweging verwacht van een 'intocht in links mannenland'. Is dat zo?*

Joke Smit: Als Joyce, Selma en Petra voor een èn-èn benadering pleiten, zowel bewustwording als maatschappij-beïn-

* Met dank aan Anet Bleich voor haar toestemming tot overname van dit interview, dat werd gemaakt in het voorjaar van 1979 en verscheen in *De Groene Amsterdammer* van 25 april 1979. Het maakte deel uit van een serie artikelen en interviews die dit weekblad van april tot oktober 1979 publiceerde onder het motto 'Vrouwen in links mannenland', een discussie over de vrouwenbeweging in (links) Nederland. De bijdragen werden later gebundeld in *Vrouwen in links mannenland*, Groene Cahier nr. 1, Amsterdam: De Groene Amsterdammer, 1980. (red.)

** 18 april 1979. (red.)

vloeding, en mij toeschrijven dat ik alles op één kaart zet, krijg ik de indruk dat ze mijn stuk niet bij de hand hebben gehad. Want natuurlijk ben ik niet tegen bewustwording. Als een heleboel vrouwen niet gaan snappen wat er mis is, en dat het anders zou kunnen, als dat inzicht bovendien niet in alle bevolkingslagen doordringt, dan kan je mooie plannen maken, maar dan heb je geen aanhang. Dat werkt dus niet. Ik heb nooit gezegd, dat we alleen in het Haagse moeten opereren.

Wat ik wel vind is dat de accenten verkeerd worden gelegd. Bijna iedereen houdt zich bezig met bewustwordingsactiviteiten, en er zijn haast geen vrouwen die iets aan beleidsbeïnvloeding doen. Bij de Tweede Kamer wordt bijvoorbeeld veel te weinig gelobbyd.

Klein beginnen

Als het gaat om spanning tussen bewustwording en machtsvorming, wordt dat laatste meestal geïnterpreteerd in termen van: een vuist maken om kracht bij te zetten aan eisen, demonstraties op het Binnenhof en dergelijke. Jij hebt het nu meer over inwerken op het beleid, op parlementair niveau. Hoe zie je de verhouding daartussen?

Demonstraties kunnen in sommige omstandigheden uitstekend zijn. Maar als je nu bijvoorbeeld naar de abortus kijkt, is het zinnigste wat je op dit moment kan doen, proberen om zoveel personen in de vvd-fractie mee te krijgen dat de wet die op stapel staat niet doorgaat.

Ik vind het belangrijk om ervoor te zorgen dat er meer vrouwen komen, die weten hoe beleid werkt en hoe je daar invloed op kan uitoefenen. Om de afkeer te overwinnen die vrouwen van beleid hebben. We moeten ons niet alleen bezighouden met onszelf en onze directe omgeving. We moeten een stap de maatschappij in zetten, daar de dingen veranderen. Er zijn natuurlijk maar een paar vrouwen die Kamerlid willen en kunnen worden, maar ik vind dat iedere feministe *iets* kan doen aan beïnvloeding buiten haar naaste omgeving.

Er zouden handleidingen moeten komen van het type 'klein beginnen'. Stel een paar vrouwen zijn verontwaardigd over iets, en willen iets ondernemen. Dan moet je zorgen voor be-

geleiding en voor schriftelijk materiaal, zoals voorbeelden van brieven naar instanties. Ik denk daarbij aan heel gewone dingen hoor, hoe ga je te werk als je op school iets wilt veranderen; als je te weinig betaald krijgt; als de bank eist dat je een handtekening van je man meebrengt?

Dat is de ene kant van de zaak, de stroom van beneden naar boven, vrouwen aan de basis, die iets willen, aan handvaten helpen. De andere kant is: hoe zorg je dat de kennis van vrouwen over wat er in het beleid aan de hand is vergroot wordt? Hoe kunnen we naar een vijf-urige werkdag toewerken, wie moeten er dan beïnvloed worden, wat voor soort verhalen moeten er gemaakt worden naar de vakbeweging toe, naar vader Joop den Uyl toe, en ook naar de lezeressen van *Margriet* toe? Hoe gaan politieke partijen te werk? Hoe werken departementen? Ik stel me een soort aanschouwelijke versie van bestuurskunde voor, met veel voorbeelden.

Over de vijf-urige werkdag moeten allerlei beleidsgedachten worden geformuleerd: hoe stem je het af op een eerlijke inkomensverdeling, wat zijn de consequenties voor het belastingstelsel, voor de sociale verzekeringen? Hoe zorg je dat het onderscheid tussen vrouwensectoren en mannensectoren in de maatschappij gaat verdwijnen? Dat betekent weer dat er ten aanzien van het onderwijs van alles bedacht moet worden. Ik geloof in goed doordachte oplossingen.

Ik vind ook dat het belangrijker is gelijk te krijgen dan gelijk te hebben. Dat is voor mij de reden geweest om naar een grote politieke partij toe te stappen. Daar kan je de meeste invloed uitoefenen, en daar komt het tenslotte op aan. Ik ben dus een echte sociaal-democraat.

Acte de présence

Behalve voor meer maatschappelijke activiteit pleit je er ook voor dat de vrouwenbeweging zich beter organiseert. In het artikel 'Is het feminisme ten dode opgeschreven?' omschrijf je de huidige toestand als eilandjes waartussen geen veerdienst bestaat. Hoe moeten we ons zo'n veerdienst voorstellen?

Er zou een federatie van feministische groepen moeten komen, gebaseerd op het principe 'eendracht maakt macht'. Met een compromis-programma, waar alle feministen het

mee eens kunnen zijn. Hervreiding van betaalde en onbetaalde arbeid zou er in moeten staan (ik heb nog nooit een feministe gehoord die daar tegen was), discriminatiebestrijding gekoppeld aan voorkeursbehandeling, en het wegnemen van stereotiepen in het onderwijs, en in de media. Zo'n grote lijnenprogramma lijkt me haalbaar, en het zou heel veel vrouwen kunnen aanspreken. Ik ben persoonlijk best bereid met CDA-vrouwen samen te werken, als ze feministisch zijn.

Als zo'n federatie er niet komt, maak ik me inderdaad zorgen. In de eerste plaats: kijk eens naar Amerika, daar is de beweging kapot. Dat heeft politieke consequenties. In de tweede plaats: we moeten ons iets aantrekken van de geschiedenis. Zowel in Europa als in Amerika is eind vorige eeuw de arbeidersbeweging opgekomen. In West-Europa heeft dat geleid tot min of meer stevige sociaal-democratische partijen die een politieke factor van betekenis zijn geworden. In Amerika is men zo anarchistisch te werk gegaan dat er nooit een sociaal-democratische partij is gekomen. Het woord socialisme is daar nu zo verdacht dat je als je iets wilt veranderen dat woord beslist niet mag gebruiken.

Dan zeg ik: mens, dat is een gevaarlijk voorbeeld. Anarchistische methodes werken niet als je de maatschappij structureel wilt veranderen. Persoonlijk zit ik ook liever in een vrouwengroep dan op een mannenvergadering, want dat is veel vermoeiender. Het is veel prettiger werken in kleine groepjes, dus ik kan heel goed navoelen dat vrouwen zeggen: laten we het dan maar zo doen. Maar ik ben er heilig van overtuigd dat je een grote groep moet hebben, een pressiegroep, die voortdurend acte de présence geeft.

Als je vergelijkt hoe de arbeidersbeweging functioneert, en hoe de feministen het aanpakken, zie je het verschil: de vakbeweging heeft een onderhandelingspositie, en wij zijn uitgeleverd aan het fatsoen van de machtigen. Ik wil dus dat wij ook proberen zo'n onderhandelingspositie op te bouwen, dat men er niet meer omheen kan.

Werkelijkheidsgevoel

Als bezwaar tegen een strakkere organisatievorm wordt wel naar voren gebracht dat het zal leiden tot felle discussies over

prioriteiten en dus het risico oproept van grotere verdeeldheid en scheuringen. Of, dat er alleen een levenloze opsomming van eisen uitkomt, waar niemand zich een buil aan valt, maar waar ook niemand warm voor loopt. Laat iedere vrouw(engroep) zich liever bezighouden met de dingen die zij zelf echt belangrijk vindt, is dan de gedachte.

Volgens mij zijn vrouwen zulke verstandige mensen dat we elkaar echt niet naar de keel hoeven te vliegen. Iets waar je bijvoorbeeld strijd over zou kunnen krijgen: moeten crèches gratis zijn of naar draagkracht? Wat je dan tegen elkaar zou kunnen zeggen is: ja, mens, waar gaat het nou om? Willen we iets voor elkaar krijgen, of willen we het exact zo als ons ideaal lijkt? Iedereen zou gratis mooier vinden, maar dan komen ze er dus niet. Ik denk dat vrouwen tot een compromis te overreden zijn. Dat je er met respect voor het standpunt van de ander over kan praten. Ik heb een heilig geloof in de kracht van goede argumenten. Verdorie, we hebben toch werkelijkheidsgevoel genoeg. Als we thuis bezig zijn weten we toch ook, er is een bepaalde hoeveelheid centen, daar moet mee rondgekomen worden.

Het punt is, als een minderheidsgroep haar krachten niet bundelt, blijft ze een minderheidsgroep. Daarom denk ik ook, dat je leiderschap nodig hebt. Met behulp van organisatie en leiderschap hebben ook andere minderheden in de Nederlandse samenleving, katholieken, en kleine luyden en arbeiders natuurlijk, bereikt dat ze politieke invloed kregen en serieus genomen werden.

Een ander verwijt dat je gemaakt is, is dat je de schuld voor de impasse in de vrouwenbeweging bij de vrouwen zelf legt, en niet bijvoorbeeld bij de economische crisis. 'Typisch vrouwelijk' en 'intrapunitief' noemen Joyce, Selma en Petra dat.

Dat is alweer een misverstand. Waar zij op doelen is het oud-vrouwelijke syndroom: als de dingen niet goed gaan, zal het mijn schuld wel wezen. Dat is inderdaad intrapunitief. Niet in de gaten hebben dat privé-zaken politiek bepaald zijn. Maar dat is iets heel anders dan je afvragen of de vrouwenbeweging de afgelopen periode misschien verkeerde normen heeft gehanteerd. Dat laatste is wat ik zeg: we hebben de handicaps van de vrouwenrol ('wij zijn machteloos', 'wij hoeven niets te

presteren, *'wij staan buiten de bestaande kaders'*) tot feministische norm gemaakt (*'wij zijn tegen macht*', *'kwaliteit is onbelangrijk*', *'wij trekken ons terug in vrouwenland'*). Dat vind ik een onjuiste politieke keuze.

Waarom de economische recessie een crisis in het feminisme met zich mee zou moeten brengen, is mij niet helemaal duidelijk. Feministische maatschappij-beïnvloeding kan onder alle economische constellaties. In de jaren zestig zaten we in een groeifase. Als we toen op tijd waren geweest, had er misschien een netwerk van crèches kunnen komen. Maar goed, we waren niet op tijd.

De situatie van dit moment biedt andere aanknopingspunten, er moet nu arbeid herverdeeld worden. In tijden dat men om arbeidskrachten zit te springen is er helemaal geen impuls om de werktijd te verkorten, nu is die er wel, laten we dus gebruik maken van de situatie. De vraag is: laat je je door de economische situatie in de hoek drukken? Nee, zeg ik dan.

Collectivisme

Tot slot nog iets heel anders. De laatste tijd is de tendens tot 'collectivisme' en conformisme in de vrouwenbeweging nogal in discussie, vooral naar aanleiding van Renate Rubinstein's Hedendaags feminisme. Je hebt zelf ook geschreven dat aan feministen steeds zwaardere exameneisen worden gesteld, voor ze als 'echt' worden geaccepteerd. Ben je het eens met Rubinstein?*

Nee. In de eerste plaats heeft Renate niet in de gaten dat in het feminisme niet aan machtsvorming wordt gedaan. Het principe 'eendracht maakt macht' wordt niet nageleefd op dit moment. Dus hoe ze nou zo bang kan zijn voor het feminisme is me niet duidelijk.

Ten tweede zegt ze: waar een collectief is, is een volkscommissaris. Met andere woorden: zodra mensen zich verenigen, halen ze Rusland binnen. Nou, dan weet je helemaal niets van sociale geschiedenis.

* Amsterdam: Meulenhoff, 1979. Door Joke Smit onder de titel 'Rubinstein's hooghartig onbenul' besproken in *Opzij*, 7de jaargang, nr. 6, juni 1979, pp. 4-9. (red.)

In de derde plaats: zodra mensen in groepsverband iets gaan doen is het intellectuele peil wat lager dan wanneer je met een paar verlichte vrienden aan het discussiëren bent. Dat is een feit. Voor hooghartige personen is dat moeilijk te verdragen. Renate verbindt er de conclusie aan dat mensen dan maar op hun eentje moeten blijven opereren. Maar hoe ze dan de maatschappij veranderd kunnen krijgen, blijft mij een groot raadsel. Ik vind het een vorm van politiek onbenul.

Wat niet wegneemt dat je, als je vindt dat er in het feminisme domme dingen worden gezegd, of een verkeerde strategie wordt gevolgd, daar je mond over open moet doen. Dat heb ik altijd gedaan. En de kwaliteit kàn hoger, ook dat is waar. Maar of iemand met zo weinig kennis van zaken als Renate de eerst aangewezen is om dat te roepen...

De fout van hun leven

Voor Annie Romein-Verschoor, die de hindernissen van de soort heeft overwonnen*

Ik ben de redactie van *Opzij* erkentelijk dat zij een prijs heeft ingesteld om de gedachtenvorming binnen het feminisme te stimuleren; ik ben de jury erkentelijk dat ze mij die prijs heeft willen geven; daarmee heeft zij, lijkt mij, willen uitdrukken, dat schrijven over en strijden voor rechtvaardigheid samen horen te gaan.

Het is de eerste keer dat de Annie Romein-Verschoor-prijs wordt toegekend. Het lijkt me daarom juist, stil te staan bij de vrouw aan wie de prijs is opgedragen en aan wier leven op 't ogenblik een tentoonstelling wordt gewijd die, hoe merkwaardig, de omvang van een huiskamer niet overtreft.

Annie Romein-Verschoor is voor mij het voorbeeld van een vrouw die als individu de hindernissen heeft overwonnen, die vrouwen als mensensoort in de weg worden gelegd; ze heeft dat op bewonderenswaardige wijze gedaan; zij heeft een omvangrijk oeuvre nagelaten.

Aangezien de soort nog altijd met dezelfde hindernissen kampt heb ik mij voor vandaag moeten beperken tot het herlezen van één boek daaruit, haar proefschrift, *Vrouwenspiegel***, een studie over de Nederlandse romanschrijfster na 1880.

Terwijl ik daarmee bezig was begreep ik waarom de boeken die in mijn jeugd beschikbaar waren, mij indertijd zo depri-

* Rede, uitgesproken bij het in ontvangst nemen van de Annie Romein-Verschoor-prijs 1979, op 30 november 1979. Gepubliceerd in *Opzij*, 8ste jaargang, nr. 2, februari 1980, pp. 42-43, onder de titel 'Voor Annie Romein-Verschoor die de hindernissen van de soort heeft overwonnen'. (red.)

** Annie Romein-Verschoor, *Vrouwenspiegel. De Nederlandse romanschrijfster na 1880. Een literair-sociologische studie*. Dissertatie Leiden, 1935. Herdrukt als SUN-reprint 22, Nijmegen: SUN, 1977. (red.)

meerden; het waren de romans van 'terug in het gareel'. Eén boek sprong eruit voor mij: *De opstandigen* van Jo van Ammers-Küller.* Het werd door Annie Romein op esthetische gronden afgekeurd, ongetwijfeld terecht. Maar ik was toen meer gevoelig voor een boodschap dan voor schoonheid en in dat boek werd het faillissement van de eerste golf beschreven. Terwijl een rijker leven denkbaar was geweest, werd het opnieuw: huiskamer, liefde en moederschap. Met die erfenis werden wij als meisje opgescheept.

Het faillissement van de eerste golf. Ik denk dat de diagnose die Annie Romein daarvan in 1935 gaf anders is dan de onze. De vrouwenbeweging zou te beperkt zijn geweest. Maar de eisen destijds door die beweging gesteld zijn nog altijd vlammend actueel: recht op arbeid, goed onderwijs, gelijke betaling, gelijke behandeling, geen opofferingen voor een fraaier doel dan het feminisme. Alleen zijn die eisen nu voor alle vrouwen van belang.

Anders gezegd, ik geloof dat de vrouwen die destijds het socialisme hoger stelden dan het feminisme, Henriëtte Roland Holst voorop, de fout van hun leven hebben gemaakt; zij onderschatten de kracht van het patriarchaat.

De proletarische vrouw, dachten zij, had het feminisme niet nodig, die ging toch al over het geld. Inmiddels weten wij dat vrouwen niet het geld beheren, maar de armoede; zolang er bijna geen centen zijn mogen vrouwen zorgen dat er eten op tafel komt.

Wat de socialistische feministen niet goed zagen was de rangorde in de samenleving: bovenaan de hoge mannen, dan de lage, vervolgens de hoge vrouwen, daarna de lage. Die rangorde is overal terug te vinden, in de wijze waarop kinderen in het onderwijs benaderd worden, in de inkomens: bij gelijke opleiding verdient een blanke vrouw minder dan een zwarte man; in de kansen die mensen hebben hoge functies te bekleden: een arbeiderszoon wordt eerder hoogleraar of minister dan een vrouw uit een hoger milieu, en bij mijn weten heeft in Nederland een arbeidersdochter het nog nooit tot zulk een

* *De opstandigen. Een familieroman in drie boeken*, Amsterdam: Meulenhoff, 1925. (red.)

post gebracht.

Voor ons is die verkeerde keuze moeilijk te begrijpen achteraf, want de uitspraken van socialistische voormannen zijn overduidelijk. Ik citeer uit een toespraak van Wilhelm Liebknecht* uit 1871: 'De vrouw is de noodzakelijke volledigma-king van de man. Zonder de vrouw kan de man geen mens zijn, zonder deelneming der vrouw kan de man geen mense-lijk ideaal verwezenlijken.'

Recht voor allen omvatte slechts mannen. De Franse revolu-tie had broederschap gewild; het socialisme wou een samen-leving zonder heren en knechts. En zo werd het dan de vrouw achter de man: een rebelse meid is een parel in de klassen-strijd, nietwaar. En zo ging de naaistersbond samen met de kleermakersbond, en al ras werd van vrouwen niet meer ge-rept. Alleen dienden ze solidair te zijn als mannen staakten.

Het rechtvaardigheidsgevoel van de socialistische feministen was dus misplaatst, het werd bij een verkeerde groep gelegd, bij de lage mannen. Dat heeft gevolgen gehad, want terwijl de arbeiders in hun strijd voor rechtvaardigheid slechts één machtsbolwerk tegen zich hadden; de hogere mannen, de werkgevers, hebben wij er nu twee: nog steeds de hoge man-nen en bovendien de lage, de vakbeweging. De loyaliteit van vrouwen uit vroeger tijd wordt daar niet terug betaald; de vakbeweging is nog altijd zo opgezet, dat vrouwen daar vrij-wel niets kunnen bereiken.

In 1968 moesten wij opnieuw beginnen, en van de grond af, met het ontmaskeren van mythes. Onrecht wordt nu eenmaal toegedekt met mythes. De mythe van toen luidde: de emanci-patie is voltooid, vrouwen hebben nu alle kansen. Het huis-houden werd daarbij verdonkeremaand. Men wilde het niet zien. Hoe gênant, vindt nog altijd een recensent die de ten-toonstelling van Annie Romein bezocht, een briljante vrouw met een wasknijper in haar mond.

Zijn wij in 1979 verder? Eén stapje: de emancipatie is nog niet voltooid, wordt nu gezegd. Aan het feminisme wordt nu lippendienst bewezen; beleidsmakers roepen de emancipatie aan als dat in hun kraam te pas komt. In de contacten tussen

* Een van de oprichters van de Duitse SDAP in 1869.

feministen en mannelijke machthebbers is dan ook iets verschoven. Vroeger zeiden ze: 'Vrouwen zijn toch thuis de baas'. Nu zeggen ze: 'Mijn vrouw denkt er heel anders over dan u'. Het is dan altijd interessant de vrouw in kwestie samen met haar man te zien. Want òf ze zwijgt en hij voert opnieuw namens haar het woord – dan is ze dus echt onderdrukt – òf ze blijkt ter plaatse minder tevreden dan hij altijd had gedacht, òf ze meldt vriendelijk dat mannen toch heel aardig zijn, hetgeen niet in strijd is met de waarheid, maar wel bezijden het probleem. Een onderdrukker kan namelijk best aardig wezen, hij houdt pas op met onderdrukken als hij rechtvaardigheid betracht.

In de elf jaar dat we nu bezig zijn is het feminisme wat dichter bij huis gekomen met als gevolg dat er tegengas wordt gegeven, dat opnieuw geprobeerd wordt tussen vrouwen verdeel en heers te spelen; zo kunnen feministen geen kunstenaar zijn, vernemen wij uit de krant, en tal van columnisten bejvenen zich de beweging verdacht te maken. Een gebruikelijke tactiek is het feminisme af te schilderen als een gevaarlijke collectivistische dommekracht die binnenkort de macht gaat overnemen. Vroeger was het 'Die wijven moeten niet zoveel praat hebben'; nu is het: 'Die wijven moeten eindelijk eens hun bek houden'.

Dat zullen ze zeker niet doen, want de emancipatie moet nog beginnen. Want willen vrouwen als groep ontvoegd zijn en gelijke kansen hebben dan moeten we drie dingen doen:

- werk binnenshuis en buitenshuis herverdelen, de vijf-urige werkdag dus;
- zorgen dat alle functies en taken gemengd worden gemaakt, evenveel vrouwen als mannen in een bepaald beroep;
- macht eerlijk delen, evenveel vrouwen op beslissingsposities als mannen.

De drie doelen zijn nog in de verste verte niet bereikt. En tussen de drie bestaat een samenhang: als we geen vijf-urige werkdag hebben komen vrouwen alleen bij uitzondering op een hoge post; zolang vrouwen niet in mannenberoepen werken, kan de vijf-urige werkdag moeilijk worden ingevoerd; zolang wij geen macht hebben wordt aan de drie doelen nau-

welijks gewerkt. Dus is het zaak dat wij macht *krijgen*. Daarbij zijn twee dingen van belang: dat vrouwen van verschillende politieke richting samenwerken en dat we instituties bouwen.

De geschiedenis van de eerste golf kan ons leren wat er gebeurt als wij onze loyaliteit elders beleggen dan bij onze medevrouwen. Feministische solidariteit gaat boven partijsolidariteit; welke tegenstelling er verder ook tussen politieke partijen mogen zijn, als vrouwen bij de Tweede Kamer niet gemeenschappelijk duwen bereiken we niets.

En wat de instituties betreft, daarover bestaat in vrouwenland nogal wat verschil van mening. Maar laat ik eerst zeggen wat ik ermee bedoel. Instituties zijn stevige organisatievormen met een heldere structuur die landelijk samenwerken en invloed uitoefenen. Ze mogen hun gevaren hebben, we kunnen ze niet missen. Sterker, alleen waar instituties waren kon met feministische gedachten iets worden gedaan. Ik noem drie voorbeelden; dank zij het feit dat de NVSH bestond konden in Nederland, eerder en goedkoper dan elders, ongewenste zwangerschappen worden afgebroken. Dank zij het feit dat de vrouwen in de PvdA een eigen organisatie hadden met een formele status binnen de partij, kon er enige feministische invloed op het beleid worden uitgeoefend. Dank zij het feit dat er in Nederland vormingscentra bestonden met een apparaat, betaalde mensen en subsidie, hebben feministische ideeën zich over alle bevolkingslagen kunnen spreiden.

Een van de eerste plekken waar zo'n institutie moeten komen is de vakbeweging, een vrouwenorganisatie door alle bonden heen met een formele status, die invloed heeft op het hoogste niveau. Pas dan kan ook daar de gedachte doordringen dat werk buitenshuis samenhangt met werk binnenshuis. Die instituties moeten op veel plaatsen worden gemaakt, overal waar vrouwen niet aan bod komen. In politieke partijen, in werkgeversorganisaties, in bedrijven, in de media, in de gezondheidszorg en ga zo maar door.

Als wij die twee dingen doen, samenwerken ondanks verschillen in wereldbeschouwing en instituties bouwen, dan hoeft de Annie Verschoor van de eenentwintigste eeuw niet thuis op haar eentje de luiers te wassen en tussen de bedrijven door het faillissement van de tweede golf te analyseren.

Hoe moeten wij verder met de vrouwenbeweging?

Een interview met Jo Freeman*

Jo Freeman (1945) is een nietig uitziend persoon die electriciteit in de zaal brengt zodra zij gaat spreken. Ze is enig kind en werd grootgebracht door een moeder die aan de armoë kon ontsnappen door in het leger dienst te nemen, het type 'ik heb er hard voor moeten knokken, laten anderen het ook maar doen'.

Jo Freeman studeerde politicologie; haar proefschrift *The Politics of Women's Liberation*¹ werd bekroond door de Amerikaanse Vereniging voor de Wetenschap der Politiek.

Al op haar achttiende was zij ervan overtuigd dat vrouwen de volgende groep zouden zijn die in opstand kwam. Maar dat was met het verstand, zegt ze. Praktiserend feministe werd zij via de studentenbeweging, toen een resolutie over vrouwen als onbelangrijk werd afgedaan en een motie over Indianen alle aandacht kreeg. Samen met Shulamith Firestone startte zij toen de eerste consciousness-raising group (praatgroep – JS) in dezelfde periode waarin een groep rond Betty Friedan vanuit andere ervaringen met het feminisme begon.

Jo Freeman was oprichtster en redactrice van Amerika's eerste landelijke feministische blad *Voice of the Women's Liberation Movement*. Onder haar redactie verscheen *Women, a Feminist Perspective*² een van de beste verzamelbundels over de vrouwenbeweging; zij schreef vele artikelen waarvan in Nederland 'The Tyranny of Structurelessness' en 'Trash-ing'* het meest bekend zijn.

Joke: Je bent niet alleen feministe, je bent ook politicologe. Bovendien hebben wij de laatste tijd nogal wat gepraat en ge-

* Dit interview maakte Joke Smit najaar 1979. Het werd gepubliceerd in *Opzij*, 8ste jaargang, nr. 1, januari 1980, pp. 17-21. (red.)

1 New York: David McKay Company Inc., 1975.

2 Palo Alto Calif.: Mayfield Publishing Company, 1979.

schreven met elkaar. Ik weet nu beter hoe het bij jullie in Amerika is, jij weet onderhand hoe het toegaat in Nederland. Vind je het goed, dat we praten over de vraag: Hoe moet het verder met de vrouwenbeweging?

Jo: Die vraag houdt mij ook erg bezig. Maar eerst iets over mijn ideologische achtergrond. Die was en is: vrouwen zijn niet wezenlijk anders dan mannen. In het pioniersstadium van de vrouwenbeweging vond iedereen dat. We hadden immers zoveel last van de ondergeschikte rol die de vrouw werd toebedeeld op grond van haar 'anders zijn'. Ik vind het dan ook treurig dat er nu binnen de beweging een 'vrouwelijkheidsstroming' is, verheerlijking van menstruatie, heksenegedoe, aanbidding van de maan, mystiek, als ik maar goed omga met mijn lijf ben ik een echte feministe. Dat is niet alleen een vluchtreactie, het ondermijnt de legitimatie van de beweging. Daarmee bedoel ik: als je stelt dat vrouwen wezenlijk anders zijn ontnemen je de grond aan de strijd voor gelijkheid. Mannen blijven dan terecht de machthebbers, op grond van hun anders zijn worden vrouwen weer veroordeeld tot de luiers, de stofzuiger, de schrijfmachine en de intermenselijke relaties.

Als ik naar het feminisme kijk, vergelijk ik het dus altijd met andere vernieuwingsbewegingen. Wanneer hebben ze succes, wanneer verlopen ze? Daarbij speelt een aantal factoren een rol. Redenen waarom een vernieuwingsbeweging verdwijnt zijn de volgende:

- 1 gewelddadige onderdrukking, arrestaties, moord
- 2 teveel succes
- 3 te weinig succes
- 4 teveel structuur of te weinig
- 5 uitputting

** 'The Tyranny of Structurelessness', onder het pseudoniem Jo-reen gepubliceerd in Anne Koedt, Ellen Levine and Anita Rapone (eds.), *Radical Feminism*, New York: Quadrangle Books, 1973, pp. 285-299. Herdrukt in *Berkeley Journal of Sociology*, 1972/1973, nr. 17, pp. 151-164. In verkorte versie onder de naam Jo Freeman herdrukt in *Ms*, july 1973, pp. 76 e.v.

'Trashing. The Dark Side of Sisterhood', onder het pseudoniem Jo-reen gepubliceerd in *Ms*, april 1976, pp. 49 e.v.

6 onderling getwist

7 terugtrekken in eigen kring.

Joke: *Van de eerste twee hebben we voorlopig geen last.*

Jo: Van de eerste niet, nee, en veel successen hebben we evenmin geboekt tot nu toe. Maar je kunt succes ook anders omschrijven. Wanneer een beweging zich concentreert op één punt, dan lijkt het of het doel bereikt is wanneer dat ene punt geregeld is. Denk aan de eerste golf en het kiesrecht. Bij de tweede golf zou dat de legalisatie van abortus kunnen zijn. Gelukkig hebben jullie een ander doel dat je goed zichtbaar kunt maken, herverdeling van arbeid, de vijf-urige werkdag. Anderzijds, als je te weinig succes hebt raakt iedereen ontmoedigd. Daarom moet je je wel met de maatschappij inlaten, successen daar bereikt zijn zichtbaar voor iedereen: dat heeft het feminisme voor elkaar gekregen.

En wat de structuur betreft, ook daar is het weer een kwestie van enerzijds, anderzijds. Wanneer er te weinig structuur is, is er geen continuïteit. Iedereen moet dan steeds opnieuw het wiel uitvinden, zoals jij het noemt. Je moet het dus zo inrichten dat mensen, voor ze opstappen, hun kennis en know-how overdragen aan opvolgers, dat binnen een organisatie of groep vrouwen duidelijke taken hebben, dat voor iedereen duidelijk is: voor dat moet ik bij die zijn.

Aan de andere kant moet je ook niet overorganiseren. Dan worden mensen apathisch, denk aan de studie van Robert Michels over de sociaaldemocratie in Duitsland. Wanneer je alles overdraagt aan betaalde mensen, krijg je wel betere kwaliteit, maar de fut gaat er uit. Er moet ruimte zijn voor spontane initiatieven.

Vrijwilligers en betaalde mensen

Joke: *Vind je dat feministen niet betaald mogen worden?*

Jo: Nee hoor. Zonder betaling is het geen doen, zeker niet voor vrouwen, die toch al dubbel belast zijn. Ik ben een structuralist, ik zeg dus: je moet een goede structuur maken. Je moet het zo doen, dat de beloningen eerlijk verdeeld worden. Bij ons bestaat een organisatie – ‘Common Cause’ – die mensen helpt hun recht te krijgen. Daar hebben ze een goede structuur gemaakt: de vrijwilligers doen het inhoudelijke

werk, dat is hun beloning, de betaalde krachten zorgen dat de machinerie functioneert. Dat laatste is lang zo leuk niet, maar zij krijgen er tenslotte geld voor. De betaalde werkers zijn dus de dienstverleners voor de onbetaalde. Bij 'Common Cause' is dat goed zichtbaar gemaakt: vrijwilligers hebben hun eigen bureau en telefoon, ze hoeven niet aan een hoekje van de tafel te werken, het tik- en stencilwerk en het vervelende georganiseer wordt door betaalde mensen gedaan. Zo voorkom je ook dat alleen betaalde mensen goed op de hoogte zijn.

Joke: *Bij ons zijn veel feministen na een aantal jaren uitgeput, ze willen ook wel eens leven.*

Jo: Bij ons ook natuurlijk. Daarom is het belangrijk dat er nieuwkomers in de groep of organisatie kunnen. Dat is een kwestie van klimaat. Als nieuwe mensen gaan meedoen, moeten ze niet het gevoel hebben: 'Hier heerst een sfeer van meiden die elkaar kennen en ik sta erbuiten.' Belangrijk is dat nieuwe vrouwen welkom zijn en het gevoel hebben: hier kan ik iets doen. Dat is niet alleen belangrijk vanwege die mensen zelf, maar ook vanwege hun uitstraling. Er komt een hele nieuwe lichting die denkt: bij die club moet ik zijn. Bij feministische organisaties is het net als overal: er moet een evenwicht zijn tussen continuïteit en verandering.

Onderling getwist

Joke: *Hoe kijk je tegen meningsverschillen aan?*

Jo: Ook daarin ben ik weer structuralist. Je moet het zo inrichten dat conflicten gehanteerd kunnen worden. Want tussen mensen ontstaan altijd conflicten, hetzij vanwege tegenstellingen tussen personen, hetzij omdat de meningen verschillen. Je moet daar dus regels over maken. Afspreken bijvoorbeeld wie welke bevoegdheden heeft. Stemmen is daarbij een belangrijk hulpmiddel. Als je dat nalaat krijg je concentratie van macht bij bepaalde vrouwen, zonder dat die ter verantwoording kunnen worden geroepen, zoals ik in 'De tyrannie van de structuurloosheid' heb gezegd. Een ander punt is dat je niet kunt samenwerken met vrouwen die komen uit een groep waar ze het democratisch centralisme aanhangen. Dat zijn altijd getraïnde vergaderaars, die het feminisme gebruiken voor de politieke doeleinden van hun eigen club. Het re-

sultaat is dat ze de boel verzieken. Die moet je er dus niet bij hebben.

Joke: *Je hebt ook over 'trashing' geschreven, het verschijnsel dat juist bekwame vrouwen worden verketterd en uitgestoten. Heeft dat iets met de opvoeding tot vrouw te maken?*

Jo: Ik geloof niet zo in psychologie. Het hangt af van de situatie waar mensen in zitten. Het gaat altijd om de hoeveelheid macht die mensen hebben en macht is dan het vermogen doeltreffend op te treden, hulpbronnen aan te boren, toegang weten te krijgen tot plaatsen waar beslist wordt. Ik vind het jammer dat destijds, toen ik dat artikel schreef, een bepaald boek nog niet gepubliceerd was. Het is van Rosabeth Moss Kanter en het heet: *Men and Women of the Corporation*.³ Die titel klinkt nogal naar multinationals en dat is jammer, want daarvoor heeft het tot nog toe in het feminisme niet de aandacht gekregen die het verdient. In feite gaat het over het functioneren van vrouwen en mannen binnen organisaties, in werksituaties dus.

Joke: *Waarom vind je het zo'n belangrijk boek?*

Jo: Omdat het laat zien dat niet sekserollen maar machtsverschillen iemands gedrag bepalen. Wie geen of weinig macht heeft gedraagt zich anders dan wie wel of veel macht heeft. Ik vind er dus mijn ideologie in terug. Vrouwen zijn niet echt anders dan mannen.

Mensen zonder macht blijven in de groep hangen. Daar is een sterke druk op van de anderen. Klassiek voorbeeld is dat van de negerjongen in Harlem. Als hij leren wil, moet hij sparen voor een opleiding. Maar onder zijn groepsgenoten heerst de norm dat, als iemand iets verdiend heeft, hij met de anderen deelt. Houdt hij het geld voor zichzelf, dan ligt hij eruit bij de groep, hij raakt zijn veiligheid kwijt. Mensen die zich aan hun omgeving ontworstelen en vreemd gebied betreden, krijgen vaak weinig steun uit de eigen groep. Als het ze toch lukt daar iets te bereiken, moeten ze van de eigen groep niets meer hebben, die heeft hen in de steek gelaten. Ze blijven enkelingen binnen de andere groep, het systeem van symbolische vertegenwoordiging blijft in stand.

Het is belangrijk dat feministen dat mechanisme begrijpen.

3 New York: Basic Books, 1977.

Juist vrouwen die buiten de eigen groep iets proberen, hebben steun van de beweging nodig. Ze zijn al eenzaam, ze moeten op andere vrouwen kunnen terugvallen, anders verliezen ze de moed.

Politiek

Joke: *Je noemde nog een factor die een vernieuwingsbeweging tot mislukken doemt: terugtrekken in eigen kring.*

Jo: Ja, dat is helaas gebeurd met de zogenaamde radicale vleugel van de vrouwenbeweging in de Verenigde Staten, de bewustwordingsvleugel. Die is morsdood. Er is geen uitstraling meer naar andere vrouwen. Dat komt door de structuurloosheid, geen organisatievormen met continuïteit dus, en doordat men alleen nog maar met vrouwen wilde verkeren. Het is fijn als je een vriendinnengroepje hebt, maar als het daarbij blijft, verbreidt de beweging haar denkbeelden niet. In de Verenigde Staten is het dan ook grondig mis. Een blad als *MS* is op zijn retour, de artikelen worden steeds aangepaster. Het deel van de beweging dat nog actief is, is politiek georiënteerd: *NOW*, de National Organization for Women, met name.

Joke: *Mijn vriendinnen uit Californië zeggen dat NOW zo elitair is, een club van vrouwen met een mooie opleiding.*

Jo: Het opvallende is, dat de radicalen meestal meer opleiding hebben en mooiere banen. Bij *NOW* vind je vooral verpleegsters, secretaresses en onderwijzeressen. Weet je wat die verwijten meestal betekenen? Dat ze niet swingend genoeg zijn, het zijn saaie vrouwen met saaie kleren. Er is veel snobisme binnen de vrouwenbeweging. Als je er niet leuk genoeg uitziet deug je niet.

Joke: *Doet NOW het goed volgens jou?*

Jo: In één opzicht niet, ze zijn niet radicaal, ze zijn nog in het stadium van de keuzevrijheid. Een vrouw moet kunnen kiezen of ze huisvrouw wil zijn of niet. Niet: de maatschappij moet zo ingericht worden dat mannen hun deel van het werk thuis doen. Dat soort keuzevrijheid is volksverlakkerij. Maar lobbyen voor het Equal Rights Amendment (ERA)* doen ze

* Te vergelijken met de antidiscriminatiewet. (red.)

wèl goed.

Joke: *Kun je over goed lobbyen iets zeggen?*

Jo: Het grondpatroon van goed lobbyen is altijd hetzelfde: je moet een combinatie maken van kwaliteitswerk en massale steun. Voor het een heb je deskundigen nodig, voor het andere een goede structuur binnen de vrouwenbeweging: de mogelijkheid om tal van groepen snel te mobiliseren, een feministisch samenwerkingsverband dus. Wat de ERA betreft heb ik een goed voorbeeld. Zoals je weet dreigt dat amendement niet in de grondwet te komen, omdat niet genoeg deelstaten het op tijd geratificeerd hebben. Twee vrouwen die rechten studeren hebben toen iets bedacht: verleng de termijn. Die beslissing moet vervolgens door het congres en de senaat heen. Deskundigen hebben toen de argumenten bedacht, de vrouwenbeweging is massaal komen demonstreren. Honderdduizend vrouwen, in het wit gekleed, die door Washington trekken, zoiets maakt indruk. Op die manier is het gelukt de termijn te verlengen.

Joke: *Het politieke stelsel bij jullie zit anders in elkaar dan bij ons.*

Jo: Dat is zo, bij ons moet je het veel meer hebben van individuen, de president, afgevaardigden in het Congres en de Senaat. Daarom spannen feministen zich in om bepaalde mensen gekozen te krijgen. Bij jullie heb je verkiezingsprogramma's en dan een regeerakkoord. Dus moet je zorgen, dat dure dingen eerst in het verkiezingsprogramma komen en vervolgens in het regeerakkoord: geld voor kinderopvang, arbeidsplaatsen voor vrouwen, beroepsopleidingen voor volwassen vrouwen, geld voor dat emancipatiewerk waar je van vertelde. Ik zeg met opzet: dure dingen, omdat je gemakkelijk lippendienst aan de emancipatie kunt bewijzen zonder een cent uit te geven. Als je bijvoorbeeld de belasting een beetje omgooit, bij de ene groep iets weghalen en bij de andere groep iets bijstoppen, zodat het eerlijk lijkt, dan klinkt dat heel nobel, het is zelfs nobel, maar je verandert structureel niets aan de positie van vrouwen. Het blijft dan bij gelijke rechten, maar wat je nodig hebt zijn gelijke mogelijkheden. Wanneer hebben jullie eigenlijk verkiezingen?

Joke: *In 1981, tenzij het kabinet dat er nu zit eerder valt.*

Jo: Dan mogen jullie wel opschieten. Nu worden de verkie-

zingsprogramma's gemaakt, daar moet je bij zijn. Tegen de tijd dat de verkiezingscampagne begint, kun je dan een brochure klaar hebben. Daarin kun je zeggen hoe partijen zich de laatste tijd gedragen hebben op verschillende emancipatiepunten, en wat ze nu beloven. Je kunt aan de partijen punten geven, dan weten vrouwen waar ze aan toe zijn als ze moeten stemmen. Je kunt ook de kandidaten beoordelen: wat valt er van mevrouw X of de heer Y te verwachten op grond van hun vroeger gedrag. Een soort consumententest, die ook een stemadvies inhoudt.

Joke: Sommige zich progressief noemende partijen zouden dan niet zo goed uit de bus komen. Ik denk bijvoorbeeld aan D'66.

Jo: Des te beter. Dan zijn ze genoodzaakt hun koers bij te stellen.

Joke: Denk je niet dat vrouwen zullen zeggen: politiek omvat meer dan emancipatie?

Jo: Dat is ook zo. Maar er zijn altijd kiezers die niet aan één partij gebakken zitten. Bovendien kun je binnen je eigen partij stemmen op iemand die zich heeft ingezet voor gelijkheid. En tenslotte: wij zijn de helft van de bevolking en de achterstelling is groot. Als partijen daar weinig of niets aan doen nemen ze hun taak niet serieus. Hebben jullie een systeem van voorkeursstemmen?

Joke: Ja, maar het moeten er veel zijn wil iemand op die manier gekozen worden. Aan de andere kant heeft het binnen de partij wel psychologisch effect, als iemand veel voorkeursstemmen krijgt. Een voorkeursstemsysteem werkt het beste als je die uitbrengt op iemand die niet bovenaan de lijst staat, want die wordt toch wel gekozen, maar op iemand die in het grensgebied zit: komt ze wel in de Kamer of niet. Maar het zit tamelijk ingewikkeld in elkaar.

Jo: Des te meer reden om tegen verkiezingstijd een goede handleiding op de markt te brengen.

Joke: De politiek is bij jullie anders dan bij ons, jullie hebben een districtenstelsel. Je hebt dus een zekere greep op iemand die gekozen is.

Jo: Dat maakt inderdaad verschil. Als iemand zich niet uitslooft kun je zeggen: pas op, anders steunen we je niet de volgende keer. Een gebruikelijk systeem bij ons is 'trading votes':

de steungroep van één senator stapt naar de steungroep van een andere senator en zegt: als jullie senator voor onze wet stemt, stemt de onze voor jullie wet. Zo kunnen feministen en milieuverdedigers elkaar steunen. Bij jullie werkt het systeem subtieler, binnen de fracties, is mijn indruk. Aan de andere kant heb ik van Marie-José (Grotenhuis – JS) begrepen dat jullie binnen de PvdA ook een soort districtenstelsel hebben. Je kunt dus nagaan hoe de afgevaardigden uit jouw gewest zich gedragen inzake emancipatie. Een verkiezingsprogramma is mooi, maar niet alle punten eruit krijgen evenveel aandacht van politici. Als een afgevaardigde uit jouw gewest niet actief genoeg is op emancipatiegebied moet je zorgen dat die de volgende keer niet op de lijst komt.

Wat vrouwen in de politiek betreft, ze zijn broodnodig, maar je hebt een dilemma. Ze moeten èn feministisch zijn èn bekwaam. Als ze niet feministisch zijn snappen ze het niet en spannen ze zich niet in voor vrouwen. Als ze niet bekwaam zijn hebben ze geen invloed. Daarbij speelt nog iets anders: vrouwen op een hoge post zijn extra zichtbaar omdat ze eenlingen zijn en buitenstaanders. Er wordt scherp op ze gelet, iedereen staat klaar met kritiek. Vandaar de neiging tot conformisme. Als die vrouwen feministen zijn wordt het nog moeilijker, want die stellen het systeem ter discussie. Jij had het daar trouwens ook over.

Joke: *Ja, in Nederland hebben we dat gezien met Ien van den Heuvel en Irene Vorrink.**

Jo: Bij ons is Bella Abzug zo haar zetel kwijtgeraakt. Maar het is geen verschijnsel dat alleen voor vrouwen geldt. Ook mannelijke buitenstaanders hebben er last van. Hoewel Carter goede dingen heeft gedaan, wordt hij alleen maar afgekraakt, hij hoort niet bij de club, hij heeft geen twintig jaar in Washington gezeten.

Joke: *Is er iets te doen aan die extra kwetsbaarheid?*

Jo: Tot op zekere hoogte. Je moet goede adviseurs hebben, een steungroep om je heen en zorgen, dat journalisten het ver-

* Mr Irene Vorrink was PvdA-minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne in het kabinet-Den Uyl en later wethouder van Amsterdam. Ien van den Heuvel was van 1975 tot 1979 voorzitter van de Partij van de Arbeid. (red.)

schijnsel van de negatieve stereotypering onderkennen: goede dingen door een vrouw gedaan worden niet waargenomen, fouten worden breed uitgemeten.

Maar het probleem is pas opgelost wanneer je ook in de politiek en op hoge posten minstens veertig procent vrouwen hebt. Daarom zeg ik: je moet ook mannelijke volksvertegenwoordigers beoordelen op de inspanningen die ze zich voor de emancipatie getroosten.

Economie

Joke: Maar mannelijke beleidsmakers plegen te vergeten dat er ook vrouwen bestaan op deze wereld.

Jo: Dat is zo. Er was een internationale conferentie over spreiding van werkgelegenheid: welke bedrijfstakken zouden in welke landen gestimuleerd of afgebouwd moeten worden. Toen de Amerikaanse delegatie terugkwam bleek, dat ze vooral die bedrijfstakken had 'ingeleverd', waar veel vrouwen werkten. Minder werkgelegenheid dus voor vrouwen, hoewel de werkloosheid onder vrouwen hoog is. Dáár hadden ze geen seconde aan gedacht.

Joke: Maar om zoiets te veranderen heb je feministische economie nodig en die zijn er bijna niet.

Jo: Voor sommige soorten situaties wel. Niet bijvoorbeeld wanneer economie gebruikt wordt in de politiek. Dan is economie niet zo moeilijk.

Met de wet van vraag en aanbod kom je al een heel eind. Voorbeeld: vrouwen zijn in een paar beroepscategorieën geconcentreerd. Als er nieuwe vrouwen op de arbeidsmarkt komen, gaan ze weer naar die vrouwenberoepen toe, het is daar dus tjokvol. Gevolg: lage beloning. Je moet dus zorgen dat mannenberoepen voor vrouwen worden opengesteld. Opleidingen voor vrouwen maken voor die beroepen waar goed verdiend wordt en schaarste aan arbeidskrachten is. Voor volwassen vrouwen is het belangrijk dat er kortere opleidingen komen. Niet iedereen kan eerst acht jaar gaan leren. Dan is er nog iets met economie en met beleid in het algemeen; je moet de denkkaders van beleidsmannen kennen en de trefwoorden die ze gebruiken. Ik geef een voorbeeld: na de conferentie waar ik het over had zou er een andere komen

over evenwichtige economische groei. Maar de feministen waren niet thuis in de materie, ik ook niet. Ik werkte toen in Washington en ze zeiden tegen mij: kun je een stuk maken? Ik ging naar de man, die met dat onderwerp bezig was en legde hem het probleem voor. Hij gaf een uiteenzetting en zei toen vaderlijk: met feminisme heeft dit allemaal niets te maken. Ik liet hem maar, want ik had twee dingen ontdekt: hoe ze rede-neerden in die branche en dat het alles met vrouwen te maken had. Met die kennis kon ik toen een feministisch papier maken in hun taal en volgens hun denktrant geschreven. Bij de volgende conferentie heeft dat nuttige diensten bewezen. Als ik moet kiezen tussen mijn feministische taalgebruik en mijn feministische ideeën, zeg ik: de ideeën gaan voor.

Joke: Jij werkte toen bij de overheid in Washington. Het probleem is, naar Nederland vertaald: niet iedere feministe kan in het Haagse gaan werken.

Jo: Dat is waar. We zouden een soort opvang moeten maken om het vak te leren: vrouwen in het beleid nemen andere vrouwen onder hun hoede, die lopen een tijdje mee, doen kleine werkjes, ze luisteren en kijken. Na een poosje kunnen ze het ook. Bovendien, je kunt cursussen maken. Jullie hebben toch politiek vormingswerk? Ik wou, dat dat bij ons bestond. Een van de belangrijkste dingen die vrouwen moeten leren is: hoe zit het systeem in elkaar en hoe kunnen we het beïnvloeden? Dat is niet alleen belangrijk om de beweging aan successen te helpen – wèl geld voor crèches, wèl geld voor goed betaalde banen voor vrouwen – maar ook voor de komende generatie: als meisjes zien dat vrouwen zich doeltreffend met de maatschappij kunnen bemoeien, hoeven zij de zaken niet meer aan de mannen over te laten.

Er is een land waar vrouwen willen wonen

Er is een land waar vrouwen willen wonen
Waar vrouw-zijn niet betekent: tweederangs en bang en klein
Waar vrouwen niet om mannen concurreren
Maar zusters en gelieven kunnen zijn
Waar rimpels niet de eenzaamheid voorspellen
Maar paspoort zijn naar wijsheid, aanzien, 's werelds raads-
vrouw zijn
Waar jonge vrouwen dus een leven voorbereiden
Waarin zij veertig, zestig, tachtig zullen zijn

Er is een land waar vrouwen willen wonen
Waar onrecht niet als een natuurgegeven wordt beschouwd
Waar dienstbaarheid niet toevalt aan één sekse
En niet vanzelf een man de leiding houdt
Waar moeder niet hetzelfde is als huisvrouw
Waar steeds opnieuw wordt nagegaan wie zwak zijn en wie
sterk
Waar allen zorgen voor wie hulp behoeven
En 't brood verdienen met maar vijf uur werk

Er is een land waar mannen willen wonen
Waar jongens van de plicht tot flink en stoer doen zijn bevrijd
Waar niemand wint ten koste van een ander
En man-zijn ook betekent: zorgzaamheid
Waar angst en rouw niet weggemoffeld worden
Waar mannen zonder baan niet denken dat ze minder zijn
Waar vrouw en man elkaar niet hoeven haten
Maar eindelijk bondgenoten kunnen zijn

Er is een land waar mensen willen wonen
Waar jong zijn niet betekent dat je steeds wordt genegeerd
Waar zwakken met respect benaderd worden
En vreemdelingen niet meer gekleineerd
Waarin geweld door niemand meer geduld wordt
Waar allen kunnen troosten als een mens ten onder gaat

Dat is het land waar mensen willen wonen
Het land waar de saamhorigheid bestaat

Naschrift (1981):

De eerste aanzet tot het schrijven van dit lied dateert uit de winter van 1976. In Noordwijkerhout was een lesbisch-feministisch weekend; een groepje vrouwen werkte een middag om een tekst te maken bij de melodie van een der aanwezigen. Maar de tijd was te kort en het bleef bij een poging.

Jarenlang was verder werken aan dit lied een dierbare wens op mijn verlanglijst, maar het kwam er pas van in 1981, toen ik in het ziekenhuis lag. Gebruik makend van melodie en eerste regel schreef ik daar een nieuwe tekst. Bij het lezen van Cobi Schreijers vrouwenliedboek *Sara, je rok zakt af**, was me opgevallen dat er eigenlijk weinig liederen zijn waarin de boodschap van het feminisme – een andere inrichting van het menselijk bestel – een beetje simpel onder woorden wordt gebracht. ‘Er is een land waar vrouwen willen wonen’ is mijn poging daartoe. Met dank dus aan de vrouwen van het weekend die de eerste aanzet gaven, en aan Cobi Schreijer, Marijke Harberts en Jeroen de Wildt, die hielpen met het bijschaven van de tekst. Toen Cobi Schreijer het lied instudeerde bleken tekst en melodie toch niet goed bij elkaar te passen; Ruud Bos was vervolgens zo vriendelijk een nieuwe melodie te maken.* *

Twee regels hebben misschien wat nadere uitleg nodig. Voor mij is het feminisme het startpunt van wat ik het nieuw-socialisme noem: het tweede hoofdstuk van de grote bevrijdingsbeweging die in de negentiende eeuw begon. De ontdekking van Marx, dat armoe geen natuurgegeven is, maar voortkomt uit een oneerlijke verdeling van macht over mensen, wordt door vrouwen in de tweede helft van de twintigste eeuw herhaald. Onrecht, namelijk dat vrouwen het onbetaalde en ondergeschikte werk doen, is altijd goedgepraat met een beroep op de natuur: het kan niet anders, want vrouwen

* Amsterdam: Sara 1980. (red.)

** Cobi Schreijer heeft het lied in 1983 op de plaat gezet: ‘Plant een roos’, Varagram ET 154, cassette ETC 252. (red.)

baren nu eenmaal kinderen. Vandaar de regel in het tweede couplet: 'Waar onrecht niet als een natuurgegeven wordt beschouwd.'

Het oud-socialisme maakte een fout: het koppelde rechtvaardigheid aan één groep, er werd gestreden voor één soort mensen, mannelijke arbeiders, en niet voor de mensen die in een bepaalde periode in het verdomhoekje zitten. Zo werd de geschiedenis als het ware stilgezet. In het nieuw-socialisme moet dat anders. Vandaar de regel: 'Waar steeds opnieuw wordt nagegaan wie zwak zijn en wie sterk.'

't Kan helaas niet zonder vrouwenpartij

Een interview door Hedy d'Ancona*

Het is best gek om Joke te gaan interviewen. We kennen elkaar al zó lang. Of kennen... We hadden eigenlijk door al die jaren heen alleen maar contact over de vrouwenzaak. Toen we elkaar in 1967 voor het eerst ontmoetten, was die ook de directe aanleiding. Ik had een paar weken daarvoor een lezing in handen gekregen voor het NIVON; een lezing die voor die tijd een nieuw probleem aan de orde stelde, namelijk de absurde achterstandssituatie van vrouwen. En de mogelijke verklaring voor dat feit. De eerste analyse dus van het vrouwenprobleem! Ik kreeg die lezing toegespeeld omdat ik destijds nogal eens over vrouwenaangelegenheden schreef in *Het Parool*, daartoe aangespoord door Wim Hora Adema die toen redactrice was van de vrouwenpagina van die krant. Ik was opgetogen over het stuk van Joke; over die nieuwe kijk op de zaak. En toen ik enkele weken daarna door Ed Hoornik werd gevraagd om een stuk te schrijven voor het themanummer van *De Gids*, dat geheel gewijd zou zijn aan het onbehagen, herinnerde ik me weer die lezing van Joke en zei hem dus dat zo'n stuk door mij niet meer bedacht kon worden omdat het er al was. Joke herschreef haar NIVON-lezing dus tot artikel voor die *Gids*. En haar stuk 'Het onbehagen bij de vrouw' is inmiddels beroemd en kan beschouwd worden als een belangrijke aanzet voor de tweede feministische golf in ons land. Er kwamen namelijk zoveel reacties op het artikel, dat Joke en ik besloten tot de oprichting van gebundeld onbeha-

* Met dank aan Hedy d'Ancona voor haar toestemming tot overname van dit interview, dat werd gemaakt in de zomer van 1981 en werd gepubliceerd in *Opzij*, 9de jaargang, nr. 9, september 1981, pp. 6-11. In de tekst in deze bundel zijn op verzoek van Joke Smit enkele korte passages verwerkt uit een interview met haar door Renée Douwes, 'De terreur van mannenland zal losbarsten' in *Hervormd Nederland*, 5 september 1981. (red.)

gen; de actiegroep Man Vrouw Maatschappij werd daarmee een feit.

We zagen elkaar vaak sindsdien, maar altijd vanwege 'de zaak'. Joke was en is een gedrevene waar het de vrouwenaangelegenheid betreft. Ik herinner me niet, dat we ooit langer dan enkele ogenblikken over koetjes en kalfjes, over onszelf en de onzen spraken. Altijd ging het over het werk dat we moesten doen, het op gang krijgen van de club, de plannen, de strategie, het omturnen van politieke partijen. Als ik Joke tegenkwam – en dat is al die jaren zo gebleven, ook toen we al lang niet meer zo dagelijks met MVM bezig waren – dan was zij het die zei: 'Ik heb een plannetje – moet je horen.'

Er zullen er maar heel weinig zijn die zó lang, zó onophoudelijk en zó intensief, veertien jaar lang zoveel energie, talent en tijd aan de vrouwenzaak hebben gegeven als Joke; en dat als alleenstaande moeder met een volle baan. Door de tijd heen groeide dan ook mijn bewondering voor die niet aflatende inzet. Dat daarbij veel privébestaan werd ingeleverd is waar en niet waar. Jokes privébestaan is tegelijkertijd haar betrokken-zijn en bezig zijn met de vrouwenzaak. Het is niet te scheiden. En het is niet emotioneel, evenmin als haar betrokkenheid met de mensen die ze in dat kader ontmoet. Nogmaals, Joke en ik hebben niet veel tijd besteed aan uitwisseling van onze persoonlijke ervaringen in de privé sfeer. Maar ze weet altijd wel wat er met je aan de hand is. En ik ken eigenlijk niemand die – als ik in de puree zat – zó aardig en betrokken zei: 'Meid, wat rot voor je.' Ik ken niemand die dat 'meid' op zo'n manier kan zeggen als Joke. Maar hoe moeilijk de 'meid' ook zat – het werk moest gedaan. Dat geldt voor anderen, dat geldt bovenal voor haarzelf.

Nu ze ernstig ziek is, wordt de weinige beschikbare tijd volledig besteed aan de vrouwenzaak. Tussen de lijfelijke ongemakken die ziek-zijn met zich meebrengt door, wordt er driftiger dan ooit gelezen, gedacht, geschreven.

Hedy: Jij praat altijd over politieke machtsvorming van vrouwen. Ben je tegen buitenparlementaire actie waar zoveel vrouwen inzitten: de milieugroepen of de beweging tegen kernenergie?

Joke: Ja. Vooropgesteld natuurlijk dat iedere vrouw zelf moet weten wat ze doet. En verder kan het een leerschool zijn, uiteraard. Maar voor mij is het een soort vluchtreactie; ik vind het zonde dat er zoveel vrouwelijke energie in gaat zitten. Wat ik erover denk is precies hetzelfde als wat Aletta Jacobs en Virginia Woolf daarover gezegd hebben toen het ging om vrouwen die zich sterk maakten voor de vrede: zolang je niets aan je eigen positie hebt veranderd, zolang vrouwen geen echte macht hebben, is dat allemaal verspilde energie. Het geldt zelfs binnen politieke partijen. Het is zo frappant wat er dit voorjaar met de Rooie Vrouwen gebeurde op het PvdA-congres*, dat is precies hetzelfde als wat er tijdens de Eerste Wereldoorlog gebeurde met de SDAP-vrouwen. Zij waren ertegen dat de partij vóór de mobilisatiecredieten zou stemmen. Uit protest weigerden ze met de mannen te eten of gingen 's nachts in het jassenhok slapen. De socialistische vrouwen zijn dus met hun bezorgdheid voor de vrede in zo'n zesenzeftig jaar geen steek opgeschoten. Als ze van toen af alle energie van de Vrouwenbond gebruikt hadden voor vrouwenzaken, dan waren we nu in de gelegenheid geweest ècht iets voor de vrede te doen. In de partij, in de Kamer, in het kabinet.

Hedy: *Je vindt dat de Rooie Vrouwen geen gezamenlijke standpunten over vrede en veiligheid of over kernenergie moeten zoeken?*

Joke: Precies. Een vrouwenorganisatie binnen een politieke partij moet je alleen gebruiken om de positie van vrouwen te verbeteren. Actie tegen kernwapens moet je voeren in partijverband, op afdelings- en gewestvergaderingen. Er zijn immers ook mannen die daarmee bezig zijn.

Hedy: *Je zegt dus: vrouwen moeten politieke macht verwerven, anders zal er nooit iets veranderen in de verhouding tussen mannen en vrouwen; zal er dus nooit echte maatschappe-*

* Het verkiezingscongres van januari 1981. Op dit congres werd met betrekking tot vrede en veiligheid, onder protest van onder meer Rooie Vrouwen, Den Uyls 'voorbehoud' aangenomen: 'enkele kerntaken' in plaats van 'geen kerntaken'. (red.)

lijke verandering optreden. Maar het is natuurlijk ook wel belangrijk via welke politieke ideologie je als vrouw aan machtsvorming gaat doen. Ik bedoel eigenlijk: is het feminisme niet onlosmakelijk aan het socialisme gekoppeld?

Joke: Dat is een dogma waar ik de vrouwenbeweging graag van verlost zou willen zien. Feminisme is bestrijding van onrecht en dat is geen monopolie van socialisten. Het is een zaak voor mensen uit alle democratische partijen. Feminist is voor mij iedereen volgens wie vrouwen op grond van hun sekse systematisch onrechtvaardig behandeld worden en die daar iets tegen wil doen. De linkse vrouwenbeweging reserveert de term 'feminist' voor eigen gebruik; daar moet maar eens een einde aan komen. Ik geloof dat het feminisme aan iedere politieke ideologie of partij gekoppeld kan worden, behalve bij uiterst rechts. En bij de CPN kan het ook niet zolang ze daar het 'democratisch centralisme' niet hebben afgeschaft. Ik droom er wel eens van dat ik vier levens had en dat ik dan lid zou kunnen worden van alle belangrijke politieke partijen in Nederland. En dan vanuit hun eigen uitgangspunten bedenken, dat en hoe de positie van vrouwen moet veranderen. Kijk eens naar de trefwoorden in het beleid van de verschillende politieke partijen. Bij de VVD is het de *vrijheid*, bij D'66 de *redelijkheid*, bij de PvdA de *gelijkheid* en bij het CDA de *gerechtigheid*. Aan de hand van die woorden kan ik het feminisme overal inbrengen. Neem nu bijvoorbeeld de VVD, de meest extreme wijze waarop je het liberalisme zou kunnen omschrijven is dat het uitgaat van het individu – terwijl het socialisme uitgaat van: hoe zit het tussen groepen in de samenleving. Je zou dan een pracht van een redenering kunnen opbouwen door te zeggen: wat is er mis met de behandeling van vrouwen als individu? Dat is, dat ze niet als individu behandeld worden, maar als lid van de soort. Een soort, dat huisvrouw en moeder moet worden. Vanuit een liberaal standpunt is dat idioot. Dat is één mogelijkheid om de VVD duidelijk te maken dat het mal is geregeld.

Hedy: Jawel, maar om vrouwen de kans te geven als individu, zul je een flink stuk overheidsbemoeienis moeten introduceren. Collectivering van huishoudelijke taken bijvoorbeeld of verplichte herverdeling van het werk binnens- en buitenhuis.

En overheidsbemoeienis stuit liberalen toch tegen de borst?

Joke: Dat is een bekend misverstand, want het stikt nu toch ook van die overheidsbemoeienis? De wijze waarop de belasting is ingericht, de sociale zekerheid, de arbeidswetgeving die uitgaat van een acht-urige werkdag: allemaal anti-vrouw en allemaal bemoeienis van bovenaf – of het nu van een coalitie tussen CDA en VVD of van de coalitie tussen CDA en PvdA komt. Daarom interesseert het me niet zo uit welke partij een vrouw afkomstig is. Waar het om gaat is of zij feministisch is. Je kunt socialistisch feministen hebben en liberaal feministen; we zouden elkaar moeten vinden in het feminisme – daar gaat het uiteindelijk om.

Hedy: Ik begrijp uit dit alles dat je in dit opzicht geen bijzondere verwachtingen hebt van de partij waarvan wij beiden lid zijn, de PvdA.

Joke: Ik ben solidair met het socialisme, niet persé met de PvdA. Het hangt er van af wat de PvdA van het socialisme terecht brengt en dat is door verandering van maatschappelijke structuren opkomen voor wie in het verdomhoekje zitten. Je moet voortdurend opnieuw analyseren wie dat zijn. Dat is de laatste vijftientig jaar niet gebeurd. De mannenbond van de PvdA wordt tegenwoordig bevolkt niet door socialisten maar door klassenstrijders, en dat zijn hoge mannen, die om hun eigen machtspositie veilig te stellen, zorgelijk doen over lage mannen. Dus je hebt daar Ollie B. van Kemenade, Ollie B. van Dam, Ollie B. van der Doef, ga zo maar door. Jongeren in mijn buurt, ik krijg ze niet naar de PvdA toe: allemaal egotrippers, zeggen ze.

Hedy: Denk je dat PvdA-mannen zoveel slechter zijn dan mannen in andere partijen?

Joke: Nee, maar ik ben zo fel omdat PvdA-mannen (en je mag de mannen in 'klein links' erbij nemen) de pretentie hebben dat ze socialistisch zijn, dat wil zeggen vóór eerlijk delen op alle terreinen des levens. Goed, als ze aan die maatstaf gemeten willen worden... Vrouwen in andere partijen moeten ook maar eens kijken in hoeverre de mannen dáár aan hun eigen pretenties voldoen.

Ik denk dat wat ik het oud-socialisme noem, klassenstrijderij,

dat alleen maar waarnemen van sociaal-economische ongelijkheid, dat dat geen inspiratie meer biedt. Ik ben er een stuk over aan het schrijven. In de eerste socialistische analyses halverwege de vorige eeuw, ging het om twee groepen: arbeiders en vrouwen. Beide zaten opgesloten in vicieuze cirkels. De oud-socialistische beweging tussen 1870 en 1970 heeft zich op één groep geconcentreerd: mannelijke arbeiders. Voor die groep is verhoudingsgewijs ongelofelijk veel gebeurd. Voor vrouwen bestaat de vicieuze cirkel echter nog steeds: doordat de zorg voor het grootbrengen van de komende generatie bij hen is ondergebracht, hebben zij als groep te lijden onder een grote maatschappelijke machteloosheid: geen tijd, geen kennis, geen geld, geen maatschappelijke ervaring.

Rond 1970, met de opkomst van het feminisme, ligt voor mij het beginpunt van wat ik het nieuw-socialisme noem. Maar dat nieuw-socialisme stijgt boven het feminisme uit: het is een nieuw model van eerlijk delen. Ik kan maar een paar punten ervan aanstippen; maar wat ik niet wil overslaan is dat het goede van het oud-socialisme niet wordt weggegooid, maar ingebouwd. Dus eerst moeten alle andere groepen inkomen inleveren vóór de minima aan de beurt zijn. Dat blijft in het nieuw-socialisme.

Verschil is, dat het nieuw-socialisme veel nauwkeuriger omspringt met rechtvaardigheid. De oud-socialistische leus 'spreiding van kennis, inkomen en macht' is een mooie toetssteen voor mannen, maar laat veel te veel onrecht onder de tafel, want de privésfeer blijft buiten beschouwing. Vrouwen krijgen immers alle lasten van de privésfeer op hun nek, niet alleen het onbetaalde werk, maar ook de aandacht en de zorgzaamheid. Als je over een eerlijke inrichting van het menselijk bestel spreekt moet je niet alleen een analyse maken van voorrechten, maar ook van handicaps, waar groepen mensen mee zitten. Het grote verschil tussen vrouwen en mannen is dat de meeste vrouwen dienstbode *zijn* (dat wil zeggen voor anderen zorgen) terwijl mannen een dienstbode *hebben*. Hoge mannen hebben zelfs twee dienstbodes, één voor thuis, één voor het werk; de nederige klusjes zijn ondergebracht bij vrouwen. Die hebben dus geen bewegingsvrijheid en geen vrije tijd.

Het socialisme zou zich moeten afvragen: wie zitten er opge-

sloten in vicieuze cirkels; waar gaat het onrecht dóór, van de ene generatie op de andere? Voor het oud-socialisme waren dat arbeiders, bij hen blééf de armoede. Nu zijn het vrouwen, de maatschappelijke machteloosheid zet zich voort: van moeder op dochter.

Een ander verschil is, dat er opnieuw over gelijkheid wordt nagedacht; dat er onderscheid wordt gemaakt tussen sociaal-economische ongelijkheid en minderheidsgroep-ongelijkheid. Ze moeten namelijk niet op dezelfde manier bestreden worden. Wanneer Jan uit de Jordaan chirurg wordt is voor niemand meer te zien dat hij uit de arbeidersklasse afkomstig is, hij hoort er niet meer bij. De arbeidersklasse heeft er dus niets aan wanneer Jan uit de Jordaan op een hoge post komt: fijn voor Jan, meer niet. Wanneer een vrouw of een zwarte chirurg wordt, blijft dat zichtbaar. Voor vrouwen of zwarten is het dus wél belangrijk dat individuen uit de groep op hoge posten komen, dat het er véél zijn, want: minderheidsgroepen hebben een negatief etiket: in het geval van vrouwen en zwarten is het dat ze niet zo bekwaam zijn, een beetje dommig soort mensen, en dat krijg je pas uit de wereld wanneer veel vrouwen en veel zwarten op hoge posten, op prestigeposten komen. Dat is het type gelijkheidsbeleid dat je voor minderheidsgroepen moet voeren.

Het nieuw-socialisme is dus niet een zaak van vrouwen alleen. Voor mannen is het ook broodnodig, want de mannenbond van de PvdA is verziekt: de onderlinge omgang wordt er bepaald door het recht van de sterkste. Ik denk dus dat het nieuw-socialisme vooral door vrouwen als groep zal worden gedragen, want vrouwen zijn er steeds op uit het recht van de sterkste in te dammen.

Waar feministen erg mee bezig zijn is modellen ontwikkelen voor de menselijke omgang, waarbij de betrekkingen steeds worden schoongemaakt. En dat kan het socialisme de nieuwe morele impuls geven, die het zo dringend nodig heeft en waardoor mensen zeggen: daar kan ik in geloven. Het feminisme gaat uiteindelijk over herverdeling van macht, niet omdat macht lekker is, maar omdat die macht heeft bepaald hoe de werkelijkheid wordt waargenomen, niet alleen door de machthebbers zelf, maar ook door de slachtoffers. Je moet

dus twee dingen doen als feministe:

- 1 het werkelijkheidsbeleid van het patriarchaat aanvechten;
- 2 aan politieke machtsvorming doen.

Het eerste heeft de eerste feministische golf ook wel gedaan, maar omdat ze het tweede hebben nagelaten is alle inzicht weggespoeld en moest alles opnieuw uitgedacht worden, heel moeizaam, met veel inspanning. Wat vanzelfsprekend had kunnen zijn, moesten allerlei vrouwen nu weer door jarenlang nadenken, met veel schade en schande, opnieuw gewaarworden. Maar ja, de geschriften van de eerste golf zijn niet eens in de universiteitsbibliotheek aanwezig, niemand vond het de moeite ze te bewaren, van het oud-socialisme wel hoor, maar die hebben dan ook machtsinstituties opgebouwd.

Ik zal nu eerst een voorbeeld geven van het werkelijkheidsbeeld. Hoe dat mechanisme werkt. Als je nu, dus omstreeks 1980, wetenschappelijke studies leest over emancipatiezaken, dan worden de ideeën die daarin voorkomen, zelden of nooit toegeschreven aan de vrouwen die ze bedacht hebben, maar òf ze worden anoniem gemaakt en komen dan dus uit 'de beweging' voort, òf ze worden toegeschreven aan mannen. Hoe komt dat? Omdat feministen die iets wilden op hun vakgebied geen feministen durfden te citeren uit angst voor onwetenschappelijk te worden aangezien, dan was het van één van die malle wijven afkomstig. Dus citeerden ze uitspraken van een man uit het vakgebied, die iets van de feministen had overgenomen. Dan kon je ermee voor de dag komen, dan was het van een zinnig mens afkomstig. De feministen die dat in eerste instantie doen, weten nog wel dat die ideeën helemaal niet van die mannen afkomstig zijn maar van andere vrouwen, maar aangezien die vrouwen niet in de voetnoten worden genoemd, is dat bij een volgende generatie weg. Dat heeft weer tot resultaat dat vrouwen onzichtbaar blijven en dat de domheidsreputatie van vrouwen bestendigd wordt: zelfs als het over emancipatie gaat, moeten mannen nog het hersenwerk doen. En dat heeft dan weer tot gevolg dat het vanzelfsprekend blijft dat mannen op de hoge posten terechtkomen.

Wat je nu moet doen, denk ik, als feministen, is dat mechanisme blootleggen en dat kun je door voetnoten te maken bij je

tekst en te zeggen: dit idee werd voor het eerst geopperd door mevrouw X in het jaar 1969 bijvoorbeeld en het kwam in het officiële wetenschapsircuit via de heer Y die in 1974 deze gedachte overschreef. Het lijkt me belangrijk dat er in vrouwenstudies nu mee begonnen wordt, want op het ogenblik is nog te achterhalen, welke vrouwen welke dingen bedacht hebben. Over tien jaar is het allemaal weg. Stambomen maken, kun je dat noemen, en als je het een beetje ironisch doet, drijf je meteen de spot met het patriarchaat.

Het tweede voorbeeld, dat van de politieke machtsvorming, heeft ook met de waarneming van de werkelijkheid te maken. We weten dat het patriarchaat er belang bij heeft verdeel-en-heers te spelen tussen vrouwen. En op het privé-niveau is dat wel enigszins doorgedrongen. Vroeger had je de strijd tussen de echtgenote en de vriendin, die elkaar zaten te haten, nu zijn er steeds meer vrouwen die zien dat zijzelf van dat soort concurrentie de dupe worden. Maar er is een ander terrein, waar het verdeel-en-heers ongehinderd doorgaat, daar wordt door vrouwen niet waargenomen dat het patriarchaat een spel zit te spelen en dat is het terrein van de politiek. Mannen in de politiek zijn doodsbang voor één ding, dat is solidariteit van vrouwen onder elkaar, dus stappen ze naar individuele vrouwen toe en zeggen: jij bent tenminste niet zo'n trut, of: jij bent tenminste slim, of: jij kunt er tenminste wat van, of: jij beheerst de materie tenminste en dat betekent allemaal: jij deugt wel, die andere vrouwen deugen niet, blijf bij ons. Dat doen ze naar individuele vrouwen in de politiek toe, maar ook naar vrouwen als groep. Er is een soort cliché in omloop dat een intelligente en zelfstandig denkende vrouw in de eerste plaats de liberale beginselen is toegedaan, of de socialistische, of de christelijke, en dan zijn er nog wat vrouwenwensjes. In werkelijkheid is het net andersom. De grote verschillen in belangen en in de gedachten over de toekomst van de samenleving, die zitten tussen vrouwen en mannen, dáár ligt de grote scheidslijn.

Wat nu tussen vrouwen en mannen speelt, is precies hetzelfde als wat een eeuw geleden speelde tussen de bourgeoisie en het proletariaat. De bourgeoisie moest macht inleveren, en de ar-

beiders moesten meer hebben, want de macht was onrechtvaardig verdeeld. Daar hebben de arbeiders voor geknokt door aan machtsvorming te doen: ze hebben de vakbeweging gesticht, ze hebben de SDAP gesticht. De bourgeoisie had natuurlijk geen zin om privileges in te leveren, mannen hebben dat ook niet. Linkse mannen bestaan dan ook vrijwel niet. Toetssteen voor links zijn is immers of je óók tot eerlijk delen bereid bent als je er zelf iets voor moet inleveren. Er zijn genoeg mannen die voor rechtvaardigheid in de verte zijn – in de Derde Wereld – maar misschien een half procent is voor rechtvaardigheid in huis en dichtbij huis: daar moeten ze namelijk voorrechten voor opgeven. Met andere woorden: een CDA-feministe is linkser dan negennegentig procent van de mannen bij de PvdA of de PSP: zij is niet alleen voor eerlijk delen in de wereldeconomie, maar ook voor eerlijk delen thuis.

Sinds het feminisme is herleefd, is er nog nooit één hoge linkse man geweest die beleidsplannen heeft gemaakt om de emancipatie van vrouwen te bevorderen. Integendeel, 'linkse' mannen hebben – op een enkele uitzondering na – zo'n beetje alles gedaan om die te boycotten. Kijk naar de PvdA: de mannelijke economen daar wilden niet meewerken aan de plannen voor een vijf-urige werkdag, ze sputteren alleen maar tegen. Wat wij nu moeten doen als vrouwen is inzien dat er een immense herverdeling van macht, geld, soorten kennis, betaald en onbetaald werk, vrije tijd, soorten verantwoordelijkheidsgevoel, hoge posten, zorgzaamheid en ga zo maar door, moet plaatsvinden ten gunste van vrouwen.

Hedy: *Hoe pak je dat aan?*

Joke: Door je te concentreren op wat ik de Grote Drie noem:

- 1 herverdeling van betaald en onbetaald werk;
- 2 herverdeling van macht;
- 3 evenveel vrouwen als mannen in alle beroepen, dus de opheffing van apartheid op de arbeidsmarkt.

Als je dat doet leg je andere fundamenteën onder de samenleving, je zorgt voor een eerlijker verdeling van vrijheid en gelijkheid. Mannen nemen dan eindelijk hun verantwoordelijkheden in de privésfeer op zich, vrouwen worden economisch zelfstandig en kunnen het zich eindelijk permitteren mede

verantwoordelijk te zijn voor de publieke zaak. Dan wordt de mannendemocratie een mensendemocratie.

Hedy: Kan dat binnen de bestaande partijen?

Joke: We moeten oppassen dat we niet dezelfde fouten maken als de confessionele arbeiders van honderd jaar geleden, die dachten dat ze samen met de confessionele patroons iets konden. Die dachten dat godsdienst belangrijker was dan machtsverschuiving ten gunste van arbeiders. Het heeft ontzettend lang geduurd voor ze daar overheen waren.

Bij vrouwen zal het ook wel even duren, maar we kunnen er langzaam naar toewerken, dat vrouwen in de politiek gaan beseffen dat ze veel meer met elkaar gemeen hebben dan met de mannen van hun partij. En dat gaat via verschillende stappen. De eerste is dat je innerlijk afstand neemt van je eigen partij en feministen uit andere partijen als psychisch dichtbij ervaart. Als dat bestaan had, als er vriendschap was geweest tussen feministisch denkende vrouwen in de Tweede Kamer, als daar hard voor gewerkt was door de vrouwenbeweging, dan was het met de abortuswet niet zo slecht afgelopen. Als ze de links en rechts-etiketten naast zich hadden neergelegd. Wat ik denk is dat je die herverdeling van macht ten gunste mannen in de PvdA na al die jaren nog steeds niet willen zien partijen ook een vrouwenpartij hebt. Dat is helemaal geen leuke gedachte: het betekent dat je een moeilijker weg inslaat dan tot nu toe.

Hedy: Hoe ben je tot die overtuiging gekomen?

Joke: Toen we dertien jaar geleden begonnen vonden we de emancipatie-eisen goed passen bij de ideologie van de Nederlandse samenleving; we dachten dat de verschillende politieke partijen ze met wat duwen en trekken wel zouden overnemen. Geleidelijk aan is ons duidelijk geworden dat het bij die eisen om de grondslagen van de samenleving gaat, maar anderen in de politiek willen daar niet aan. Als je de balans opmaakt zie je dat alleen de kreten zijn overgenomen, en niet de analyse. Door meteen binnen de bestaande partijen te gaan werken zijn we kennelijk te optimistisch geweest; we hebben het stadium van de eigen partij overgeslagen. Kijk, toen de SDAP werd opgericht waren er ook binnen andere partijen

wel mensen die vonden dat er arbeidswetgeving moest komen en een acht-urige werkdag. Maar wat Troelstra en de zijnen goed hadden begrepen was dat er geen beweging in de zaak zou komen als niet één partij het voortouw nam, dat de andere geleidelijk zou meetrokken. De conclusie dat het niet kan zonder een vrouwenpartij heb ik niet zo maar bereikt: wat voor mij de doorslag geeft is dat zelfs de meest intelligente mannen in de PVDA na al die jaren nog steeds niet willen zien dat het feminisme geen belangenbehartiging is, maar strijd tegen onrecht.

Hedy: Den Uyl heeft in zijn Paradiso-rede toch duidelijke uitspraken gedaan: 'De vrouwenbeweging is de meest duurzame uitdrukking van veranderingsgezindheid, (...) de meest duurzame democratiserende kracht.'

Joke: Wat een schijnheilige praat: zelfs de eigen norm van vijftientig procent vrouwen in de Tweede Kamer, daar houdt de PvdA zich niet aan. Zeven vrouwen op vierenvestig Kamerzetels. Den Uyl had tijdig kunnen zeggen: zo wil ik geen lijsttrekker zijn. Wat me altijd opvalt aan dit soort uitspraken is dat het blijft bij hoed af, diepe zucht en vrome wensen. Verder moeten wij het maar zien te regelen. De verantwoordelijkheid wordt altijd bij ons gedeponneerd. Jegens vrouwen hebben socialistische mannen schijnbaar geen plichten.

Maar goed, we moeten dus naar een vrouwenpartij, die niet alleen getuigt, maar ook naar macht durft te streven. Het kan dus niet meteen, want dan krijg je weer zo'n slecht voorbereid en geïsoleerd initiatief zonder voedingsbodem in de politieke realiteit. Je moet er langzaam naar toe werken. In Nederland zijn de omstandigheden technisch gesproken gunstig: er is een veelpartijenstelsel en er zijn geen kiesdrempels. Als je nu begint heb je nog tien à vijftien jaar nodig, denk ik, want als je de zaak niet stevig opzet krijg je geen twintig Kamerzetels en zo moet het.

Hedy: Hoe zie je zo'n ontwikkeling dan voor je?

Joke: Eerste voorwaarde is dat politieke vrouwenorganisaties doorgaan met hun moeizame werk om zoveel mogelijk feministen in politieke lichamen te krijgen. Zodra er een paar

in raad, Staten of Kamer bij elkaar zitten moet je proberen een vrouwenfractie te vormen. Die gaat dan onderscheid maken tussen vrouwenzaken en de rest. Over de vrouwenpunten die aan de orde zijn of die ze aan de orde willen stellen proberen ze eensgezindheid te bereiken; dat is wel vaker gebeurd, er zijn dus precedënten. Als lichtend voorbeeld uit een tijd van diepe duisternis is er de motie-Tendeloo over het niet-ontslaan van de huwende ambtenares. Dat was in de jaren vijftig en de vrouwen uit alle partijen hebben daar toen één lijn getrokken.

Punten die niet als vrouwenzaak worden aangemerkt moet je emotioneel neutraliseren. Daarvan wordt afgesproken: daarover hebben wij verschillende opinies want jij bent op een PvdA-programma gekozen en ik op een VVD-programma. Als we in de vergadering van mening verschillen doen we dat met wederzijdse hoogachting; niet het schimpmodel van mannenland. Als overleg over vrouwenpunten vastloopt is dat jammer, maar ook dan is er geen vrouw overboord. In elk geval kennen ze elkaars motieven beter en verder handelen ze naar bevind van zaken. En als er wél overeenstemming wordt bereikt over een vrouwenpunt (en dat zal veel vaker gebeuren dan je denkt), dan gaan ze terug naar hun eigen fracties en zeggen: dit is het standpunt van de vrouwenfractie, wij achten het in overeenstemming met ons partij- en verkiezingsprogramma, dus we gaan zó stemmen. Doen jullie mee, jongens? In het begin zal dat zelfs nog wel gaan ook, maar als mannen merken dat vrouwen op die manier dingen gedaan krijgen die anders niet gelukt waren, breekt de terreur van mannenland los. Goed, dat drijft die vrouwen juist naar elkaar toe. Eén van de technieken die mannenland gaat toepassen is: niet-feministische vrouwen binnenhalen die zichzelf zo geëmancipeerd vinden, want ze verdienen hun eigen brood of zo.

Hedy: Hoe moet je je daar dan tegenover opstellen?

Joke: Je moet niet vergeten dat de situatie sinds tien jaar geleiden veranderd is. Toen werd ik met mijn ideeën over de noodzaak van een emancipatiebeleid als een gestoorde gek beschouwd (op het moment dat ik iets verkondig vinden men-

sen mij altijd een gek, ik word pas ongerust als ik drie jaar later nog geen medestanders heb). Dus konden vrouwen in het vergaderwezen in die tijd applaus van mannenland binnenhalen door te roepen dat het allemaal flauwekul was. Dat is nu niet meer zo sterk. Die vrouwen houden nu eerder hun mond en als je ze niet aanvalt kun je ze zelfs wel zoetjes aan meekrijgen. Wat je als vrouwenorganisatie van een politieke partij kunt doen is wat de Rooie Vrouwen nu al doen: een vrouwenprogramma maken dat iets verder gaat dan het verkiezingsprogramma van je eigen partij (dus het blijft heel gematigd), daarmee naar de kandidaten op de groslijst stappen en vragen: wil je je hiervoor inspannen? En: doe je mee met de vrouwenfractie? En als zo'n vrouw dan ja zegt span je je extra voor haar in. In géén geval concurrentie laten ontstaan tussen 'de feministen' en de andere vrouwelijke kandidaten. Op de vergadering zeggen: ze moeten beiden op verkiesbare plaatsen, alleen moeten 'de feministen' wat ons betreft nòg hoger op de lijst. Behendig laveren dus.

Waar je mee moet oppassen is dat zo'n vrouwenfractie niet steeds op de lijn van één partij gaat zitten, of door vrouwen uit één partij gedomineerd wordt. Je moet een analyse maken van: hoe spreiden we dat. Dat kan ook wel, want pro-vrouw en anti-vrouw standpunten vind je steeds bij andere partijen. Het CDA is in principe de beste bondgenoot van vrouwen inzake alimentatie, de VVD inzake het individualiseren van belastingen en sociale verzekeringen, de PvdA inzake arbeidstijdverkorting. Dus wordt elke fractie op haar tijd geconfronteerd met vrouwen die zeggen: sorry hoor, maar voor mij liggen de prioriteiten anders: arbeidstijdverkorting gaat voor, alimentatie gaat voor, gelijkheid bij de werkloosheidsuitkeringen gaat voor. Het is toch pure waanzin: jongeren die van school komen hebben wel recht op geld, vrouwen die tweede kans-onderwijs gevolgd hebben, niet.

Hedy: Je wilt dat zo'n vrouwenfractie ook zelf initiatieven neemt?

Joke: Ja; wat een vrouwenfractie in de Tweede Kamer bijvoorbeeld zou kunnen doen, dat is iets wat de PvdA al lang had moeten doen (maar dat is weer zo'n bewijs dat je aan mannen die zich links noemen, niks hebt) dat is een wetsont-

werp indienen, waarbij bepaald wordt, dat de helft van een volksvertegenwoordiging uit vrouwen dient te bestaan. Dan wordt voor vrouwen eindelijk het passief kiesrecht ingevoerd. We hebben het wel op papier, maar het moet nu eens feitelijk gerealiseerd worden.

Hedy: *Op dit moment zou je grote moeite hebben voldoende vrouwelijke kandidaten te vinden.*

Joke: Dat weet ik, maar dat probleem is oplosbaar. Je kunt in zo'n wet vastleggen dat je dat percentage van vijftig in bijvoorbeeld twaalf jaar wilt bereiken. Voor verkiezingen in de tussentijd hanteer je tussenpercentages. Als een partij met een grote Tweede-Kamerfractie weet dat over twaalf jaar de helft van de fractie uit vrouwen moet bestaan, heeft zij er alle belang bij hard te gaan werken aan het opkweken van kader, in plaats van nieuwelingen gewoon maar in het diepe te gooien. Er zijn vele honderden vrouwen die over de capaciteiten beschikken, veel meer dan de vijfenzeventig die je met zo'n wet zo rond 1997 nodig zou hebben. Alleen: nú hebben politieke partijen er geen belang bij die vrouwen op te sporen en ze gereed te maken voor een Kamerlidmaatschap.

Hedy: *Maar waarom zouden mannelijke politici voor zo'n wetsontwerp stemmen?*

Joke: Ze zullen het voorlopig ook niet doen, al is het wel een logisch uitvloeisel van hun verlichte ideeën over democratisering en gelijk staatsburgerschap. Je moet ze dwingen tot een standpunt. Progressieve partijen en ook de VVD – ze kunnen het er ideologisch aardig benauwd mee krijgen.

Hedy: *Er zitten toch ook haast geen (ex-)arbeiders in de Tweede Kamer?*

Joke: Bij arbeiders is dat ook niet meer zo nodig, omdat die indirecte macht hebben via de vakbeweging. Vrouwen hebben die niet, want de vakbeweging is gekoppeld aan de betaalde arbeid. Vrouwen moeten het dus van directe macht hebben, dus van vrouwen in de Tweede Kamer en in het kabinet.

Hedy: *Vrouwenfracties, een betere Kieswet, dat is duidelijk. En dan?*

Joke: Een volgend stadium is dan dat je lang voor de verkie-

zingen een vrouwenpartij opricht (waarvan mannen lid mogen zijn wat mij betreft). Het zou nu al mogelijk zijn om een uitgebreid, behoorlijk en uitvoerbaar partijprogramma te schrijven, als je je beperkt tot vrouwenzaken. Zo'n programma zou op zich voor zo'n zestig à zeventig procent van de vrouwelijke kiezers aanvaardbaar zijn: zoveel weten we inmiddels wel over de opvattingen van vrouwen over emancipatie. Het probleem is dus niet de eensgezindheid over vrouwenrechten, het gaat erom of je bij andere politieke vraagstukken overeenstemming kunt krijgen.

Nu leert de geschiedenis van de parlementaire politieke democratie in Nederland dat als een groep mensen op één belangrijk politiek terrein samen iets wil bereiken, er redelijke kansen zijn dat ze ten aanzien van de andere vraagstukken al pratend tot compromissen kunnen komen.

Als het erg moeilijk blijkt benoem je een commissie waarin je de voor- en tegenstanders bijeen zet en anders is er altijd nog de uitweg van de vaagheid, of van 'vrije kwesties'. Bij de SDAP is het ook zo begonnen. Die hadden een programma over hoe het met arbeiders moest, en verder niets. Er zijn wel standpunten gekomen bij de SDAP, toen de partij geen éénmansfractie meer was. De meeste waren van Troelstra, die heeft ze erin gepompt, bijvoorbeeld een achteraf gezien rampzalig standpunt over de vrijheid van onderwijs.

Het meest recente voorbeeld is D'66, waar ze begonnen zijn vanuit de wens ons staatsbestel te democratiseren. Hun andere politieke opvattingen: die zijn tot stand gekomen door interne discussies, gewoon kijken hoe de meerderheid van de leden erover denkt. Praten en neuzen tellen, dan een besluit nemen waarbij je de minderheid zoveel mogelijk tegemoet komt. Op die manier heeft D'66 zich een plaats in ons politieke bestel veroverd.

Trouwens, al onze grote politieke partijen zijn in feite samenwerkingsverbanden van mensen met uiteenlopende politieke visies: kijk maar naar de onderlinge verschillen in het CDA. De VVD herbergt conservatieven en liberalen en de PvdA is al helemaal een smeltkroes. Zij is de partij van 'de doorbraak'; in haar zijn indertijd de SDAP, de Vrijzinnig-Democratische Bond, de Christen-Democratische Unie, en allerlei mensen uit de sfeer van de Nederlandse Volksbeweging samengegaan.

Onze grote partijen zijn dus veeleer mentaliteitspartijen, de politieke filosofie wordt gebruikt om lijn te brengen in het optreden van de club, om een zekere continuïteit te krijgen, éénheid van handelen. Een vrouwenpartij met een feministisch programma zou in onze partijpolitieke verhoudingen dus helemaal niet zo'n onmogelijk element zijn, al zullen de mannelijke politici klaar staan om je dat te laten geloven. Nationalisatie van banken, een lage vennootschapsbelasting of de Heidelbergse katechismus kunnen kennelijk wél politieke bindmiddelen zijn, maar recht voor vrouwen niet? Kom nou, ik zie geen reden waarom vrouwen die elkaar kunnen vinden op zoiets fundamenteels als de herverdeling van betaald en onbetaald werk het niet eens zouden kunnen worden over de Markerwaard of de plaatsing van kernraketten.

Natuurlijk is er wel wat zelfbeheersing voor nodig. Maar goed, tegenover onze kinderen brengen we die ook op. We breiden ons verantwoordelijkheidsgevoel dan uit van de privésfeer naar de politieke. Een belangrijk punt is wel dat de vrouwenpartij wordt opgezet door feministen met politieke ervaring; je moet een hechte organisatie bouwen en een geoliede machinerie; je moet ertegen kunnen dat compromissen onvermijdelijk zijn. Ik denk overigens dat de algemene politieke keuzes van een vrouwenpartij links van het midden zullen vallen: dat is wat politicologen het gat in de kiezersmarkt noemen. De plek, waar bestaande partijen er het slechtst in slagen kiezers aan zich te binden.

Hedy: Als er een vrouwenpartij komt, hoe zie je dan de politieke vrouwenorganisaties?

Joke: Als één van de drie pijlers voor machtsvorming in de politiek. Op dit moment zelfs de enige pijler die we hebben, maar ook als we de twee andere bouwen (de vrouwenfracties en de vrouwenpartij) blijven ze broodnodig. Zij moeten de werkplaatsen zijn voor vrouwen die vanuit socialistische, democratische, christen-democratische of liberale uitgangspunten zich willen inspannen voor vrouwenzaken. Ik ben dan ook zielsgelukkig dat ze vast met samenwerken begonnen zijn: op de dag dat dit genoteerd wordt staat in de krant dat de voorzitters van de politieke vrouwen- en emancipatie-organisaties van CDA, D'66, PPR, PvdA en VVD samen bij de

informateurs op bezoek zijn geweest met een gemeenschappelijk pakket aan verlangens. Voor mij is dat – 15 juni 1981 – een historisch ogenblik: het eerste stapje naar doeltreffende saamhorigheid van vrouwen.

Tussen politieke vrouwenorganisaties, vrouwenfracties en vrouwenpartij moet je een goed samenspel hebben, dus voortdurend om de tafel zitten en je werk op elkaar afstemmen: wat kan de ene club beter doen, wat de andere? Wat in géén geval mag gebeuren is dat er verdeeldheid komt. Stel er stappen een aantal vrouwen uit de PvdA over naar de Vrouwenpartij, dan mag dat niet met een scheuring gepaard gaan. Voor mijn part is de PvdA boos, als de verhouding met de Rooie Vrouwen er maar één van wederzijdse hoogachting en solidariteit blijft.

Hedy: Zit je nu met jouw afkeer van de bestaande partijen niet in de buurt van De Bonte Was?

Joke: Wel wat de analyse betreft – de onderdrukking van vrouwen is tienmaal zo erg als wij nu denken – niet wat de strategie betreft. Of liever gezegd: De Bonte Was heeft geen strategie, geen oplossing, die zegt alleen maar: doe niet langer mee, stap uit de PvdA. Daarmee verspeel je de weinige macht die vrouwen op het ogenblik nog hebben. Je kunt dan zelfs niet meer aan rampenbestrijding doen, dus bijvoorbeeld je verzetten tegen de afschaffing van alimentatie of tegen verslechtering in de sociale zekerheid. Een vrouwenpartij daarentegen biedt een alternatief aan vrouwen die het zat zijn dat met hun belangen steeds weer wordt gesold. Bovendien worden vrouwenorganisaties in politieke partijen er steviger van: ze krijgen een onderhandelingspositie naar de mannenclubs toe: als jullie dit niet overnemen raken we weer zoveel leden/stemmen kwijt.

Je zou de verschillende partijreglementen eventueel zo moeten veranderen dat dubbellidmaatschappen mogelijk zijn. Moreel vind ik dat volstrekt verantwoord. Een politieke partij is een middel, geen doel. Als ik voor de vrouwenpartij werk is dat omdat mijn PvdA het eerlijk delen niet serieus genoeg neemt.

Bibliografie*

J.E. Kool-Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw' in: *De Gids*, 130ste jaargang, nr. 9/10, november 1967, pp. 267-281. Herdrukt in Joke Kool-Smit, *Hé zus, ze houden ons eronder. Een boek voor vrouwen en oudere meisjes*, Utrecht/Antwerpen: Bruna, 1972, pp. 11-45. Eveneens herdrukt in Wantje Fritschy (samenst.), *Fragmenten Vrouwengeschiedenis Deel I: Chronologisch*, Den Haag: M. Nijhoff, 1980, pp. 193-194.

Opgenomen in deze bundel, pp. 15-42.

——, 'Het bestuur doet ook iets'. Verslag van een half jaar MVM in: *MVM-nieuws*, mei 1969 pp. 2-7.

——, 'De man, de vrouw en de symmetrie' in: J.E. Kool-Smit, H.A.J.F. Misset en E.E. Engelsman, *Rok en rol. Vrouw (en man) in een veranderende samenleving*, Amsterdam: De Arbeiderspers, 1969, pp. 11-42. Herdrukt in Joke Kool-Smit, *Hé zus, ze houden ons eronder*, a.w., pp. 47-83.

Opgenomen in deze bundel, pp. 43-72.

——, 'Socrates en de echtscheiding'. MVM-werkgroepnotitie, mei 1969. Herdrukt in: *Tussen konfrontatie en samenwerking. Vijftien jaar pennetrekken door de actiegroep Man Vrouw Maatschappij*, Zeist: MVM, 1983, pp. 155-156.

——, H.A.F.J. Misset en E.E. Engelsman, *Rok en rol. Vrouw (en man) in een veranderende samenleving*, Amsterdam: De Arbeiderspers, 1969.

* Deze bibliografie heeft een voorlopig karakter en is beperkt van opzet: zij vermeldt alleen de feministische publikaties van de auteur. Er zijn plannen voor een definitieve bibliografie. Contacten daarover kunnen (uitsluitend schriftelijk) worden gelegd met de Initiatiefgroep Bibliografie Joke Smit, p/a Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV), Keizersgracht 10, 1015 CN Amsterdam. Inmiddels wordt getracht zoveel mogelijk van de beschreven publikaties aan de collectie van het IAV toe te voegen. (red.)

—, 'Partijgenoot Vondeling verzoekt mij...' in: *Hollands Maandblad*, 11de jaargang, nr. 2, februari 1970, pp. 3-9. Herdrukt in Joke Kool-Smit, *Hé zus, ze houden ons eronder*, a.w., pp. 85-103. Opgenomen in deze bundel onder de titel 'Vrouwen als minderheidsgroep', pp. 73-88.

— en H. d'Ancona, 'De ideologie van mvm'. mvm-discussienota, voorjaar 1970. Herdrukt in: *Tussen konfrontatie en samenwerking*, a.w., pp. 21-25.

—, 'Afrekening met een legende'. Bespreking van Andreas Burnier, *De huilende libertijn* in: *Het Parool*, 23 januari 1971, *PS*, p. 11.

Joke Kool-Smit, 'Gelijke kansen'. mvm-discussienota, februari 1971. Herdrukt in *Tussen konfrontatie en samenwerking*, a.w., pp. 27-28.

—, 'Vrouwenzaken in de politiek' in: *mvm-nieuws*, april 1971, pp. 3-6. Herdrukt in Joke Kool-Smit, *Hé zus, ze houden ons eronder*, a.w., pp. 105-111.

Opgenomen in deze bundel, pp. 89-94.

—, 'Wij en de buis' in: *NC Contact* (Nederlands Cultureel Contact), 9de jaargang, nr. 36, september/oktober 1971, pp. 76-79. Herdrukt in Joke Kool-Smit, *Hé zus, ze houden ons eronder*, a.w., pp. 113-123.

Opgenomen in deze bundel, pp. 112-124.

—, 'Afscheid van de gemeenteraad'. Rede, uitgesproken in de Amsterdamse gemeenteraad, september 1971. Gepubliceerd in *Vrij Nederland*, 25 september 1971. Herdrukt in Joke Kool-Smit, *Hé zus, ze houden ons eronder*, a.w., pp. 125-133. Eveneens herdrukt in Paul de Wispelaere, *Een Vlaming bekijkt Nederland*, Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1972, pp. 49-56.

Opgenomen in deze bundel, pp. 104-111.

—, 'Wij en de buitenwereld'. mvm-discussienota, oktober 1971. Herdrukt in *Tussen konfrontatie en samenwerking*, a.w., pp. 57-60.

—, 'Wij en de politiek' in: *Socialisme en Democratie*, 29ste jaargang, nr. 3, maart 1972, themanummer 'Feminisme nu', pp. 119-127. Herdrukt in Joke Smit, *De moeder van Marie kan méér. Gebundelde artikelen 1971-1975*, Utrecht/Antwerpen: Bruna, 1975, pp. 13-28.

Opgenomen in deze bundel, pp. 112-124.

—, 'Gelijkheid vertaald naar de helft' (I) in: *Socialisme en Democratie*, 29ste jaargang, nr. 3, maart 1972, themanummer 'Feminisme nu', pp. 98-102. Herdrukt in *En toch beweegt het. Een keuze uit zeven jaargangen Socialisme en Democratie*, Deventer: Kluwer, 1977, pp. 42-47.

Opgenomen in deze bundel, pp. 125-131.

—, 'Open brief aan Jelly' in: *MVM-nieuws*, mei 1972. Herdrukt in *Tussen konfrontatie en samenwerking*, a.w., pp. 265-266.

—, *Hé zus, ze houden ons eronder. Een boek voor vrouwen en oudere meisjes*, Utrecht/Antwerpen: Bruna, 1972, Zwarte Beertjes 1504.

De Inleiding is opgenomen in deze bundel onder de titel 'Steeds bozer, steeds vrolijker', pp. 132-135.

—, 'Hoe en wat na de ganzenbordgroep' in: *Ganzenbordgroep en verder*, Den Haag: MVM, 1972, pp. 37-53. Onder de titel 'Wat is mogelijk na de praatgroep' herdrukt in Joke Smit, *De moeder van Marie kan méér*, a.w., pp. 55-74.

Opgenomen in deze bundel onder de tweede titel, pp. 136-150.

—, 'Waar zijn de vrouwelijke genieën' in: *Opzij*, 1ste jaargang, nrs 1 en 2, november en december 1972, pp. 1-5 en 16-20. Herdrukt in Joke Smit, *De moeder van Marie kan méér*, a.w., pp. 29-54.

Opgenomen in deze bundel, pp. 151-174.

J. E. Kool-Smit, 'De moeder van Marie kan méér! Nota over scholing en vorming voor de vrouw'. Amersfoort: Commissie Vormings- en Ontwikkelingswerk voor Volwassenen, 1973. Herdrukt in Joke Smit, *De moeder van Marie kan méér*, a.w., pp. 75-120.

Joke Kool-Smit, 'Herinvoering ongelijke beloning' in: *Opzij*, 2de jaargang, nr. 4, april 1973, p. 13.

—, 'Over spot en zelfspot in het feminisme' in: *Opzij*, 2de jaargang, juni 1973, pp. 1-6. Herdrukt in Joke Smit, *De moeder van Marie kan méér*, a.w., pp. 121-136. Tevens herdrukt in *Het begin. Terugkijken bij 10 jaar Opzij*, Amsterdam: De Weekbladpers, 1982, pp. 52-61.

Opgenomen in deze bundel, pp. 175-187.

——, 'Vijf jaar mvm'. Openingsrede mvm-festival, 27 oktober 1973. Gepubliceerd in: *Vijfjaar mvm*, Den Haag: mvm, 1973. Herdrukt in Joke Smit, *De moeder van Marie kan méér*, a.w., pp. 137-149.

Opgenomen in deze bundel, pp. 188-198.

——, 'De sering en bloeien'. Bespreking van de gelijknamige uitgave van het COC in de Dialoogreeks in: *Opzij*, 2de jaargang, nr. 11, november 1973, p. 26.

——, 'Toekomst van de vrouw' in: *Opzij*, 3de jaargang, januari 1974, p. 24. Herdrukt in *Het begin. Terugkijken bij 10 jaar Opzij*, a.w., pp. 85-87.

Opgenomen in deze bundel, pp. 199-202.

——, 'Een week als feministe'. 'Hollands Dagboek' in: *NRC/Handelsblad*, 23 februari 1974. Herdrukt in Joke Smit, *De moeder van Marie kan méér*, a.w., pp. 151-158.

Opgenomen in deze bundel, pp. 203-208.

——, 'Feminisme en socialisme' in: *Socialisme en Democratie*, 31ste jaargang, nr. 8/9, augustus/september 1974, pp. 380-390. Herdrukt in Joke Smit, *De moeder van Marie kan méér*, a.w., pp. 171-188.

——, 'Vrouwen als verliezers'. Bespreking van Phyllis Chesler, *Women and Madness* in: *Lover* 1974, nr. 3, pp. 10-11.

——, 'Freud heeft altijd gelijk'. Bespreking van Juliet Mitchell, *Psychoanalysis and Feminism* in: *Lover*, 1974, nr. 4, pp. 33-34.

Joke Smit, 'Feministisch dagboek' in: *Opzij*, 3de jaargang, december 1974.

Opgenomen in deze bundel, pp. 224-228.

Joke Kool-Smit, 'Gemengd emanciperen: kan dat?' in: *Keesings Reflector*, 16de jaargang, nr. 5 en 5a, januari 1975, pp. 109-110.

Opgenomen in deze bundel, pp. 229-232.

Joke Smit, 'Vrouwenbeweging en vakbeweging – pleidooi voor een nieuwe aanpak' in: *De Ambtenaar*, 29ste jaargang, nr. 9, 7 maart 1975, pp. 10-11. Herdrukt in Joke Smit, *De moeder van Marie kan méér*, a.w., pp. 159-169.

Opgenomen in deze bundel, pp. 233-241.

——, *De moeder van Marie kan méér. Gebundelde artikelen 1971-1975*, Utrecht/Antwerpen, Bruna, 1975, Zwarte Beertjes 1645. De Inleiding is opgenomen in deze bundel onder de titel 'De glazen muur', pp. 242-246.

——, 'Aanzetten tot een feministische therapie'. Bespreking van Claude Steiner, *Scripts People Live*, en Claude Steiner, *Issues in Radical Therapy in Lover*, 1975 nr. 2, pp. 46-47. Herdrukt in *Bevrijding van de vrouw. Hoe moet dat nou?*, DIC-map nr. 52, Amersfoort: De Horstink, 1975, p. 110.

——, 'Binnenlandse Zaken' in: *Opzij*, 4de jaargang, nr. 4, mei 1975, pp. 10-11.

——, 'Pleidooi voor een structurele aanpak: vijf-urige werkdag en emancipatie-banen' in: *Opzij*, 5de jaargang, nr. 3, maart 1977, pp. 22 en 23.

——, 'De politieke beperkingen van het goede hart' in: *MVM-nieuws*, 2 mei 1977, pp. 6-10. Onder de titel 'Feministen en nu weer met de beide benen op de grond. Een vermanend woord van Joke Smit tot haar medestrijdsters' gepubliceerd in *Vrij Nederland*, 8 oktober 1977, pp. 11-12. Onder de oorspronkelijke titel herdrukt in *Wij leerden fier rechtop te staan*, Amsterdam: Rooie Vrouwen in de Partij van de Arbeid, 1978, pp. 56-59. Tevens herdrukt in *Tussen konfrontatie en samenwerking*, a.w., pp. 201-220. Opgenomen in deze bundel, pp. 247-260.

——, 'Gelijkheid vertaald naar de helft' (II) in: *Democratisch Socialisme. Bundeling van inleidingen en discussiebijdragen op een conferentie van de Wiardi Beckman Stichting*, Amsterdam: WBS, 1977, pp. 130-136.

——, 'De minderheidsgroep met de thuiswaarde' in: *Socialisme en Democratie*, 35ste jaargang, nr. 10, oktober 1978, pp. 461-476. Opgenomen in deze bundel, pp. 261-283.

——, 'Tien voordelen van de 5-urige werkdag'. MVM-affiche, oktober 1978. Tevens afgedrukt in *Socialisme en Democratie*, 35ste jaargang, nr. 10, oktober 1978, p. 491. Opgenomen in deze bundel, p. 284.

——, 'Tien jaar mvm. Vijf-urige werkdag'. Rede, uitgesproken tijdens de viering van het tienjarig bestaan van mvm, Utrecht, 11 november 1978. Gepubliceerd in *Naar herverdeling van bezigheden*, mvm-brochure, Den Haag: mvm, 1978, pp. 11-18. Tevens gepubliceerd in *mvm-nieuws*, december 1978, onder de titel 'Eerlijk delen. Tien jaar mvm. Vijf-urige werkdag'.

Opgenomen in deze bundel, pp. 285-291.

——, 'Is het feminisme ten dode opgeschreven?' in: *Tien over tijd*, uitgave ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van mvm, Den Haag: mvm, 1978, pp. 50-76. Tevens gepubliceerd in *Vrij Nederland. Kleurkatern*, 11 november 1978, pp. 30-51. Fragmenten zijn gepubliceerd in *Nationale Vrouwenraad van België* (Nederlandstalige afdeling), nr. 5, september 1979.

Opgenomen in deze bundel, pp. 292-326.

——, 'Nieuwe klantenkring voor mensenrechten' in: *Nieuwsnet*, 7 april 1979, p. 85.

Opgenomen in deze bundel onder de titel 'De legitimatie van de sluier', pp. 327-329.

——, 'Geen BEV maar banen' in: *Socialisme en Democratie*, 36ste jaargang, nr. 11, november 1979, pp. 561-564. (BEV: Betaald Educatief Verlof)

——, 'Voor Annie Romein-Verschoor die de hindernissen van de soort heeft overwonnen'. Rede, uitgesproken bij het in ontvangst nemen van de Annie Romein-Verschoor-prijs 1979, op 30 november 1979. Gepubliceerd in *mvm-nieuws*, december 1979, pp. 8-10. Tevens gepubliceerd in *Opzij*, 8ste jaargang, nr. 2, februari 1980, pp. 42-43.

Opgenomen in deze bundel onder de titel 'De fout van hun leven', pp. 337-341.

——, 'Rubinstein's hooghartig onbenul'. Bespreking van Renate Rubinstein, *Hedendaags feminisme* in: *Opzij*, 7de jaargang, nr. 6, juni 1979, pp. 4-8.

——, 'Hoe moeten wij verder met de vrouwenbeweging? Een interview met Jo Freeman' in: *Opzij*, 8ste jaargang nr. 1, januari 1980, pp. 17-21.

Opgenomen in deze bundel, pp. 342-352.

——, 'Vrijheid, gelijkheid, BEV en banen' in: *Socialisme en Democratie*, 37ste jaargang, nr. 2, februari 1980, pp. 98-99.

——, 'Er is een land waar vrouwen willen wonen'. Liedtekst, 1981. Op muziek van Ruud Bos gezongen door Cobi Schreijer, LP 'Plant een roos', Varagram ET 29, cassette ETC 252. Opgenomen in deze bundel, p. 353.

Interviews (een selectie)

'Ik heb een heilig geloof in goede argumenten'. Een interview door Anet Bleich in: *De Groene Amsterdammer*, 25 april 1979. Herdrukt in *Vrouwen in links mannenland*, Groene Cahier 1, Amsterdam: *De Groene Amsterdammer*, 1980, pp. 11-14. Opgenomen in deze bundel, pp. 330-336.

'Ik wil dat het beter wordt voor mijn dochter en mijn kleindochter'. Een interview door Els Bongers voor het Vara-televisieprogramma 'Kijk haar', uitgezonden op 24 september 1981. Gepubliceerd in *Vara-teksten*, oktober 1981.

't Kan helaas niet zonder vrouwenpartij' Een interview door Hedy d'Ancona in: *Opzij*, 9de jaargang, nr. 9, september 1981, pp. 6-11. Opgenomen in deze bundel, pp. 356-373.

Joke Smit Stichting

In haar testament heeft Joke Smit een legaat bestemd voor feministische projecten, gericht op 'herverdeling van macht ten gunste van vrouwen'. Dit geld wordt inmiddels beheerd door een naar haar genoemde stichting. In het bestuur hebben feministen uit verschillende politieke richtingen zitting.

De 'Joke Smit Stichting' wil vrouwen stimuleren tot samenwerking, projecten op gang brengen en die samen met anderen uitvoeren, en met ideeën, contacten en financiële ondersteuning problemen helpen oplossen die de verwezenlijking van feministische projecten belemmeren.

Schriftelijke informatie is te verkrijgen bij de Joke Smit Stichting, Schiefbaanstraat 25, 2596 RC Den Haag. Het postgiro-nummer is 10 16 807.

Joke Smit, die in 1981 overleed, was een van de belangrijkste woordvoersters van de 'tweede feministische golf' in Nederland. Haar artikel 'Het onbehagen bij de vrouw' was in 1967 het startsein voor de nieuwe vrouwenbeweging en de discussie over feminisme. Sindsdien was zij onafgebroken actief in de vrouwenbeweging en stimuleerde ze deze door haar onafhankelijke en originele geest.

In deze bundel wordt een zo veelzijdig mogelijk beeld van haar werk vanaf 1967 gegeven. De teksten gaan onder meer over vrouwen en politiek, feminisme en humor, vrouwen en de media, vrouwen als minderheidsgroep, de vijf-urige werkdag en vrouwen en vakbeweging.

Dit boek maakt deel uit van de serie overzichtsbundels met werk van belangrijke feministes, waarmee Sara eraan wil bijdragen dat de feministische traditie bewaard blijft.

ISBN 90 6328 110 2